

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (24)

2017
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

МАТЕРІАЛИ
та ДОСЛІДЖЕННЯ
АРХЕОЛОГІЧНОГО
МУЗЕЮ
ІА НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво

про реєстрацію ЗМІ

КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою

Інституту археології

НАН України

20.12.2016, протокол № 11.

Усі матеріали рецензовано

Літературний редактор:

К.П. Бунятян

Рисунки

авторські

Надруковано

в авторській редакції

Комп'ютерна верстка

С.А. Горбаненка

Усі права застережено.

Передрук можливий

зі згоди редакції

та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СКОРИЙ С.А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С.А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., доктор історичних наук, професор

ІВАКІН Г.Ю., член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., член-кореспондент НАН України

КУЛАКОВСЬКА Л.В., кандидат історичних наук

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., доктор історичних наук, професор

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І.Д., кандидат історичних наук

СОН Н.О., кандидат історичних наук

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України

Публікація здійснена в рамках програми по збереженню та забезпеченню належного функціонування наукового об'єкта «Колекція Інституту археології НАН України "Скарби давньої історії України"» (№ 2Н/22-16).

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2017

Підписано до друку 15.08.2017. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 23,2 + 1,2 вкл. Обл.-вид. арк. 27,5. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж віддруковано «Видавництво "Стародавній світ"», тел. (044) 599-34-43

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2002 р.

ЗМІСТ

Передмова

СТАТТІ

Кулаковська Л.В., Усик В.І. Технологія та сировина шару V стоянки Королево

Вотякова О.Л. Типологічна специфіка та аналіз вторинної обробки знарядь шару II стоянки Королево

Демиденко Ю.Є., Шкрдла П., Риос-Гараїзар Ж. Епі-ориньяк с сагайдакско-мураловськими мікролітами на юге Восточной Європи и его европейские перспективи

Кононенко О.М. Технологія розколювання кремню верхньопалеолітичної стоянки Радомишль I

Корохіна А.В. Технологія виробництва древньої кераміки в археології Восточной Європи: к сучасному стану проблеми

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Гаскевич Д.Л. Глинське I — неолітична пам'ятка на Південному Бугу (за матеріалами досліджень 1955 та 1957 рр.)

Буйських А.В. Хіоський чорнофігурний канфар з Борисфена

Шейко І.М. Глиняні вироби у формі людської стопи в сандалії з Ольвії

CONTENTS

3 Introduction

ARTICLES

4 *Kulakovska L.V., Usik V.I.* Core Reduction Technology at Korolevo, Level V (Ukraine)

20 *Votiakova O.L.* The Analysis of Secondary Treatment and Typological Specifics of the Tools from Archaeological Horizon II of the Site of Korolevo

38 *Demidenko Yu.E., Škrdla P., Rios-Garaizar J.* Epi-Aurignacian with Sagaidak-Muralovka-Type Microoliths in the South of Eastern Europe and its European Perspectives

53 *Kononenko O.M.* The Flint Knapping Technology of the Upper Paleolithic Site Radomyshl' I

78 *Korokhina A.V.* Technology of Ancient Ceramics Manufacturing in Eastern European Archaeology: the Current State of Problem

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

85 *Gaskevych D.L.* Hlynske I Neolithic Site on the Southern Buh River (the Materials from the Investigations of 1955 and 1957)

111 *Bujskikh A.V.* Chian Black Figure Kantharos from Borysthenes

116 *Sheiko I.M.* Terracotta Vessels in the form of a Human Feet in Sandals from Olbia

Сергеева М.С. Вироби з кістки та рогу з городища Іван-Гора (за колекціями Археологічного музею Інституту археології НАН України і Ржищівського археолого-краєзнавчого музею)

Івакін Г.Ю., Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Баранов В.І., Зоценко І.В., Чміль Л.В., Оленіч А.М. Матеріали науково-рятивних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції 2016 р. в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ

121 *Sergeyeva M.S. Products from Bone and Antler from the Ivan-Gora Hillfort (after Collections of the Archaeological Museum of Institute of Archaeology NAS of Ukraine and Rzhyschiv Archaeological and Local History Museum)*

133 *Ivakin G.Yu., Ivakin V.G., Bibikov D.V., Baranov V.I., Zotsenko I.V., Chmil L.V., Olenych A.N. Materials of Rescue Research of the Architecture-Archaeological Expedition in 2016 in the Exposition of the Archaeological Museum of IA NASU*

АРХЕОЛОГІЯ і ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Івакін Г.Ю., Горбаненко С.А., Баранов В.І., Бібіков Д.В., Зоценко І.В., Івакін В.Г. Землеробство мешканців давньоруського поселення у Феюфанії (м. Київ): попереднє повідомлення

Біляєва С.О., Гаврис Г.Г., Фіалко О.Є. Птахи у витворах середньовічного мистецтва Північного Причорномор'я

147 *Ivakin G.Yu., Gorbanenko S.A., Baranov V.I., Bibikov D.V., Zotsenko I.V., Ivakin V.G. Farming of inhabitants of Ancient Rus settlement in Feofania (Kyiv): Preliminary report*

156 *Biliaieva S.O., Gavris G.G., Fialko O.Ye. Bird in the Works of the Medieval Art of the Northern Black Sea Area*

ІСТОРІЯ НАУКИ

Демиденко Ю.Є. Владислав Николаевич Гладилін — неформальний лідер досліджень палеоліта в Україні в 1970—1980-х гг. Памяти учителя и ученого

Лист В.Ч. Хвойки до Ф.К. Вовка (упорядн. Л.В. Кулаковська)

Листи Л.М. Славина до М.Я. Рудинського (упорядн. Л.В. Кулаковська)

Листи П.П. Єфименка до І.Г. Шовкопляса (упорядн. Л.В. Кулаковська)

162 *Demidenko Yu.E. Vladislav Nikolaevich Gladilin as an Informal Leader of Paleolithic Research in Ukraine in the 1970s—1980s. To a Good Memory of the Professor and Scientist*

172 *Letter of Vikentij Khvoiko to Fedir Vovk (compiler L.V. Kulakovska)*

177 *Letters of Lazar Slavin to Myshailo Rudinsky (compiler L.V. Kulakovska)*

183 *Letters of Petro Efimenko to Ivan Shovkoplyas (compiler L.V. Kulakovska)*

Наші автори

Список скорочень

198 **Our authors**

200 **List of abbreviations**

ARCHAEOLOGY and NATURAL SCIENCES

HISTORY of SCIENCE

ПЕРЕДМОВА

Збірник «Матеріали та дослідження Археологічного музею ІА НАН України» є другим випуском праць відділу «Археологічний музей». У цьому числі зібрані статті й публікації співробітників ІА, присвячені матеріалам, які знаходяться у постійній експозиції та демонструються на тимчасових тематичних виставках. У цьому випуску з'явилась нова рубрика «Історія археології», де ми будемо публікувати документи, фотографії, епістолярну спадщину, яка зберігається у музеї.

*З повагою,
КОЛЕКТИВ МУЗЕЮ*

УДК: 903.01(477.87)“6323”

Л.В. Кулаковська, В.І. Усик

ТЕХНОЛОГІЯ ОБРОБКИ КАМЕНЮ ТА СИРОВИНА ШАРУ V СТОЯНКИ КОРОЛЕВО

Висвітлено технологію кам'яного виробництва середньопалеолітичного шару V стоянки Королево. Особливу увагу приділено метричним даним і системі розколювання гігантських нуклеусів і відколів.

Ключові слова: Королево, середній палеоліт, технологія, нуклеуси на відщепках розміри артефактів.

ВСТУП

Першим етапом в дослідженні будь-якої кам'яної індустрії є визначення сировини, її якості, ізотропних властивостей та розміру окремоостей сировини. Ще один важливий момент — віднайти родовища сировини, оскільки відстань від стоянок до них значною мірою впливала на характер виробництва та склад колекції.

Коли ж йдеться про первинне розколювання каменю, тут можна говорити про кілька цілеспрямованих дій:

- а) вибір сировини для розколювання;
- б) розколювання з метою отримання заготовок для виготовлення знарядь;
- в) розколювання сировини, націлене тільки чи переважно на отримання відколів-заготовок для нуклеусів.

Саме останнє може бути пов'язано, в першу чергу, з великими розмірами шматків сировини, що виходять за межі метричних стандартів, а також з формою, що унеможлиблювала традиційні способи отримання кінцевих заготовок для знарядь. Іншими словами, можна припустити варіант, коли розміри та форма сировини диктували необхідність відокремлення масивних відщепів.

Нуклеуси на відщепках або нуклеуси Комбева, які часто порівнюють з методом Леваля, вперше виділив і описав В. Оуен на африканських матеріалах [Owen, 1938]. З часом подібні артефакти були зафіксовані й на інших стоянках Старого Світу [Inizian et al., 1992, p. 57]. Здебільше йшлося про отримання заготовки для виготовлення знарядь. Дослідники найчастіше пов'язували їх з ранніми пам'ятками та вважали, що зі знятих з таких нуклеусів відщепів виготовляли рубила або колуні [Inizian et al., 1992; Benito, 1988—1989; Madsen, Goren-Inbar, 2004].

За експлуатацією поверхні М. Ньюкамер розділив нуклеуси Комбева на три категорії: розколювання на вентральній частині, на дорсальній та на вузькій частині заготовки, зауваживши, що зняття відщепів з вентральної сторони провадили не лише в зоні ударної площадки, але й досить часто з латеральних і проксимального країв [Newcomer, Hivernel-Guerre, 1971, p. 127]. З часом подібного висновку дійшов В. Усик, опрацювавши матеріали шару II стоянки Королево [Усик, 2003, с. 179]. Побутує думка, що в цьому разі йдеться про мінімальну підготовку нуклеуса до роботи, так зв. економну підготовку [Bernard-Guelle, Guillaume, 2001, p. 19].

Зауважимо, що підготовка відщепу до розколювання на дорсальній поверхні чи, скоріше, оформлення площадки / площадок часто нагадує спосіб потоншення спинки знарядь. У деяких випадках неможливо відрізнити розколювання методом Комбева від потоншення спинки знарядь. Розбираючи цей сюжет, С. Бернард-Гель і П. Гійом запропонували розрізнити нуклеуси й знаряддя з потоншенням за наявністю робочого краю [Bernard-Guelle, Guillaume, 2001, p. 23].

Використання відщепів як заготовок для нуклеусів є однією із специфічних рис ранньо- та середньопалеолітичних технокомплексів місцезнаходження Королево у Закарпатті. Особливе місце тут посідає індустрія шару V. Саме в цій колекції наявні нуклеуси, зокрема виготовлені на відщепах, та відколи гігантських розмірів. В контексті технологічного процесу виробництва важливо детальніше розглянути взаємозв'язок між метричними показниками та первинним розколюванням.

ШАР V

Колекція середньопалеолітичного шару V стоянки Королево нараховує близько 20 тис. предметів. Вони були знайдені практично на всій площі місцезнаходження як в секторі Бейвар, так і на Гострому Верху. Найчисленніші знахідки технокомплексу V відмічено на Бейварі в розкопах I, VI і XI, де шар найчастіше приурочений до давніх балок, в яких, вірогідно, в той час і були відкриті великі блоки андезитової сировини часто завдовжки понад 1,0 м і більше (рис. 12 — див. вклейку).

У секторі Гострий Верх вони зафіксовані в шурфах 18 і 26 [Усик, 2009].

Шар V приурочено до літологічного горизонту 10, який являє собою жовтуватобурий суглинок коричневатого відтінку з поодинокими залізисто-марганцевими стяжіннями. О.М. Адаменко інтерпретує ці відклади як верхню частину викопного ґрунту V (рисс 2/3) [Адаменко та ін., 1989, с. 11; Adamenko, Gladiline, 1989, р. 694]. На думку П. Езартса літологічний горизонт 10 є нижньою частиною лесу, що розділяє палеоґрунти K-V та K-IV та відносить його до OIS 6 [Haesaerts, Koulikovska, 2006, р. 27] (рис. 1; також див. вклейку). Кліматичні умови на той час були досить прохолодними. За даними Н. Герасименко для розрізу стоянки Сокирниця у цей час «... травяной покров был мезофитным. Это свидетельствует о том, что причиной угнетения древесной растительности в днепровское время было не иссушение, а похолодание климата. Это подтверждается наличием аркто-альпийских видов плаунов и кустарниковых берез в растительном покрове» [Герасименко, 2006, с. 138].

Зважаючи на результати палінологічного аналізу та враховуючи той факт, що андезитові знахідки, які пов'язані з викопними ґрунтами мають зруйнованішу поверхню (напр. шар III, V-a) на відміну від артефактів шару V, автори приєднуються до висновку П. Езартса.

99 % знахідок виготовлено з андезиту, тож частка іншої сировини надзвичайно мала [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 55].

Зауважимо, що раніше індустрія цього шару була визначена як перехідна від ашелью до муст'є, а стоянка кваліфікована як майстерня [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 65]. В. Гладилин і В. Ситливий за техніко-типологічними ознаками віднесли індустрію до типу Королево (V-с, V-в, V-a і V) карпатської фації варіанту ашель-однобічний з виразним показником левалу-

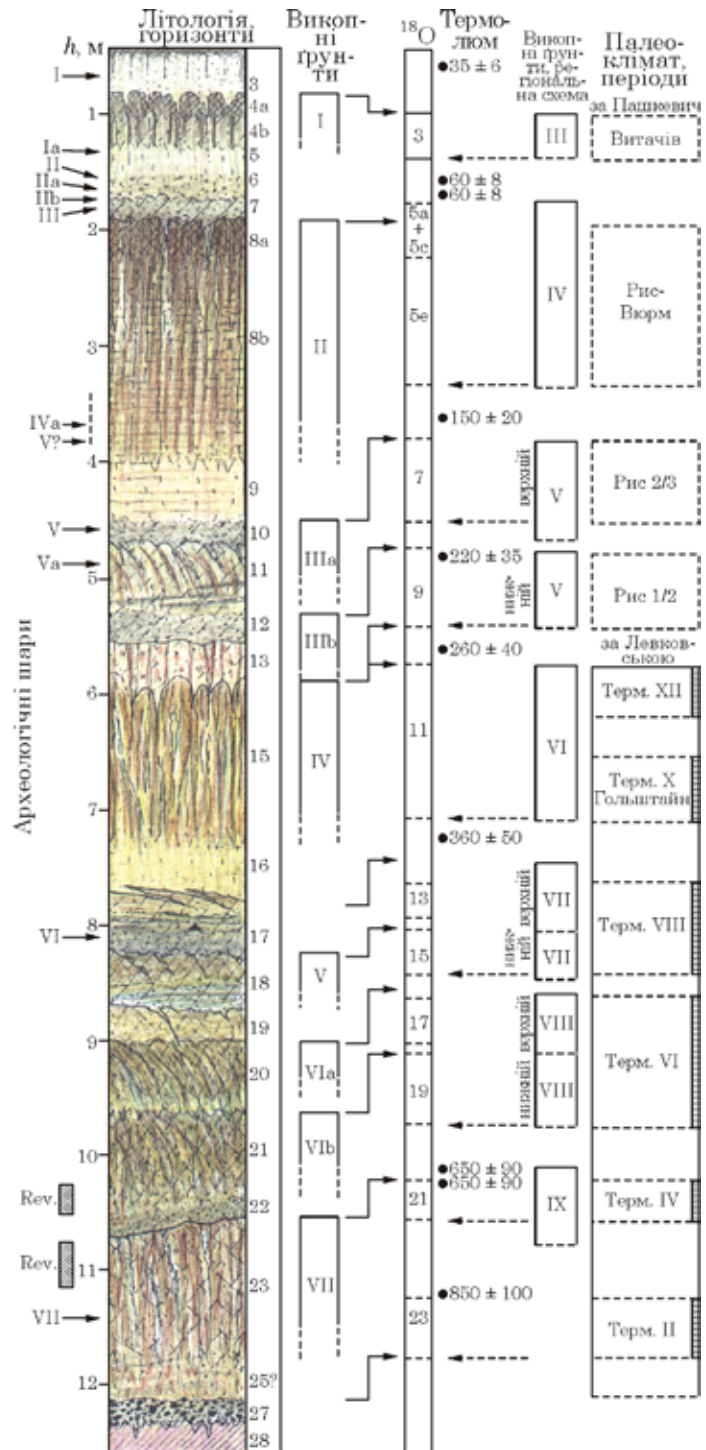

Рис. 1. Королево, стратиграфічний розріз 1998 р. (також див. вклейку)

азької техніки й листоподібними знаряддями [Гладилин, 1985; Гладилин, Ситливый, 1990, с. 130]. Однак прискіпливий аналіз колекції та документації уможливили інший висновок — про відсутність в ній що левалуазької технології [Усик, 2006, с. 60], що листоподібних форм [Кулаковська, 2003, с. 10; Кулаковская, Усик, 2011, с. 18]. Беручи до уваги абсолютно стандартний набір середньопалеолітичних дефініцій що для технології, що для добірки знарядь, запропоновано іншу інтерпретацію цього технокомплексу [Кулаковська, 2003, с. 10; Kulakovska, 2004; Усик, 2006, 2009].

ТЕХНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНДУСТРІЇ ШАРУ V

У попередніх роботах, присвячених технокомплексу шару V, поза увагою дослідників, зокрема В. Гладилина, лишилася одна з виразних його ознак, а саме, метричні параметри артефактів. Раніше у характеристиці колекції бракувало аналізу масивних нуклеусів і відповідних відколів (відщепи й пластини). І це тоді, коли саме наявність таких виробів надає змогу відтворити точніше й коректніше весь ланцюг технологічного процесу цієї індустрії. Відтак, пропонуємо результати технологічного аналізу, виконаного за матеріалами шару V із розкопів I і VI.

Найвиразнішим у сенсі метрики та ваги в технокомплексі шару V є нуклеус № 11 (Кор-75, р. I. Б-2) розмірами $460 \times 430 \times 270$ мм і масою 37 кг, виготовлений на масивному блоці андезиту (рис. 2 — див. вклейку). З тильного боку та на одній з латеральних сторін є залишки кірки. Частину відщепів було знято доцентрово паралельно профілю, інші — під кутом $45\text{--}30^\circ$ (рис. 2, а, б). На тильній стороні, яку використовували як ударну площадку, збереглися негативи широких відщепів (рис. 2, в). Негативи на робочій поверхні мають довжину від 155 до 230 мм, на тильній стороні — 220 мм. Звернемо увагу на той факт, що цей зразок демонструє не початкову стадію розколювання. Отже, можна припустити набагато більший його первинний розмір. Подібні нуклеуси інколи називають «стаціонарними макронуклеусами» [Деревянко, 2014, с. 84, рис. 39]. Нуклеус визначено як радіальний, округлий за формою та зі сплюще-

ною тильною стороною. Він віддалено нагадує дископодібні нуклеуси в інтерпретації Е. Боеди [Boeda, 1995].

Окрім великих за розміром і вагою нуклеусів, у розкопі I (1975 р.) трапилися також відповідні масивні відколи, як, наприклад, латеральний відщеп з кіркою по краю розмірами $248,5 \times 241,0 \times 135,0$ мм.

Із розкопу VI проаналізовано 104 найвиразніших андезитових нуклеоподібних виробів, представлених пренуклеусами (21 екз.), нуклеусами (81 екз.) і фрагментами нуклеусів (2 екз.).

Пренуклеуси виготовлені на масивних відколах і уламках сировини (табл. 1, рис. 4). Окремі зразки мають вагу понад 4,0 кг.

Пренуклеуси на відколах демонструють початкову стадію поздовжнього та біпоздовжнього, ортогонального, конвергентного способів розколювання на вентральній поверхні відколу. В деяких випадках вентральну сторону відщепу використовували як ударну площадку, з якої відколи знімали перпендикулярно (рис. 5, 2 — див. вклейку). В іншому разі одним—двома широкими відколами відсікали відбивну площадку разом з частиною ударного горбика. Таким чином була підготовлена нова ударна площадка, відколювання з якої провадили на дорсальну поверхню в поздовжньому напрямку. В загальних рисах такий спосіб нагадує так зв. прийом *truncated-faceted* / підправку типу Костьонки / Nahr-Ibrahim.

На восьми торцевих пренуклеусах для розколювання була обрана вузька бічна поверхня. Фіксуються негативи одного або кількох коротких з заломами відколів. Зважаючи на наявність різців у цьому комплексі, в окремих випадках можна говорити про початкову стадію виготовлення цих знарядь. Пренуклеуси на уламках розколювали в поздовжньому, перпендикулярному та біпоздовжньому напрямках на одній або двох поверхнях.

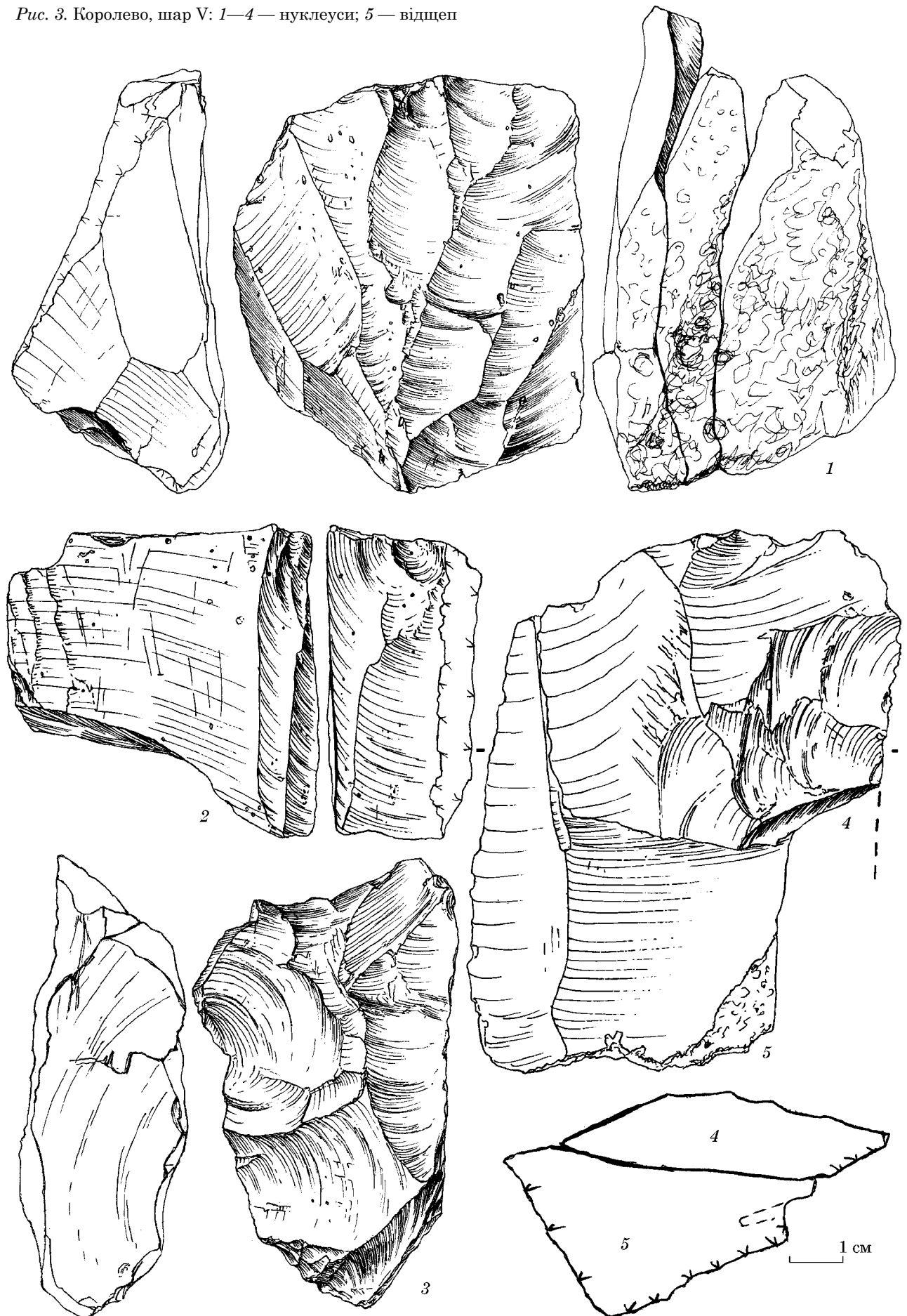
Нуклеуси представлені 81 екз. Заготовками для них слугували відщепи, масивні уламки та жовна. Серед нуклеусів (за винятком нуклеусів Kombewa) 13 зразків виконано на відщепі (табл. 2, рис. 6). Іноді як заготовки використано відколи з давніших археологічних шарів (V-a, VI). Маса нуклеусів коливається від 400 до 3000 г.

Характер огранки робочої поверхні нуклеусів наведено в табл. 3.

Таблиця 1. Метричні дані заготовок для пренуклеусів, мм

Розміри заготовки	Середня довжина	Довжина	Середня ширина	Ширина	Середня товщина	Товщина	Р а з о м
Відщепи / пластини	130,6	59,9—249,0	89,7	23,0—275,0	67,7	33,2—113,1	14
Уламки	157,2	100,7—206,0	123,9	66,8—178,0	76,6	47,2—130,0	7
			Р а з о м				21

Рис. 3. Королево, шар V: 1—4 — нуклеуси; 5 — відщеп

Таблиця 2. Метричні дані заготовок для нуклеусів, мм

Розміри заготовки	Середня довжина	Довжина	Середня ширина	Ширина	Середня товщина	Товщина	Р а з о м
Відщепи	102,8	47,5—145,5	83,4	30,4—140,3	56,9	23,9—106,5	13
Уламки / жовна	100,7	42,8—204,0	92,9	44,2—152,0	49,2	18,0—92,4	43
Невизначені	84,2	50,1—124,9	82,1	59,6—104,7	31,2	24,7—37,4	5
			Р а з о м				61

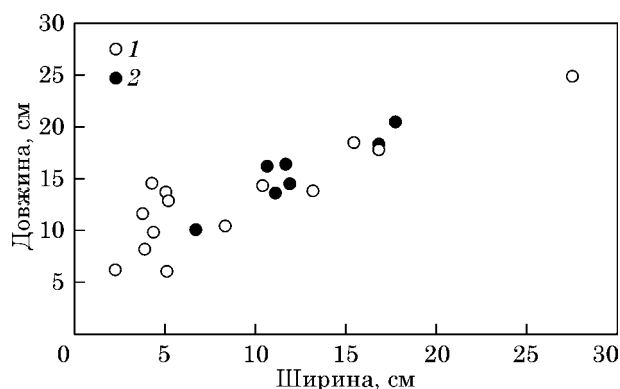

Рис. 4. Розподіл розмірів пренуклеусів: 1 — на відщепках; 2 — на уламках

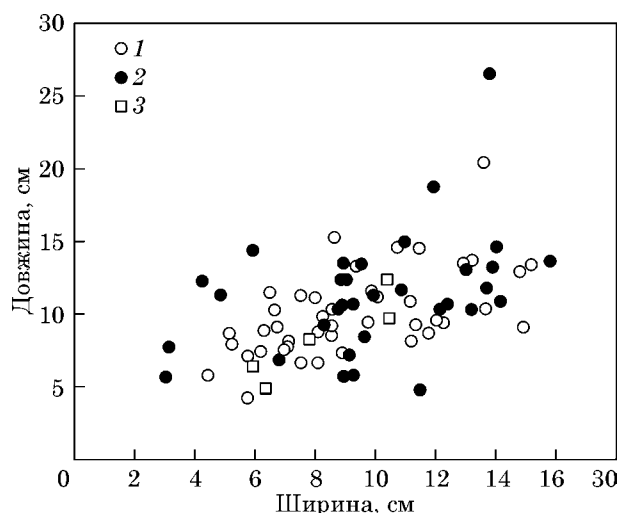

Рис. 6. Розподіл розмірів нуклеусів: 1 — на уламках; 2 — на відщепках; 3 — невизначені

Технологію розколювання проаналізовано за наявними нуклеусами, відколами та даними ремонту. Переважають нуклеуси однобічні з паралельною поздовжньою (рис. 3, 5; 7, 2) і біпоздовжньою (рис. 8) системою розколювання. З експлуатацією таких нуклеусів пов'язано отримання не лише відщепів (рис. 9, 3), але й типових пластин (рис. 9, 1, 2, 4) з відповідною огранкою. Паралельне розколювання також характеризують різні приклади пласких поперечних і біпоперечних (рис. 9, 8) нуклеусів. Невелику серію становлять вироби з ортогональною системою розколювання (рис. 3, 3), поодинокі трапляються конвергентні зразки

Таблиця 3. Огранка нуклеусів

Нуклеуси	Кількість
Комбева	20
Радіальні та напіврадіальні	6
Конвергентні	4
Підперехресні	1
Поздовжні / однонаправлені	20
Поздовжньо-суміжні	1
Поздовжньо-перпендикулярні	1
Біпоздовжні	17
Ортогональні	7
Двобічні	
поздовжній альтернативний	1
біпоздовжній	1
біпоздовжній-підперехресний	1
Багатоплощадкові	1
Р а з о м	81

(рис. 3, 1). Серед двобічних вирізняється нуклеус з комбінованою системою розколювання: біпоздовжній з однієї сторони, підперехресний — з іншої (комбінований, за Ю. Колосовим) [Колосов, 1972, с. 38]. Ударні площадки нуклеусів первинні, пласкі та підправлені (багатогранні й фасетовані). В розколюванні застосовували твердий відбійник.

Виразну серію нуклеусів на відщепках представлено також паралельними поздовжніми торцевими зразками (рис. 3, 2; 7, 1). Найтипівішими заготовками для них були первинні відколи, трапляються також відщепи Комбева (рис. 7, 1), які, своєю чергою, були відколоти від аналогічних нуклеусів.

Нуклеуси Комбева. Окрему групу нуклеусів на відщепках становлять так зв. нуклеуси Комбева (20 екз.), на яких вентральну поверхню відколу експлуатували як робочу (рис. 5, 4; 7, 3, 4). Найчастіше їх виготовляли на первинних відколах (табл. 4).

До серії класичних Комбева, цебто з одним негативом на вентральній поверхні, віднесено лише шість. Інші подібні нуклеуси, які можна назвати вентральними [Usik, 2004], демонструють різноманітні системи експлуатації вентральної поверхні в поздовжньому, біпоздовжньому, напіврадіальному, ортогональному

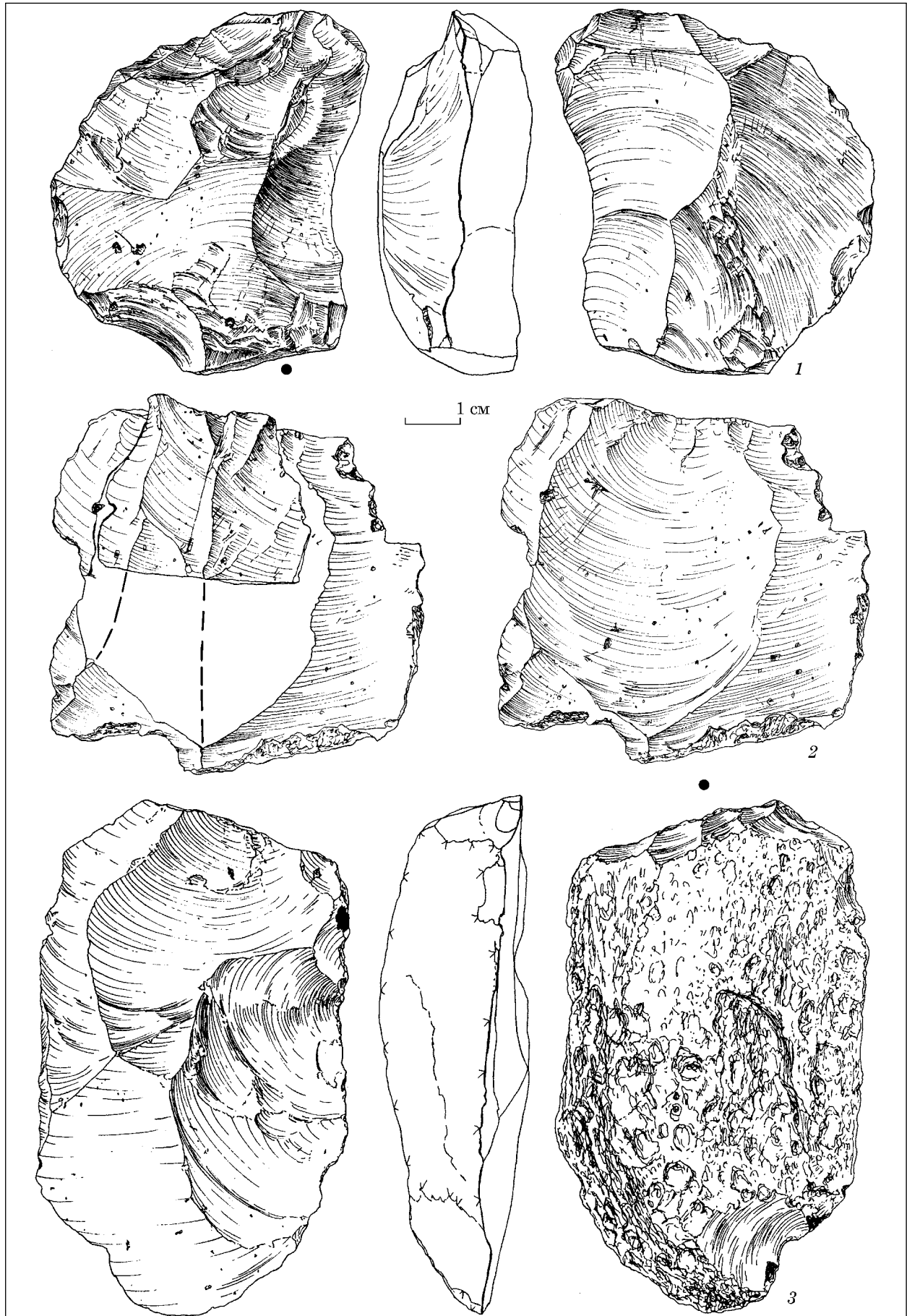

Рис. 7. Королево, шар V; нуклеуси: 1 — торцевий; 2 — поздовжній; 3 — Комбева ортогональний

Таблиця 4. Метричні дані заготовок для нуклеусів Комбева, мм

Розміри заготовки	Середня довжина	Довжина	Середня ширина	Ширина	Середня товщина	Товщина	Разом
Відщепи	120,3	57,4—264,9	109,7	68,3—158,1	47,6	29,2—94,1	20

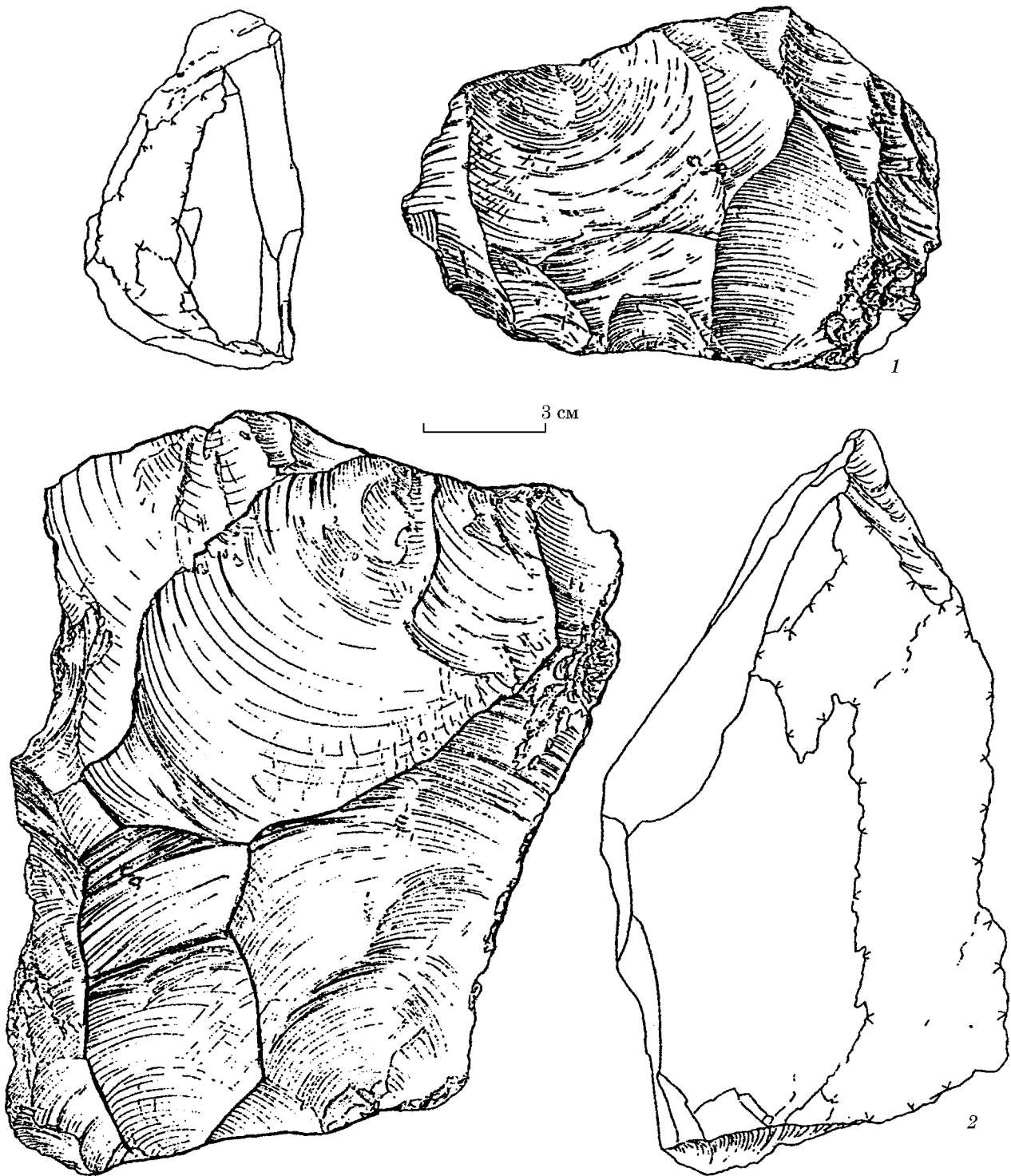
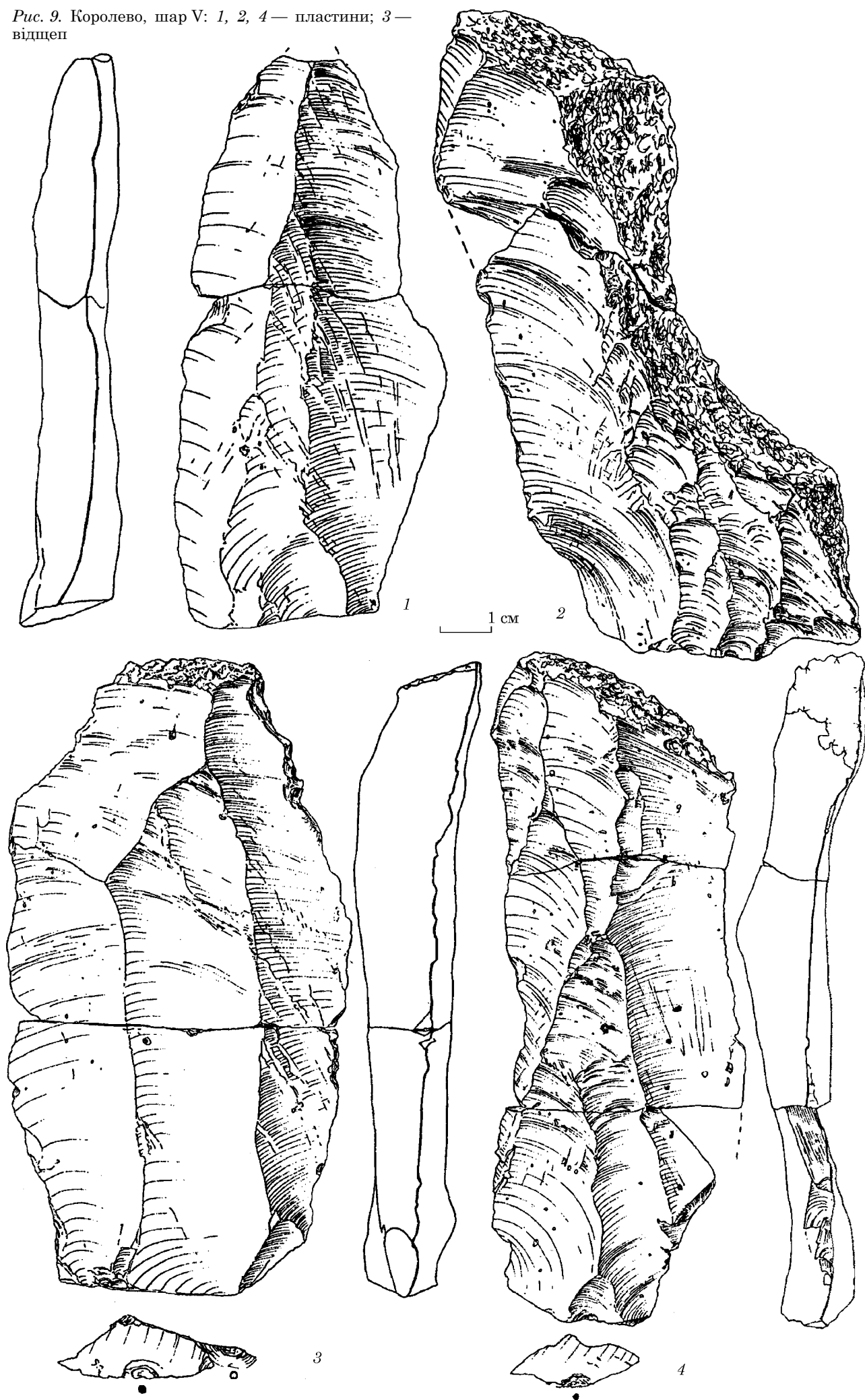

Рис. 8. Королево, шар V; нуклеуси

(рис. 3, 3) конвергентному та інших напрямках. Маємо також зразки з експлуатацією і вентральної, і дорсальної поверхонь (рис. 5, 4; табл. 5).

Загалом понад 40 % нуклеусів і пренуклеусів у колекції виготовлено на масивних відколах. Максимальна довжина пренуклеусів на

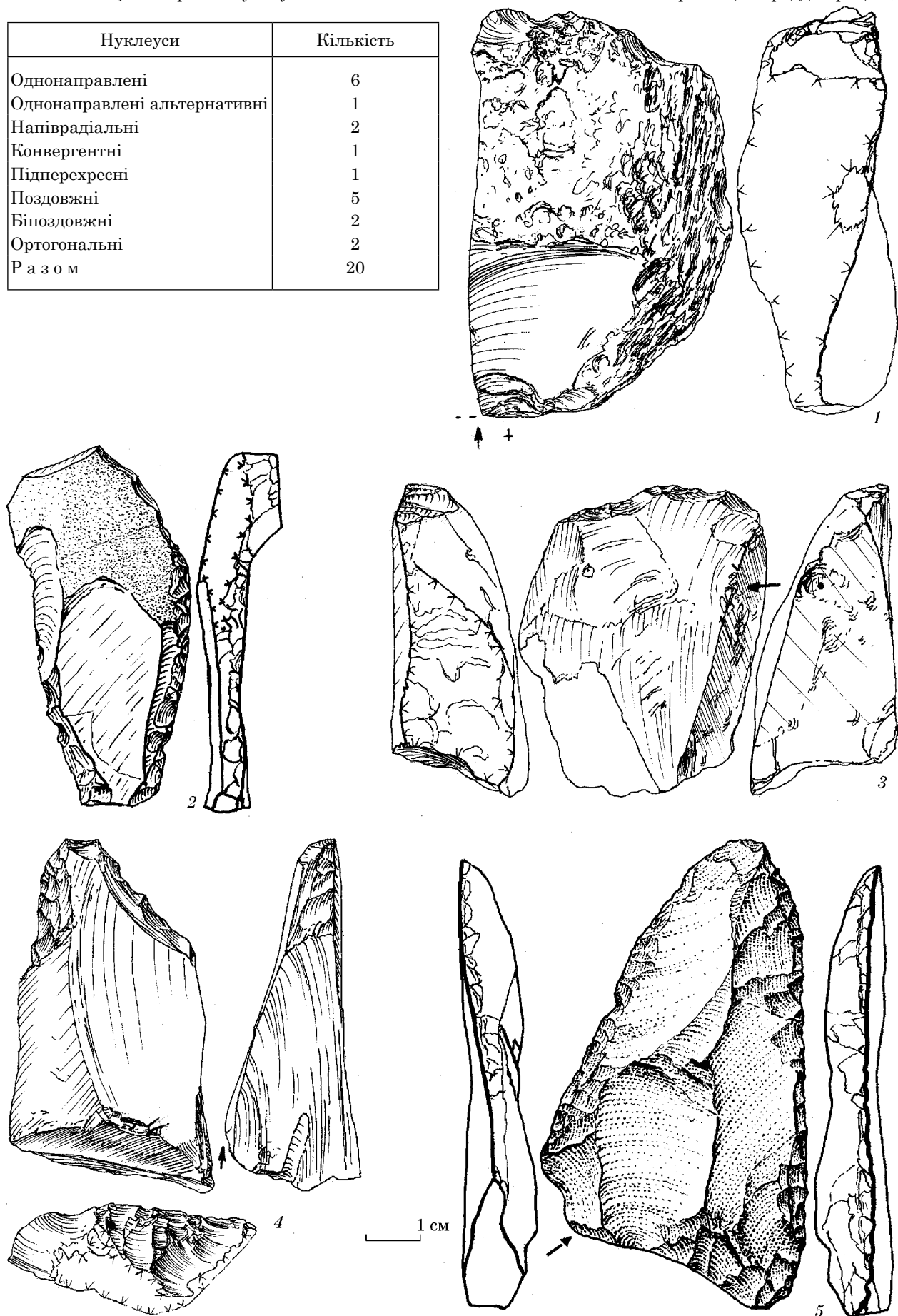
Рис. 9. Королево, шар V: 1, 2, 4 — пластины; 3 — відщеп

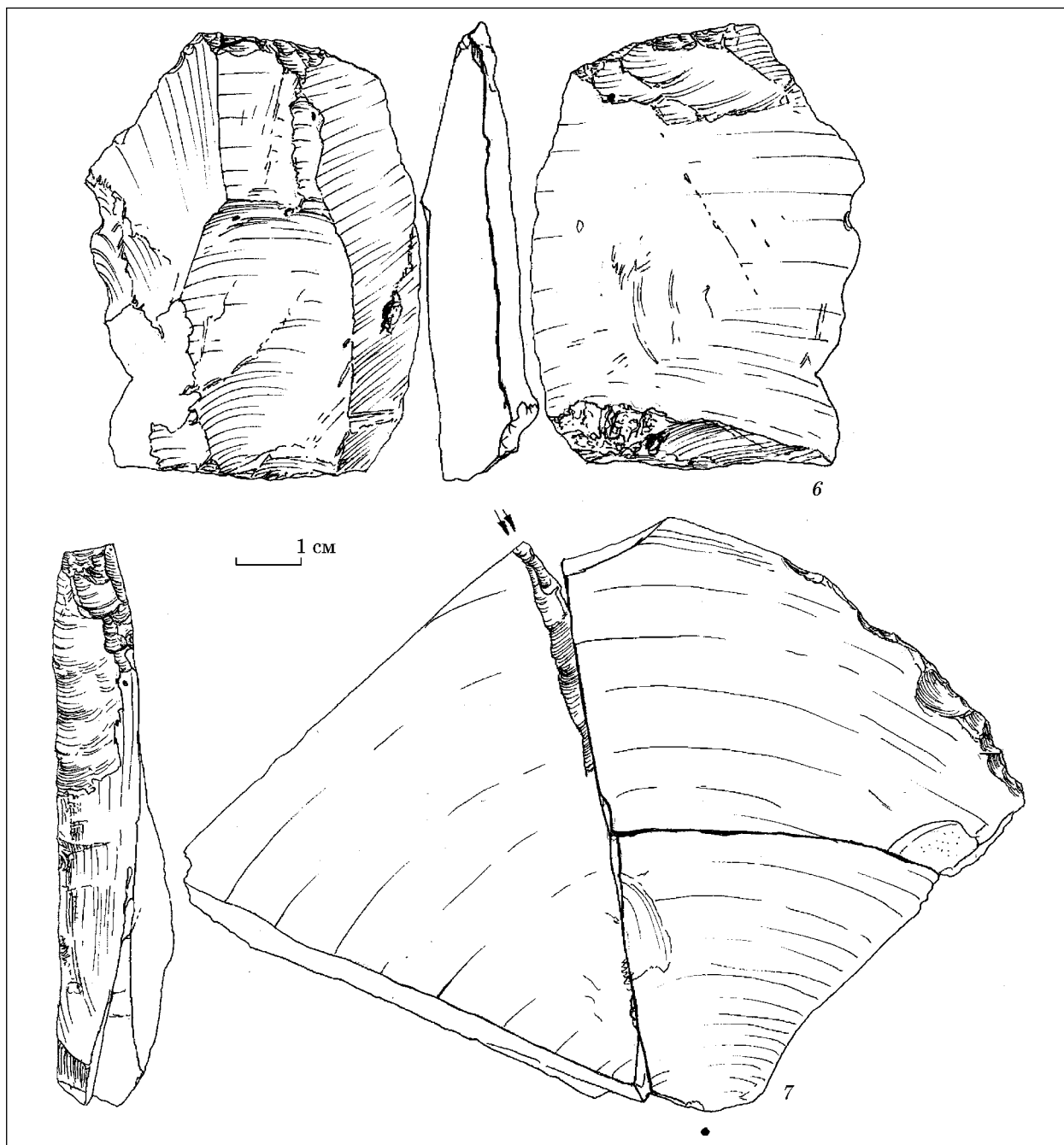

Таблиця 5. Огранка нуклеусів Комбева

Нуклеуси	Кількість
Однонаправлені	6
Однонаправлені альтернативні	1
Напіврадіальні	2
Конвергентні	1
Підперехресні	1
Поздовжні	5
Біпоздовжні	2
Ортогональні	2
Р а з о м	20

Рис. 10. Королево, знаряддя праці ▼ ►

відщепів 249, ширина 245, товщина 113,1 мм. Нуклеуси на відщепі (включно з Комбева) мають близькі параметри: максимальна довжина 264,9, ширина 158,1, товщина 106,5 мм.

Попри те, що на противагу розкопу I у розкопі VI не знайдено гігантських нуклеусів, на використання їх вказують знайдені на місці великі відколи та випадки ремонту. Зокрема, пренуклеус на відщепі № 12125 (рис. 5, 2) має розміри $249 \times 275 \times 106$ мм. Він є частиною великої складанки, до якої входять ще два відщепи. Один з них — дистальний фрагмент розмірами $92 \times 202 \times 63$ мм (рис. 5, 1), інший — $232 \times 215 \times 85$ мм (рис. 5, 3). Після ремонту з'ясувалося, що ці відщепи послідовно були зняті після первинного з поверхні, площа якої

становить 260×382 мм. Цей приклад, а також наявність в колекції інших масивних відщепів (наприклад: відщеп латеральний з кіркою $340,5 \times 192,0 \times 87,0$ мм; проксимальна частина радіального відщепу $284 \times 286 \times 62$ мм) прямо вказують на експлуатацію дуже великих нуклеусів. Привертають увагу також розміри відбивних площадок, ширина яких перевищує 100 мм, а глибина 50 мм.

Та все ж не можна однозначно стверджувати, що в технокомплексі експлуатували лише гігантські за розмірами та вагою заготовки. Адже значною серією репрезентовані нуклеуси середніх і навіть дрібних розмірів (табл. 2), що мають аналогічну систему розколювання (рис. 3).

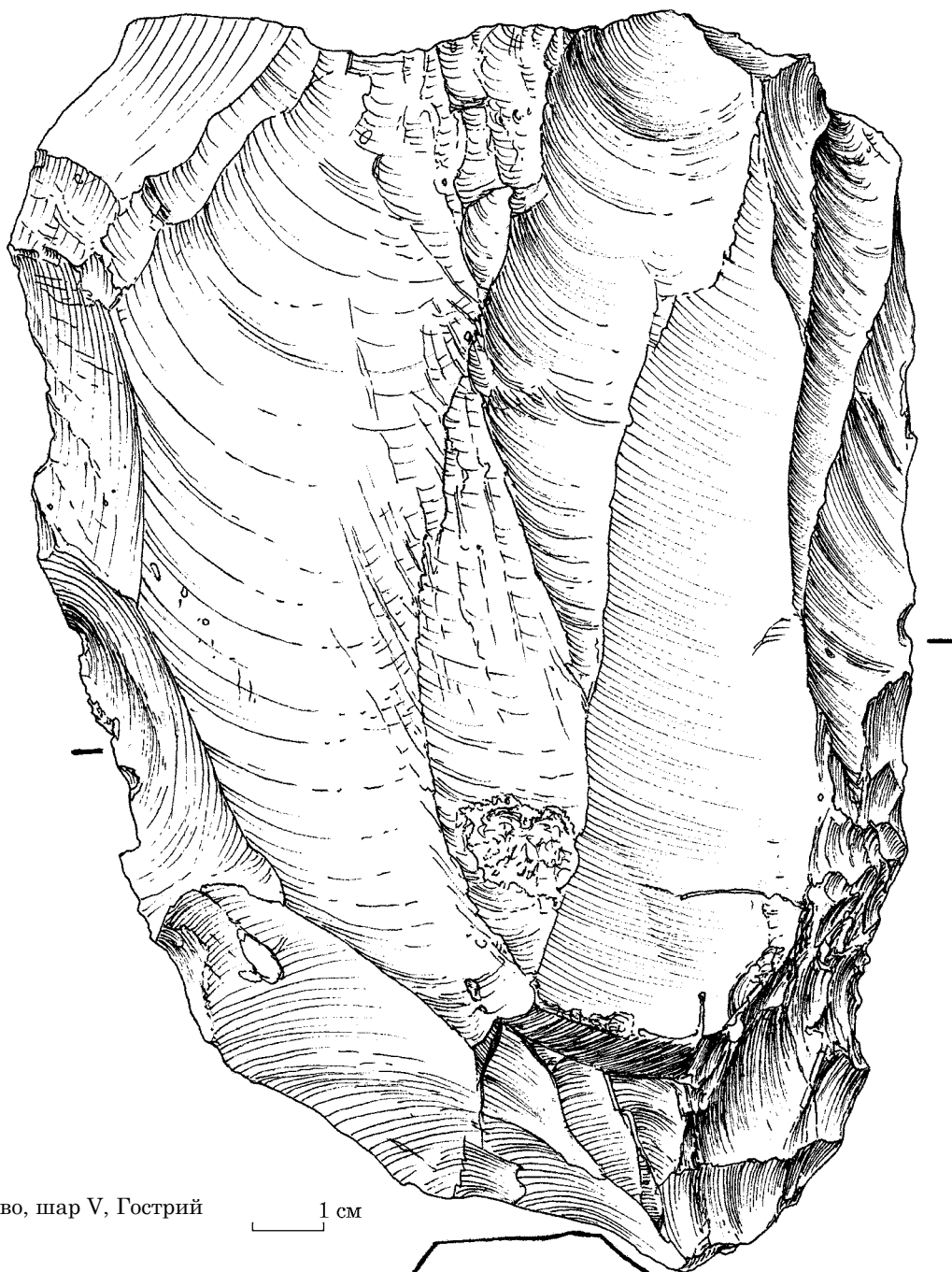

Рис. 11. Королево, шар V, Гострий
Верх; нуклеус

1 см

Колекція знарядь праці включає характерні для середнього палеоліту зразки. До них належать: скребла, зубчасті форми, поодинокі гостроконечники, які доповнюють артефакти верхньопалеолітичної групи: скребки та різці (рис. 10), виготовлені на масивних відколах або уламках відколів / сировини. У зібранні відсутні знаряддя з двобічною обробкою та технологічні свідоцтва їх виготовлення.

ВИСНОВКИ

Відтак, здійснений аналіз уможливилоговорити про кілька стадій кам'яного виробництва.

- Перша стадія мала за мету отримання великих відколів для подальшого використання їх як нуклеусів. Найвірогідніше, процес відбувався безпосередньо біля доступних видобувів сировини.
- Розколювання нуклеусів на відщепів / пластин передбачало три варіанти експлуатації: вентральну й дорсальну поверхні, а також торцеву (вузьку) частину заготовки.

Відмічено кілька способів оформлення ударних площадок: відбивну площадку відколу поправляли з вентральної сторони на дорсальну одним або кількома широкими зняттями чи дрібними фасетками; площадку формували підправкою типу *Костьонки / Nahr-Ibrahim* з дорсальної на вентральну сторону. Є також фрагменти великих відколів (відщеп, пластина), на яких розколювання провадили з місця розлому.

Досить часто систему експлуатації відколів як заготовок для нуклеусів дослідники пояснюють браком сировини та необхідністю економити її [Newcomer, Hivernel-Guerre, 1971; Madsen, Goren-Inbar, 2004]. Подібний висновок не стосується технокомплексу V. На це вказують такі чинники:

- стоянка розташована на родовищі сировини, якої *a priori* було вдосталь;
- наявність в колекції нуклеусів і продуктів розщеплення гігантських розмірів, як і практична відсутність дуже спрацьованих ядер суперечать факту економії сировини.

Отже, в цьому разі навряд чи може йтися про економне ставлення до первинної сировини. Понад те, майже 21 % колекції становлять уламки й сумнівні відколи [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 55]. На наш погляд, феномен цього технокомплексу все-таки пов'язаний з метричними параметрами сировини. Як вже було відмічено раніше, саме в той час у давніх балках були відкриті поклади андезиту у вигляді великих блоків, зокрема в районі розкопів I і IV. Саме тут проходили обидві стадії виробництва: отримання заготовок і їх подальша експлуатація. Матеріали з цих розкопів аналогічні за техніко-типологічним складом і параметрами артефактів.

Та все ж частину заготовок, дуже вірогідно, експлуатували й у інших місцях стоянки, зокрема на Гострому Верху. Саме в цьому секторі відсутні поклади великих блоків сировини. Натомість тут присутні андезитові жовна, вулканічні бомби та ін. Матеріали з шурфу 26 демонструють ідентичні стандарти розщеплення визначені на матеріалах шару V розкопів I та V. Показово, що найбільший з нуклеусів завдовжки близько 250 мм (шурф 26) має регулярні негативи пластин на робочій поверхні (рис. 11).

Автори, як і раніше, дотримуються думки, що сировина не впливала на технологію розколювання. Що стосується Королево, то складається враження, що вплив її був опосередкований, пов'язаний з природним станом сировини та її розмірами.

Так, наприклад, у шарі II стоянки Королево I достатньо широко представлені нуклеуси Комбева та нуклеуси вентрального принципу розщеплення, виготовлені що на андезиті, що на інших видах сировини [Usik, 2004], але це жодним чином не пов'язано з габаритами відщепів-заготовок, розмірами і формою сировини. Звичайно, наявність чи відсутність в якійсь колекції нуклеусів Комбева та вентральних нуклеусів має значення. З іншого боку, самі по собі нуклеуси Комбева не є діагностичними для територіального, хронологічного чи культурного визначення технології [Newcomer, 1971, р. 124]. Важливішими є технічні й технологічні стандарти експлуатації вентральної поверхні нуклеусів на відщепів порівняно з розколюванням нуклеусів на інших типах заготовок. Як вже відмічалось, в шарі V ці стандарти спільні.

Таким чином, індустрії шару V притаманні такі риси: паралельне, конвергентне, радіальне та перехресне розколювання, експлуатація нуклеусів на відщепів, зокрема нуклеусів Комбева. Вкажемо, що саме в цьому технокомплексі на відміну від раніших і пізніших середньопалеолітичних добірок привертає увагу наявність пластин як продукту розколювання. Ці артефакти зазвичай мають паралельну чи конвергентну огранку дорсальної поверхні та класичні параметри, що відрізняє їх від побічних випадкових відколів. Саме з отриманням пластин пов'язана наявність торцевих нуклеусів, які зазвичай більше характерні для верхнього палеоліту. Специфічною ознакою саме цього комплексу слід вважати гігантські нуклеуси та відколи, що було результатом окремого напрямку кам'яного виробництва.

Відтак, можна констатувати, що колекція шару V стоянки Королево є одним з оригінальних ранніх та невідомих на цих територіях досі середньопалеолітичним нелевалузьким технокомплексом. Подібні індустрії, так звані, Амудьєн, для яких характерний «пластинчатий

компонент» та знаряддя верхньопалеолітичної групи [Meignen, 1994; 2000; Monigal, 2002; Gopher, et al., 2005] розповсюджені на Близькому Сході. Попередньо про подібність колекції шару V до близькосхідного технокомплексу згадував В. Усик [Усик, 2006, с. 60]. Детальніший технологічний аналіз матеріалів шару V, наведений в цій статті, вкотре підтверджує цю гіпотезу. Разом з тим, ми ніяким чином, не стверджуємо про прямі аналогії. Швидше йдеться про хронологічно близький конвергентний розвиток.

Адаменко О.М., Адаменко Р.С., Гладилін В.Н., Гродецькая Г.Д., Левковская Г.М., Пашкевич Г.А., Поспелова Г.А., Солдатенко Л.В., Шелкопляс В.Н. Палеолитическое местонахождение Королево в Закарпатье // БКИЧП. — 1989. — 58. — С. 5—25.

Герасименко Н.П. Динамика палеоэкологических обстановок на стоянке Сокирица (Закарпатье) // The European Middle Palaeolithic. — К., 2006. — С. 132—152.

Гладилін В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. I. — С. 12—54.

Гладилін В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. — К., 1990. — 266 с.

Деревянко А.П. Бифасиальная индустрия в Восточной и Юго-Восточной Азии. — Новосибирск, 2014. — 354 с.

Колосов Ю.Г. Шайтан-Коба — мустьерська стоянка Криму. — К., 1972. — 157 с.

Кулаковська Л.В. Середньопалеолітичні варіації на заході України // Варіабельність середнього палеоліту України. — К., 2003. — С. 10—32.

Кулаковская Л. Королево: Хронология раннего и среднего палеолита // С.Н. Бибииков и первобытная археология. — СПб, 2009. — С. 87—101.

Кулаковская Л., Усик В. Ранний палеолит Украины // Палеолит и мезолит Восточной Европы. — М., 2011. — С. 9—37.

Усик В.И. Королево. Новые аспекты исследований культурного слоя V // The European Middle Palaeolithic. — К., 2006. — С. 50—78.

Усик В.И. Хроностратиграфия раннего и среднего палеолита (Королево, слой V) // С.Н. Бибииков и первобытная археология. — СПб, 2009. — С. 101—109.

Adamenko O.M., Gladiline V.N. Korolevo un des plus anciens habitats acheuléens et moustériens de Transcarpatie soviétique // L'Anthropologie. — 1989. — T. 93, n. 4. — P. 689—712.

Benito J.-I. M. La metode Kombewa dans l'Acheuleen du basin du Duero (Espagne) // O Arqueylogo Português. — 1988—1989. — S. IV, 6/7. — P. 11—21.

Bernard-Guelle S., Guillaume P. Amincissement et débitage sur éclat: définitions, interprétations et discussion a partir d'industries lithiques du Paléolithique moyen des Préalpes du nord françaises // Paleo. — 2001. — P. 53—72.

Boeda E. Caracteristiques techniques des chaines operatoires lithiques des niveaux micoquiens de Kulna (Tchecoslovaquie) // Paleo. — 1995. — P. 57—73.

Gopher A., Barkai R., Shimelmitz R., Khalaily M., Lemorini C., Heshkovitz I., Stiner M. Qesem cave: an Amudian site in Central Israel // Journal of the Israel Prehistoric Society. — 2005. — 35. — P. 69—92.

Haesaerts P., Koulakovska L. La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique // The

European Middle Palaeolithic. — К., 2006. — P. 21—37.

Inizian M.-L., Reduron M., Roche H., Tixier J. Technologie de la pierre taillée. — Meudon, 1995. — 199 p. (Préhistoire de la Pierre taillée. — 1995. — T. 4).

Koulakovska L. Le paléolithique moyen de Korolevo (Ukraine) // Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liege (Belgium, 2—8 September, 2001). — Oxford, 2004. — P. 141—148 (BAR. International Series. — 1239).

Madsen B., Goren-Inbar N. Acheulian giant core technology and beyond: an archaeological and experimental case study // Eurasian Prehistory. — 2004. — Vol. 2, no 1. — P. 3—53.

Meignen L. Paleolithique moyen au Proche-Orient: Le phenomene laminaire // «Les industries laminaires au Paleolithique moyen»: Dossier de Documentation Archeologique. — 1994. — 18. — P. 125—159.

Meignen L. Early Middle Palaeolithic blade technology in Southwestern Asia // Acts Anthropologica Sinica. — 2000. — Vol. 19. — P. 158—168.

Monigal K. The Levantine Leptolithic: blade production from the Lower Paleolithic to the dawn of the Upper Paleolithic: Ph. d. Thesis, SMU. — Dallas, 2002.

Newcomer M.N., Hivernel-Guerre F. Nucleus sur éclat: technologie et utilisation par différentes cultures préhistoriques // BSPF. — 1971. — T. 73 (1). — P. 119—128.

Owen W.E. The Kombewa Culture, Kenya colony // Man. — 1938. — Vol. 38, 218. — P. 201—205.

Usik V. Problems of Kombewa Method and Some Features of Non-Levallois Reduction Strategies of the Middle Palaeolithic Complex 2 Korolevo Site (Transcarpathian Region): Refitting and Technological Data // Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liege (Belgium, 2—8 September, 2001). — Oxford, 2004. — P. 149—156 (BAR International Series. — 1239).

Л.В. Кулаковская, В.И. Усик

ТЕХНОЛОГИЯ ОБРАБОТКИ КАМНЯ И СЫРЬЯ СЛОЯ V СТОЯНКИ КОРОЛЕВО

Статья посвящена характеристике технологического процесса раскалывания среднепалеолитической индустрии слоя V стоянки Королево в Закарпатье. Отличительной чертой этого технокомплекса есть наличие в нем массивных пренуклеусов, нуклеусов (массой около 40 кг) и сколов, изготовленных на местном вулканическом сырье — андезите (гялодаците). Блоки андезита часто имеют очень большой размер (более 1 м в длину). В предыдущих публикациях исследователи обошли вниманием именно этот аспект.

Процесс раскалывания в слое V можно разделить на две стадии: 1) получение крупных сколов, которые использовались затем в качестве заготовок для нуклеусов; 2) эксплуатация вентральной, дорсальной или торцевой поверхностей нуклеусов на отщепках и пластинах.

Более 40 % пренуклеусов и нуклеусов в коллекции изготовлено на сколах. В индустрии широко применялся метод Комбева и различные системы эксплуатации вентральной стороны заготовки. Присутствуют также примеры близкие оформлению ударных площадок подправкой типа Костенки или Nahr-Ibrahim.

В целом для нуклеусов на отщепах и других заготовках характерны нелеваллуазские методы раскалывания: параллельный, подперекрестный, радиальный, конвергентный.

В коллекции слоя V присутствуют нуклеусы для пластин, а также продукт их расщепления: пластины с параллельной и конвергентной огранкой. Орудия труда представлены среднепалеолитической (скребла, зубчатые, выемчатые) и верхнепалеолитической группой (резцы, скребки). Двусторонние орудия отсутствуют.

Вместе с тем специфическим признаком этого комплекса есть наличие массивных (гигантских) нуклеусов и сколов, что есть результатом отдельного направления в каменном производстве.

Все приведенные характеристики позволяют считать слой V оригинальной среднепалеолитической нелеваллуазской индустрией, ранее неизвестной в Центральной Европе. Присутствие в коллекции пластин и орудий, характерных для верхнего палеолита позволяет в предварительном плане говорить о сходстве с ближневосточным технокомплексом, т.н. Амудьеном. Скорее всего речь идет не о прямой аналогии или связи, а об хронологически близком конвергентном развитии.

Ключевые слова: Королево, средний палеолит, технология, нуклеусы на отщепах, размеры артефактов.

L.V. Kulakovska, V.I. Usik

CORE REDUCTION TECHNOLOGY AT KOROLEVO, LEVEL V (UKRAINE)

This article is characterises of core reduction processes of the Middle Palaeolithic assemblage of Level V at Korolevo I in Transcarpathia, Ukraine. A distinctive feature of this assemblage is the presence of giant

pre-cores, cores (with a weight up to 40 kg), and flakes made on local volcanic raw material — andesite (gialodacite). The blocks of andesite often have a very large size, i. e. more than 1 m in length. In previous publications, researchers have overlooked this aspect.

The process of core reduction in Level V can be divided into two stages: (1) the production of large (giant) flakes and blades, which were then used as blanks for cores, and (2) the exploitation of the ventral or dorsal surfaces, or the narrow sides of cores on flake or blade. More than 40 % of cores and pre-cores were made on flakes and blades. In the assemblage, the Kombewa method and various systems for exploiting the ventral face of a blank were widely used. The preparation of platform is similar to the Kostenki and Nahr-Ibrahim techniques. In general, for all cores on flakes and other blanks non-Levallois methods of reduction are typical, including parallel, sub-cross, radial, convergent reduction. In the collection of Level V blade cores are well represented and are the end products of their exploitation, i.e. blades with parallel and convergent scar pattern. The tools are represented by both the Middle Palaeolithic tool group (side scrapers, denticulates, notches) and the Upper Palaeolithic group (end scrapers, burins). The assemblage contains no bifacial tools.

At the same time, the specific feature of this assemblage is the presence of massive (giant) cores and blanks, which is the result of a separate direction in stone production. All these characteristics allow us to consider Level V at Korolevo as an original Middle Palaeolithic non-Levallois industry, previously unknown in Central Europe. The fact that blades and tools characteristic for the Upper Palaeolithic are present in the collection allows us to talk about similarities with the Middle Eastern Amudian. Most likely this is not a direct analogy or link, but a chronologically close convergent development.

Keywords: Korolevo, Middle Paleolithic, technology, cores on flakes artifacts sizes.

Одержано 9.09.2016

О.Л. Вотякова

ТИПОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА ТА АНАЛІЗ ВТОРИННОЇ ОБРОБКИ ЗНАРЯДЬ ШАРУ II СТОЯНКИ КОРОЛЕВО

Дано повну типологічну характеристику та результати аналізу вторинної обробки знарядь шару II стоянки Королево. Основну увагу приділено специфіці ретуші та акомодацийних елементів.

Ключові слова: Королево, середній палеоліт, типологія, вторинна обробка знарядь.

ВСТУП

Багатошарова палеолітична стоянка Королево розташована на двох терасових рівнях лівого берега р. Тиса: Гострий Верх (120 м) і Бейвар (100 м). Пам'ятку відкрив у 1974 р. В.М. Гладилін [Гладилин, 1975, с. 14—16]. Колекція шару II походить із розкопу I (сектор Бейвар) площею 60 м², дослідженого в 1975 р. Шар залягав у нижній частині суглинку над палеоґрунтом останнього міжльодовиків'я. Суглинок відноситься до MIS 4 та датується близько 60 тис. р. т. [Haesaerts, Koulakovska, 2006, р. 33; Кулаковская, 2009, с. 97].

У науковий обіг колекцію ввела Л.В. Кулаковська, спочатку визначивши її як «муст'є звичайне, тип Королево, комплекс II» [Кулаковская, 1989, с. 105]. З часом дослідниця переглянула попереднє визначення та віднесла цей комплекс до кола шарантських індустрій типу Кіна [Кулаковская, 2001, с. 9—11]. За визначенням авторки, ці індустрії характеризуються нелевалуазькою технікою розколювання, переважанням скребел, в першу чергу простих і поперечних опуклих, наявністю скребел Кіна та напів-Кіна, лімасів, поодиноких двобічних знарядь [Кулаковская, 2001, с. 10]. Як бачимо, в цьому визначенні типологія знарядь і стилістика їх оформлення відіграють важливу роль для культурної інтерпретації шарантських

індустрій. Тож метою цього дослідження є детальна типологічна характеристика колекції знарядь на ґрунті аналізу елементів вторинної обробки. Отримані дані надають можливість, у першу чергу, окреслити основні типологічні характеристики індустрій шарантського типу в Закарпатті та порівняти з іншими середньопалеолітичними пам'ятками регіону для виявлення аналогічних комплексів.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Методика, використана в цьому дослідженні, базується на типологічному та статистичному аналізі прийомів вторинної обробки. Перший дає змогу виявити типологічну специфіку комплексу, другий — надати повну характеристику процесу оформлення знарядь. За основу типологічного аналізу взято тип-лист Ф. Борда [Bordes, 1961], з уточненнями та доповненнями. По-перше, додано відсутній в листі тип діагональних скребел [Chabai, Demidenko, 1998, р. 43], оскільки вони становлять досить виразну групу в колекції шару II Королево. По-друге, скребла, віднесені в тип-листі Ф. Борда до типу зі «спинкою потоншеною підправкою», у цьому дослідженні спочатку розподілені за характеристикою робочого краю на поздовжні, поперечні та ін., а вже потім відзначено наявність спинки. До цього спонукало порушення в тип-листі принципу підпорядкування, де за основу розподілу було обрано морфологію робочого краю знарядь і тільки для однієї категорії (скребла зі спинкою потоншеною підправкою) — акомодацийний елемент. По-третє, для кількох своєрідних груп артефактів виділено додаткові категорії, (наприклад, знаряддя зі знищеним робочим краєм).

Прийоми вторинної обробки кожного знаряддя проаналізовано в трьох основних векторах: заготовка, ретуш, акомодацийні елементи.

Заготовка. Аналізується за наступними критеріями: сировина, метричні параметри, тип сколу (відщеп, пластина, фрагмент сировини та ін.).

Ретуш. Основна увага при дослідженні добірки була зосереджена саме на ретуші, оскільки вона є основним прийомом вторинної обробки для вказаної індустрії. Характеристика проводилась за такими критеріями [Tixier, Inizan, Roche, 1992, p. 68; Колобова, 2004, с. 7—9].

1. Розташування відносно площини заготовки (дорсальна, вентральна, альтернативна та ін.).

2. Локалізація на сколі (дистальна, проксимальна, медіальна та ін.).

3. Характер нанесення (неперервна, переривчаста, локальна).

4. Ступінь розповсюдження по периметру знаряддя (довжина робочого краю).

5. Ступінь покриття площини виробу (крайова, розповсюджена, охоплююча, покриваюча).

6. Тип ретуші [Tixier, Inizan, Roche, 1992, p. 91]. Окремо відмічено кількість сходів для східчастої ретуші.

7. Кут (пласка до 30°, напівкрута до 45°, крута до 70° та ін.) [Tixier, Inizan, Roche, 1992, p. 75].

Звичайно, в роботі з матеріалами слід враховувати, що досить часто ретуш буде змінюватись у межах одного виробу. Наприклад, скребло може бути оброблено крутою та напівкрутою лускато-східчастою ретушню. Через те, аналізуючи окремі параметри, не слід забувати, що знаряддя слід розглядати як елемент, що поєднує їх в єдине ціле.

Акомодацийні елементи. Для нашого комплексу відмічено два варіанти акомодациї: спинка та потоншення. Для спинок виділено наступні основні варіанти: площадка відщепу з кіркою чи без; латеральний край відщепу з кіркою чи без; злам. Досить часто трапляються різні комбінації цих варіантів. Надалі вони розподіляються за наявністю або відсутністю обробки на природні та підготовлені. Для підготовлених спинок враховувались характер (сколи чи ретуш) і локалізація (напрямок на акомодацийну ділянку чи з неї) обробки. Потоншення розподіляються за місцем локалізації (дорсальне, вентральне, дистальне, латеральне, білатеральне, проксимальне, дистальне) та характером оформлення (сколи чи ретуш).

Археологічна колекція шару II нараховує 3943 од. кам'яних виробів. Вона включає весь спектр артефактів (табл. 1): фрагменти сировини, пренуклеуси, нуклеуси, сколи, знаряддя, відбійники, ретушери та ін. [Вотякова, 2015, с. 24]. Це свідчить про те, що повний цикл кам'яного виробництва відбувався безпосередньо на стоянці. Основною сировиною був

Таблиця 1. Королево, шар II; категорії артефактів

Категорія	Р а з о м	%
Пренуклеуси	10	0,25
Нуклеуси	159	4,03
Фрагменти нуклеусів	89	2,26
Відщепи	2357	59,78
Пластини	95	2,41
Фрагменти сколів невизначені	118	2,99
Луски	762	19,33
Знаряддя	285	7,23
Відбійники	36	0,91
Ретушери	2	0,05
Уламки	19	0,48
Фрагменти гальок з слідами розколювання	8	0,20
Гальки	3	0,08
Р а з о м	3943	100,00

андезит (85 %) місцевого походження, виходить якого розташований в безпосередній близькості від стоянки. Також використовували інші види кам'яної сировини: кварцит, креміль, сланець, кварц, кварц-порфир і радіоларит. Цікавим є той факт, що в колекції шару II зафіксовано найбільший процент виробів з невулканічної сировини порівняно з іншими шарами стоянки Королево [Кулаковская, 1989, с. 16].

Технологія первинного розколювання індустрії шару II Королево нелевалузька, непластинчаста, нефасетована, базується на радіальному методі експлуатації однобічних нуклеусів. Відмічається наявність своєрідної практики використання вентральної поверхні відщепів-нуклеусів для отримання одного (метод *Kombewa*) або кількох сколів в доцентровому напрямку [Усик, 2003, с. 185; Вотякова, 2015, с. 32]. Загалом, процес виробництва був досить інтенсивним, часто використовували різноманітні технічні прийоми відновлення об'єму робочої поверхні та переоформлення площадок нуклеусів, що відображає серія відповідних технічних сколів. Основним типом заготовки був відщеп, в якого ширина більша за довжину (56 % від усіх цілих сколів), трапецевидної форми з досить масивним латеральним краєм або площадкою, іноді вкритими кіркою. Розміри цілих сколів: довжина від 0,6 до 14,2 см; ширина від 1,4 до 12,3 см; товщина від 2,0 до 5,9 см.

Колекція виробів з вторинною обробкою складається з 285 артефактів. Типологічно вона демонструє характерний для середнього палеоліту набір інструментів (табл. 2).

Провідною групою знарядь в колекції є скребла вони складають більше 60 %, якщо не враховувати сколи з ретушню та потоншенням, знаряддя з знищеним робочим краєм та

Таблиця 2. Королево, шар II; типологічна колекція знарядь

Типи знарядь	Р а з о м	%
Скребла поздовжні	24	15,79
Скребла поперечні	40	26,32
Скребла діагональні	13	8,55
Скребла подвійні	4	2,63
Скребла кутові	7	4,61
Скребла вентральні	6	3,95
Скребла невизначені	2	1,32
Підлистоподібні знаряддя	1	0,66
Лімаси	2	1,32
Гостроконечники	1	0,66
Знаряддя з двобічною обробкою	7	4,61
Зубчасті знаряддя	25	16,45
Виймчасті	18	11,84
Скребачки	1	0,66
Різці	1	0,66
Відщепи з ретушню	47	—
Сколи з потоншенням	16	—
Скребла з знищеним робочим краєм	16	—
Знаряддя невизначені	54	—
Р а з о м	285	100,00

невизначені (табл. 2). Серед них найбільше представлені однолезові екземпляри: поперечні, поздовжні та діагональні. Подвійні, кутові та вентральні типи скребел репрезентовано невеликими групами. Зубчасто-виймчасті форми займають друге місце за кількістю інструментів. Лімаси, підлистовидні, гостроконечники, двобічні і верхньопалеолітичні (скребачка атипова та різець) знаряддя репрезентовано поодинокими екземплярами, або вони мають підрядне становище. Значною кількістю представлені сколи з вторинною обробкою: ретушню та потоншенням. Окрему специфічну групу представляють знаряддя зі знищеним робочим краєм [Усик, 2005, с. 190].

Основною **заготовкою** для виготовлення знарядь були відщепи (табл. 3). Слід відмітити, що серед них переважають сколи поперечних пропорцій (коли ширина більша за довжину) — 60 %. Половина з них має кірку на площадці або на латеральному боці. Пріоритет у виборі заготовок з наявністю кірки та масивної площадки або латерального краю для цього комплексу обумовлений тим, що саме природна спинка була основним акомодативним елементом. Ця тенденція спостерігається не тільки у використанні звичайних сколів, а й технічних відщепів з бортів нуклеусів, де масивний латеральний край виконував функцію спинки. Виробів на фрагментах відщепів не багато, але їм притаманна та сама тенденція, що й цілим відщепам і технічним сколам, тільки спинкою в цьому випадку слугувала поверхня зламу,

Таблиця 3. Типи заготовок знарядь / наявність кірки

Тип	З кіркою	Без кірки	Р а з о м	%
Відщеп	73	78	151	72,0
Фрагмент відщепу	3	22	25	12,0
Пластина	2	—	2	0,9
Технічний скол	13	12	25	11,9
Фрагмент нуклеуса	—	2	2	0,9
Фрагмент сировини	2	—	2	0,9
Невизначений фрагмент	—	3	3	1,4
Р а з о м	93	117	210	100,0

Примітка. Враховано лише цілі вироби.

що завжди була розташована навпроти робочого краю. Зафіксовано також використання як заготовок фрагментів нуклеусів [Кулаковская, 1989, с. 55, рис. 45]. Розміри цілих знарядь: довжина від 1,8 до 13,8 см; ширина від 1,8 до 11,9 см; товщина від 0,5 до 5,4 см; середні розміри: довжина 5,4 см; ширина 5,7 см; товщина 1,7 см.

ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ВТОРИННА ОБРОБКА

Основним і найбільш показовим компонентом набору знарядь у сенсі вивчення вторинної обробки є однібічні скребла: *поздовжні*, *поперечні* та *діагональні*.

Поздовжні скребла представлені опуклими (14 екз.), прямими (5 екз.) та увігнутими (5 екз.) типами (рис. 1). Робочий край цих виробів сформований дорсальною напівкрутою або пласкою лускатою ретушню, рідше — східчастою, яка в основному дворядна (табл. 4). За ступенем покриття поверхні виробу ретуш крайова або протяжна. Тільки незначна частина інструментів має обробку, що далеко заходить на поверхню заготовки. Наявність спинки відмічена у 18 екз. Найчастіше це необроблені варіанти, тільки у восьми виробів наявна підправка спинки кількома притупляючими сколами або лускатою ретушню. Потоншення не відігравало провідної ролі в оформленні цього типу знарядь оскільки зафіксовані всього на трьох виробках. Це кілька сколів на вентральній поверхні, що локалізуються в латеральній (1 екз.) або проксимальній (2 екз.) частині предмету. Розміри: довжина від 4,1 до 13,8 см, ширина від 2,8 до 8,5 см, товщина від 0,7 до 3,8 см.

Скребла *поперечні* розподіляються на опуклі — 29 екз. (рис. 2, 1, 2, 4; 3, 2; 4), прямі — 7 екз. (рис. 2, 3; 3, 1) та увігнуті — 4 екз. Для їх оформлення використовувалась в основному дорсальна східчаста крута або луската напівкрута ретуш (табл. 4), що практично завжди заходить далеко на поверхню заготовки. Схід-

часта ретуш частіше дворядна, рідше трьохрядна, крута та напівкругла. Луската — напівкрута або пласка. Зафіксовані випадки комбінації східчастої та лускатої ретуші. Практично всі вироби мають акомодацийні елементи: різноманітні варіанти спинок і потоншення (рис. 2—4). Відмічені в межах цієї групи знарядь природні спинки налічують всі типи, виділені для цієї колекції (табл. 5). У сімох випадках вони додатково ретушовані, в одному — підправлені сколами; обидва варіанти оформлення мають притупляючий характер. Вентральне потоншення присутнє на 15 виробах: проксимальне (10 екз.), латеральне (2 екз.), білатеральне (2 екз.), бітермінальне (1 екз.). Практично завжди це один або пара сколів, якими знято відбивний бугорок, тільки в одному випадку відмічено комбінацію сколів і ретуші. Окремо виділяється скребло з досить потужною обробкою вентральної поверхні, внаслідок чого воно було практично знищене. Характер та інтенсивність цього процесу дозволяють припустити, що це було не просто потоншення, а розщеплення, тим паче, що для цього комплексу характерно використання сколів і знарядь як нуклеусів (рис. 5). Також досить цікавим у сенсі розуміння етапів нанесення ретуші є приклад оформлення опуклого поперечного скребла. Під час обробки від сильного удару знаряддя розкололося на дві частини. Після цього одну з них майстер вирішив доопрацювати крутою східчастою ретушню, отримавши таким чином досить крутий увігнутий робочий край. Розміри: довжина від 1,8 до 9,9 см, ширина від 1,8 до 11,2 см, товщина від 0,8 до 3,9 см.

Діагональні скребла (13 екз.) мають виключно опуклий робочий край (рис. 6), оформлений дорсальною лускатою, рідше східчастою ретушню. Луската ретуш напівкрута або пласка, тільки в одному випадку крута. Східчаста ретуш в основному напівкрута, з двох сходинок, тільки в одному випадку крута та має три сходинки. За ступенем покриття поверхні знаряддя ретуш розповсюджена (найчастіше ступінчата) або протяжна, в трьох випадках крайова. Практично всі вироби, крім одного, мають акомодацийні елементи. Здебільшого це різні варіації природних спинок, які в трьох випадках мають сліди підправки кількома сколами на латеральних частинах з вентральної або дорсальної сторін.

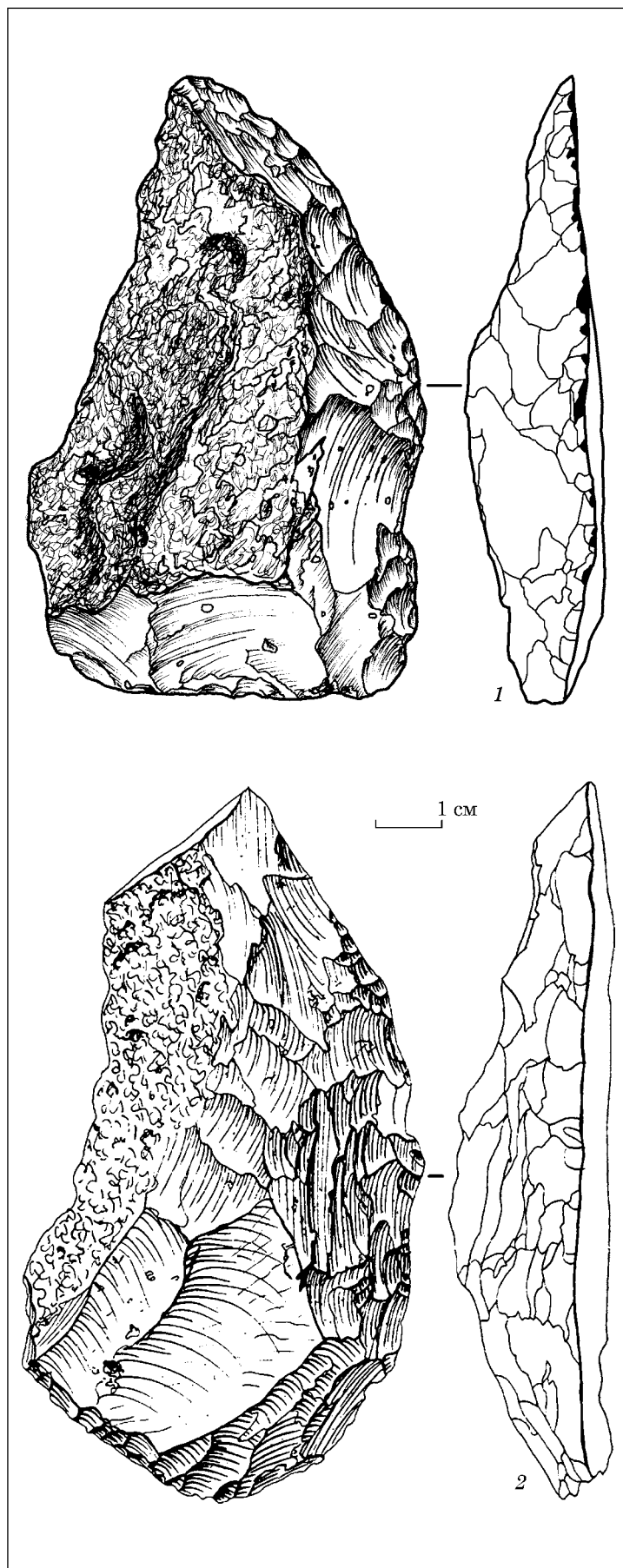

Рис. 1. Королево, шар II: скребла поздовжні (2 — за: Кулаковская, 1989)

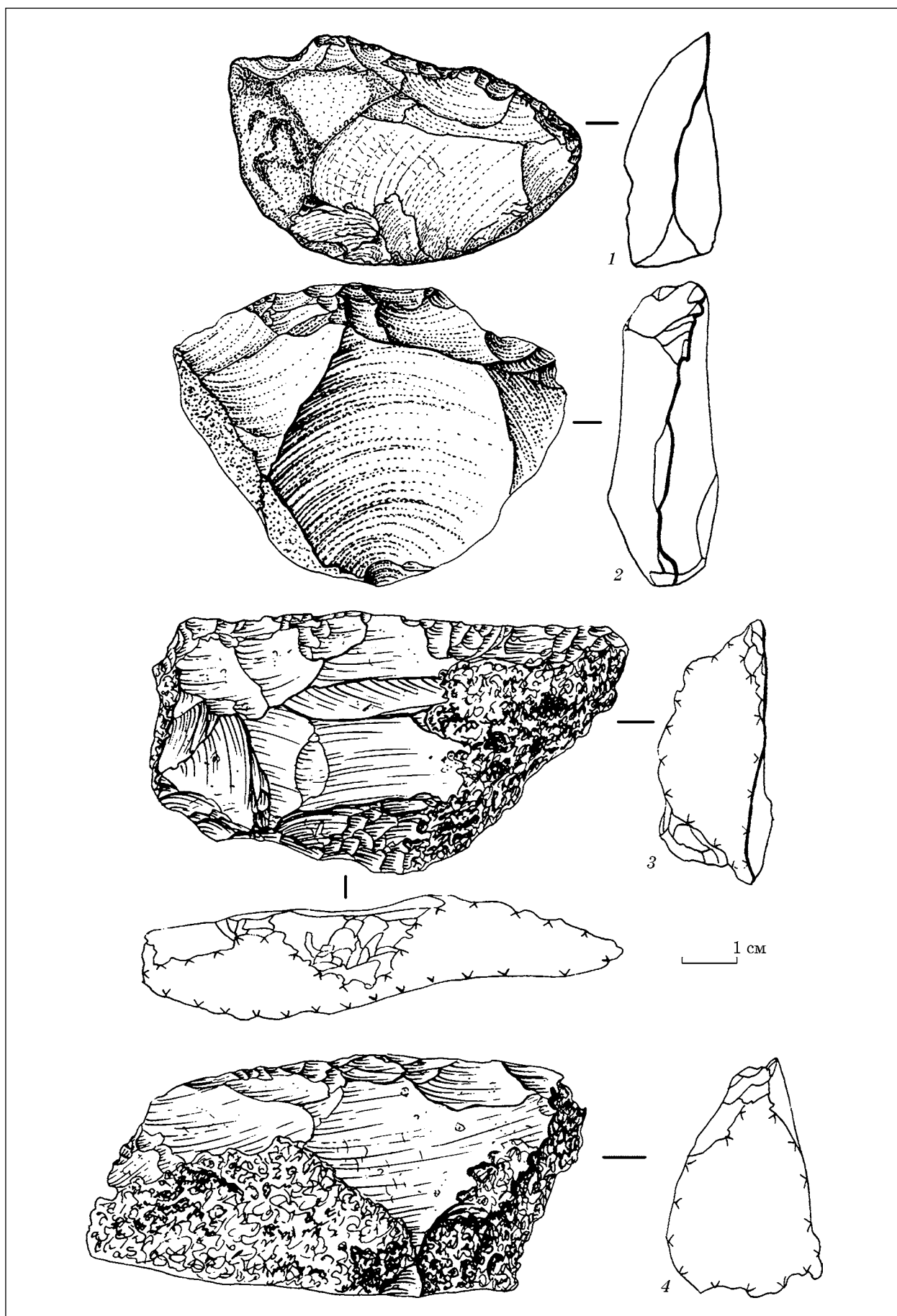

Рис. 2. Королево, шар II: скребла поперечні (2—4 — за: Кулаковская, 1989)

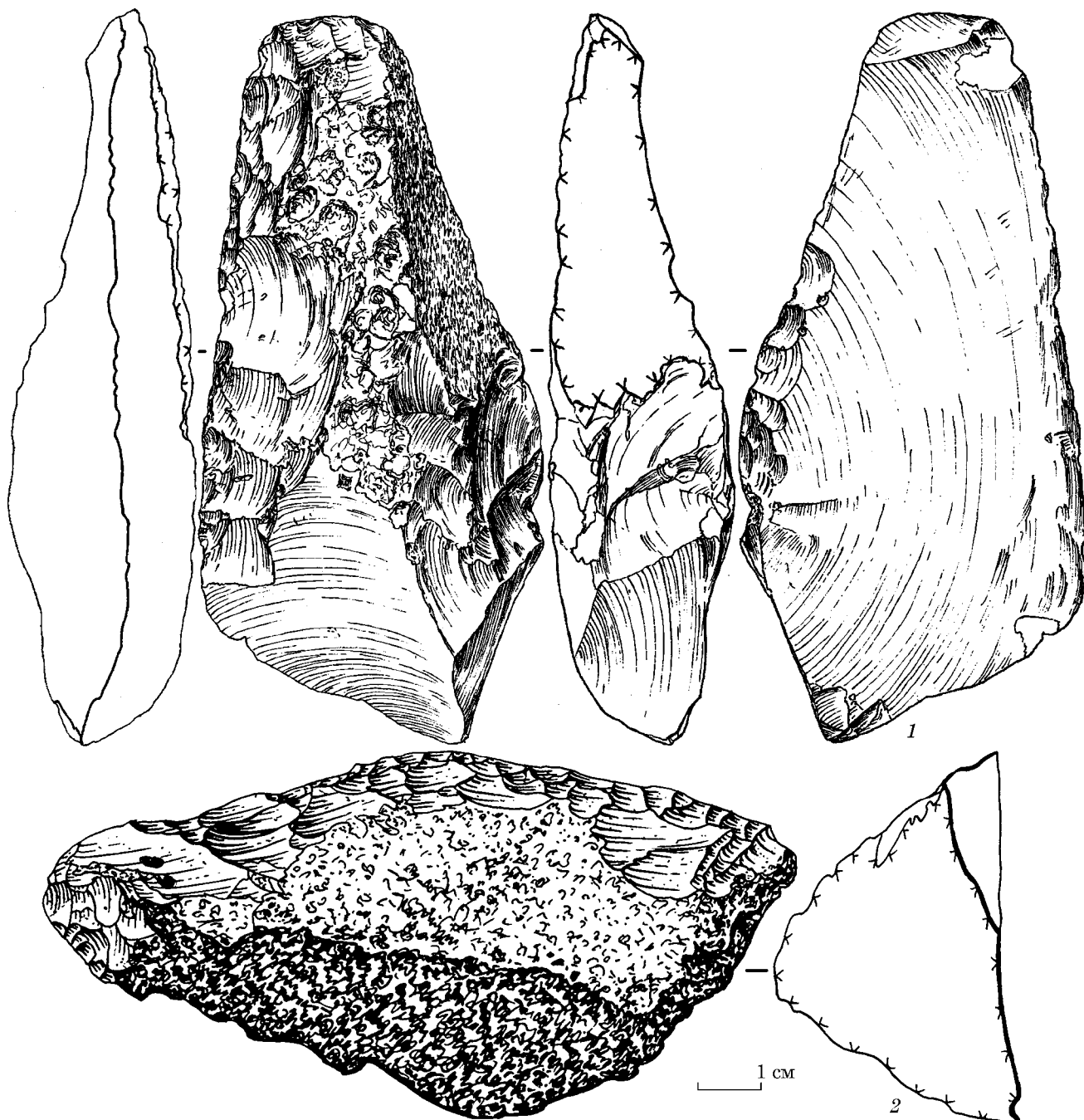

Рис. 3. Королево, шар II: скребла поперечні (за: Кулаковская, 1989)

Таблиця 4. Королево, шар II; односторонні знаряддя: тип та кут ретуші

Ретуш	Типи знарядь, одиниці / %							Разом
	Скребла подовжні	Скребла поперечні	Скребла діагональні	Скребла подвійні	Скребла кутові	Скребла вентральні	Лімаси	
Тип								
луската	16 / 67	19 / 47	8 / 62	3 / 75	5 / 71	5 / 83	—	56 / 58
східчаста	8 / 33	21 / 53	5 / 38	1 / 25	2 / 29	1 / 7	2 / 100	40 / 42
Кут								
плаский	10 / 41	8 / 20	2 / 15	3 / 75	3 / 43	1 / 7	—	27 / 28
напівкрутий	12 / 50	22 / 55	9 / 70	1 / 25	3 / 43	—	—	47 / 49
крутий	2 / 9	10 / 25	2 / 15	—	1 / 14	5 / 83	2 / 100	22 / 23

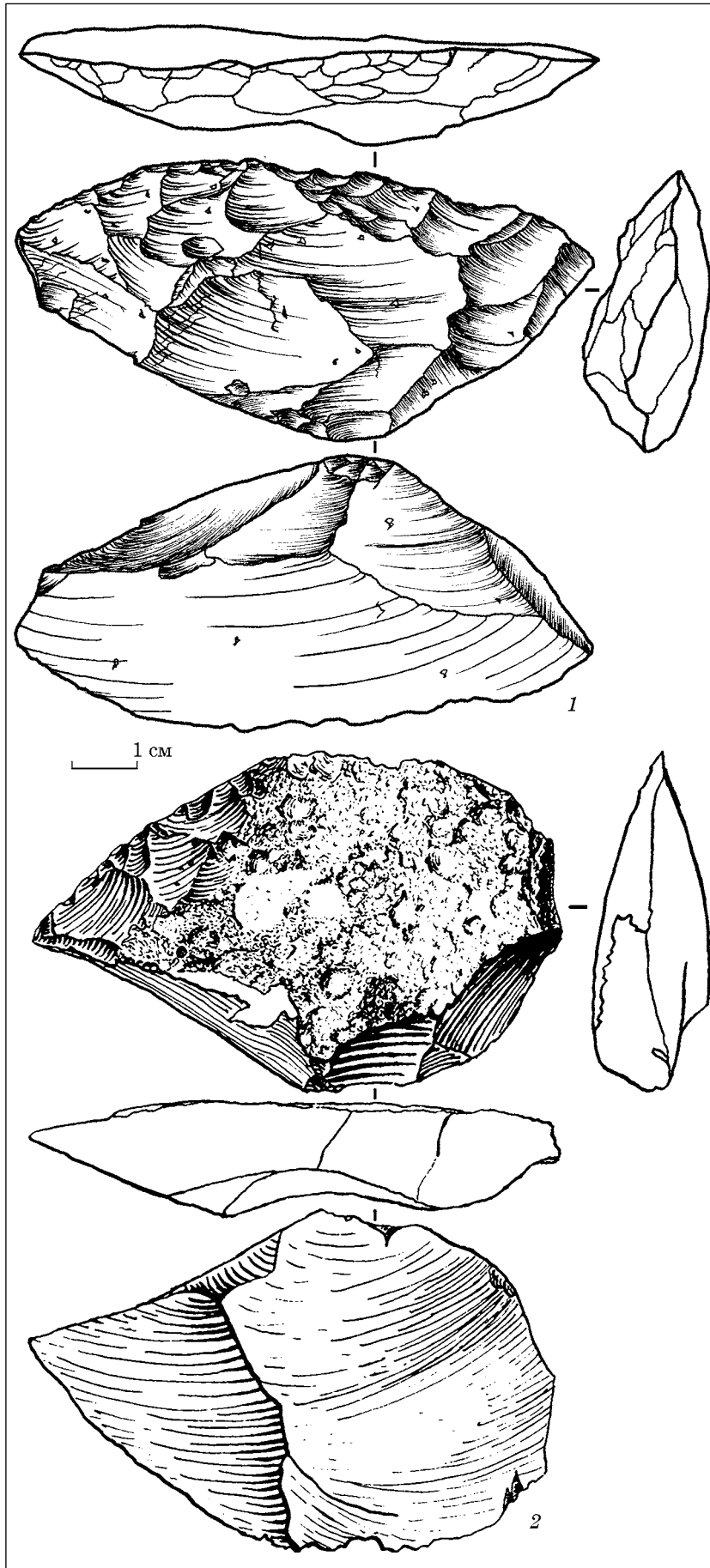

Рис. 4. Королево, шар II: скребла поперечні (2 — за: Кулаковская, 1989)

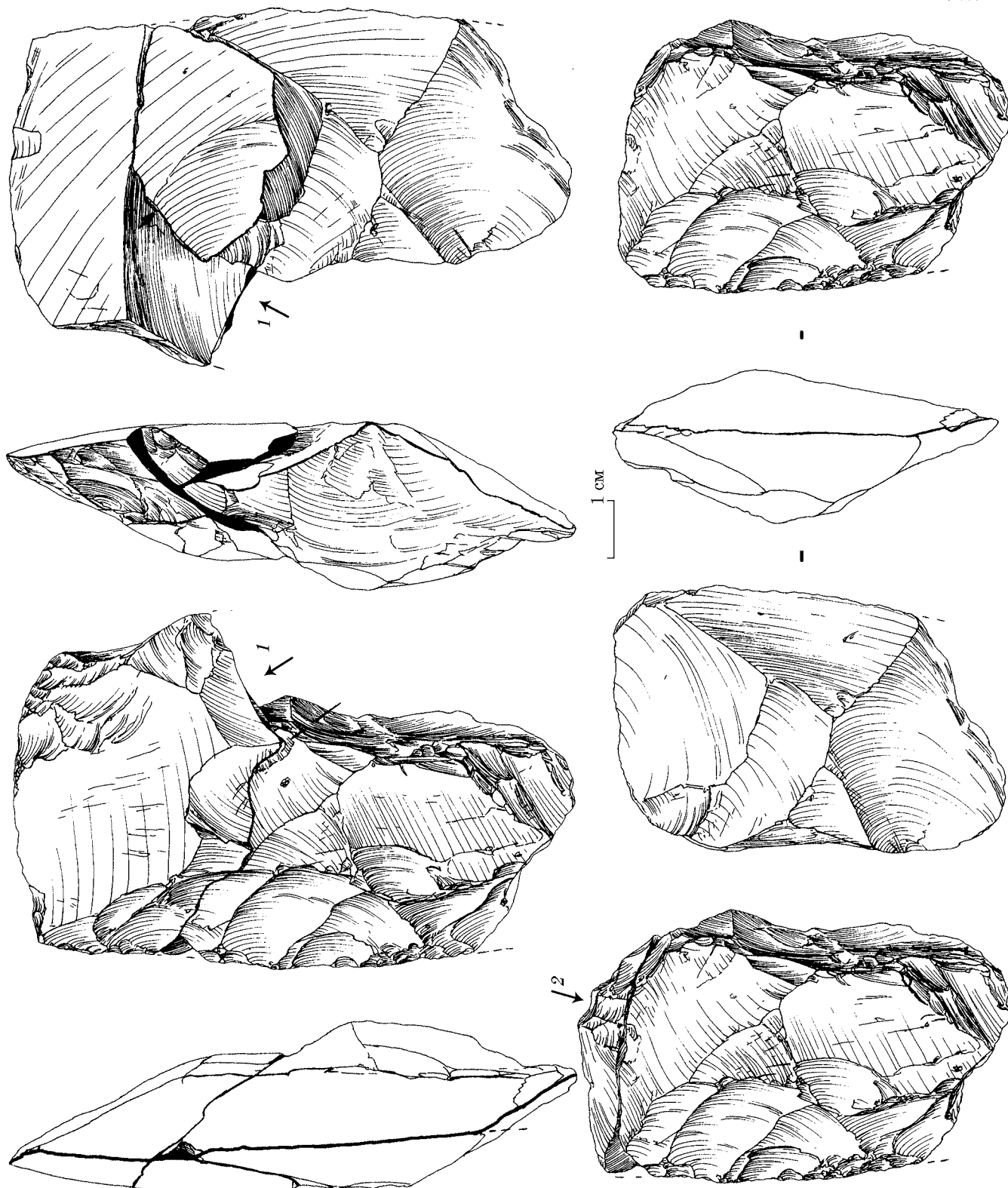
Інший варіант акомодациї (відмічено на 5 екз.) — вентральне потоншення одним сколом, тільки у двох випадках кількома (рис. 6, 2). Локалізується потоншення частіше в проксимальній, рідше в латеральній частині виробу. Розміри: довжина від 2,9 до 9,0 см, ширина від 4,0 до 8,9 см, товщина від 1,0 до 2,5 см.

Подвійні скребла представлені двома двоопуклими та двома прямоопуклими виробами. Робочі леза перших двох сформовані дорсальною крайовою пласкою лускатою ретушшю, інших двох — комбінацією: одне лезо оформлене крайовою пласкою лускатою, інше — східчастою напівкрутою ретушшю. Відмічено вентральне потоншення: в одному випадку це два скола, які зняли відбивний бугорок, в іншому — вентральна притуплююча ретуш по латеральному краю. Розміри: довжина від 3,7 до 7,4 см, ширина від 3,2 до 5,2 см, товщина від 1,1 до 1,4 см.

Скребла *кутові* (7 екз.) в основному мають дорсальну протяжну лускату, тільки два вироби — східчасту круту та напівкруту ретуш (рис. 7). Застосування пласкої лускатої ретуші відмічено на трьох виробах. Один виріб вирізняється оформленням лез по чергово з дорсальної та вентральної площини крайовою пласкою ретушшю. У всіх предметів, окрім вищезгаданого, зафіксована наявність акомодацийних елементів: природних (4 екз.) або оформлених ретушшю спинок (3 екз.), вентральних потоншень двома сколами (два проксимальних, два латеральних). Розміри: довжина від 3,3 до 5,6 см, ширина від 4,7 до 9,5 см, товщина від 1,1 до 2,5 см.

В межах типу *вентральних* скребел (рис. 8) виділяються поперечні опуклі (2 екз.), поздовжні опуклі (3 екз.) та увігнуті (1 екз.). Слід відмітити, що в попереч-

Рис. 5. Королево, шар II:
нуклеус, ремонтаж (за:
Усик, 2003)

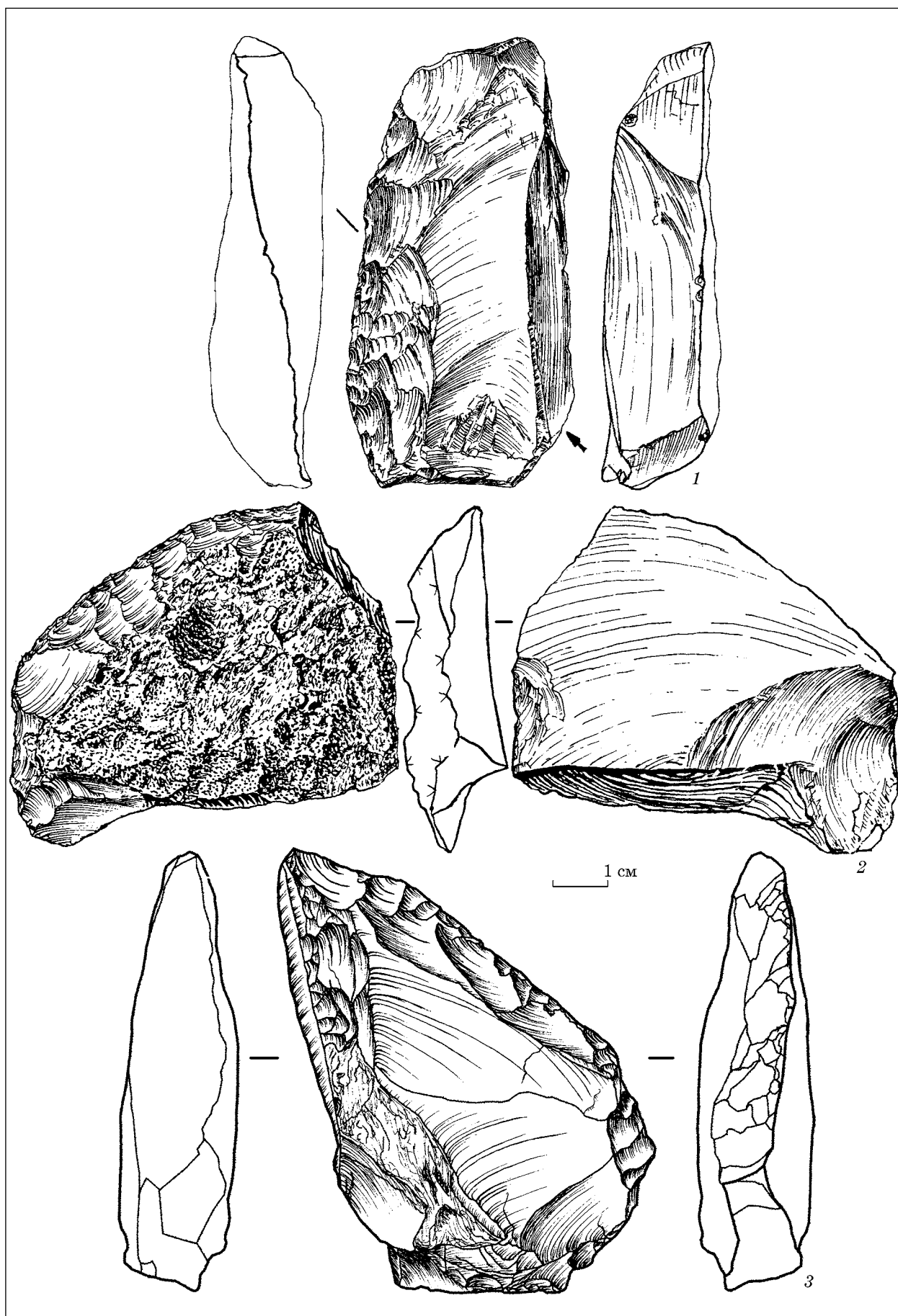
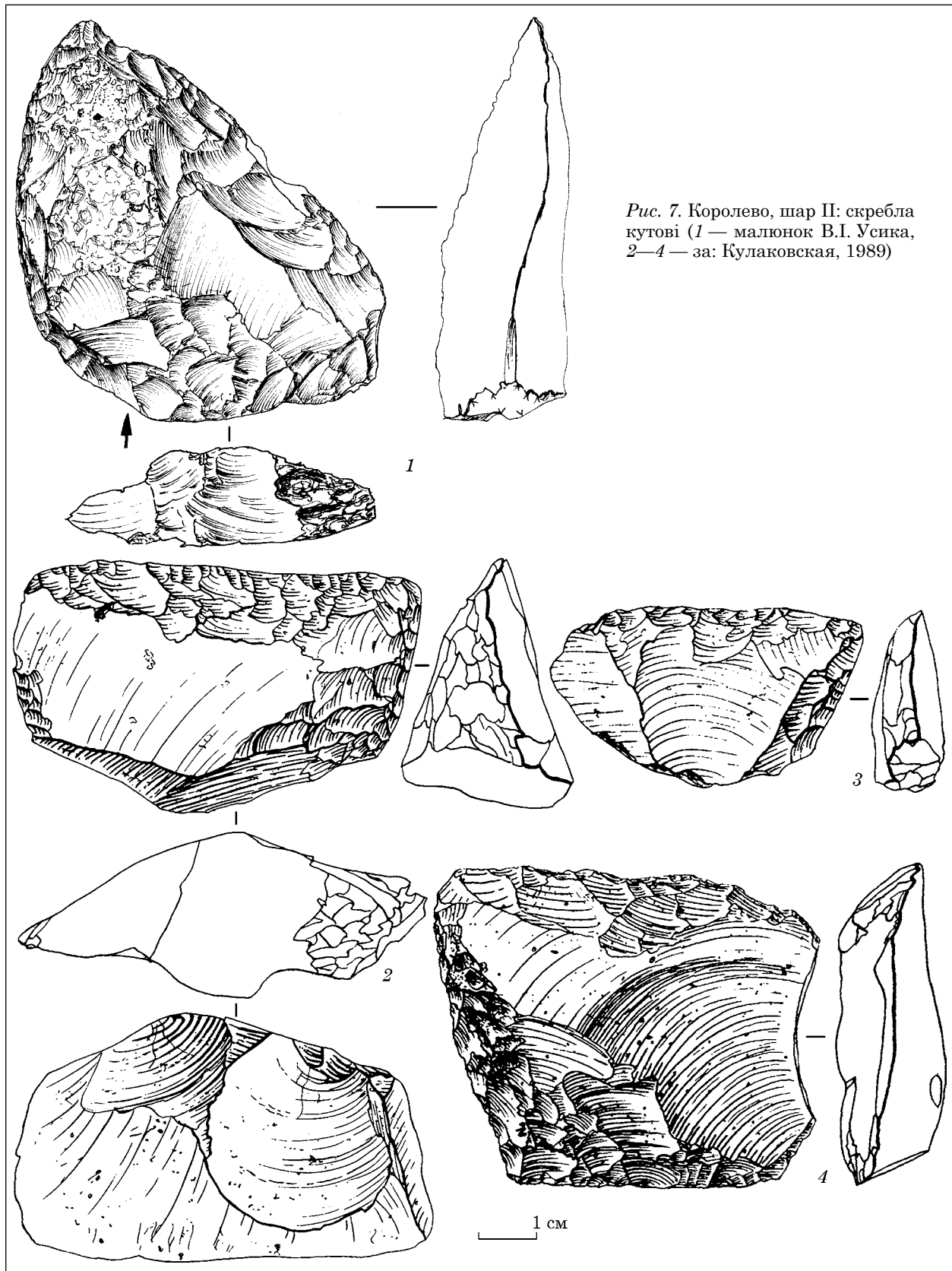

Рис. 6. Королево, шар II: скребла діагональні (1, 2 — малюнок В.І. Усика)

них варіантах для формування робочого краю обирали виключно проксимальну частину скола-заготовки, яка в одному випадку оформлена крутою ступінчатою протяжною ретушню, що повністю знищила площадку скола (рис. 8, 1,

3), в іншому — крутою лускатою. Поздовжні виробу в основному сформовані крутою лускатою крайовою ретушню, в двох випадках відмічено наявність природної спинки, якою слугувала латеральна та проксимальна частини відщепу,

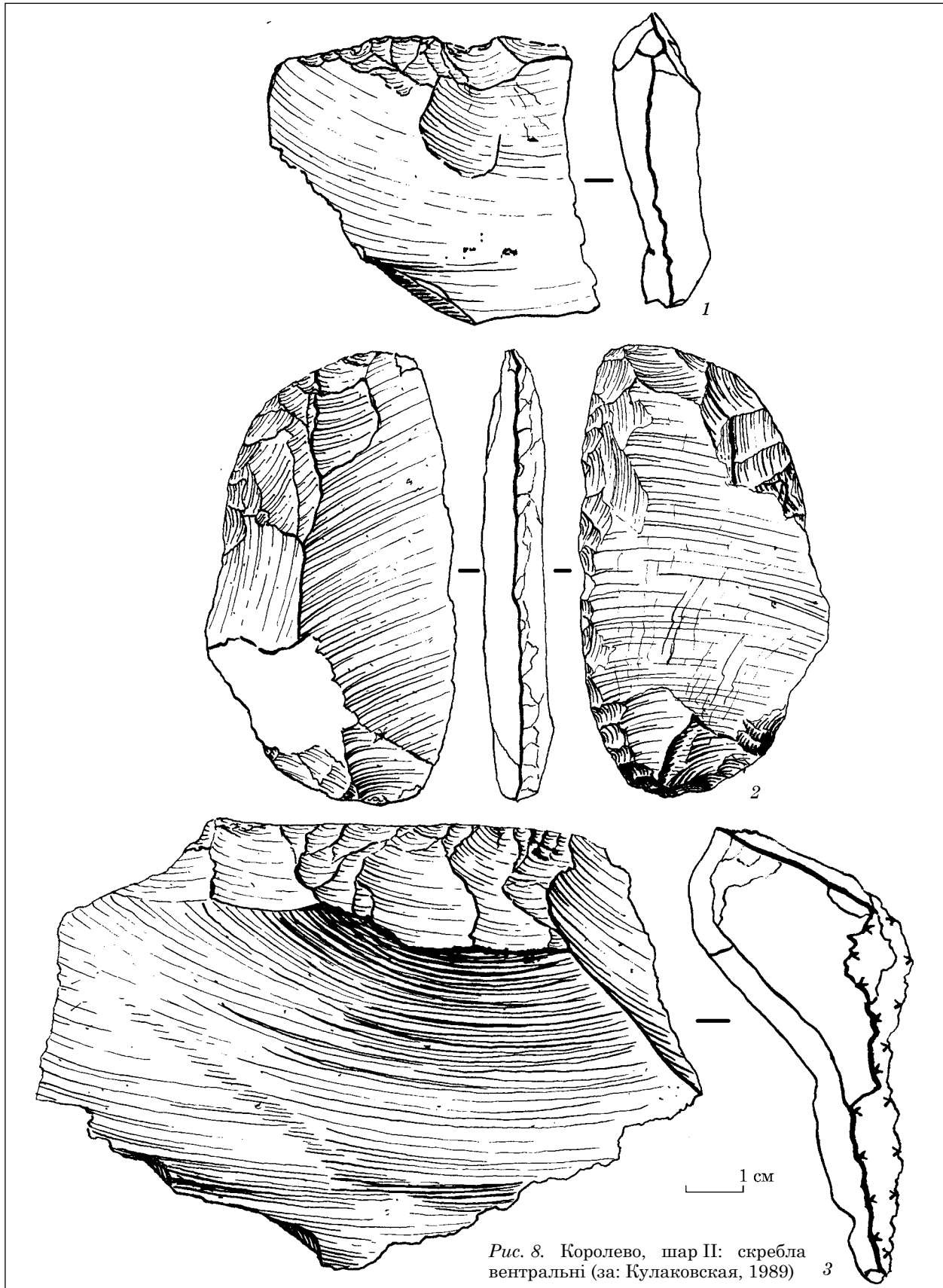

Рис. 8. Королево, шар II: скребла
вентральні (за: Кулаковская, 1989) 3

вкриті кіркою. Окремо виділяється поздовжнє скребло з вентральним бітермінальним потоншенням, сформованим дрібними сколами та лускатою крайовою пласкою ретушшю (рис. 8,

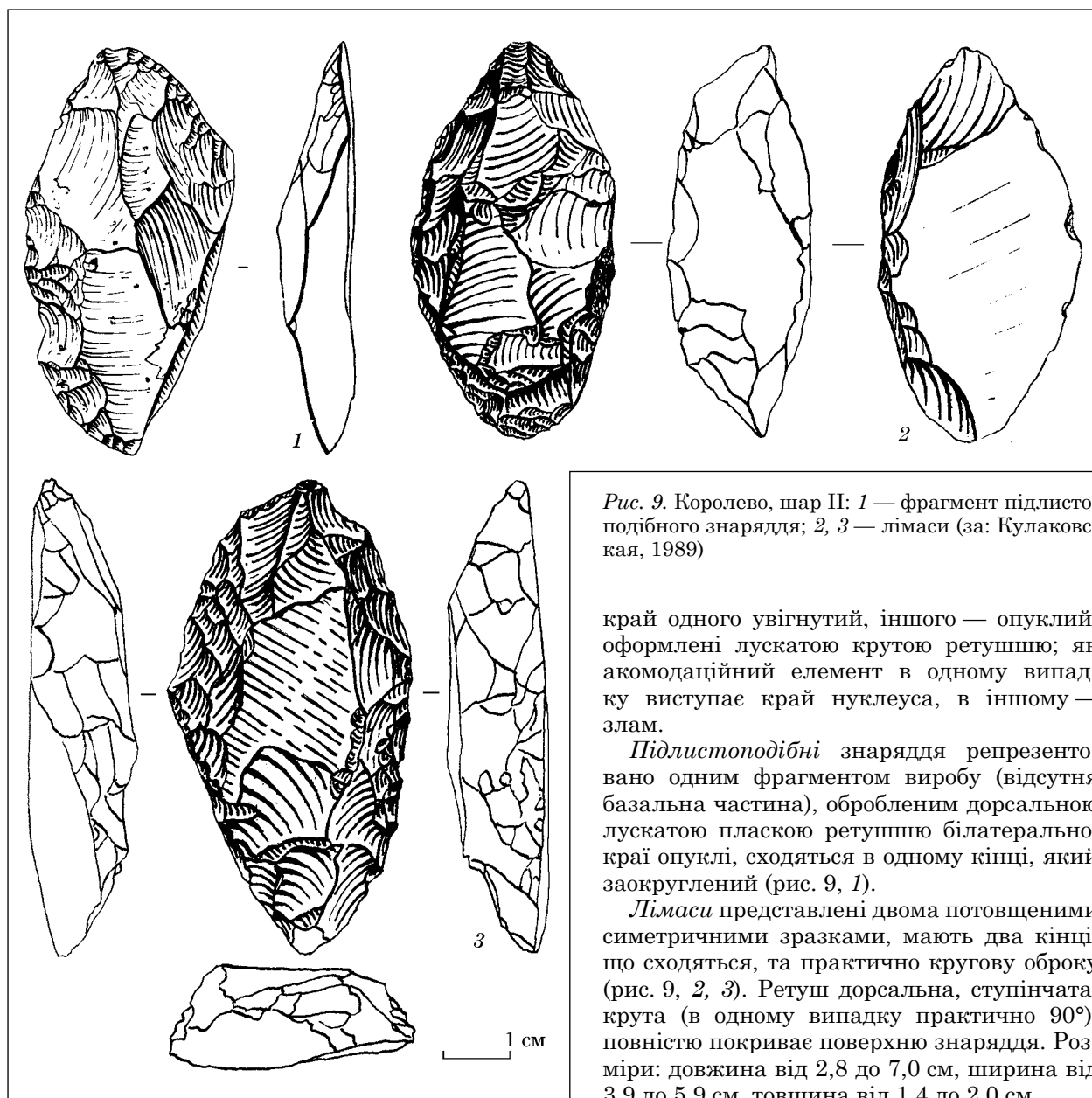
2). Розміри: довжина від 5,0 до 8,5 см, ширина від 3,5 до 11,4 см, товщина від 1,1 до 3,1 см.

У колекції є два скребла невизначені, виготовлені на фрагментах нуклеусів, робочий

Таблиця 5. Типи спинок

Тип	Підправлені сколами	Підправлені ретушшю	Без підправки	Р а з о м	%
Площадка відщепу з кіркою	1	2	13	16	13,33
Площадка відщепу	3	2	19	24	20,00
Латеральний край відщепу з кіркою	1	—	17	18	15,00
Латеральний край відщепу	3	3	12	18	15,00
Площадка відщепу з кіркою + латеральний край відщепу з кіркою	—	—	8	8	6,67
Площадка відщепу + латеральний край відщепу	2	5	7	14	11,67
Площадка відщепу + злам	1	1	—	2	1,67
Злам	2	6	11	19	15,83
Край нуклеуса	—	—	1	1	0,83
Р а з о м	13	19	88	120	100,00

Примітка. Враховано лише цілі форми.

Гостроконечники представлено одним проксимальним фрагментом, виготовленим з кварц-порфіру. Робоче лезо сформоване дорсальною крутою ступінчатою ретушшю, на вентральній стороні зафіксовано кілька сколів латерального потоншення.

Знарядь з двобічною обробкою 7 екз.: п'ять цілих і два фрагменти. Більшість з них, як було зазначено [Кулаковская, 2001, с. 9], не мають вигляду закінчених виробів, оскільки оформлені частково, фрагментовані під час ретушування або на початковій стадії обробки знаряддя. Тільки два вироби можна впевнено назвати сформованими знаряддями [Кулаковская, 2001,

с. 9; 2002, с. 27]. Це ніж типу Пронднік, який спочатку був зарахований до культурно-хронологічного комплексу Па [Кулаковская, 1989, с. 49, рис. 39]. Цей біфас зроблений на кварциті, має трапецієподібну форму, оформлений у плоско-опуклій манері з масивною спинкою, підправленою сколами. Лезо сформоване лускатою напівкрутою ретушшю, що чергується, хвилясте в плані та профілі, специфічний скол підправки леза відсутній. По-друге, це підлистоподібне двобічне скребло, плоско-опукле, оформлене лускатою напівкрутою ретушшю (рис. 10, 2).

Інші вироби з двобічною обробкою представлені скреблами. Одне скребло має неповністю

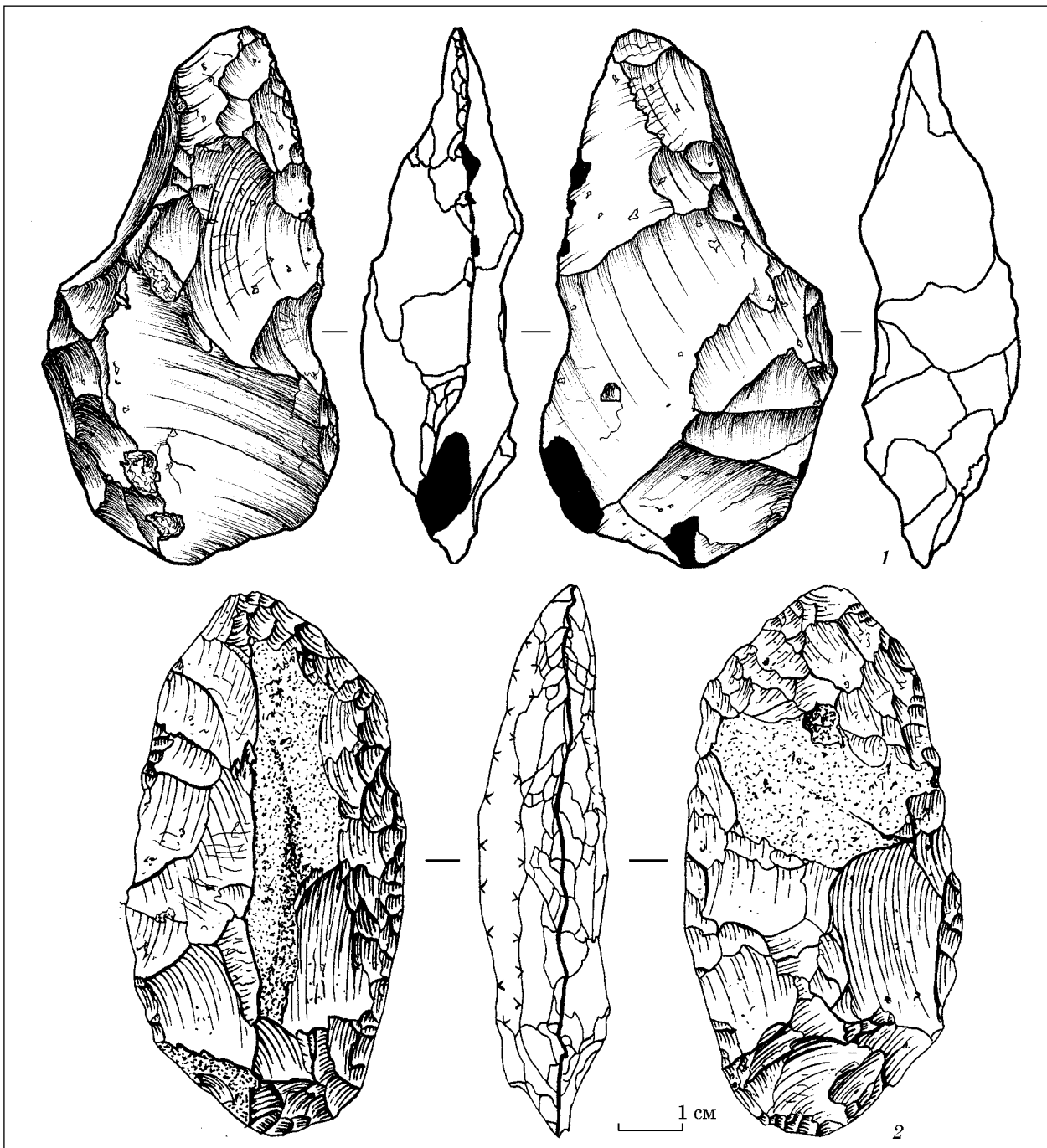

Рис. 10. Королево, шар II: двобічні знаряддя (2 — за: Кулаковская, 1989)

сформований переривчастою лускатою ретушшю робочий край, фрагментоване навпіл під час обробки пласкої сторони. Ще один екземпляр, на відщепі, має опуклий робочий край, оформлений переривчастою лускатою ретушшю, та масивну, оброблену сколами спинку (рис. 10, 1). Інше скребло з двобічною ретушшю, виготовлене на фрагменті андезиту, має з однієї сторони підтісування мілкими сколами, з іншої — опукле лезо, оформлене східчастою крутою ретушшю, природною спинкою слугував злам. Розміри: довжина від 4,6 до 12,2 см, ширина від 4,2 до 8,4 см, товщина від 1,5 до 2,5 см.

До групи *зубчастих* віднесено 25 предметів, з них цілих 20. В основному вони мають один, рідше два, лише раз три зубці, сформовані дорсальною, в двох випадках вентральною, лускатою, зрідка ступінчастою, напівкрутою або крутою ретушшю, що локалізується в дистальних, рідше в латеральних частинах заготовки. У двох з цих предметів, є вентральне потоншення двома сколами, локалізоване в проксимальній частині заготовки. Серед них виділяється серія знарядь (10 екз.) з досить довгим неперервним протяжним крутим робочим краєм, сформованим в основному дрібними сколами, в трьох випадках східчастою ретушшю (рис. 11, 2—7). Сім з цих виробів мають спинку, дві з них підправлені сколами. На двох предметах спостерігається вентральне потоншення сколами: латеральне та бітермінальне. Такі знаряддя, особливо ті, в яких робочий край сформований сколами, на відміну від всіх інших виробів, оброблених ретушшю, не мають вигляд повністю закінчених. Можна зробити припущення, що довгий робочий край, сформований послідовно великими сколами, відображає перший етап нанесення східчастої ретуші, якою оформлена значна кількість знарядь цього комплексу. Розміри: довжина від 2,6 до 8,8 см, ширина від 2,4 до 11,9 см, товщина від 0,9 до 5,4 см.

Виймчасті знаряддя представлені цілими (14) і фрагментами (4). Вони мають одну (11 екз.) або дві (3 екз.) виїмки, оформлені ретушшю, локалізовані частіше на латеральних (10 екз.), рідше на дистальних частинах заготовок, з дорсальної (9 екз.) або вентральної сторін (5 екз.). Ретуш крайова, луската, крута або напівкрута, рідко — пласка. Шість виробів мають природну спинку, один з них додатково потоншений двома сколами з вентральної сторони в проксимальній частині заготовки. Розміри: довжина від 2,3 до 7,3 см, ширина від 2,3 до 8,1 см, товщина від 0,7 до 5,2 см.

Верхньопалеолітична група знарядь складається з різця та скребачки, зроблених на відщепі. Різець вентральний кутовий, розміри $6,0 \times 7,3 \times 1,5$ см. Скребачка кінцева з опуклим робочим краєм, оформленим дорсальною крайовою лускатою крутою ретушшю, розміри $3,1 \times 1,7 \times 1,5$ см.

Відщепів з ретушшю цілих 38 екз., фрагментів 9 екз. Вони оформлені епізодичною пласкою лускатою дорсальною (41 екз.) або вентральною (6 екз.) ретушшю в латеральних або дистальних зонах. У 14 виробів відмічено спинку, що в двох випадках підправлена притуплюючими сколами. Чотири відщепи мають вентральне проксимальне потоншення. Розміри: довжина від 3,3 до 7,7 см, ширина від 2,7 до 11,2 см, товщина від 0,5 до 3,4 см.

В окрему групу виробів з вторинною обробкою виділено *сколи з потоншенням*. Вони представлені 15 відщепами та однією пластиною. Зазвичай це один або два невеликих сколи на вентральній поверхні, локалізовані в проксимальній (10 екз.), латеральній (2 екз.) або термінальній (4 од.) частині заготовки. Приналежність цих виробів до категорії знарядь для цього зібрання досить суперечлива, оскільки такі вироби знаходяться на межі між знаряддями та нуклеусами. Розміри: довжина від 4,5 до 8,8 см, ширина від 3,5 до 9,0 см, товщина від 1,2 до 2,5 см.

До групи *знарядь зі знищенням робочим краєм* (див.: [Усик, 2005, с. 190]) зараховано 16 екз. До цієї категорії увійшли тільки вироби, що характеризуються наявністю негативів одного або кількох досить глибоких сколів і невеликих ділянок ретуші по одному краю. Ці сколи перекривають ретушовані ділянки, таким чином знімаючи частину ретушованого леза. Слід зазначити, що в колекції також є відповідні сколи знищення робочого краю [Вотякова, 2015, с. 30]. Інтерпретація цього процесу як переоформлення або повторного загострення леза знаряддя не видається однозначною, як і трактування його в сенсі нуклеусного розщеплення [Усик, 2005, с. 190]. Хоча, притаманне цій індустрії використання сколів та знарядь у якості нуклеусів (рис. 5) [Усик, 2003, с. 175; Вотякова, 2015, с. 24], зупинення оформлення знаряддя після зняття значної частини робочого леза, свідчать на користь останнього. Розміри: довжина від 3,2 до 8,6 см, ширина від 3,6 до 7,0 см, товщина від 1,1 до 2,7 см.

До категорії *невизначених* віднесено фрагменти знарядь. 49 з них представлені фрагментами дорсально ретушованих виробів на відщепі, які розподіляються на проксимальні — 16, дистальні — 13, латеральні — 6 та фрагменти лез — 14. Ретуш в основному луската, пласка або напівкрута. Окремо виділяються три крупних фрагменти, з досить специфічною вторинною обробкою. Один з них, зроблений з андезиту, має крутий, практично 90° , робочий край, сформований крупними сколами, який сходиться в одному кінці (рис. 11, 1). Це знаряддя за формою можна інтерпретувати як заготовку під лімас. Два інші фрагменти знарядь / скребел на відщепі з досить крутим робочим краєм, сформованим крупними дорсальними сколами, в одному випадку частково ретушова-

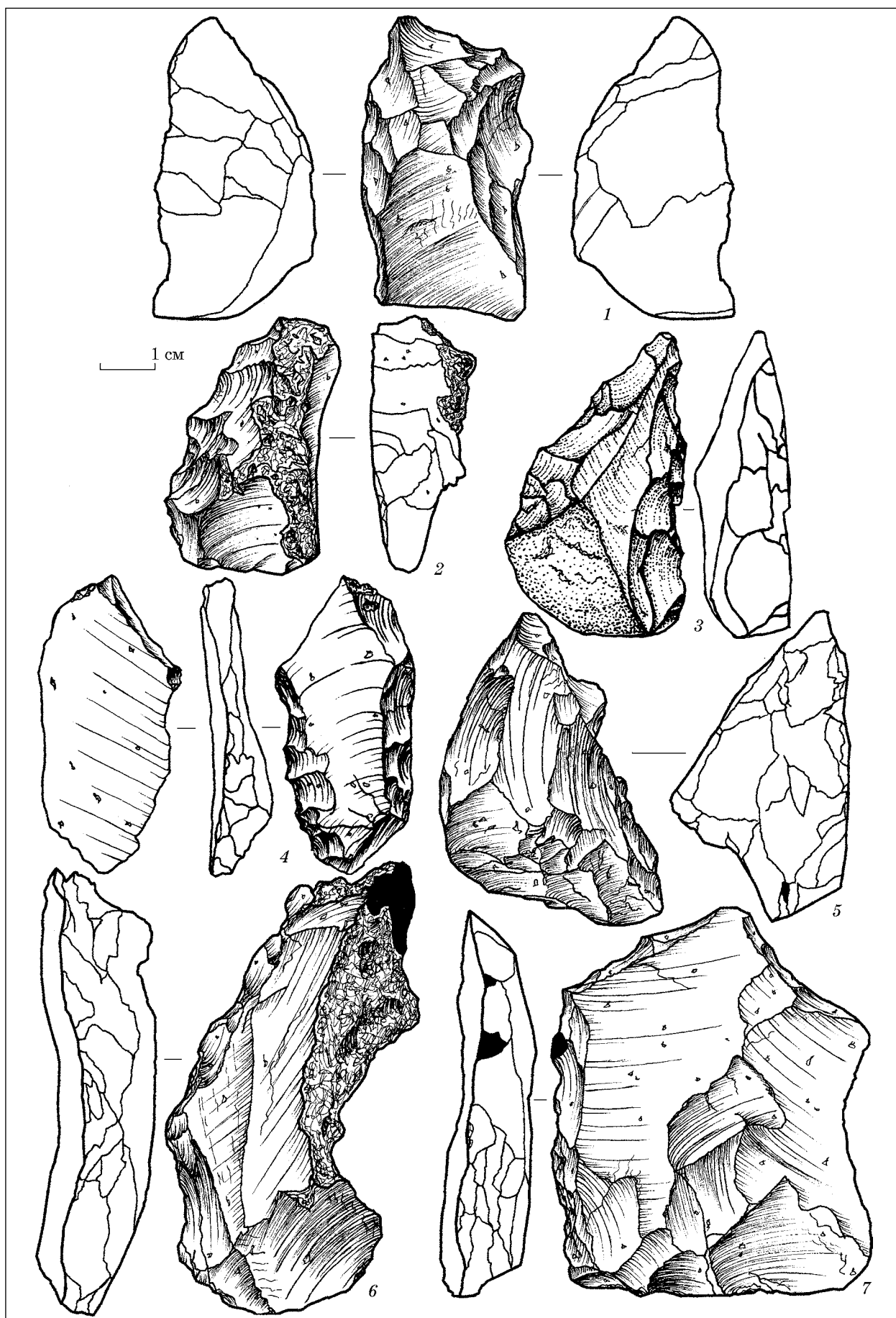

Рис. 11. Королево, шар II: 1 — фрагмент знаряддя; 2—7 — зубчасті знаряддя

ним крутою східчастою ретушню. Характер їх оформлення нагадує розколювання, коли вентральна сторона відщепу слугувала площадкою.

АКОМОДАЦІЙНІ ЕЛЕМЕНТИ

Основним акомодативним елементом описуваного комплексу безперечно є спинка, її зафіксовано в понад 60 % цілих знарядь. Здебільшого спинки природні, тобто не мають слідів обробки (табл. 5). Виділено дев'ять варіантів природних спинок, переважають площадки та латеральні краї відщепів або комбінації цих варіантів, половина з них вкриті кіркою. Досить часто як акомодативний елемент використовувався злам. Сліди обробки присутні тільки на 1/4 спинок, у більшості це сколи, рідше — луската ретуш, що притупляє грані, зі спинки на дорсальну або вентральну поверхню, або на площину самої спинки.

Потоншення трапляються на 30 % цілих знарядь, якщо ж виключити відщепи з потоншенням, тоді таких виробів не більше 20 %. Найчастіше вони фіксуються в групі поперечних, діагональних і кутових скребел. В основному це зняття одного або кількох невеликих сколів з вентральної сторони, локалізованих в проксимальній, рідше в латеральній частині заготовки, основною метою яких було зняття відбивного горбика.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати аналізу, вкажемо на загальні тенденції виготовлення знарядь, характерні для всього комплексу.

- Основною заготовкою були відщепи, переважна більшість яких (60 %) мають поперечні пропорції. Середній розмір цілих знарядь понад 5 см.
- Для ретушування застосовували дорсальну напівкруту ступінчасто-лускату ретуш, яку наносили на найдовший край заготовки та формували переважно опукле робоче лезо.
- У 75 % виробів відмічено наявність акомодативних елементів. Основним є спинка, здебільшого природна, без додаткової обробки.

Разом з тим виділяється у наборі знарядь певна типологічна специфіка, що відокремлює одні типи від інших за характером оформлення. Типологічним ядром колекції є скребла, що становлять понад 60 % знарядь. Наголосимо, що серед них абсолютно переважають дорсальні однолезові екземпляри (80 % від загальної кількості скребел), що складаються з поздовжніх, поперечних і діагональних.

Найчисленніший тип поперечних, що характеризується виразною серією предметів, оформлених напівкурутою та крутою ступінчастою ретушню (табл. 4), так звану напів-Кіна, Кіна

[Bordes, 1961; Verjux, Rousseau, 1986, p. 404]. Тільки в межах цього типу відмічено наявність спинок в 90 % виробів, більше того, зафіксовано всі варіанти спинок, виділені для цього комплексу. Все це робить поперечні скребла не тільки найчисленнішим, а й найбільш виразним типом знарядь для цієї індустрії. Інші однолезові дорсальні скребла — поздовжні та діагональні, мають схожі тенденції в характері оформлення. Але частка східчастої крутої ретуші (т.зв. напів-Кіна, Кіна) тут падає, та, навпаки, зростає кількість виробів, оформлених лускатою або її комбінацією зі східчастою ретушню, кут ретуші стає напівкрутим або пласким. Кутові, вентральні та подвійні скребла, представлені невеликими групами. Вони оформлені здебільшого лускатою ретушню, яка в подвійних екземплярів зазвичай пласка, а в кутових та вентральних — напівкурута або крута.

Друге місце за чисельністю посідає зубчастовиїмчата група — разом близько 30 % знарядь. Досить цікавими в плані оформлення є зубчасті вироби. Серед них виділяється серія знарядь з довгим неперервним робочим краєм, в основному сформованих сколами, зі спинкою природною або обробленою. Позиція цих предметів як остаточно сформованих знарядь не однозначна, оскільки якість їх вторинної обробки уможливило припустити, що ці вироби відображають початкову стадію оформлення, а їхній робочий край — перший етап нанесення східчастої ретуші.

Інші типи знарядь представлені поодинокими, але досить виразними екземплярами (лімаси, гостроконечники, листоподібні) або невеликими групами (двобічні знаряддя). До речі, неоднозначною лишається позиція виробів з двобічною обробкою. Припущення, що вони є наслідками механічного змішання з іншими матеріалами, відкинуто попередніми дослідниками [Кулаковская, 2001, с. 9; 2002, с. 27]. Але невелика кількість, наявність в основному незавершених виробів, відсутність у колекції сколів їх оформлення свідчать на користь випадкового характеру їх присутності в цій індустрії.

Як уже вказувалось, індустрія шару II стоянки Королево визначена як шарантська типу Кіна [Кулаковская, 2001, с. 10; 2002, с. 29]. Нагадаємо, що, за визначенням Ф. Борда, для «шаранту» характерні такі типологічні критерії [Bordes, 1953, p. 458—462; 1981, p. 79]: домінування в наборі знарядь скребел (понад 55 %); показник ІС (індекс шарантський) від 19 до 54; незначний відсоток зубчастих форм (менше 15 %); досить висока частота знарядь, оформлених ретушню типу Кіна; присутність поодиноких лімасів, біфасів і ножів зі спинкою. Більшість цих типологічних критеріїв притаманні колекції знарядь шару II стоянки Королево, а саме: переважання скребел (60 %), ІС — 23,

використання крутої ступінчатої ретуші (т.зв. напів-Кіна, Кіна), незначний процент листо-подібних, двобічних знарядь і лімасів. Однак у цьому комплексі є й своя специфіка: відсутні типові скребла Кіна, переважає ретуш напів-Кіна над ретушню Кіна, високий процент знарядь з акомодацийними елементами (75 %), значна зубчаста група (табл. 2).

У Закарпатті на сучасному етапі дослідження виділяється дві пам'ятки, що мають техніко-типологічні риси, схожі з шаром II Королево, це — другий комплекс Малого Раковця 4 та Рубань [Кулаковська, 2003, с. 12; Kulakovska, Usik, 2011, р. 134; Sitlivyj, Ryzov, 1992, р. 313]. Для типологічних наборів цих пам'яток характерно: переважання скребел, у першу чергу однолезових; застосування для оформлення знарядь ретуші типу напів-Кіна; наявність акомодацийних елементів.

Відтак, необхідно здійснити детальний аналіз вторинної обробки цих комплексів в одній системі, що допоможе чіткіше визначити специфіку пам'яток шарантського типу на Закарпатті та знайти аналоги на сусідніх територіях.

Вотякова О.Л. Техніко-типологічний аналіз матеріалів шару II стоянки Королево на Закарпатті // Матеріали та дослідження Археологічного музею ІА НАН України. — К., 2015. — С. 22—34 (АДІУ. — Вип. 3 (16)).

Гладилин В.Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. — К., 1975. — Ч. 1. — С. 14—16.

Колобова К.А. Приемы оформления каменных орудий в палеолитических индустриях горного Алтая: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Новосибирск, 2004. — 23 с.

Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна. — К., 1989. — 124 с.

Кулаковская Л.В. Шарантские традиции в среднем палеолите стоянки Королево // Давня історія України і суміжних регіонів. Карпатіка. — 2001. — Вип. 13. — С. 7—12.

Кулаковська Л.В. Деякі аспекти господарства середньопалеолітичних поселенців Королево: сировинні ресурси комплексу II // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 25—31.

Кулаковська Л.В. Середньопалеолітичні варіації на заході України // Варіабельність середнього палеоліту України. — К., 2003. — С. 10—32.

Кулаковская Л.В. Королево: хронология раннего и среднего палеолита // С.Н. Бибилов и первобытная археология. — СПб, 2009. — С. 87—99.

Усик В.И. Проблемы интерпретации методов расщепления среднепалеолитического слоя II стоянки Королево (Закарпатье) // АА. — 2003. — № 13. — С. 170—186.

Усик В.И. К проблеме определения орудий с поврежденным рабочим краем // Актуальные вопросы евразийского палеолитоведения. — Новосибирск, 2005. — С. 190—191.

Bordes F. Essai de classification des industries «moustériennes» // Bulletin de la Société préhistorique française. — 1953. — N 7—8. — P. 457—466.

Bordes F. Typologie du Paléolithique ancien et moyen. — Delamas; Bordeaux, 1961. — 85 p. (Publications de l'Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux).

Bordes F. Vingt-cinq ans après: le complexe moustérien revisité // Bulletin de la Société préhistorique française // . — 1981. — N 7—8. — P. 77—87.

Chabai V.P., Demidenko Yu.E. The classification of flint artifacts // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea. — 1998. — Vol. 1. — P. 31—51 (Studies et Recherches Archeologiques de L'Université de Liege. — N 84).

Haesaerts P., Koulakovska L. La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique // Европейський середній палеоліт. — К., 2006. — С. 21—37.

Kulakovska L., Usik V. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability // The Quaternary studies in Ukraine. To XVIII Congress of the International Association of the Study of the Quaternary Period. — Bern; Kyiv, 2011. — P. 129—140.

Sitlivyj V., Ryzov S. The late middle palaeolithic of Malij Rakovets IV in Transcarpathia // Archaeologisches Korrespondenzblatt. — 1992. — 22. — P. 301—314.

Tixier J., Inizan M.-L., Roche H. Technology of Knepped Stone // Préhistoire de la Pierre Taillée. — Meudon, 1992. — T. 3. — 127 p.

Verjux C., Rousseau D.-D. La retouche Quina: une mise au point // Bulletin de la Société préhistorique française. — 1986. — T. 83, n 11/12. — P. 404—415.

О.Л. Вотякова

АНАЛИЗ ВТОРИЧНОЙ ОТДЕЛКИ И ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ СПЕЦИФИКИ ОРУДИЙ СЛОЯ II СТОЯНКИ КОРОЛЕВО

Статья посвящена анализу коллекции орудий слоя II стоянки Королево. В работе приведено обоснование методики обработки артефактов и их типологическая характеристика.

Материалы слоя II происходят из раскопа I (сектор Бейвар) стоянки Королево. Археологическая коллекция насчитывает около 3 тыс. предметов, из них 285 орудий труда.

Метод исследования базируется на детальном анализе морфологических признаков орудий таких как тип заготовки, ретушь, акомодационные элементы. Основное внимание было сосредоточено на специфике ретуши, применяемой в данном комплексе.

Основной заготовкой для изготовления орудий были отщепы поперечных пропорций. Для ретуширования использовали дорсальную полу-крутую или крутую ступенчато-чешуйчатую ретушь. У 75 % изделий отмечено наличие акомодационных элементов. Чаще всего, речь идет о естественной или подправленной спинке.

Ведущей группой орудий являются односторонние скребла. Из них большинство составляют однолезвийные: поперечные, продольные и диагональные. Двойные, угловые и вентральные типы скребел представлены небольшими группами. На втором месте по численности предметов находится зубчато-выемчатая группа. Лимасы, остроконечники, подлистовидные и двусторонние изделия немногочисленны или единичны.

Индустрия была определена как шарантская типа Кина. На это указывает преобладание в типологической коллекции односторонних скребел (60 %), часть из которых оформлена крутой или полукрутой ступенчатой ретушью (так называемый полу-Кина, Кина); незначительный процент листовидных, двусторонних орудий и лимасов; высокий шарнтский индекс — 23.

Ключевые слова: Королево, средний палеолит, типология, вторичная отделка орудий.

O.L. Votiakova

THE ANALYSIS OF SECONDARY TREATMENT AND TYPOLOGICAL SPECIFICS OF THE TOOLS FROM ARCHAEOLOGICAL HORIZON II OF THE SITE OF KOROLEVO

This article is devoted to the analysis of the tool collection from horizon II of the site of Korolevo. The paper evaluates the typological and morphological characteristics of the artifacts.

The archaeological material of Korolevo horizon II originates from excavation I (sector Beyvar). The archaeological collection contains about three thousand items, of which 285 are tools.

The research method is based on a detailed analysis of morphological features of tools such as: type of blank, retouch and accommodative elements. The main focus of the study was on the specifics of the retouch used in this assemblage.

Transversal flakes were the main blank for tool production. Secondary working typically consisted of semi-abrupt or abrupt dorsal stepwise scalar retouch. Presence of accommodative elements is characteristic of 75 % of the tools. Most often, pieces have a natural or prepared back.

The main group of tools are unifacial scrapers. Most of them are simple single-edged tools: transversal, lateral and diagonal items. Less numerous groups presented are double, ventral and *džjetň* types of scrapers. Denticulate and notched types are the second most common tool types. Unifacially retouched artifacts *limases*, points, leaf-shaped forms and bifacial tools are present singly or at small frequencies.

The industry has been defined as Charentian / Quina type. This is indicated by a number of features: the prevalence of unifacial scrapers (60 %), a part of which has been worked with abrupt or semi-abrupt step retouch (so called semi-Quina or Quina type), insignificant percent of leaf-shaped forms, bifacial tools and *limaces*, and a high Charentian Index — 23.

Keywords: Korolevo, Middle Palaeolithic, typology, secondary tool treatment.

Одержано 15.11.2016

Ю.Э. Демиденко, П. Шкрдла, Ж. Риос-Гараизар

ЭПИ-ОРИНЬЯК С САГАЙДАКСКО-МУРАЛОВСКИМИ МИКРОЛИТАМИ НА ЮГЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ И ЕГО ЕВРОПЕЙСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье анализируется индустрия так называемого эпи-ориньяка с сагайдакско-мураловскими микролитами юга Восточной Европы времени максимума похолодания последнего оледенения и ее пан-европейский статус в контексте новых данных в Центральной Европе.

Ключевые слова: поздний верхний палеолит, эпи-ориньяк с сагайдакско-мураловскими микролитами, время максимума похолодания последнего оледенения.

ВВЕДЕНИЕ

Открытие и раскопки стоянки Могелно-Плевовце (Mohelno-Plevovce) с двумя инситуными вымощенными камнем жилыми структурами А (KSA) и В (KSB) и находками «высоких скребков и специфических мелких микролитов с ближайшими аналогами в материалах Северного Причерноморья» в 2013 и 2014 гг. в Южной Моравии (Чехия) [Škrdla et al., 2014; 2016] однозначно придали значительный стимул новому изучению этой особой индустрии позднего верхнего палеолита времени максимума похолодания последнего оледенения, которая ранее была определена только на юге Восточной Европы. С 2015 г. наша команда исследователей начала совместную работу по этой тематике [Demidenko, Škrdla, Rios-Garaizar, 2016], и в настоящее время можно представить следующий синтез пан-европейских данных по этой индустрии начального этапа позднего верхнего палеолита. При этом, естественно, наиболее подробно будут приведены новейшие данные по материалам Центральной Европы.

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА

На данный момент археологические находки из семи стоянок юга Восточной Европы можно однозначно отнести к исследуемой индустрии максимума похолодания последнего оледенения (см. обзор данных: [Демиденко, 2004; 2007; Демиденко, Нужный, 2003—2004; Demidenko, 2008; Demidenko, Noiret, 2012]). Это, в основном, открытые и исследованные в 1950—1990-х гг. следующие стоянки (рис. 1): Мураловка, Золотовка I и Михайловская балка (северо-восточное Приазовье и бассейн Нижнего Дона в России), Сагайдак I и Анетовка I (западная часть Северного Причерноморья в Украине), Рашков VII, VIII (Приднестровье в Молдове). Последние три стоянки имеют проблемы со стратиграфией. Как показали новые раскопки 2005 г. (В.Н. Станко, Ю.Э. Демиденко и И.В. Пиструила) и 2006 г. (В.Н. Станко и Ю.Э. Демиденко), находки позднего верхнего палеолита в Анетовке I переотложены, хотя и являются индустриально гомогенными без каких-либо примесей иных индустрий верхнего палеолита и вообще каменного века. Материалы стоянок Рашков VII, VIII раскопок 1950—1980-х гг. индустриально негомогенны и представляют собой смесь находок анализируемой здесь индустрии, а также эпиграветта. Однако новые раскопки в Рашкове VIII в 2000-х гг. определенно выявили участки на площади стоянки с многослойной инситуной составляющей и раздельным положением слоев эпиграветта и данной индустрии в колонке верхнечетвертичных седиментов [Коваленко, 2009]. Это открывает новые перспективы изучения стоянок Рашков в Молдове. Стоянка Михайловская балка пока только очень предваритель-

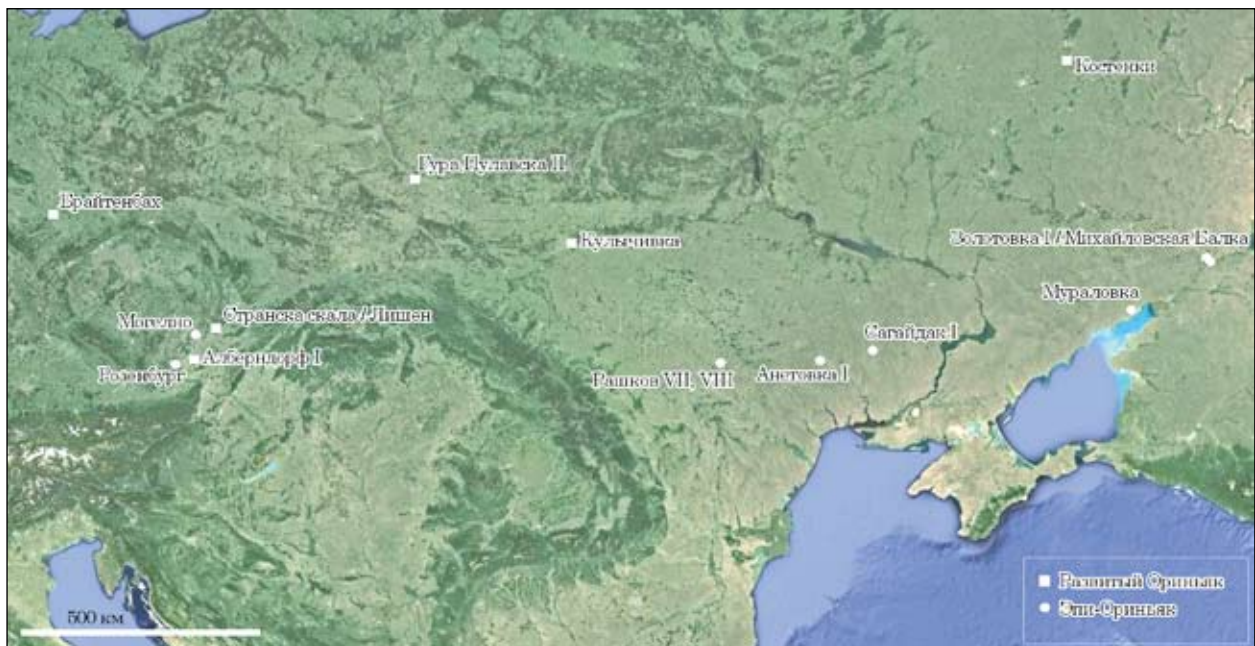

Рис. 1. Стоянки эпи-ориньяка с сагайдакско-мураловскими микролитами и позднего / развитого ориньяка Центральной и Восточной Европы. Карта создана в Гугле планета Земля, источник Лансат, дата 14.12.2015. Вид с высоты 2257,98 км

но исследована во второй половине 1990-х гг. [Матюхин, 2002]. Соответственно, в настоящее время только оставшиеся три стоянки из перечисленных семи могут рассматриваться в качестве опорных для комплексного анализа изучаемой индустрии. При этом данные по каменным артефактам всех стоянок следует привлекать для более детального понимания как их общих технико-типологических характеристик, так и особенностей камнеобработки позднего верхнего палеолита на каждой из стоянок.

Для трех опорных стоянок по слоям именно этой индустрии позднего верхнего палеолита были получены в 1970-х и 1980-х гг. в лабораториях Ленинграда и Москвы следующие некалиброванные радиоуглеродные даты: Сагайдак I — ЛЕ-1602а: 21240 ± 200 и ЛЕ-1602: 20300 ± 200 лет назад, однако, по неизвестно точно какого рода одному и тому же образцу органического материала; Мураловка — ЛЕ-1601: 19630 ± 200 и ЛЕ-1438: 18780 ± 300 лет назад, но по неопределенного рода образцам костей животных; Золотовка I — ГИН-1938: 17400 ± 700 по образцу костного угля и ГИН-8002: 13600 ± 1000 по образцу кости бизона. Вторая из дат Золотовки I кажется слишком омоложенной по сравнению с иными приведенными датами, да и показатель стандартного отклонения в 1000 лет слишком уж велик для радиоуглеродного датирования стоянки позднего верхнего палеолита. Последнее обстоятельство также справедливо и для первой даты Золотовки I со стандартным отклонением в 700 лет. Поэтому две датировки этой стоянки должны восприниматься с осторожностью. С другой сто-

роны, приведенные четыре даты Сагайдака I и Мураловки вполне помещают стоянки рассматриваемой индустрии в рамки максимума похолодания последнего оледенения: около 21—19 некалиброванных или около 25,5—23,0 тыс. калиброванных лет назад. В 1970-х гг. была установлена уникальность данной индустрии начала позднего верхнего палеолита в контексте верхнего палеолита Восточной Европы (см.: [Праслов, 1972; Станко, Григорьева, 1977; Станко и др., 1984]).

В виде краткого резюме основные характеристики анализируемой в настоящей статье индустрии на территории юга Восточной Европы можно суммировать следующим образом. Технологически это не пластинчатая, а отщеповая индустрия с дополнительным серийным снятием чешуек и укороченных микропластин с типологически определяемых преимущественно кареноидных атипичных скребков с не-лямеллярными негативами снятий (рис. 2, 1—3) и отдельных нуклеусов для удлиненных чешуек и микропластин (рис. 2, 4—6). При этом различные нуклеусы для отщепов составляют выразительные подборки, что объясняется как необходимостью получения значительного числа массивных отщепов (от 1,0 см и большей толщины) — сколов-заготовок под кареноидные атипичные скребки, служившие, в основном, нуклеусами для удлиненных чешуек, так и просто необходимостью скалывания сколов-заготовок для изготовления «крупногабаритного», собственно орудийного инвентаря. Преимущественно отщеповый характер этой индустрии зорко подметил Н.Д. Праслов еще в начале 1970-х гг. для кремней Мураловки.

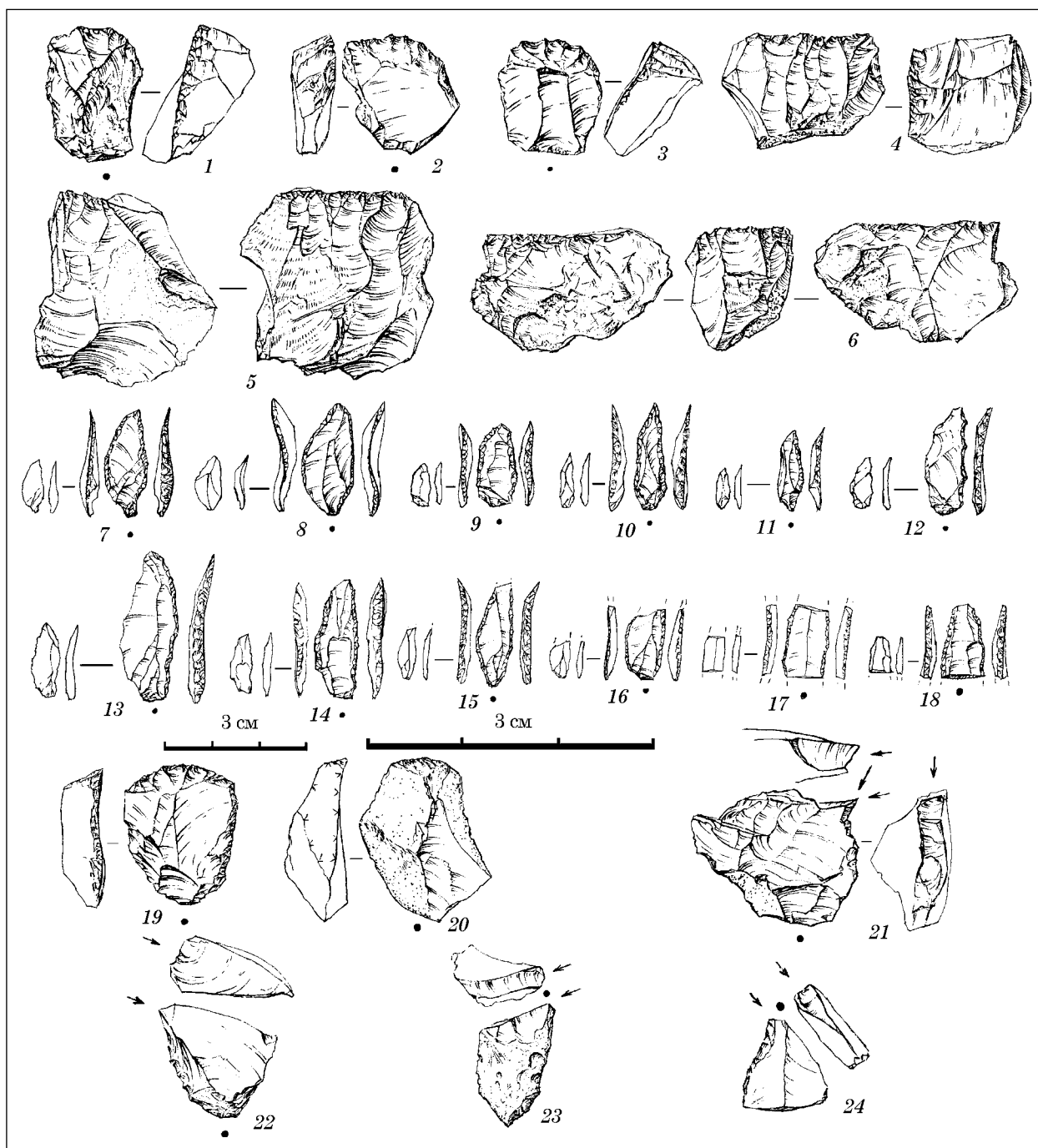

Рис. 2. Анетовка I, каменные изделия из раскопок 2005 г.: 1—3 — кареноидные атипичные скребки; 4—6 — нуклеусы для удлиненных чешуек и микропластин; 7—18 — сагайдакско-мураловские микролиты; 19, 20 — простые плоские скребки; 21 — резец срединный угловой; 22—24 — поперечные резцы на латеральной ретуши

«Правильных призматических пластин нет. Лишь несколько экземпляров можно рассматривать как призматические пластины. Но и они, как правило, производят впечатление сломанных. Лучшими заготовками по своим морфологическим данным являлись пластинчатые отщепы. Именно из них в большинстве случаев изготовлены орудия» [Праслов, 1972, с. 71]. «Микро-дебитаж» интенсивно использовался затем для производства многочисленных мелких и обычно немного изогнутых, но не

скрученных в профиль «псевдо-дюфур» / сагайдакско-мураловских микролитов с дорсальной тонкой маргинальной абразивной обработкой ретушью (рис. 2, 7—18). Так называемые «тривиальные» типы орудий верхнего палеолита, (напр., простые плоские скребки: рис. 2, 19, 20) и довольно редкие и не-многофасеточные резцы (рис. 2, 21), дополняются только одним специфическим типом орудий — поперечными резцами на латеральной ретуши (рис. 2, 22—24).

По практически единодушному мнению советских археологов, данная индустрия Северного Причерноморья определялась в качестве «ориньякоидной» с возможным также ее хронологическим переживанием вплоть до второй половины позднеледниковья (напр.: [Рогачев, Аникович, 1984]. По причинам такого абсолютно нечеткого и искусственного индустриально-хронологического статуса с дополнительной группировкой под «ориньякоидным зонтиком» совершенно разных технико-типологически и даже смешанных комплексов находок верхнего палеолита времени от 38—36 до 18—15 некалиброванных тыс. лет назад в Восточной Европе ([Аникович, 1991; 2003; 2005; Anikovich, 1992; 1999]; см. также критику такого подхода: [Демиденко, 2004; Demidenko, 2008—2009]) один из авторов настоящей статьи почти 20 лет назад предложил именовать рассматриваемую индустрию времени максимума похолодания последнего оледенения юга Восточной Европы как «эпи-ориньяк типа кремс-дюфур Северного Причерноморья» [Демиденко, 1999]. Такая индустриальная атрибуция была предложена тогда и как по ее общему сходству с индустрией также максимума похолодания последнего оледенения ориньяка V / эпи-ориньяка в Западной Европе, так и по возможной «генетической связи» с некоторыми комплексами позднего / развитого ориньяка с дорсально ретушированными микролитами. В советском палеолитоведении «генетические корни» этого эпи-ориньяка юга Восточной Европы по совету знаменитого польского специалиста Я.К. Козловского всегда усматривали в комплексе находок ориньяка стоянки Гура Пулавска II в Польше [Праслов, 1972, с. 73—74]. Количество немногочисленная коллекция кремней из Гуры Пулавской II (см.: [Krukowski, 1939—1948; Sachse-Kozłowska, 1978]) технико-типологически характеризуется, прежде всего, кареноидными, но типичными скребками и микропластинами «псевдо-дюфур» с тонкой дорсальной ретушью. Соответственно, еще в 1970-х гг. и затем с некоторыми модификациями в 2000-х гг. (см.: [Демиденко, 2007, с. 77—78; Demidenko, 2008, р. 111; Demidenko, Noiret, 2012, р. 357]) была выдвинута следующая гипотеза об истоках и причинах появления людей анализируемого эпи-ориньяка в Северном Причерноморье. В связи с экспансией полярного фронта и экстремальных перигляциальных климатических условий во время начала максимума похолодания последнего оледенения часть людей позднего / развитого ориньяка типа кремс-дюфур в Центральной Европе и также в Восточной Европе (Костенки I, слой 3) могла мигрировать из мест проживания в районе 52° северной широты в незаселенные после 27—25 тыс. некалиброванных лет назад на большие территории юга Восточной Европы ниже 48° северной широты.

ЦЕНТРАЛЬНАЯ ЕВРОПА

Приведенные данные по эпи-ориньяку Северного Причерноморья с кареноидными атипичными скребками и сагайдакско-мураловскими микролитами рассматривались на фоне отсутствия соответствующих стоянок эпи-ориньяка в Центральной Европе. Поэтому часть Европейского континента привлекалась ранее только в качестве возможного «центра происхождения» анализируемого эпи-ориньяка времени максимума похолодания последнего оледенения юга Восточной Европы. Эту ситуацию «отсутствия» радикально изменило недавнее открытие стоянки Могелно-Плевовце в Южной Моравии. По общим характеристикам каменных изделий находки в вымощенных камнем жилых структур KSA и KSB данной стоянки в Центральной Европе вполне соответствуют таковым на юге Восточной Европы. Здесь также серийны кареноидные атипичные скребки — функционально, в основном, нуклеусы для удлиненных чешуек и микропластин (рис. 3, 1—5) и «псевдо-дюфур» / сагайдакско-мураловские микролиты (рис. 3, 7—24), и даже присутствуют поперечные резцы на латеральной ретуши (рис. 3, 6).

Анализ каменных изделий Могелно-Плевовце 2015 г., включая и данные по первому для этого типа эпи-ориньяка в Восточной и Центральной Европе ремонту кареноидных атипичных скребков-нуклеусов, и снятых с них сколов «микро-дебитажа», послуживших затем заготовками под микролиты (рис. 3, 25), дополнительно позволили окончательно определиться с наименованием сколов-заготовок, использовавшихся для изготовления «псевдо-дюфур» / сагайдакско-мураловских микролитов, так как по этому вопросу единого мнения советских коллег не было. Еще в начале 1970-х гг. Н.Д. Праслов по данным коллекции Мураловки полагал возможным относить все такие микролиты и их заготовки «к категории миниатюрных пластиночек с ретушированными краями», делая при этом важные уточнения о метрике микролитов (обычно длиной 0,8—1,6 и шириной 0,35—0,5 см; «незначительные отклонения от этих показателей ... касаются в основном ширины изделий») и о все же условном статусе «пластиночек» по следующим морфологическим признакам: «они очень малы, аморфны, края у них не параллельны, спинка не имеет четкого ограничения» [Праслов, 1972, с. 71]. Поэтому исследователь посчитал более целесообразным определять сколы-заготовки микролитов как «чешуйки», технологически связывая их скалывание с т.н. «скребков высокой формы», поскольку «основная масса полуфабрикатов для миниатюрных изделий получена при обработке именно таких скребков» [Праслов, 1972, с. 71, 75]. Казалось бы, после таких данных Н.Д. Праслова по Мура-

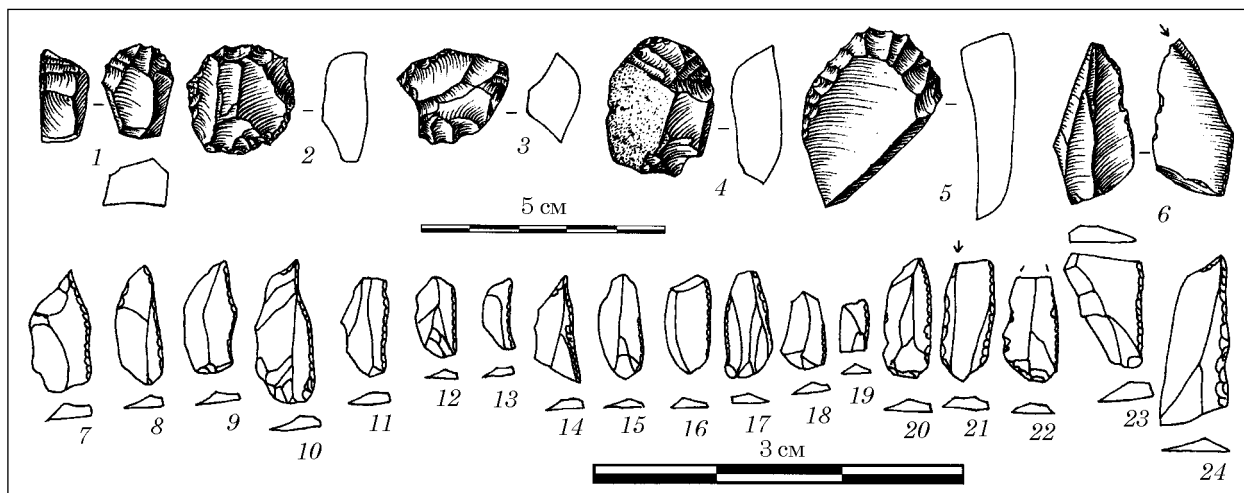

Рис. 3. Могелно-Плевовце, каменные изделия из вымощенной камнем жилой структуры KSA: 1—5 — кареноидные атипичные скребки; 6 — поперечный резец на латеральной ретуши; 7—24 — сагайдакско-мураловские микролиты; 25 — ремонтаж восьми сагайдакско-мураловских микролитов (длина 0,8—1,2 см) на широкий фронт / поверхность раскалывания двойного кареноидного атипичного скребка (модифицировано по: 1—24 — Škrdl et al., 2016; 25 — Demidenko, Škrdl, Rios-Garaizar, 2016)

ловке сколы-заготовки сагайдакско-мураловских микролитов должны впредь рассматриваться преимущественно как чешуйки, однако этого не произошло. Микролиты и связанный с ними «микро-дебитаж» стоянки Сагайдак I называли как «микропластинки» и «миниатюрные пластинки» и при этом еще отмечали, что описанные Н.Д. Прасловым в 1972 г. «мураловские микроострия изготовлены из удлиненных миниатюрных подтреугольной формы пластинок», а не из чешуек [Станко, Григорьева, 1977, с. 43, 45—47]. Более того, сам Н.Д. Праслов позднее при анализе материалов Золотовки I опять предположил, что «высокие скребки т.н. ориньякоидного типа ... чаще ... являются своеобразными нуклеусами для скалывания микропластиночек, из которых путем вторичной обработки изготавливались

мелкие острия» [Праслов, Иванова, Малясова, 1980, с. 172]. Уточняющий термин «чешуйки» он уже не употреблял для лучшего понимания так называемых «миниатюрных пластиночек / микропластиночек» для Золотовки I. Позднее, при публикации материалов Золотовки I после раскопок 1996 г. В.Е. Щелинский не посчитал нужным детально остановиться на классификации микролитов этой стоянки по причине детального описания подобных изделий для Мураловки Н.Д. Прасловым [1972]. Он отметил только следующее: «Наличие в коллекции Золотовки I миниатюрных пластиночек мураловского типа и высоких нуклеидных скребков, так же, как и в Мураловке, составляет сопряженную группу данных орудий и является характерным элементом особой археологической культуры или культурной группы» [Праслов, Щелинский, 1996, с. 64].

Разнобой терминологии в определении статуса сколов-заготовок микролитов этой индустрии эпи-ориньяка на юге Восточной Европы продолжился и далее. Единая позиция стала вырисовываться только при подразделении этих микролитов на две основные группы — микроострия и микропластинки. Первые, микроострия (изделия со сходящимися на дистальном конце ретушированными латеральными краями), стали зачастую называть сагайдакско-мураловскими микроостриями, изготовленными «на тонких изогнутых подтреугольной формы «скребковых» чешуйках» [Смолянинова, 1990, с. 89] или «на удлиненных чешуйках и близкую к ним разновидность на миниатюрных пластинках» [Кетрару, Григорьева, Кова-

ленко, 2007, с. 96]. При этом самое главное (!), что все исследователи отмечали чрезвычайную технико-типологическую близость кремневых собраний указанных стоянок России, Украины и Молдовы (см. также: [Григорьева, 1987, с. 31—32; Станко, Григорьева, Швайко, 1989, с. 91—93, 99—105; Смольянинова, 1990, с. 24, 88—91; Кетрару, Григорьева, Коваленко, 2007, с. 94—100]). Один из авторов настоящей статьи ранее стал объединять все микролиты анализируемых здесь комплексов находок «под одной шапкой», именуя их *«сагайдакско-мураловскими микролитами с дорсальной маргинальной абразивной билатеральной и латеральной ретушью на чешуйках и укороченных метрических пропорций микропластинах»* [Демиденко, 2007, с. 69]. Сделано это было из-за общего морфологического сходства, метрических параметров и характера ретуши и острых форм (микроострий) и просто билатерально / латерально ретушированных изделий (см., напр.: [Кетрару, Григорьева, Коваленко, 2007, рис. 60, 1—39]). Однако, проблема наименования сколов-заготовок оставалась.

Эту проблему не удалось решить и в середине 2000-х гг. после новых раскопок в 2005—2006 гг. Анетовки I, хотя Ю.Э. Демиденко ранее лично изучал микролиты Анетовки I из раскопок 1978 г., Мураловки и Золотовки I раскопок 1960—1970-х гг. в Одессе и Санкт-Петербурге. Неудача с Анетовкой I была понятна в связи с однозначно случайной выборкой микролитов, когда все переотложенные кремневые находки и редкие кости животных были найдены только лишь в голоценовых отложениях и опять-таки в голоценовых кротовинах верхнечетвертичных отложений этой стоянки. Отсюда стала понятной необходимость в недавно раскопанных по современным методикам инситуных материалах такого рода индустрии эпи-ориньяка, где культуросодержащие седименты были систематически промыты с целью обнаружения всего возможного «микро-дебитажа» и микролитов.

Именно такая возможность и появилась с раскопками П. Шкрдла в 2013—2014 и 2016 гг. стоянки Могелно-Плевовце. По результатам анализа 2015—2017 гг. каменных изделий вымощенной камнем жилой структуры KSA коллекция микролитов там насчитывает 47 экз. (рис. 3, 7—24), и они технологически связаны с редукцией пяти кареноидных атипичных скребков (рис. 3, 1—5). Целые микролиты (24 экз.) являются таковыми по средним метрическим параметрам: длина 0,85, ширина 0,41, толщина 0,10 см. Эти усредненные показатели дополнительно хорошо иллюстрируются максимальными и минимальными метрическими интервалами. По длине — это 0,6—1,2, по ширине — 0,3—0,5, по толщине все целые микролиты 0,1 см. Здесь исключена только одна укороченная чешуйка с поперечным, а не

латеральным ретушированным краем длиной 0,4, шириной 0,7 и толщиной 0,1 см. Метрически фрагментированные микролиты (22 экз.) очень близки целым образцам. Их усредненные показатели: длина — 0,64, ширина 0,40, толщина 0,10 см. По конкретным показателям следует отметить два фрагментированные по длине предмета с большей шириной и один из них толщиной 0,2 см (рис. 3, 23, 24). Все остальные 48 микролитов имеют толщину только 0,1 см. Формально (метрически) по сколам-заготовкам — это однозначно одна пластинка (>0,9 длиной, 0,7 шириной, 0,1 см толщиной) и одна микропластина (>1,3 длиной, 0,6 шириной, 0,2 см толщиной). Однако среди целых микролитов такие «пластинчатые» предметы отсутствуют. Принимая во внимание метрику абсолютного большинства микролитов, нами предлагается именовать их «удлиненными чешуйками». Все они длиной менее 1,5 см и это обычный «размерный лимит» определения чешуек для комплексов находок верхнего палеолита (см.: [Demidenko, 2012, p. 104]), а их небольшая ширина (0,3—0,5 см) придает им общий удлиненный вид. Из-за общей продолговатости / вытянутости такие микролиты на юге Восточной Европы и называли зачастую и микропластинами, и микропластинками, и пластинками, и пластиночками. Упомянутые пластинка и микропластина из Могелно-Плевовце KSA, скорее всего, и были отобраны для изготовления микролитов уже во фрагментированном по длине виде и поэтому они соответствовали приведенным «идеальным метрическим стандартам». Если это действительно так, то тогда в целом все сколы-заготовки сагайдакско-мураловских микролитов анализируемого типа эпи-ориньяка должны именоваться удлиненными чешуйками. Опубликованные данные по микролитам этого типа юга Восточной Европы вполне согласуются с такой трактовкой по сколам-заготовкам. Ведь действительно численно редкие более удлиненные и широкие сколы, попадающие под дефиниции пластинок и микропластин [Demidenko, 2012, p. 96], преимущественно фрагментированы по длине и, возможно, также отбирались для ретуширования уже в таком укороченном по длине виде, не отличаясь поэтому по метрике от удлиненных чешуек.

С точки зрения хронологии, есть все основания говорить не только об общей корреляции Могелно-Плевовце со временем максимума похолодания последнего оледенения, что предполагается для эпи-ориньякских памятников с сагайдакско-мураловскими микролитами, но и о практическом совпадении некалиброванных радиоуглеродных дат Могелно-Плевовце (Poz-76196: 19100 ± 110 лет назад для KSB и Poz-76195: 18970 ± 110 лет назад для KSA) с некалиброванными датами по Мураловке — JE-1601: 19630 ± 200 лет назад и JE-1438: 18780 ±

300 лет назад. Две указанные даты Могелно-Плевовце получены Т. Госларом в радиоуглеродной лаборатории университета г. Познань по образцам древесного угля в ноябре 2015 г. Они статистически одинаковы (около 23 тыс. калиброванных лет назад) и демонстрируют геохронологическую одновременность вымощенных камнем жилых структур KSA и KSB в Могелно-Плевовце. Годом ранее, однако, в той же лаборатории Т. Гослар получил для вымощенной камнем жилой структуры KSA еще одну, но много моложе некалиброванную дату по образцу древесного угля — Poz-57891: 16280 ± 80 BP лет назад. Именно эту первую дату для Могелно-Плевовце первоначально использовал один из авторов настоящей статьи для обоснования хронологической позиции данной жилой структуры на стоянке, а также гипотезы о возможном появлении людей этой индустрии верхнего палеолита в Центральной Европе в результате миграции из Северного Причерноморья «в период сразу после максимума похолодания последнего оледенения» [Škrdl et al., 2014; 2016]. Образцы древесного угля двух дат вымощенной камнем жилой структуры KSA происходят из одной и той же линзы древесного угля. Учитывая статистическую идентичность двух некалиброванных дат около 19 тыс. лет назад и калиброванных дат около 23 тыс. лет назад по образцам древесного угля из жилых структур KSA и KSB, представляется логичным рассматривать как достоверные именно их и одновременно предполагать омоложенность первой даты жилой структуры KSA вследствие необычности расположения и раскопок жилых структур стоянки Могелно-Плевовце, когда образцы древесного угля могли быть «загрязнены» фрагментами корней растений и другими органическими примесями. Возвращаясь к абсолютным датам эпи-ориньяка с сагайдакско-мураловскими микролитами юга Восточной Европы, именно факторы «загрязненности» образцов, но иного рода, могли также сыграть «омолаживающую роль» при получении дат в около 17 и 13 тыс. лет назад для стоянки Золотовка I.

Топография, структура и процесс исследований стоянки Могелно-Плевовце составили еще один важный аспект новизны и значимости и этой стоянки, и некоторого понимания общих процессов жизнедеятельности людей — носителей этого типа эпи-ориньяка во время максимума похолодания последнего оледенения в Центральной и Восточной Европе. Прежде всего, данная стоянка позднего верхнего палеолита была открыта в 2012 г. на пляже искусственного водохранилища Могелно (среднее течение р. Иглавы Чешско-Моравского нагорья в Южной Моравии), являющегося частью сложной системы гидро- и атомной электростанций Далешнице и Дукованы. С 1978 г. стоянка собственно находится под водой, но при

периодическом понижении и поднятии уровня воды в водохранилище происходит постоянная эрозия седиментов стоянки и, соответственно, вымывание на поверхность временного пляжа ее находок. С 2012 г. здесь обнаружены и / или раскопаны во время кратких сбросов воды в водохранилище и появлении кратковременного пляжа находки энеолита, неолита, эпиграветта позднеледниковья, а также рассматриваемые здесь жилые структуры KSA и KSB. Исследования показали, что во время поселения здесь людей эпи-ориньяка стоянка располагалась близ дна глубоко врезанной долины р. Иглава на площадке высотой 15—20 м. Более того, крутые каменные склоны долины речки защищали стоянку с северо-востока, севера и запада, и она в форме природного полу-амфитеатра была открыта только к югу. Соответственно, такая топография стоянки представляла своего рода «микроклиматический оазис» для людей эпи-ориньяка в период максимума похолодания последнего оледенения и поэтому понятно, почему они здесь периодически поселялись. Ранее при исследовании такого рода стоянок эпи-ориньяка на юге Восточной Европы не придавали обычно особенного значения вопросам топографии этих стоянок (см. однако: [Станко, Григорьева, Швайко, 1989, с. 87—93]). Теперь же, в связи с геоморфологической ситуацией Могелно-Плевовце, становится все более и более ясно, что часть данных стоянок и в Центральной, и в Восточной Европе расположено на низких речных террасах, в топографически скрытых местах, естественным образом защищавших людей от холодных ветров максимума похолодания последнего оледенения. При этом уже более 20 лет назад подобное расположение на низких высотах в «укромных долинах» небольших рек «территориального типа B2» отметил И. Свобода для стоянок эпиграветта Моравии [Svoboda, 1995].

Анализ каменных артефактов эпи-ориньяка с сагайдакско-мураловскими микролитами Могелно-Плевовце не только показал наличие этой индустрии начала позднего верхнего палеолита в Центральной Европе, но обусловил и поиск нами в 2015 г. по опубликованным данным каких-либо еще возможных стоянок в этой части европейского континента с подобными каменными изделиями. Поиск этот был результативным и привел к определению еще одной такой стоянки эпи-ориньяка всего лишь в примерно 50 км к юго-западу от Могелно-Плевовце. Это стоянка Розенбург (Rosenburg) в Нижней Австрии. Слой позднего верхнего палеолита в Розенбурге был открыт и частично раскопан на площади в 32 м² Г. Трнка (Вена) в 1988 г. в ходе исследований крупного раннего неолитического поселения. Верхнепалеолитический материал — 1264 каменных артефакта — Г. Трнка передал студентке А. Отт для написания магистерской работы. Она осуществ-

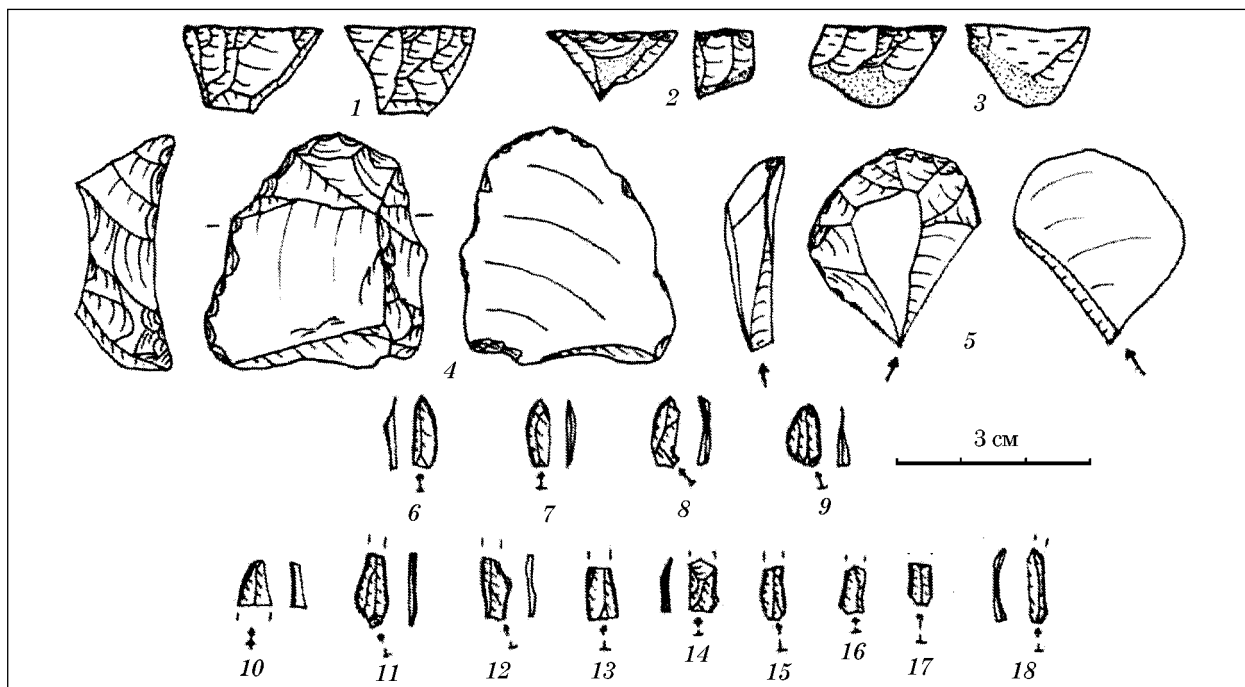

Рис. 4. Розенбург, каменные изделия: 1—3 — нуклеусы для удлиненных чешуек и микропластин; 4 — кареноидный атипичный скребок; 5 — кареноидный атипичный скребок + угловой резец; 6—18 — сагайдакско-мураловские микролиты (модифицировано по: Ott, 1996)

вила это исследование в Тюбингене (Германия) под руководством Й. Хана и опубликовала свою магистерскую работу в полном объеме в виде статьи [Ott, 1996].

А. Отт интерпретировала каменные артефакты Розенбурга как эпиграветтские и сравнивала их с иными стоянками эпиграветта Центральной Европы. Но ознакомление с ее публикацией показало значительно большее сходство каменных изделий из Розенбурга с артефактами эпи-ориньяка с сагайдакско-мураловскими микролитами, чем с какими-либо эпиграветтскими изделиями. В результате нашей переписки с Г. Трнка два автора этой статьи (Ю.Э. Демиденко и П. Шкрдла) вместе с ним посетили стоянку Розенбург в августе 2015 г., а затем все авторы несколько дней изучали ее материалы.

Краткие и общие, предварительные результаты нашего изучения материалов стоянки Розенбург следующие. Прежде всего, индустриально, каменные изделия из Розенбурга — это, безусловно, разыскиваемый нами эпи-ориньяк с сагайдакско-мураловскими микролитами и однозначно вторая такая стоянка в Центральной Европе после Могелно-Плевовце. Единственное отличие Розенбург от Могелно-Плевовце по коллекции каменных изделий Розенбург это более интенсивное первичное (именно нуклеусное) расщепление камня на месте стоянки. Детальный анализ «микро-дебитажа» позволил добавить нам еще девять изделий в коллекцию ранее выделенных 18 сагайдакско-мураловских микролитов. Определение в 2015 г. ранее не выявленных в коллекции Розенбург микро-

литов объясняется следующими очевидными факторами. Прежде всего, это тщательность раскопок Г. Трнка слоя позднего верхнего палеолита стоянки, когда все культуросодержащие седименты были просеяны, а значительная часть их была еще дополнительно промыта в р. Камп, поэтому «микро-дебитаж» хорошо представлен среди каменных изделий здесь. Присутствие очень тонкой дорсальной маргинальной абразивной обработки ретуши также, конечно, не ожидали в эпиграветтских материалах, как тогда рассматривались находки из Розенбург, да еще и на мелких чешуйках, пусть и удлиненных метрических пропорций. 27 микролитов (рис. 4, 6—18) на удлиненных чешуйках (0,7—1,2 длиной, 0,3—0,5 шириной, 0,1—0,2 см толщиной) технологически связаны суммарно с менее чем десятью микро-нуклеусами (рис. 4, 1—3) и скребками (рис. 4, 5, 6), которые имеют негативы снятий удлиненных чешуек. Какие-либо эпиграветтского типа изделия с выраженным притупленным ретушью краем в Розенбурге отсутствуют, равно как и нуклеусы для систематического нуклеусного первичного производства пластинок и микропластин.

Для Розенбурга получена одна C14 дата по образцу обожженной кости животного в лаборатории г. Лювен (Бельгия) — 20120 ± 480 (Lv-1756D) некалиброванных лет назад [Ott, 1996, p. 88, 95] или около 25—24 тыс. калиброванных лет назад. Наконец, стоянка Розенбург примечательна топографической позицией. Стоянка находится на низком лессовом плато близ р. Камп. Действительно, стратиграфичес-

кая позиция слоя позднего верхнего палеолита ниже слоя неолита на низком уровне у реки удивительным образом полностью соответствует обычному для археологии каменного века топографическому положению стоянок неолита. Более того, стоянка находится на изгибе поворота реки в узкой ее долине с высокими бортами террас, что, как и в Могелно-Плевовце, но несколько по-другому, создает эффект топографической и микроклиматической скрытности стоянки от природных неурядиц времени максимума похолодания последнего оледенения.

Итак, по результатам наших исследований 2015 г. можно констатировать не отсутствие, как раньше считали, а наличие двух стоянок в Центральной Европе с каменными изделиями, индустриально уверенно коррелирующихся с эпи-ориньяком с сагайдакско-мураловскими микролитами юга Восточной Европы (рис. 1). Абсолютные датировки Розенбурга и Могелно-Плевовце в около 21—19 тыс. некалиброванных лет назад или около 25—23 тыс. калиброванных лет назад также соответствуют вышеприведенным $C14$ датам Сагайдака I и Мураловки. Таким образом, в настоящее время база археологических данных этой оригинальной индустрии начала позднего верхнего палеолита вышла за пределы Восточной Европы, так как известна и в Центральной Европе. Более того, топографическое расположение стоянок индустрии на низких уровнях у рек, как в неолите, объясняет также редкость таких стоянок в Центральной Европе. С одной стороны, археологи палеолита могут не включать такие низкие террасы / плато в планы поиска новых стоянок палеолита, с другой, меандрирование рек за последние 20 тыс. лет зачастую должно было приводить к значительной эрозии низких речных террас / плато и, соответственно, естественному уничтожению эпи-ориньякских стоянок. Наконец, расположение стоянок эпи-ориньяка на низких террасах / плато «неолита» могло приводить и к естественному смешению находок позднего верхнего палеолита с более многочисленными артефактами неолита, поэтому может не отмечаться специалистами неолита. Акцент на более, чем вероятном существовании и иных стоянок эпи-ориньяка с сагайдакско-мураловскими микролитами в Центральной Европе базируется на наличии в коллекциях Розенбурга и Могелно-Плевовце нескольких видов аллохтонного каменного сырья и, в частности, кремня с месторождений Южной Польши и радиоляритов долины Дуная в Австрии и Северо-Западной Венгрии. Соответственно, приведенные две стоянки в Чехии и Австрии демонстрируют лишь небольшой спектр поселенческой структуры стоянок данной индустрии эпи-ориньяка в этой части Европы.

В 2015 г. мы осуществили еще один поиск верхнепалеолитических, но уже памятников

ориньяка в узком смысле в Центральной и Восточной Европе, индустриально близких ориньяку Гуры Пулавской II. По результатам анализа как публикаций, так и, в основном, по данным личного изучения каменных собраний различных стоянок в настоящее время можно говорить о целой серии стоянок позднего / развитого ориньяка открытого типа в этих частях европейского континента. Индустриально они, прежде всего, характеризуются технико-типологической связкой серийных кареноидных типичных (с лямеллярными негативами снятий) скребков, тогда как кареноидные резцы или вообще отсутствуют или представлены единичными атипичными образцами, а также наличием микролитов «псевдо-дюфур» на микропластинах с латеральной и / или билатеральной дорсальной тонкой маргинальной абразивной обработки ретушью. Микролиты в отдельных комплексах могут отсутствовать вследствие старых методов раскопок только лопатами и ножами, без просеивания и, тем более, промывки культуросодержащих седиментов. Ретушь на микропластинах практически не отличимая от таковой на удлинённых чешуйках сагайдакско-мураловских микролитов эпи-ориньяка, отчего иногда и происходило смешение комплексов этих типов ориньяка и эпи-ориньяка в их восприятии коллегами (см., напр.: [Steguweit, 2010]). В Центральной Европе — это, кроме Гуры Пулавской II в Юго-Восточной Польше, целый комплекс стоянок в районе первичных и вторичных месторождений шерта в Странска скала и Лишен в Южной Моравии, Чехия (*Странска скала* / *Stránská skála*: Па слой 4 / Па layer 4, Па слой 3 / Па layer 3, II, IIIa, IIIb; Лишен-Чтверте / *Lišeň-Čtvrtě*; Лишен — Над выгоном / *Lišeň — Nad výhonem*); Алберндорф I (Alberndorf I) в Нижней Австрии, Брайтенбах (Breitenbach) в Восточной Германии [Svoboda, 1991; 2003; Škrdla et al., 2010; 2011; Trnka, 2005; Steguweit, 2007—2008; 2010; Richter, 1987; Moreau, 2012]. В Восточной Европе — это Костенки 14, так называемый слой в вулканическом пепле и Костенки 1, слой III в центре европейской части России; Кульчивка, слой III раскопок 1983 г. и слой II раскопок 1982 г. в Западной Украине [Ситник та ін., 2012; Ситник, Коропецкий, 2012; 2014; Zwyns, Demidenko, in preparation] (рис. 1). Кроме обозначенных выше кареноидных скребков и дорсально ретушированных микролитов на микропластинах, в этих комплексах находок позднего / развитого ориньяка присутствуют и достаточно серийные ретушированные пластины с крупной латеральной и / или билатеральной чешуйчатой дорсальной ретушью, в том числе, экземпляры с вогнутыми ретушированными латеральными краями. Такие ретушированные пластины зачастую напоминают пластины с ретушью ориньяка I / раннего ориньяка Западной и Центральной Европы. Однако, орудийные наборы

анализируемого позднего / развитого ориньяка не имеют в своем составе скребков на такого рода ретушированных пластинах, которые хорошо представлены в ориньяке I / раннем ориньяке. Таким образом, в настоящее время корректно говорить о достаточной индустриальной гомогенности целого ряда комплексов находок позднего / развитого ориньяка в Центральной и Восточной Европе с близкими абсолютными датировками времени не позднее 30—28 тыс. некалиброванных лет назад. Эти данные позволяют нам выделить новый тип индустрии позднего / развитого ориньяка в Центральной и Восточной Европе, который, как кажется, отсутствует в Западной Европе [Demidenko, Škrdla, Rios-Garaizar, 2016].

ЗАПАДНАЯ ЕВРОПА

Анализируемый в настоящей статье эпи-ориньяк с сагайдакско-мураловскими микролитами Восточной, а теперь и Центральной Европы изначально по общим индустриально-хронологическим параметрам уже сравнивался с бывшим ориньяком V Западной Европы [Демиденко, 2003; 2004]. Вместе с тем при ближайшем рассмотрении хорошо опубликованных в последнее время новых и / или заново переосмысленных давно известных стоянок и археологических данных по этой индустрии того же времени максимума похолодания последнего оледенения на юго-западе Европы, во Франции — Ложери-От (Laugerie-Haute) и Кассерол

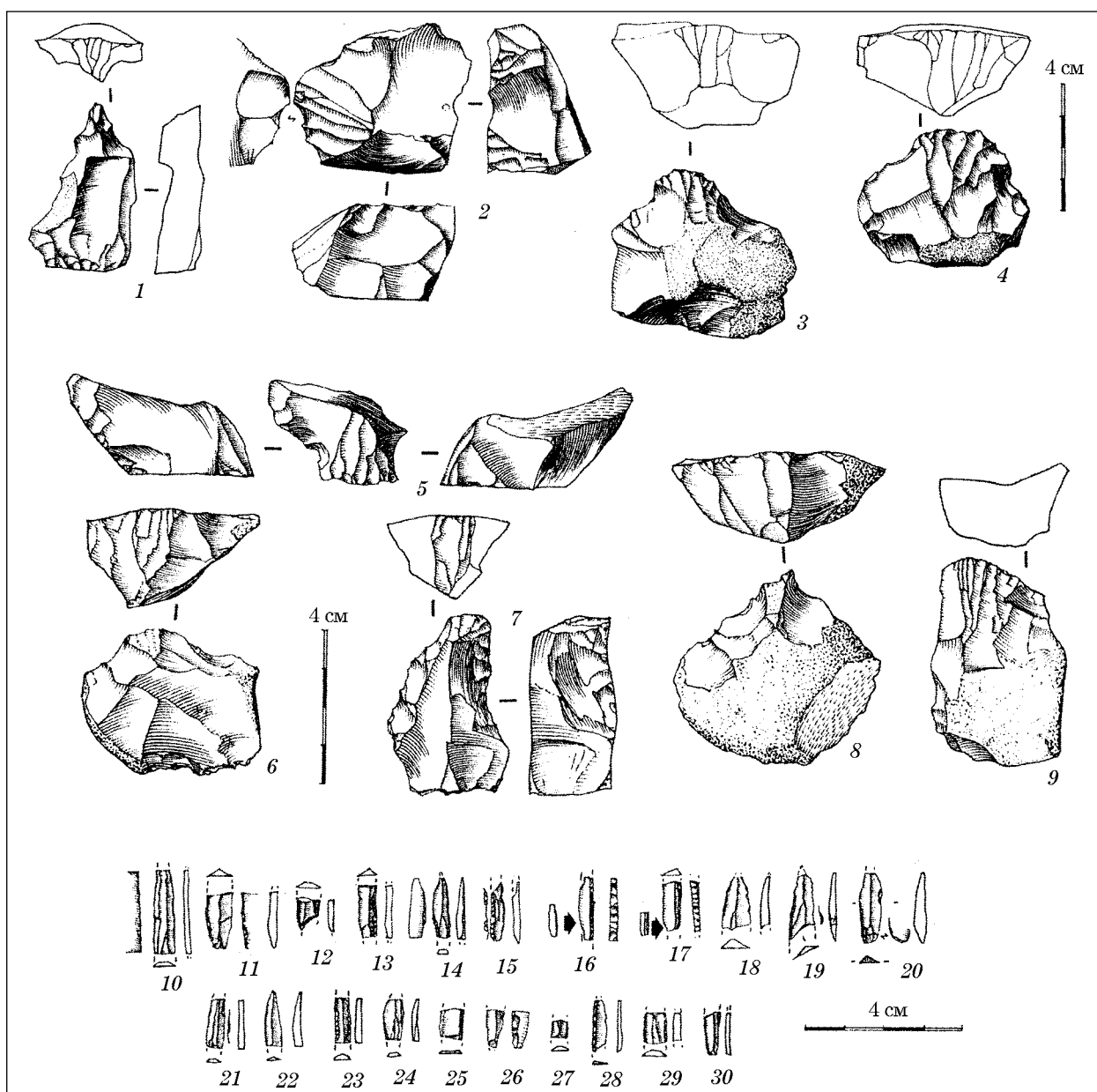

Рис. 5. Кассерол, слой 10, каменные изделия: 1—9 — высокие скребки-нуклеусы «с носиком»; 10—30 — микролиты с тонкой маргинальной абразивной обработки ретушью и иногда с притупленным ретушью краем (модифицировано по: Aubry, Detrain, Kervazo, 1995)

(Casserole) и Португалии, например, Лапа до Анекриал (Lapa do Anecrial), Гато Прето (Gato Preto), Абриго до Лагар Вело (Abrigo do Lagar Velho), Абриго до Алекрим (Abrigo do Alecrim), Кабеко де Порто Марино (Cabeco de Porto Marinho), нельзя сказать, что они так уж похожи на представленные материалы Восточной и Центральной Европы. На самом деле, ориньяк V Западной Европы демонстрирует отчетливый ряд хронологических и технико-типологических отличий. Стоянки и комплексы находок этой индустрии сейчас хорошо опубликованы, их вполне можно кратко суммировать следующим образом.

Геохронологически стоянки бывшего ориньяка V уверенно датируются именно началом максимума похолодания последнего оледенения, временем около 22—21 тыс. некалиброванных лет назад. Технологически их комплексы каменных изделий характеризуются как интенсивным первичным расщеплением нуклеусов для пластин и для пластинок в широком смысле, так и систематическим использованием также в качестве нуклеусов кареноидных скребков (обычно типичные изделия численно значительно превалируют над атипичными) и высоких скребков с «носиком» для снятия пластинок, микропластин и удлиненных чешуек (рис. 5, 1—9). Типологически «микро-дебитаж» с нуклеусов и «скребков-нуклеусов» использовался для изготовления латерально / билатерально дорсально ретушированных микролитов с тонкой маргинальной абразивной обработкой ретушью и иногда с притупленным ретушью краем (рис. 5, 10—30). Исследования последних 20 лет, как кажется, достаточно убедительно свидетельствуют, что т.н. бывший ориньяк V является не самостоятельной «индустриальной единицей», а переходной индустрией между комплексами позднего гравета и нижнего солютре и поэтому теперь называется не ориньяк V, а прото-солютре или терминальный граветт (см. обзор данных: [Aubry, Detrain, Kervazo, 1995; Almeida, 2000; 2006]).

Таким образом, бывший ориньяк V Западной Европы по времени немного предшествует эпи-ориньяку с сагайдакско-мураловскими микролитами Восточной и Центральной Европы, а по «индустриальному спектру» отличается намного большей ролью как нуклеусов для пластин и для пластинок, так и высоких скребков-нуклеусов «с носиком» при т.н. первичном и вторичном расщеплении камня.

ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНЫЕ СООБРАЖЕНИЯ И ПРЕДПОЛОЖЕНИЯ

Представленный пан-европейский обзор комплексов находок начального этапа позднего верхнего палеолита времени максимума похолодания последнего оледенения с карено-

идными атипичными скребками-нуклеусами и не-скрученными в профиль микролитами (в основном, на удлиненных чешуйках) с тонкой маргинальной абразивной обработкой дорсальной ретушью (т.н. сагайдакско-мураловскими микролитами Восточной и Центральной Европы), а также ряда хронологически более ранних комплексов находок позднего / развитого ориньяка, характеризующихся технико-типологической связкой также кареноидных, но, в основном, типичных скребков-нуклеусов и микролитов на микропластинах также с тонкой маргинальной абразивной дорсальной ретушью, позволяют нам предложить следующие соображения.

1. Комплексы находок девяти стоянок этого времени в Восточной и Центральной Европе (рис. 1) действительно составляют одну и ту же неграветтскую / неэпиграветтскую индустрию начала позднего верхнего палеолита. С точки зрения археологических характеристик, эта индустрия представляет гомогенный набор технико-типологических черт, который наиболее четко выражен в комбинации типологически определяемых кареноидных атипичных скребков, технологически служивших нуклеусами для получения серийных удлиненных чешуек, и сагайдакско-мураловских микролитов на этих удлиненных чешуйках вторично модифицированных дорсальной тонкой маргинальной абразивной обработкой ретушью. При этом только еще один тип орудий может считаться специфическим для инструментария этой индустрии — поперечные резцы на латеральной ретуши. По датам двух стоянок Восточной Европы (Сагайдак I, Мураловка) и двух стоянок Центральной Европы (Розенбург, Могелно-Плевовце), эта индустрия датируется не всем периодом максимум похолодания последнего оледенения, а примерно его серединой — около 21—19 тыс. некалиброванных или около 25,5—23 тыс. калиброванных лет назад. Такие индустриально-хронологические показатели данной индустрии только с двумя и притом «атипичными» ориньякскими характеристиками каменных изделий и ее хронологическим разрывом в 7—9 тыс. лет с последними собственно ориньякскими индустриями времени 30—28 тыс. некалиброванных лет назад и позволили еще почти 20 лет назад одному из нас предложить наименование этой индустрии максимума похолодания последнего оледенения как эпи-ориньяк типа кремс-дюфур Северного Причерноморья [Демиденко, 1999].

2. В настоящее время сравнение статистических аналогичных дат C14 стоянок и Восточной, и Центральной Европы не позволяет нам однозначно предположить направление миграций людей рассматриваемой индустрии в указанное время из одной в другую часть европейского континента. Поэтому пока предлагаем рассматривать присутствие стоянок эпи-ориньяка

с сагайдакско-мураловскими микролитами в этих частях Европы как результат неоднократного двустороннего, обоюдного и попеременного направления миграций групп людей из Центральной в Восточную Европу и в обратном направлении. При этом Сагайдак I и Розенбург могут представлять первые такие миграции, а Мураловка и Могелно-Плевовце — несколько более поздние интеррегиональные передвижения этих групп людей.

3. При практически идентичных как основных технико-типологических характеристик каменных изделий, так и датировок культурных слоев стоянок в Восточной и Центральной Европе, нет ясности относительно происхождения этой специфической индустрии первой половины максимума похолодания последнего оледенения. Ранее предложенная и разрабатываемая в течение четырех десятилетий гипотеза о возможной «генетической» связи данной индустрии эпи-ориньяка с поздним / развитым ориньяком типа Гура Пулавская II должна быть отвергнута. Это «негативное решение» связано с датировками стоянок этого, выделяемого нами, нового типа индустрии ориньяка в Центральной и Восточной Европе, что никак не моложе 30—28 тыс. некалиброванных лет назад. Для эпохи верхнего палеолита это слишком большой хронологический разрыв с эпи-ориньяком в не менее 7—9 тыс. лет или, в археологических терминах, в почти весь период бытования комплексов граветта, разделявших ориньяк в узком смысле и эпи-ориньяк в этих частях Европы. Какие-либо иные «генетические возможности» для локального происхождения анализируемой индустрии эпи-ориньяка отсутствуют по известному на сегодня индустриальному контексту времени максимума похолодания последнего оледенения в Восточной и / или Центральной Европе. Отсюда правомерной является постановка вопроса о «внешних импульсах» возможного происхождения и необходимость уделить более пристальное внимание бывшему ориньяку V Западной Европы.

Действительно, комплексы этого бывшего ориньяка V / терминального граветта / прото-солютре имеют хронологически несколько более ранние даты и поэтому могут рассматриваться в контексте возможных миграционных процессов в Европе во время начала максимума похолодания последнего оледенения. Мы, однако, не склонны спешить с выдвиганием такой возможной пан-европейской миграционной гипотезы. Во-первых, между территориями региона Аквитании Франции с навесами Ложери-Отт и Кассерол юго-западной Европы и Богемским горным массивом Центральной Европы со стоянками открытого типа Розенбург и Могелно-Плевовце нет ни одной стоянки бывшего ориньяка V и / или эпи-ориньяка с сагайдакско-мураловскими микролитами. И это для

расстояния по прямой линии не менее, чем в 1200 км. Во-вторых, анализируемая индустрия эпи-ориньяка Центральной и Восточной Европы не является даже гипотетически какой-либо «переходной индустрией», где комплексы максимума похолодания последнего оледенения с традициями двусторонней обработки орудий типа солютре Западной Европы отсутствуют. В-третьих, одна лишь серийность высоких скребков «с носиком» на Западе Европы и их отсутствие или немногочисленность при доминировании кареноидных атипичных скребков в Центре и на Востоке Европы демонстрируют достаточные различия в технологии производства пластинок / микропластин и удлиненных чешуек в бывшем ориньяке V и эпи-ориньяке и, соответственно, определенные технико-типологические различия двух индустрий. Поэтому проложить подобного типа «миграционную стрелу» через карту всей Европы с Запада на Восток было бы более чем преждевременным шагом. Вместе с тем такая миграционная гипотеза все еще возможна для рассмотрения, но она требует большего обоснования и объяснения перечисленных «проблемных аспектов» возможных миграций.

С другой стороны, здесь возможен и такой не прямой миграционный вариант объяснения появления в Центральной и Восточной Европе эпи-ориньяка с сагайдакско-мураловскими микролитами как «транскультурная диффузия» / «побуждающая диффузия» («trans-cultural diffusion / stimulus diffusion») (см.: [Kroeber, 1940] для общего понимания термина, а также [Tostevin, 2000; 2012; Nigst, 2012] для изучения инноваций камнеобработки в начальном и раннем верхнем палеолите Центральной Европы). При таком варианте одни группы людей позднего верхнего палеолита могли бы получать / заимствовать типы орудий и даже технологии их изготовления от других групп (бывший ориньяк V юго-западной Европы), но используя / развивая их несколько иным образом (эпи-ориньяк с сагайдакско-мураловскими микролитами Центральной и Восточной Европы). С этим объяснением, однако, также есть проблема. Ведь тогда непонятно, с каким в таком случае типом индустрии начальной поры позднего верхнего палеолита должна быть ассоциирована возможная «первоначально получающая / заимствующая» с Запада элементы камнеобработки группа людей в Центральной Европе, затем трансформировавшаяся в искомый эпи-ориньяк с сагайдакско-мураловскими микролитами.

Таким образом, проблема генезиса анализируемой индустрии эпи-ориньяка Центральной и Восточной Европы требует и пан-европейского подхода, и некоторых нестандартных методов ее решения.

4. Наконец, пример рассматриваемого в настоящей статье эпи-ориньяка с сагайдак-

ско-мураловскими микролитами ставит на повестку дня также вопрос значительного индустриального разнообразия комплексов находок и в Центральной (не только эпиграветт и мадлен!), и Восточной Европе (не только эпиграветт!) времени позднего верхнего палеолита. Здесь не следует также забывать и о т.н. «исторических судьбах» данной специфической индустрии эпи-ориньяка. В этом аспекте нам представляется продуктивным разрабатывать вопросы возникновения индустрии бадегулиана / мадлена 0 Западной Европы в Центральной Европе при возможной особой здесь роли эпи-ориньяка.

Итак, в настоящее время накоплен большой массив данных по эпи-ориньяку с сагайдакско-мураловскими микролитами не только Восточной, но и Центральной Европы. Информация по бывшему ориньяку V Западной Европы привлекается для пан-европейского понимания этой специфической индустрии начальной поры позднего верхнего палеолита времени максимума похолодания последнего оледенения. Однако, как это не покажется странным, перечень стоящих на повестке дня вопросов не только не становится короче, но и еще больше расширяется, требуя все более углубленного и комплексного анализа с дополнительным привлечением индустриально и хронологически ассоциированных иных индустрий и комплексов находок в Европе.

БЛАГОДАРНОСТИ

Мы искренне признательны Л.В. Кулаковской за приглашение подать статью для настоящего сборника. Мы также очень благодарны Г. Трнка (Университет г. Вена, Австрия) за всестороннюю помощь в понимании как стоянки Розенбург, так и ее материалов. Настоящая статья написана в рамках договора о сотрудничестве по научно-исследовательскому проекту «Исследования проблематики от начального верхнего палеолита до начала позднего верхнего палеолита в Центральной и Восточной Европе» 2015—2020 гг. Института археологии НАН Украины (г. Киев, исполнитель Ю.Э. Демиденко) и Института археологии АН Чешской Республики (г. Брно, исполнитель П. Шкрдла).

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы: Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. — СПб, 1991. — 40 с.

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2003. — № 2 (14). — С. 15—29.

Аникович М.В. Становление верхнего палеолита Евразии: единство или многообразие путей? // Актуальные вопросы Евразийского палеолитоведения. — Новосибирск, 2005. — С. 9—14.

Григорьева Г.В. Некоторые микролитические орудия из поздне-палеолитической стоянки Анетовка II // КСИА. — 1987. — Вып. 189. — С. 27—32.

Демиденко Ю.Э. Ориньяк типа кремс-дюфур Сюре-ни-И (Крым): его вариативность и место в ориньяке Европы // Тез. докл. конф. «Локальные различия в каменном веке», посвящ. 100-летию со дня рождения С.Н. Замятниной. — СПб, 1999. — С. 113—115.

Демиденко Ю.Э. Ориньяк Западной и Центральной Европы: систематизация данных и парадигмы интерпретаций // КДУ (до 130-річчя відкриття Гінцівської стоянки). — 2003. — Вып. 4. — С. 150—175.

Демиденко Ю.Э. Восточная Европа в контексте проблематики ориньяка Европы: прошлые подходы и новые перспективы // АА. — 2004. — № 16. — С. 161—194.

Демиденко Ю.Э. Северное Причерноморье в европейском контексте проблематики раннего и среднего периодов верхнего палеолита // Человек в истории и культуре: Сб. науч. работ в честь 70-летия В.Н. Станко. — Одесса; Терновка, 2007. — С. 52—79.

Демиденко Ю.Э., Нужный Д.Ю. Проблемы верхнего палеолита Северного Причерноморья и книга И.В. Сапожникова «Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины» // Stratum plus. — 2003—2004. — № 1. — С. 507—523.

Кетрару Н.А., Григорьева Г.В., Коваленко С.И. Верхнепалеолитическая стоянка Рашков VII. — Кишинев, 2007. — 185 с.

Коваленко С.И. О многослойности верхнепалеолитической стоянки Рашков 8 // С.Н. Бибики и первобытная археология. — СПб, 2009. — С. 143—147.

Матюхин А.Е. Михайловская Балка — новый палеолитический памятник в устье Северского Донца (предварительное сообщение) // Археологические вести. — 2002. — № 9. — С. 34—40.

Праслов Н.Д. Некоторые специфические формы каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки // КСИА. — 1972. — Вып. 131. — С. 70—77.

Праслов Н.Д., Иванова М.А., Малясова Е.С. Золотовка I — поселение охотников на зубров на Нижнем Дону // БКИЧП. — 1980. — № 50. — С. 168—175.

Праслов Н.Д., Щелинский В.Е. Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону. — СПб, 1996. — 72 с. (Археологические Изыскания — Вып. 38).

Росачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 162—271.

Ситник О., Богуцкий А., Коропецкий Р. та ін. Нові датування палеолітичних шарів Куличівки // МДАПВ. — 2012. — Вып. 16. — С. 76—103.

Ситник О., Коропецкий Р. Куличівка: культурний шар III // МДАПВ. — 2012. — Вып. 16. — С. 367—430.

Ситник О., Коропецкий Р. Пізньопалеолітична стоянка Куличівка: культурний шар II // МДАПВ. — 2014. — Вып. 18. — С. 33—77.

Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. — К., 1990. — 105 с.

Станко В.Н., Григорьева Г.В. Исследование памятников каменного века на р. Ингуле // Древности Понтуля. — К., 1977. — С. 37—51.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. Вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья. — К., 1989. — 137 с.

Станко В.Н., Смолянинова С.П., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка I //

- Северное Причерноморье (материалы по археологии). — К., 1984. — С. 4—14.
- Almeida F. The Terminal Gravettian of Portuguese Estremadura: technological variability of the lithic industries: Ph. D. Thesis. — Dallas, 2000. — 462 p.
- Almeida F. Looking for names and missing the point. The case of the Portuguese «Aurignacian V» in the framework of definitions of the Aurignacian // Towards a definition of the Aurignacian. — Lisboa, 2006. — P. 71—92 (Trabalhos de Arqueologia. — T. 45).
- Anikovitch M. Early Upper Paleolithic industries of Eastern Europe // Journal of World Prehistory. — 1992. — Vol. 6, n 2. — P. 205—245.
- Anikovitch M.V. The formation of Upper Paleolithic cultures and Anatomically Modern Humans: the East European Perspective // Anthropologie. — 1999. — Vol. 37, n 2. — P. 115—123.
- Aubry Th., Detrain L., Kervazo B. Les niveaux intermediaires entre le Gravettien et le Solutreen de l'Abri Casserole (Les Eyzies de Tayak): Mise en evidence d'un mode de production original de microlithes. Implications // BSPF. — 1995. — T. 92 (3). — P. 296—301.
- Demidenko Yu.E. The Early and Mid Upper Palaeolithic of the North Black sea region: an overview // Quartaer. — 2008. — Vol. 55. — P. 91—106.
- Demidenko Yu.E. East European Aurignacian and its Early / Archaic industry of Krems-Dufour type in Great North Black sea region // Praehistoria. — 2008—2009. — Vol. 9. — P. 107—140.
- Demidenko Yu.E. The classification and attribute analysis system applied to the Siuren I lithic assemblages // Siuren I rock-shelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic till Epi-Paleolithic in Crimea. — Liege, 2012. — P. 91—107 (ERAUL. — Vol. 129).
- Demidenko Yu.E., Noiret P. The Siuren I Aurignacian of Krems-Dufour type industries in the context of the European Aurignacian // Siuren I rock-shelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic till Epi-Paleolithic in Crimea. — Liege, 2012. — P. 343—357 (ERAUL. — Vol. 129).
- Demidenko Yu.E., Škrdla P., Rios-Garaizar J. A peculiar LGM Late UP industry in Central and Eastern Europe: background & new data // Hugo Obermaier Gesellschaft für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit e. V: 58th annual meeting (Budapest, March 29th — April 2nd 2016). — Erlangen, 2016. — P. 25—26.
- Kroeber A.L. Stimulus diffusion // American Anthropologist. — 1940. — N.S. 42 (1). — P. 1—20.
- Krukowski S. Paleolit // Prehistoria Ziemi Polskich. — Kraków, 1939—1948. — S. 65—71, tabl. 16—17.
- Moreau L. Breitenbach-Schneidemühle, Germany: a major Aurignacian open air settlement in Central Europe // Eurasian Prehistory. — 2012. — Vol. 9, 1—2. — P. 47—71.
- Nigst P.R. The Early Upper Palaeolithic of the Middle Danube Region. — Leiden, 2012. — 379 p.
- Ott I. Die Artefakte der jungpaläolithischen Fundstelle von Rosenberg am Kamp, Niederösterreich // Archaeologia Austriaca. — 1996. — B. 80. — P. 43—114.
- Richter J. Jungpaläolithische Funde aus Breitenbach / Kr. Zeitz im Germanischen Nationalmuseum Nürnberg // Quartaer. — 1987. — Vol. 37—38. — S. 63—96.
- Sachse-Kozłowska E. Polish Aurignacian assemblages. — Kraków, 1978. — 37 s. (Folia Quaternaria. — Vol. 50).
- Steguweit L. Retuschierte Lamellen im Inventar der Aurignacien-Station Alberndorf (Niederösterreich) // AAC. — 2007—2008. — T. 42—43. — S. 7—25.
- Steguweit L. New insights into the inventory of Alberndorf (Lower Austria) and some remarks on the «Epi-Aurignacian» controversy // Mitteilungen der Kommission für Quartärforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. — 2010. — B. 72. — P. 221—229.
- Svoboda J.A. Stránská skála. Výsledky výzkumu v letech 1985—87 // Památky Archeologické. — 1991. — T. 82. — P. 5—47.
- Svoboda J.A. Palaeolithic landscapes of Moravia: a mosaic of occupation strategies // Geolines. — 1995. — T. 2. — P. 7—9.
- Svoboda J.A. Bohunician and Aurignacian typology at Stránská Skála // Stránská Skála. Origins of the Upper Paleolithic in the Brno Basin, Moravia, Czech Republic. — Cambridge, 2003. — P. 153—165 (American School of Prehistoric Research — Bull. 47).
- Škrdla P., Tostevin G., Matejec P. et al. Brno (k. ú. Líšeň, okr. Brno-Město). «Hrubé podsedy» a «Nad Výhonem». Bohunicien a aurignacien. Sídliště. Zjišťovací a záchranný výzkum // Přehled výzkumů. — 2010. — N 51. — P. 269—274.
- Škrdla P., Matějček P., Tostevin G. et al. Brno (k. ú. Líšeň, okr. Brno-Město). «Hrubé podsedy» a «Nad Výhonem». Bohunicien a aurignacien. Sídliště. Zjišťovací a záchranný výzkum // Přehled výzkumů. — 2011. — N 52. — P. 140—143.
- Škrdla P., Rychtaříková T., Eigner J. et al. Mohelno-Plevovce: lokalita osídlená v průběhu glaciálního maxima a pozdního graciálu // Archeologické rozhledy. — 2014. — T. 66. — P. 243—270.
- Škrdla P., Nejman L., Bartík J. et al. Mohelno — a terminal LGM industry with microlithic tools made on carenoidal blanks // Quaternary International. — 2016. — Vol. 406, part A. — P. 184—194.
- Tostevin G.B. Behavioral Change and Regional Variation across the Middle to Upper Paleolithic Transition in Central Europe, Eastern Europe, and the Levant: Ph. D. Thesis — Cambridge, 2000. — 492 p.
- Tostevin G.B. Seeing lithics. A middle-range theory for testing for cultural transmission in the Pleistocene. — Cambridge, 2012. — 572 p. (American School of Prehistoric research Monograph Series).
- Trnka G. Die jungpaläolithischen Stationen von Alberndorf im Pulkautal im nördlichen Niederösterreich (Weinviertel) // Mitteilungen der Kommission für Quartärforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. — 2005. — B. 14. — S. 195—212.
- Zwyns N., Demidenko Yu.E. The Kostenki variant of Evolved Aurignacian in Europe: a laminar study approach. In Preparation.

Ю.Е. Демиденко, П. Шкрдла,
Ж. Ріос-Гараїзар

Yu.E. Demidenko, P. Škrdla,
J. Rios-Garaizar

ЕПІ-ОРИНЬЯК З САГАЙДАЦЬКО-МУРАЛІВСЬКИМИ МІКРОЛІТАМИ НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЙОГО ЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

EPI-AURIGNACIAN WITH SAGAIK-MURALOVKA-TYPE MICROLITHS IN THE SOUTH OF EASTERN EUROPE AND ITS EUROPEAN PERSPECTIVES

Нині комплекси знахідок пізнього верхнього палеоліту часу максимуму похолодання останнього зледеніння з дев'яти стоянок у Східній Європі (Муралівка, Золотовка I, Михайлівська Балка, Сагайдак I, Анетівка I, Рашков VII—VIII) та в Центральній Європі (Могельно-Плевовце, Розенбург) представляють одну й ту ж індустрію епі-ориньяку з сагайдацько-муралівськими мікролітами приблизно 21—19 тис. некаліброваних або 25,5—23 тис. каліброваних років тому. Раніше запропоновані «генетичні корені» розвиненого ориньяку для цієї епі-ориньякської індустрії нині відхилені через надто довгий хронологічний проміжок часу між цими індустріями приблизно в 7—9 тис. років. Водночас ретельніший аналіз комплексів знахідок розвиненого ориньяку Центральної і Східної Європи уможливив виділити новий тип серед них. Залучення даних по колишньому ориньяку V / термінальному гравету / прото-солютре Західної Європи (приблизно 22—21 тис. некаліброваних років тому) дозволяє включити індустрію епі-ориньяку з сагайдацько-муралівськими мікролітами Східної та Центральної Європи в пан-європейський аналіз з багатьма можливостями вирішення питань її походження та «історичної долі».

Ключові слова: пізній верхній палеоліт, епі-ориньяк з сагайдацько-муралівськими мікролітами, час максимуму похолодання останнього зледеніння.

Now LGM Late UP assemblages from 9 sites in Eastern Europe (Muralovka, Zolotovka I, Mikhailovskaya Balka, Sagaidak I, Anetovka I, Rashkov VII—VIII) and Central Europe (Mohelno-Plevovce, Rosenberg) do compose one and the same Epi-Aurignacian industry with Sagaidak-Muralovka-type microliths dated to ca. 21000—19000 uncalibrated or ca. 25500—23000 calibrated years ago. Previously suggested Evolved Aurignacian «generic roots» for the Epi-Aurignacian industry is rejected now due to too long chronological gap in between the two industries in ca. 7000—9000 years. At the same time, a closer look at an Evolved Aurignacian record in Central and Eastern Europe does allow us to define a new type for it now. Additionally, involvement of the former Aurignacian V / Terminal Gravettian / Proto-Solutrean data in Western Europe (ca. 22000—21000 uncalibrated years ago) really puts the Eastern and Central European Epi-Aurignacian industry with Sagaidak-Muralovka-type microliths into its Pan-European analysis with a number of possibilities to discuss its origin and then «historical fates».

Keywords: Late Upper Paleolithic, Epi-Aurignacian with Sagaidak-Muralovka microliths, Last Glacial Maximum time period.

Одержано 11.11.2016

О.М. Кононенко

ТЕХНОЛОГІЯ РОЗКОЛЮВАННЯ КРЕМЕНЮ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ РАДОМИШЛЬ І

Стаття присвячена техніко-технологічній характеристиці крем'яної колекції стоянки Радомишль І. Наведено детальний аналіз первинного розколювання.

Ключові слова: Радомишль І, верхній палеоліт, технологія розколювання, креміль, нуклеус, відщеп, пластина.

Верхньопалеолітична стоянка Радомишль І була досліджена І.Г. Шовкоплясом у 1950-х рр. [Шовкопляс, 1964; 1965б]. Упродовж наступних років її матеріали не раз привертати увагу археологів. Проте відсутність докладних відомостей про характер пам'ятки та її знахідки призвела до появи численних, часто протилежних висновків щодо датування та культурної належності Радомишля І. Для аргументованої інтерпретації стоянки було проведено аналіз першоджерел польової документації, фауністичних решток, крем'яної індустрії [Кононенко, 2009; 2010; 2011а; 2011б; 2014; 2015; Кононенко, Пеан, 2005]. Пропонована робота присвячена аналізу технології первинного розколювання.

СИРОВИНА

Основною сировиною кам'яної індустрії Радомишля І був креміль. І.Г. Шовкопляс виділив два його типи:

1) темно-сірий «в изломе светло-желтый, довольно прозрачный, покрыт белой патиной, в некоторых случаях с легким голубоватым оттенком»;

2) чорний плямистий, так званий деснянський, «в изломе почти черный, непрозрачный. Покрыт, в одном случае, серой патиной в более темные пятнышки, в другом случае — голубо-

вато-синей патиной в более темные пятнышки. Очень похоже на “пушкаревский” кремль» [Шовкопляс, 1957—1959/12, інв. опис, т. 4].

Виходи кременю першого типу знаходяться відносно недалеко від стоянки — за 5 км південніше м. Радомишль. Він залягає у вигляді жовен і плиток у відкладах пісковика, з яких складений правий берег р. Тетерів [Шовкопляс, 1957—1959/12, с. 14; 1964, с. 96; 1965б, с. 111]. Місце виходів другого типу кременю не встановлено.

Поодинокими є випадки використання інших типів кременю — плитчастого світлого в тонку темно-сіру смужку (далі — смугаста плитка); жовного білого шерехатого (далі — білий шерехатий); жовного різних відтінків червоного та жовтого кольорів (далі — кольоровий).

Абсолютна більшість крем'яних виробів має патину (майже 90 %), а також заліскованість — люстраж (майже 50 %). Такий зовнішній їх вигляд можна пояснити різними умовами консервації культурного шару, а саме, типом седиментів (суглинки чи супісок), в яких він залягає, і темпом його перекриття верхніми нашаруваннями. Сам І.Г. Шовкопляс патинізацію матеріалів Радомишля І пояснював тим, що «... кремни залежали на небольшой глубине от современной поверхности и вследствие этого сплошь покрыты густой голубовато-белой и совсем белой патиной» [Шовкопляс, 1965а, с. 117].

Окрім крем'яних виробів у колекції пам'ятки є необроблена крем'яна сировина у вигляді жовен, плиток, уламків. На стоянці спорадично трапляються також інші породи каменю (пісковик, кварц, кварцит, гнейс, граніт та ін.), представлені окремими конкреціями або уламками.

ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОЛЕКЦІЇ

Близькість виходів сировини позначилася на характері знахідок. Найвні всі складові, що відбивають процес розколювання сировини та виготовлення знарядь. Жовна, плитки, уламки сировини приносили і тестували безпосередньо на стоянці. Про це свідчить не лише значна кількість вибраної сировини (понад 400 од.), але й сліди тестування на її поверхні. Сама сировина не дуже якісна. Вона тріщинувата, пересохла, при розколюванні часто розтрощувалася на шматки, має внутрішні дефекти — пустоти, включення. Це обумовило наявність значної кількості нуклеоподібних уламків і відбилося у морфології нуклеусів. Зокрема, через згадані вади сировини її розколювання досить часто зупинялося на рівні тестування чи формування пренуклеусів. Якщо сировина була якісна, нуклеуси експлуатували максимально, що обумовило наявність серед них 30 % ядрищ, спрацьованих до розмірів менше 50 мм.

Крем'яну колекцію стоянки Радомишль І (10680 од.) можна розділити на необроблену сировину (437 од.) і артефакти (10243 од.). Своєю чергою останні групуються в три блоки (табл. 1).

- Продукти первинного розколювання (8188 од. — 79,8 % від загальної кількості артефактів): пренуклеуси (47 од. — 0,5 %), нуклеуси (454 од. — 4,4 %), нуклеоподібні уламки (166 од. — 1,6 %), авіважі (12 од. — 0,1 %), відщепи — (5373 од. — 52,5 %), пластинчасті

Таблиця 1. Радомишль І; склад кам'яної колекції

Назва	Р а з о м	%
Нуклеуси	454	4,4
Пренуклеуси	47	0,5
Нуклеоподібні уламки	166	1,6
Авіважі	12	0,1
Відщепи *	5373	52,5
Пластини **	1592	15,5
Пластинки	45	0,4
Мікропластини	3	0,0
Знаряддя	1777	17,3
Різцеві сколи	133	1,3
Луски	128	1,2
Уламки та фрагменти сколів	496	4,8
Немодифіковані знаряддя	17	0,2
Р а з о м в и р о б і в	10243	100,0
Уламки каміння	50	—
Жовна, плитки	387	—
Р а з о м	10680	—

Примітки. * У тому числі реберчасті відщепи (370 од., 3,6 % від загальної кількості виробів). ** У тому числі реберчасті пластини (201 од., майже 2 % від загальної кількості виробів).

Таблиця 2. Радомишль І; сколи, відходи виробництва

Група сколів	Назва	Р а з о м	Технічні або метричні характеристики
А	Реберчасті відщепи	370	Скол формування робочої поверхні
	Реберчасті пластини	201	Скол формування робочої поверхні
	Авіваж	12	Скол підживлення площадки нуклеуса
Б	Відщепи	2729	Розмір понад 30 мм
	Відщепи дрібні	2284	Розмір 15—30 мм
	Пластини	1391	Ширина понад 12 мм
	Пластинки	45	Ширина від 0,7 до 1,2 мм
	Мікропластини	3	Ширина до 0,7 мм
В	Різцеві сколи	133	—
	Луски	128	Розмір менше 15 мм
Г	Фрагменти сколів	10	—
	Уламки	486	—

заготовки (1640 од. — 15,9 %), фрагменти та уламки (473 од. — 4,8 %).

- Вироби з вторинною обробкою: знаряддя праці (1777 од. — 17,3 %) та відходи їх виробництва — різцеві сколи (133 од. — 1,3 %), луски (128 од. — 1,2 %).
- Немодифіковані кам'яні знаряддя (17 од. — 0,1 %) — відбійники, розтирачі та ін.

З-поміж пластинчастих заготовок пластин — 1592 од., пластинок — 45 од., мікропластин — 3 од. (табл. 2).

ПРОДУКТИ ПЕРВИННОГО РОЗКОЛЮВАННЯ

Найбільшу інформацію про техніко-технологічну характеристику кам'яного комплексу стоянки дають продукти первинного розколювання. До них відносяться пренуклеуси, нуклеуси, нуклеоподібні уламки, сколи (відщепи і пластини), технічні сколи з нуклеусів, відходи виробництва.

Передусім, сколи стоянки Радомишль І за технічними критеріями було розділено на чотири групи (табл. 2).

А. Технічні сколи — сколи зняті в процесі формування робочої поверхні нуклеусу, його підправки та переоформлення — реберчасті відщепи та пластини, авіважі.

Б. Сколи, зняті з нуклеусів для використання їх як заготовок — відщепи, пластини.

В. Сколи, що були чи могли бути зняті в процесі виготовлення знарядь (вторинної обробки) — різцеві сколи, луски.

Г. Фрагменти та уламки, що утворилися в процесі виготовлення заготовок. Ці сколи фрагментовані та неінформативні (табл. 1; 2).

Таблиця 3. Радомишль І; типологічні групи нуклеусів, за кількістю робочих поверхонь

Кількість робочих поверхонь	Кількість площадок		
	1	2	3 і більше
1	Поздовжні	Біпоздовжньо-зустрічні, ортогональні	Підперехрестні
2	Поздовжньо-двосторонні	Біпоздовжньо-двосторонні, біпоздовжньо-альтернативні, біпоздовжньо-суміжні, ортогонально-двосторонні, ортогонально-суміжні, перпендикулярні, перпендикулярно-зустрічні, перпендикулярно-попередні	—
3 і більше	—	Біпоздовжньо-суміжний + поздовжній	Багатоплощадкові

Розгляд продуктів первинного розколювання розпочнемо з визначення використаних у роботі метричних критеріїв поділу заготовок. Вони поділяються на відщепи (довжина менше у два рази ширини) та пластини (довжина до ширини становить 2 до 1 і більше). Пластинчасті заготовки в свою чергу поділяються на власне пластини, ширина яких понад 12 мм, пластинки (ширина 7—12 мм) та мікропластини (ширина менше 7 мм) [Tixier, 1963].

Методика опрацювання (опису) секції нуклеоподібних. Характеристика нуклеусів, пренуклеусів і нуклеоподібних уламків як основного об'єкта вивчення технології розколювання складається з опису їх окремих елементів (площадки, робочі поверхні, низ нуклеуса, його тильна сторона, бокові поверхні та ін.) та вказівки їх взаємного розташування. При визначенні груп і типів нуклеусів за основу взято класифікацію та термінологію крем'яних артефактів, розроблену В.М. Гладиліним [Гладилін, 1976, с. 36—48].

Найперше встановлюється кількість площадок і кількість робочих поверхонь нуклеуса. Їх може бути 1—3 і більше. Взаємне розташування площадок і робочих поверхонь є основним критерієм при визначенні належності нуклеуса до типологічних груп, представлених в колекції Радомишль І (табл. 3):

- 1 площадка та 1 робоча поверхня — нуклеуси *поздовжні* (рис. 1, 1);
- 1 площадка та 2 протилежно розташовані робочі поверхні — *поздовжньо-двосторонні* (рис. 1, 2);
- 2 протилежні площадки та 1 спільна робоча поверхня — *біпоздовжньо-зустрічні* (рис. 1, 3);
- 2 суміжні площадки та 1 спільна робоча поверхня — *ортогональні* (рис. 1, 4);
- 2 протилежні площадки та 2 протилежні робочі поверхні — *біпоздовжньо-двосторонні* (рис. 1, 5), *біпоздовжньо-альтернативні* (рис. 1, 6);
- 2 протилежні площадки та 2 суміжні робочі поверхні — *біпоздовжньо-суміжні* (рис. 1, 7);
- 2 суміжні площадки та 2 протилежні робочі поверхні — *ортогонально-двосторонні* (рис. 1, 8);

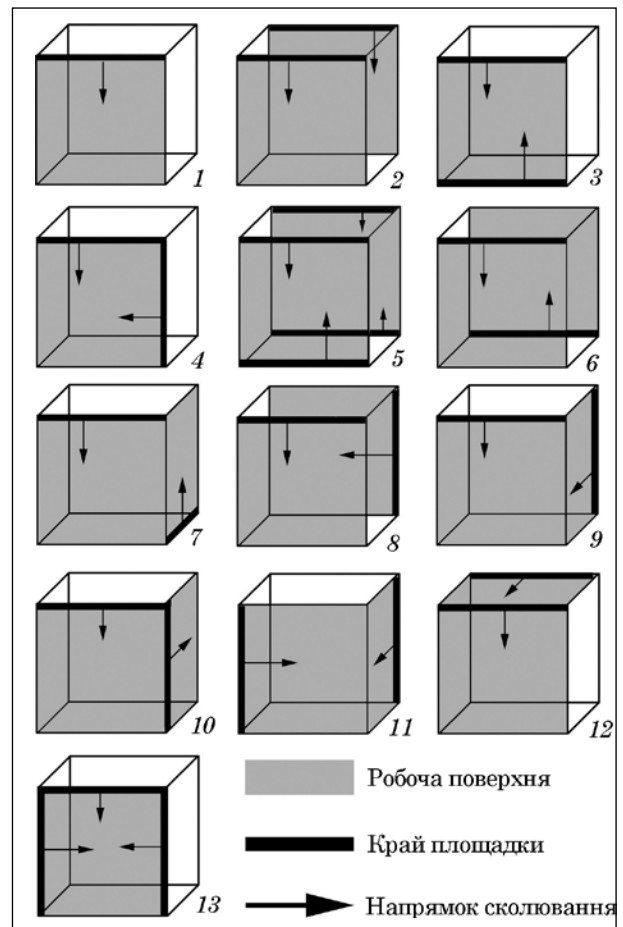
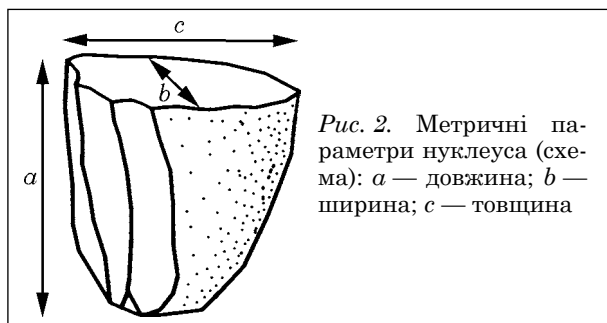

Рис. 1. Типологічні групи нуклеусів (схеми) колекції Радомишль І: 1 — поздовжні; 2 — поздовжньо-двосторонні; 3 — біпоздовжньо-зустрічні; 4 — ортогональні; 5 — біпоздовжньо-двосторонні; 6 — біпоздовжньо-альтернативні; 7 — біпоздовжньо-суміжні; 8 — ортогонально-двосторонні; 9 — ортогонально-суміжні; 10 — перпендикулярні; 11 — перпендикулярно-зустрічні; 12 — перпендикулярно-попередні; 13 — підперехрестні

- 2 суміжні площадки та 2 суміжні робочі поверхні — *ортогонально-суміжні* (рис. 1, 9), *перпендикулярні* (рис. 1, 10), *перпендикулярно-зустрічні* (рис. 1, 11), *перпендикулярно-попередні* (рис. 1, 12);
- 2 протилежні площадки та 3 суміжні робочі поверхні — *біпоздовжньо-суміжний + поздовжній* (?);

- 3 суміжні площадки та 1 спільна робоча поверхня — *підперехрестні* (рис. 1, 13);
- 3 і більше площадок і 3 і більше робочих поверхонь — *багатоплощадкові* (в паралельній системі розколювання).

Наступним кроком є визначення типу нуклеуса за формою та об'ємом його робочої поверхні. В колекції Радомишля I виділено такі типи нуклеусів: овальний, підчотирикутний, підциліндричний, циліндричний, підпірамідальний, пірамідальний, торцевий, торцево-реберчастий, клиноподібний, підклиноподібний, кубоподібний, аморфний.

Далі подано основні технологічні ознаки нуклеуса — характер площадки, приплощадкової зони робочої поверхні, тильної та бічної сторін нуклеуса та його нижньої частини.

Площадки нуклеусів за своїм характером поділяються на такі різновиди: а) пласка; б) з грубими сколами підправки, фасетуванням, сколами підправки вздовж її краю, забита та ін.; в) пошкоджена через внутрішній брак сировини, тріщини, термічний вплив та ін.; г) природна (кірка, морозобійний вивал).

Приплощадкові зони робочої поверхні нуклеусів і сколів за своїм характером поділяються на вироби з рівним краєм, з «карнизом», зі слідами редукції (абразивна підправка, дрібні сколи та ін.).

За оформленням тильної та бічної сторін, а також нижньої частини нуклеуси характеризуються наявністю ребра, іншої робочої поверхні, нижньої площадки, сколів підправки, кірки, дефектів сировини та ін.

Для сукупності нуклеусів визначається морфологія використаних заготовок (жовно чи його фрагмент, сплюснене жовно, плитка, великі сколи та ін.). Також, варто вказати, які сколи були зняті останніми з нуклеуса — відщепи, пластини, пластинки, дрібні сколи (менше 15 мм). Метричні параметри нуклеуса — довжина, ширина, товщина (рис. 2) несуть інформацію про розміри останніх знятих з них заготовок. Визначенню також підлягають стадії спрацьованості нуклеуса (спрацьований, неспрацьований) і причини завершення його експлуатації (остаточна спрацьованість, заломы на робочій поверхні, брак сировини або внутрішні дефекти та ін.).

Пренуклеуси характеризуються за схожою, але дещо спрощеною схемою, оскільки вони за-

лишилися на стадії підготовки площадки або робочої поверхні.

Нуклеоподібні уламки це переважно розбиті, розколоті нуклеуси чи пренуклеуси. Фрагментованість їх уможливило визначити хіба що тенденцію щодо об'єму та напрямку розколювання, тобто можливих групи і типу.

НУКЛЕУСИ

У колекції Радомишля I як нуклеуси визначено 454 артефакти (табл. 4). Майже половина нуклеусів одноплощадкові (223 од., 49,6 %). Двоплощадкові нараховують 112 од. (24,2 %). Решта нуклеусів (119 од., 26,2 %) мають три та більше площадок.

Серед *одноплощадкових* наймасовішою групою є паралельні поздовжні — 219 од., що становить 48,7 % від загальної кількості нуклеусів (табл. 5). Варто відмітити, що серед поздовжніх нуклеусів 55 од. (або 12,1 % від загальної кількості нуклеусів) мають укорочені пропорції робочої поверхні. З поміж одноплощадкових поздовжніх нуклеусів виділено такі типи: овальний — 1, підчотирикутний — 1, підциліндричний — 97, циліндричний — 26, підпірамідальний — 4, пірамідальний — 7, торцевий — 42, торцево-реберчастий — 19, клиноподібний — 14, підклиноподібний — 8.

До одноплощадкових також належать і 4 поздовжньо-двосторонні нуклеуси — 1 підчотирикутний, 2 підциліндричних та 1 торцевий.

Серед *двоплощадкових* нуклеусів найбільше паралельних біпоздовжніх, що характеризуються двома протилежними площадками. Таких нуклеусів 79 (17 % від загальної кількості нуклеусів) 11 з них мають укорочені пропорції робочої поверхні. Серед біпоздовжніх нук-

Таблиця 4. Радомишля I; групи нуклеусів

Група	Разом	%
Поздовжні	219	48,7
Поздовжньо-двосторонні	4	0,8
Біпоздовжньо-зустрічні	39	8,2
Біпоздовжньо-двосторонні	5	1,1
Біпоздовжньо-альтернативні	13	2,9
Біпоздовжньо-суміжні	21	4,6
Ортогональні	7	1,6
Ортогонально-двосторонні	9	2
Ортогонально-суміжні	6	1,3
Перпендикулярні	8	1,8
Перпендикулярно-зустрічні	1	0,2
Перпендикулярно-послідовні	2	0,4
Підперехрестні	4	0,9
Біпоздовжньо-суміжний + поздовжній	1	0,2
Багатоплощадкові	115	25,3
Разом	454	—

Таблиця 5. Радомишль І; нуклеуси, співвідношення груп і типів

Група	Тип												
	Овальний	Підчотирикутний	Підциліндричний	Циліндричний	Пірамідальний	Пірамідальний	Торцевий	Торцево-реберчастий	Клиноподібний	Підклиноподібний	Кубоподібний	Аморфний	Р а з о м
Поздовжні	1	1	97	26	4	7	42	19	14	8	—	—	219
Поздовжньо-двосторонні	—	1	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	4
Біпоздовжньо-зустрічні	—	—	20	4	1	—	10	4	—	—	—	—	39
Біпоздовжньо-двосторонні	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Біпоздовжньо-альтернативні	—	—	8	—	—	—	5	—	—	—	—	—	13
Біпоздовжньо-суміжні	—	—	16	1	—	—	4	—	—	—	—	—	21
Ортогональні	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7
Ортогонально-двосторонні	—	—	8	—	—	1	—	—	—	—	—	—	9
Ортогонально-суміжні	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Перпендикулярні	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
Перпендикулярно-зустрічні	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Перпендикулярно-последовні	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Підперехрестні	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4
Біпоздовжньо-суміжний + поздовжній	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Багатоплощадкові	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	56	59	115
Р а з о м	1	3	182	31	5	8	62	23	14	8	56	61	454
%	0,2	0,7	40	6,7	1,3	2	13,7	5,1	2,4	2	12,4	13,5	—

леусів є: біпоздовжньо-зустрічні, біпоздовжньо-суміжні, біпоздовжньо-альтернативні та біпоздовжньо-суміжний + поздовжній (?). Біпоздовжньо-зустрічних нуклеусів 39 од., зокрема: підциліндричних — 20, циліндричних — 4, підпірамідальних — 1, торцевих — 10, торцево-реберчастих — 4. Біпоздовжньо-двосторонніх лише 5, і всі віднесено до підциліндричного типу. Біпоздовжньо-альтернативних 13 од., а саме, 8 підциліндричних і 5 торцевих нуклеусів. Біпоздовжньо-суміжних нуклеусів 21 од. — 16 підциліндричних, 1 циліндричний, 4 торцевих. Ще 1 двоплощадковий нуклеус (0,2 %) має індивідуальну конфігурацію — біпоздовжньо-суміжний + поздовжній (рис. 3), тобто, він має дві протилежні площадки і три суміжні робочі поверхні поперемінно-зустрічного сколювання.

Деяко більше двоплощадкових нуклеусів різних ортогональних комбінацій — 22 од. (4,8 % від загальної кількості нуклеусів). Серед них визначено 7 ортогональних підциліндричних, 9 ортогонально-двосторонніх (8 підциліндричних, 1 пірамідальний) та 6 ортогонально-суміжних підциліндричних.

Нечисленна й група перпендикулярних нуклеусів (11 од., 2,4 % від загальної кількості нуклеусів). До неї зараховано 8 перпендикулярних

підциліндричних, 1 перпендикулярно-зустрічний підциліндричний і 2 перпендикулярно-последовні підциліндричні.

Понад чверть нуклеусів (119 од.) мають три та більше площадок. З них лише 4 нуклеуси (0,9 % від загальної кількості нуклеусів) віднесені до групи підперехресних — 1 підчотирикутний, 1 підциліндричний і 2 аморфні. Інші нуклеуси, що мають три та більше площадок віднесено до групи багатоплощадкових (115 од., 25,3 % від загальної кількості нуклеусів). За морфологією їх можна розподілити на кубоподібні — 56 од. (12,3 % від загальної кількості нуклеусів) та аморфні — 59 од. (13 % від загальної кількості нуклеусів).

Отже, в крем'яному комплексі стоянки Радомишль І основним типом нуклеусів є поздовжній підциліндричний. Наступну за кількістю позицію займають поздовжні торцеві нуклеуси. Також вагома частка нуклеусів біпоздовжніх комбінацій.

Аналіз характеру площадок можливий лише для 339 нуклеусів з чітко визначеною кількістю площадок. Багатоплощадкові нуклеуси (115 од.) тут не аналізуються. Співвідношення груп і типів нуклеусів і характеру їх площадок продемонстровано в зведених таблицях (табл. 6; 7).

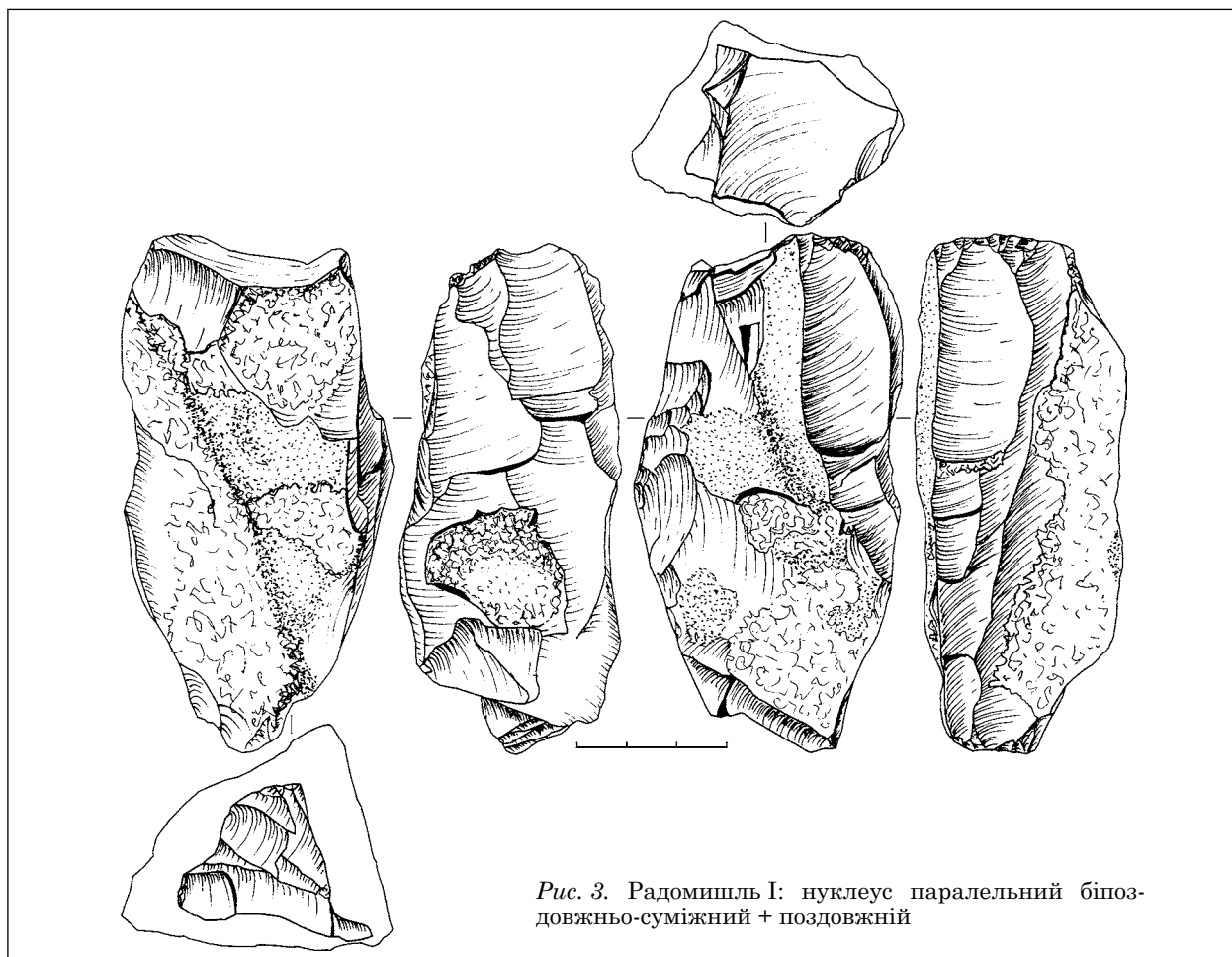

Рис. 3. Радомишль І: нуклеус паралельний біпоздовжньо-суміжний + поздовжній

Таблиця 6. Радомишль І; нуклеуси, співвідношення груп з типами площадок

Група	Площадка							
	Первинна	Пласка	Має грубі сколи підправки	Поздовжньо-підправлена	Фасетована	Пошкоджена	Разом площадок	Разом нуклеусів
Поздовжні	4	106	100	2	2	5	219	219
Поздовжньо-двосторонні	—	1	2	—	1	—	4	4
Біпоздовжньо-зустрічні	3	40	32	1	2	—	78 *	39
Біпоздовжньо-двосторонні	—	4	6	—	—	—	10	5
Біпоздовжньо-альтернативні	1	15	1	—	—	—	26	13
Біпоздовжньо-суміжні	4	27	10	—	—	1	42	21
Ортогональні	—	7	7	—	—	—	14	7
Ортогонально-двосторонні	—	12	6	—	—	—	18	9
Ортогонально-суміжні	1	7	4	—	—	—	12	6
Перпендикулярні	1	11	4	—	—	—	16	8
Перпендикулярно-зустрічні	—	1	1	—	—	—	2	1
Перпендикулярно-послідовні	—	4	—	—	—	—	4	2
Підперехрестні	—	4	8	—	—	—	12	4
Біпоздовжньо-суміжний + поздовжній	—	—	2	—	—	—	2	1
Разом площадок	14	239	192	3	5	6	459	—
%	3	52,2	41,6	0,7	1,1	1,4	—	—
Багатоплощадкові **	—	—	—	—	—	—	—	115
Разом нуклеусів	—	—	—	—	—	—	—	454

Примітки, тут і в табл. 7. * Кількість площадок для дво- і триплощадкових нуклеусів сумуються. ** Площадки групи багатоплощадкових нуклеусів не підраховувалися.

Таблиця 7. Радомишль І; нуклеуси, співвідношення типів нуклеусів з типами площадок

Група	Площадка								
	Первинна	Пласка	Має грубі сколи підправки	Поздовжньо-підправлена	Фасетована	Пошкоджена	Разом площадок	Разом нуклеусів	%
Овальний	—	—	1	—	—	—	1	1	0,2
Підчотирикутний	—	2	1	—	—	—	3	3	0,7
Підциліндричний	9	135	114	1	—	5	264 *	182	39,9
Циліндричний	2	15	18	1	—	—	36	31	6,6
Підпірамідальний	—	2	4	—	—	—	6	5	1,3
Пірамідальний	—	2	7	—	—	—	9	8	2,0
Торцевий	—	59	16	1	5	—	81	62	13,7
Торцево-реберчатий	1	10	15	—	—	1	27	23	5,0
Клиновидний	—	7	7	—	—	—	14	14	2,9
Підклиновидний	—	6	2	—	—	—	8	8	2,0
Р а з о м	12	238	185	3	5	6	449	337	—
%	2,7	52,8	41,4	0,7	1,1	1,3	—	—	—
Кубоподібний **	—	—	—	—	—	—	—	56	12,3
Аморфний **	—	—	—	—	—	—	—	61	13,4
Разом нуклеусів	—	—	—	—	—	—	—	454	100

Вимірювання кута між площадкою та робочою поверхнею нуклеусів засвідчив кількісне переважання ядрищ, де він наближений до 90°.

Пласка відбивна площадка зафіксована на понад 50 % нуклеусів. Тобто, площадки, як правило, оформляли одним сколом. На понад 40 % нуклеусів площадки підправлені грубими сколами. Зазвичай сколи спрямовані від робочого краю до центру площадки. Напевно, це робилося для підготовки місця точки удару. Інші прийоми підправки площадок — дрібне фасетування, підправки площадки вздовж її краю поодинокі та представлені, відповідно, на 1,1 % та 0,7 % нуклеусів. У дещо більшій частині нуклеусів (3 %) як площадку для сколювання використано природну поверхню — кірку, морозобійний вивал та ін. У решті 1,4 % нуклеусів площадки такі пошкоджені, що ідентифікувати їх неможливо.

Наведені дані співвідношення груп нуклеусів і характеру відбивних площадок дають підстави говорити про два технологічні аспекти розколювання. Перший — з поздовжніми нуклеусами, найчисленнішими, найчастіше співвідноситься пласка площадка. Тобто, поки висота нуклеуса була достатньою для отримання бажаних заготовок, площадку переоформляли одним сколом — знімали авіваж (так звану таблетку). Коли ж висота нуклеуса зменшувалася, а, відповідно, скорочувалася і довжина сколу, то площадки підправляли локально, лише в місці точки удару. На це вказує те, що на поздовжніх нуклеусах з укороченими пропорціями робочої поверхні такі грубопідправлені площадки трапляються втричі частіше за пласкі. Другий аспект — на біпоздовжньо-суміжних нуклеусах

пласкі площадки зафіксовано вдвічі частіше за грубопідправлені, а на біпоздовжньо-зустрічних кількість їх приблизно однакова. Тобто, можна припустити, що розколювання починали в біпоздовжньо-суміжній комбінації, а потім нуклеус трансформовувався в біпоздовжньо-зустрічний.

Приплощадкова зона робочої поверхні — ділянка на її стику з площадкою нуклеуса, або край площадки, мають сліди окремих технічних прийомів підправки в процесі сколювання. Так, лише на чверті виробів краї площадок залишалися без додаткової редукції. На половині з них зафіксовано т. зв. карниз — навісаючий увігнутий негатив попередніх сколів. На решті трьох чвертях випадків відмічено прийоми т. зв. підправки «карнизу» у вигляді абразивного шліфування (16,2 % всіх нуклеусів), підправки дрібними сколами (понад 50 % всіх нуклеусів) та ін. Іноді на одному нуклеусі є і «карниз» і абразивна підправка (4,4 %). Такі ж співвідношення більш-менш зберігаються що для пласких площадок, що для площадок з грубими сколами підправки. Можна лише констатувати незначну, в межах 10 %, перевагу залишення «карнизу» без змін або його абразивного шліфування для пласких площадок, а також редукції краю дрібними сколами — для грубопідправлених.

Також варто вказати ще один технічний прийом підготовки сколювання — виділення т. зв. шпори. Так, на 14 нуклеусах ретушню була виділена зона для нанесення точкового удару. Примітно, що 12 із них — це нуклеуси біпоздовжнього розколювання.

Таким чином, в індустрії Радомишля І зафіксовано чимало свідчень контролю за проце-

сом розколювання. Зверталась увага не лише на кут між площадкою та робочою поверхнею нуклеуса, але й на саме місце нанесення удару. За потреби вони застосовували прийоми зі зміцнення краю площадки, прибирали «карнизи» та ін.

Характер неробочих поверхонь нуклеуса — тильної та бічної сторін, його нижньої частини — є додатковим штрихом до картини технології розколювання. Вони умовно поділені на: сліди поточного епізоду розколювання (навмисно підготоване ребро, інша площадка нуклеуса, інша робоча поверхня); сліди попередніх епізодів розколювання (площадка заготовки або латералі сколу, негативи сколів, непов'язаних з експлуатацією актуальних поверхонь); поверхні, не пов'язані з розколюванням певного нуклеуса (вкриті кіркою, тріщини, морозобійні вивали, термічно пошкоджені, із т. зв. зірчастою забитістю та ін.).

Сліди навмисної модифікації неробочих поверхонь та їх локалізація є підставою для визначення груп (біпоздовжні, ортогональні) і типів (торцево-реберчасті, клиноподібні) нуклеусів верхнього палеоліту, зокрема і в колекції Радомишля І (табл. 8).

Ознакою поздовжніх торцево-реберчатих нуклеусів (19 од.) є наявність ребра на тильній стороні, а поздовжніх клиноподібних — наявність ребра в нижній і досить часто тильній частинах нуклеусів (14 од.). Зауважимо, торцево-реберчасті та клиноподібні типи нуклеусів Радомишля І належать лише до поздовжньої групи.

Для всіх варіантів біпоздовжнього розколювання головною ознакою є наявність другої, протилежної площадки (79 од.), а для біпоздовжніх торцево-реберчатих нуклеусів — ще

й наявність ребра на тильній стороні (лише 4 од.). Біпоздовжньо-двосторонні (5 од.) та біпоздовжньо-альтернативні нуклеуси (13 од.) мають другу нижню площадку та другу робочу поверхню з тильної сторони. Біпоздовжньо-суміжні нуклеуси (21 од.), окрім другої нижньої площадки, мають другу робочу поверхню на одній з бічних сторін.

Ортогональні нуклеуси (7 од.) визначаються за наявністю одної робочої поверхні та другої площадки на одній з бічних сторін. Ортогонально-двосторонні нуклеуси (9 од.) визначаються за наявністю другої робочої поверхні з тильної сторони нуклеуса та другої площадки на одній з його бічних сторін. Ознакою ортогонально-суміжних нуклеусів (6 од.) є суміжне розташування двох площадок, які є тильною стороною для однієї та бічною для іншої робочої поверхні, та двох робочих поверхонь, що є одна для одної низом і бічною стороною, відповідно.

Ще складніше взаємне розміщення робочих поверхонь і площадок на нуклеусах з перпендикулярним сколюванням. Для перпендикулярних (8 од.) і перпендикулярно-послідовних (2 од.) нуклеусів одна робоча поверхня водночас є площадкою для другої. Але якщо в першому випадку друга робоча поверхня є бічною стороною щодо першої, то в другому — суміжною з її низом. На одному перпендикулярно-зустрічному нуклеусі обидві площадки та робочі поверхні суміжні при зустрічному напрямку сколювання.

Негативи сколів попередніх епізодів розколювання та численні сколи підправок трапляються майже на кожному нуклеусі. На загальні вони доповнюють технічну характеристику процесу розколювання та зазвичай не впливають на визначення груп чи типів нуклеусів.

Таблиця 8. Радомишль І; нуклеуси (сліди навмисної модифікації та їх локалізація)

Група і тип	Тильна сторона	Низ нуклеуса	Бічна сторона
Поздовжній			
торцево-реберчастий	Ребро	—	—
клиноподібний	Ребро	Ребро	—
Поздовжньо-двосторонній	Друга робоча поверхня	—	—
Біпоздовжній	—	Друга площадка	—
Торцево-реберчастий	Ребро	Те саме	—
Біпоздовжньо-двосторонній	Друга робоча поверхня	» »	—
Біпоздовжньо-альтернативний	Те саме	» »	—
Біпоздовжньо-суміжний	—	» »	Друга робоча поверхня
Ортогональний	—	—	Друга площадка
Ортогонально-двосторонній	Друга робоча поверхня	—	Те саме
Ортогонально-суміжний	Друга площадка	Друга робоча поверхня	Друга робоча поверхня
Перпендикулярно-зустрічний	Те саме	Те саме	—
Перпендикулярно-послідовний	—	» »	—
Підперехрестний	—	—	Друга площадка
Біпоздовжньо-суміжний + поздовжній	Друга робоча поверхня	Друга площадка	—

Таблиця 9. Радомишль І; нуклеуси, види кременю та форма заготовки

Кремінь	Жовна округлі	Жовна пласкі	Плитка	Сколи	Р а з о м	%
Темно-сірий однотонний	281	12	11	25	329	72,5
Білий «перехатий»	8	1	—	3	12	2,6
Кольоровий	1	—	—	—	1	0,2
Чорний плямистий	84	—	—	22	106	23,3
Плитка смугаста	—	—	3	—	3	0,7
Невизначений	3	—	—	—	3	0,7
Р а з о м	377	13	14	50	454	—
%	83	2,9	3,1	11	—	100

Важливими є і т. зв. природні поверхні, що опосередковано вказують на те, як морфологія заготовки нуклеуса могла впливати на розколювання, які дефекти мала сировина, які допоміжні функції могли мати ділянки нуклеуса, непридатні для розколювання, що могло стати причиною зупинки процесу розколювання, та які дії були застосовані для виправлення цієї ситуації. Маємо приклади, коли після закінчення експлуатації нуклеуси могли використовувати як відбійники. Про це свідчать чіткі сліди т. зв. зірчатої забитості, зафіксовані на 10 нуклеусах — 4 рази на тильній і 6 на нижніх їх частинах. Зазвичай, це вже спрацьовані невеликі нуклеуси, розміри яких коливаються в діапазоні від 30 до 70 мм.

Звернемо також увагу на характеристики, не пов'язані з самим розколюванням, проте важливі для його розуміння. Зокрема, це форма та

морфологія заготовки нуклеуса. Заготовки нуклеусів у колекції Радомишля І за формою можна умовно розділити на округлі (83 %) і більш овальні видовжені сплюснені (17 %). До перших відносяться округлі жовна та фрагменти їх, до других — жовна видовжених сплюснених пропорцій, плитки, масивні сколи.

Показовими є спостереження щодо зв'язку між видом використаного кременю та формою заготовки (табл. 9). Як уже зазначалося, поблизу стоянки відомі виходи темно-сірого однотонного кременю. Він найчисленніший у колекції (≈55 %) і домінує серед нуклеусів (72,5 %). Їх виготовляли що з округлих (62 %) що пласких жовен завтовшки 25—40 мм (2,6 %), а також плиток завтовшки 17—46 мм (2,4 %) і сколів (5,5 %). З чорного плямистого кременю, виготовлено лише 23,3 % нуклеусів. Вони представлені ядрищами з округлих жовен (18,5 %) і сколів (4,8 %). Як бачимо, частка нуклеусів на сколах з цих видів сировини серед нуклеусів колекції суттєво не відрізняється. А от співвідношення їх серед нуклеусів лише із сировини свого виду становить 3 : 1 на користь чорного.

Залежність групи та особливо типу нуклеусів від форми (морфології) заготовки в колекції Радомишля І підтверджується і статистично (табл. 10; 11). Звичайно, для більшості нуклеусів основною заготовкою є округле жовно, але є і досить показові винятки. Так, переважна більшість (76 %) поздовжніх торцевих нуклеусів виготовлена на сколах (25 од.), пласких жовнах (2 од.) і плитках (5 од.). 8 із 19 поздовжніх торцево-реберчастих нуклеусів виготовлені на заготовках видовжених пропорцій, майже половина поздовжніх клиноподібних (6 од.) та

Таблиця 10. Радомишль І; нуклеуси, співвідношення груп нуклеусів і форми заготовки

Групи	Жовна та фрагменти округлі	Жовна пласкі	Плитки та їхні фрагменти	Сколи	Р а з о м	%
Поздовжні	156	9	9	45	219	48,7
Поздовжньо-двосторонні	3	—	1	—	4	0,8
Біпоздовжньо-зустрічні	32	—	2	5	39	8,2
Біпоздовжньо-двосторонні	5	—	—	—	5	1,1
Біпоздовжньо-альтернативні	11	—	2	—	13	2,9
Біпоздовжньо-суміжні	21	—	—	—	21	4,6
Ортогональні	6	1	—	—	7	1,6
Ортогонально-двосторонні	9	—	—	—	9	2
Ортогонально-суміжні	6	—	—	—	6	1,3
Перпендикулярні	7	1	—	—	8	1,8
Перпендикулярно-зустрічні	1	—	—	—	1	0,2
Перпендикулярно-последовні	2	—	—	—	2	0,4
Підперехрестні	4	—	—	—	4	0,9
Біпоздовжньо-суміжний + поздовжній	—	1	—	—	1	0,2
Багатоплощадкові	114	1	—	—	115	25,3
Р а з о м	377	13	14	50	454	—
%	83	2,9	3,1	11	—	100

Таблиця 11. Радомишль І; нуклеуси, співвідношення типів нуклеусів і форми заготовки

Типи	Жовна та фрагменти округлі	Жовна пласкі	Плитки та їхні фрагменти	Сколи	Р а з о м	%
Овальний	1	—	—	—	1	0,2
Підчотирикутний	3	—	—	—	3	0,7
Підциліндричний	171	8	1	2	182	39,9
Циліндричний	30	1	—	—	31	6,6
Підпірамідальний	5	—	—	—	5	1,3
Пірамідальний	8	—	—	—	8	2
Торцевий	22	2	10	28	62	13,7
Торцево-реберчастий	14	1	2	6	23	5
Клиноподібний	7	—	1	6	14	2,9
Підклиноподібний	—	—	—	8	8	2
Кубоподібний	56	—	—	—	56	12,3
Аморфний	60	1	—	—	61	13,4
Р а з о м	377	13	14	50	454	—
%	83	2,9	3,1	11	—	100

всі поздовжні підклиноподібні (8 од.) — на сколах. Заготовками для половини біпоздовжніх торцевих нуклеусів слугували плитки (2 од.) і сколи (3 од.). Загалом плитки та сколи слугували заготовками лише для поздовжніх і біпоздовжніх нуклеусів. Тобто, форма плаского жовна чи плитки могла обумовлювати їх торцеве розколювання, спрямоване на отримання сколів видовжених пропорцій.

Зупинимося на завершальній стадії експлуатації нуклеуса, зокрема, проаналізуємо пропорції та розмір негативів останніх сколів з нуклеуса, розміри самих нуклеусів і рівень їх спрацьованості, можливі причини зупинки розколювання.

На нуклеусах зафіксовано негативи відщепів, дрібних сколів, пластин, пластинок, мікропластин. На одному нуклеусі, як правило, є сліди негативів різних розмірів і пропорцій. Так, негативи лусок (0—15 мм) і дрібних відщепів (15—30 мм) є на майже 80 % нуклеусів. Вони зазвичай є завершальними сколами або спробою прибрати залом, внутрішні дефекти сировини, редукцією приплощадкової зони та ін. Коли такі технічні прийоми підправки не допомагали, нуклеус припиняли експлуатувати.

Негативи відщепів більше 30 мм, достатньо великих аби бути заготовкою, зафіксовано на 60 % нуклеусів. Дещо більше (65 %) нуклеусів з негативами сколів видовжених пропорцій — пластин (40 %), пластинок (20 %) та мікропластин (5 %). Помітна певна тенденція в розподілі негативів відщепів і пластин на нуклеусах різних типів. Так, негативи відщепів є завершальними для циліндричних типів усіх груп нуклеусів. Вони ж домінують на підциліндричних типах поздовжніх та біпоздовжніх нуклеусів з укороченими пропорціями робочої поверхні, на ортогональних і перпендикуляр-

них групах. На поздовжніх і біпоздовжніх підциліндричних нуклеусах кількість негативів відщепів і пластин приблизно однакова. Зовсім іншим є їх співвідношення на нуклеусах торцевого сколювання. Так, на поздовжніх торцевих і торцево-реберчастих нуклеусах абсолютно переважають негативи пластин і пластинок, а кількість негативів мікропластин і відщепів майже однакова. На поздовжніх клиноподібних нуклеусах переважають негативи пластин, а негативів пластинок вдвічі більше, ніж негативів відщепів. На поздовжніх підклиноподібних нуклеусах загалом переважають негативи пластинок, негативів мікропластин вдвічі більше, ніж пластин, а негативів відщепів не зафіксовано.

Розміри нуклеусів варіюють від мініатюрних (21 × 28 × 17 мм) до великих (168 × 50 × 75 мм), а їхні конкретні параметри в діапазоні: довжина — від 20 до 168; ширина — від 11 до 107, товщина — від 11 до 97 мм. Відтак, наведені дані свідчать, що частина нуклеусів була спрацьована максимально, а для інших розколювання могли зупинити на початку.

Розмір нуклеуса, рівень його спрацьованості не завжди залежали від суто технологічних аспектів розколювання. Часто, принаймні для крем'яної колекції Радомишля І, саме внутрішні дефекти сировини ставали причиною припинення розколювання. За причинами припинення розколювання виділено чотири варіанти спрацьованості нуклеусів:

1) повністю спрацьований — має вузьку спрацьовану площадку, максимальний розмір нуклеуса не більше 40 мм;

2) розколювання призупинено з технічних причин — має залом, що їх неможливо прибрати, забиті робочі поверхні, зіпсовані площадки, «пірнаючі» сколи, що зняли частину нуклеусу тощо;

Таблиця 12. Радомишль І; нуклеуси, варіанти спрацьованості

Причина припинення розколювання	Сколи					Разом нуклеусів	%	Індекс масивності *
	дв	в	п	пк	мп			
Нуклеус технологічно спрацьований	127	28	50	26	7	156	34	40
Розколювання припинено з технічних причин	153	120	55	38	12	182	41	44
Розколювання припинено з природних причин	14	10	8	1	0	16	3	52
Нуклеус перспективний для розколювання	60	52	61	35	6	100	22	54
Р а з о м						454	100	45

Примітки. дв — дрібні відщепи; в — відщепи; п — пластини; пок — пластинки; мп — мікропластини. * Індекс масивності — середнє арифметичне трьох метричних параметрів (довжина + ширина + товщина поділена на три).

3) розколювання призупинено через внутрішній брак сировини — каверни, внутрішні тріщини та ін.;

4) розколювання призупинено з невизначених причин — нуклеус достатнього об'єму, отже, перспективний для подальшого розколювання, зокрема, для зняття пластин і пластинок.

Для статистичного порівняння розмірів нуклеусів пропонується використовувати індекс їхньої масивності — середнє арифметичне трьох метричних параметрів (довжина + ширина + товщина поділена на три). Для всіх нуклеусів колекції цей індекс становить 45, для нуклеусів першого варіанту — 40, другого — 44, третього — 52, четвертого — 54 (табл. 12).

Розподіл нуклеусів за варіантами спрацьованості добре корелюється з розмірами та

пропорціями наявних на них негативів останніх сколів. Для першого варіанту серед таких сколів переважають пластини як основна заготовка та дрібні сколи як сліди підправки, редукції приплощадкової зони, завершальні зняття. Для нуклеусів, розколювання яких зупинене з технічних причин, фіксується переважання негативів відщепів, що завершуються заломами, та дрібних сколів підправки заломів. Не такі численні нуклеуси третього варіанту демонструють приблизно однакову кількість негативів основних заготовок — відщепів і пластин, а також переважання негативів дрібних сколів через спроби прибрати дефекти сировини та майже повну відсутність негативів пластинок і мікропластин. Ще придатні для розколювання нуклеуси четвертого варіанту мають не лише найбільший індекс масивності, але й мають

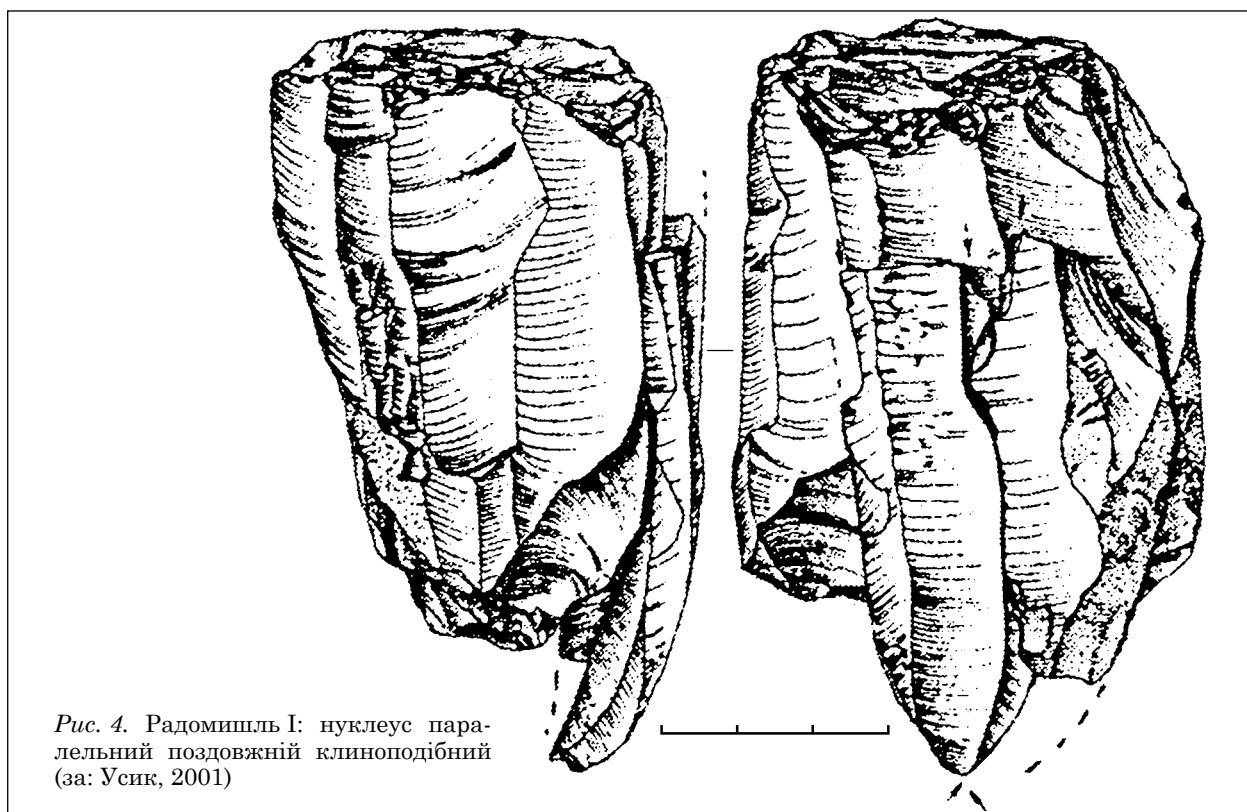

Рис. 4. Радомишль І: нуклеус паралельний поздовжній клиноподібний (за: Усик, 2001)

приблизно однакову кількість негативів пластин, відщепів і дрібних відщепів.

Окремо слід наголосити на різній частці нуклеусів з негативами пластинок і мікропластин, зафіксованих для різних варіантів спрацьованості. Так, понад третина негативів пластинок

припадає на нуклеуси, розколювання яких призупинено з технічних причин. Ще третина пов'язана з нуклеусами, що мають перспективу для розколювання. І лише чверть таких негативів пов'язана зі спрацьованими нуклеусами.

Рис. 5. Радомишль І: нуклеус паралельний поздовжній торцево-реберчастий

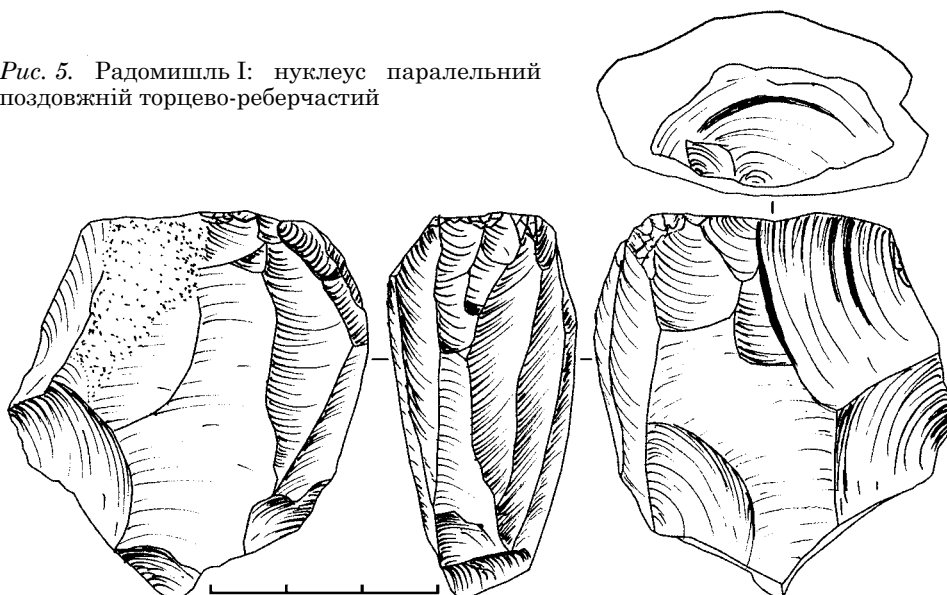

Рис. 6. Радомишль І: нуклеус паралельний поздовжній торцево-реберчастий

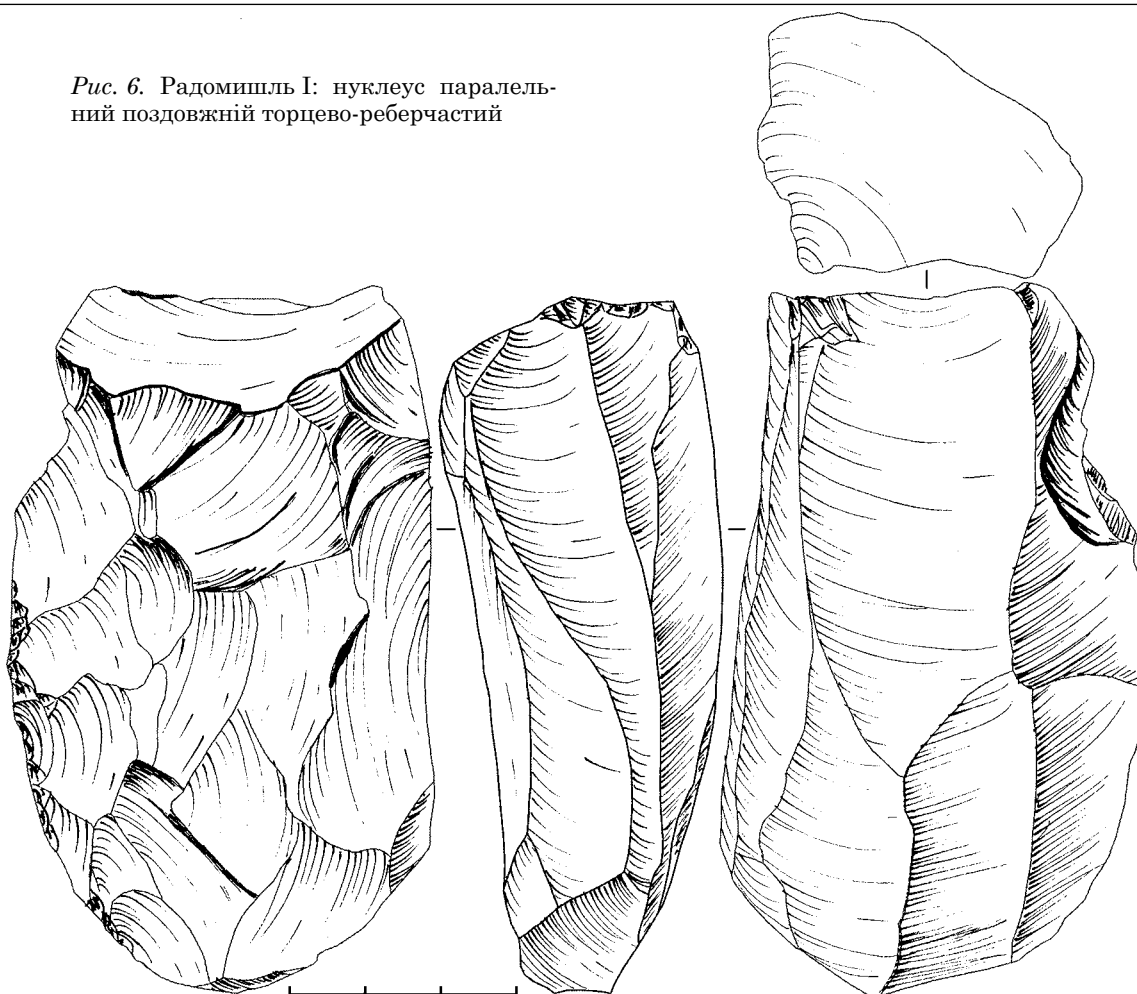
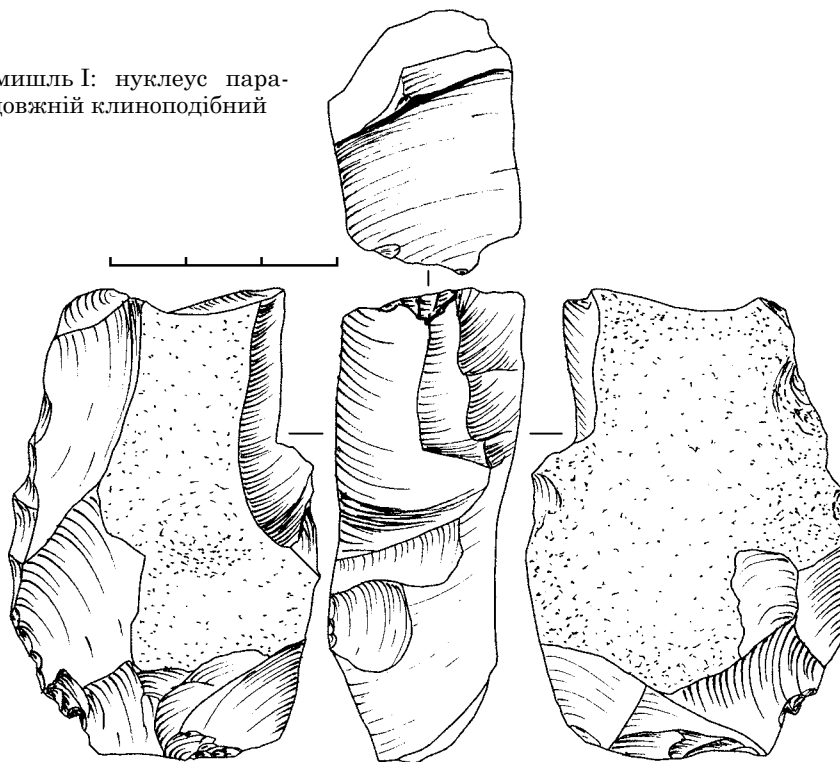

Рис. 7. Радомишль І: нуклеус паралельний поздовжній клиноподібний

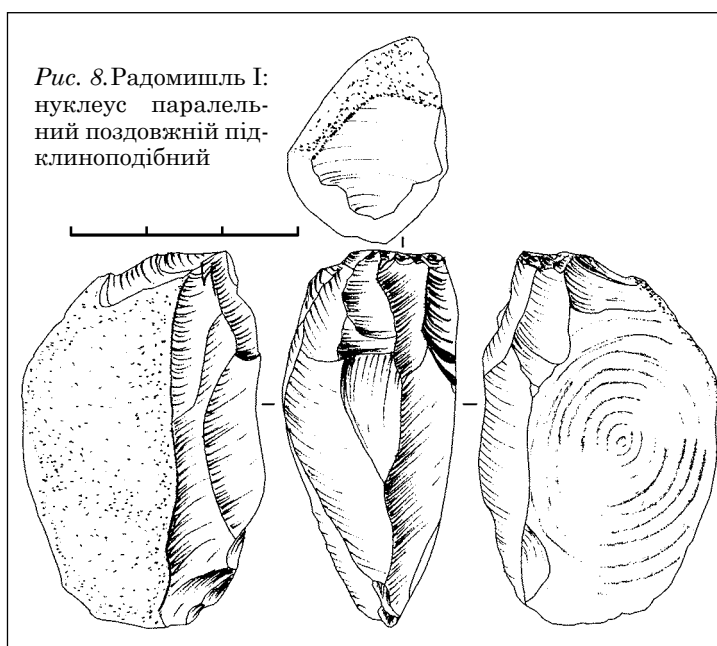
Отже, наведені статистичні дані дають підстави припустити, що цілеспрямоване сколювання пластинок мало місце за: 1) використання плоских заготовок нуклеусів (плитка, скол), 2) за торцевого розколювання, 3) у варіантах спрацьованості, де нуклеус ще мав достатній об'єм.

Інша тенденція спостерігається для негативів мікропластин. На нуклеусах третього варіанту спрацьованості вони відсутні, а на інших їх частка становить 3 %. Це може вказувати на однакову частоту зняття таких сколів на останніх стадіях експлуатації нуклеусів. Таким чином, у колекції Радомишля І наявність на нуклеусах негативів мікропластин, найвірогідніше, пов'язана з випадковими зняттями.

Наведені вище ознаки уможливають окреслити загальну характеристику крем'яного комплексу Радомишля І як суто верхньопалеолітичну, якій притаманне переважно паралельне поздовжнє, націлене на отримання пластинок розколювання. Домінують різні варіанти підциліндричних і торцевих нуклеусів, за наявності ядрищ інших груп і типів. Але останні, схоже, були лише спробою подовжити експлуатацію нуклеусів названих провідних типів.

Репрезентативність добірки нуклеусів, що уможливила їх повноцінне статистичне опрацювання, та аналіз різних варіантів спрацьованості дають підстави припустити, що тип

Рис. 8. Радомишль І: нуклеус паралельний поздовжній підклиноподібний

нуклеусів міг бути зумовлений формою заготовки — об'ємною (жовно) чи плоскою (плитка, пласке жовно, скол).

За використання заготовок у вигляді жовен отримували переважно поздовжні підциліндричні нуклеуси. Залежно від технічних характеристик сировини чи процесу розколювання на нуклеусі могли формувати другу протилежну площадку, і розколювання продовжувалося в біпоздовжньо-суміжному, а потім біпоздовжньо-зустрічному напрямках. Також, принай-

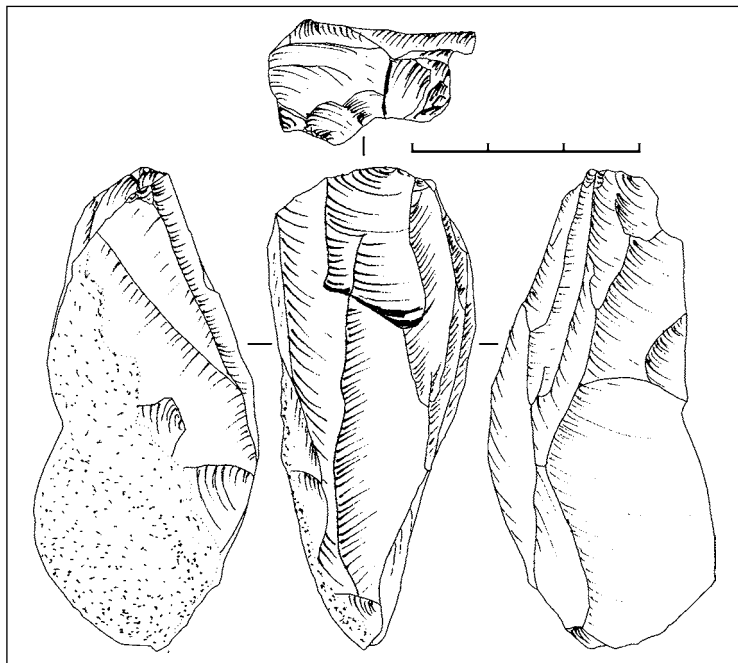

Рис. 9. Радомишль І: нуклеус паралельний поздовжній підклиноподібний

мні в шести випадках, зафіксовано трансформацію поздовжніх / біпоздовжньо-зустрічних підциліндричних нуклеусів у торцеві, торцево-реберчасті та клиноподібні (рис. 4). Основною причиною, що змушувала змінити робочу поверхню, було зменшення товщини нуклеуса (рис. 5; 6). Водночас варто зазначити, що тильне ребро торцево-реберчатих нуклеусів не призначалося для формування другої протилежної робочої поверхні, а, вірогідно, виконувало допоміжну (?) функцію.

Сплюснені заготовки одразу обумовлювали формування нуклеусів торцевих, зокрема, тор-

цево-реберчастих, клиноподібних, підклиноподібних типів (рис. 7). Найяскравіше це проявилось у формуванні підклиноподібних нуклеусів на великих сколах (рис. 8; 9).

Аналіз нуклеусів підтверджує висновки Ю.Е. Демиденка та В.І. Усика про відсутність в комплексі стоянки Радомишль І ознак середньопалеолітичної (мустьєрської) технології розколювання [Демиденко, 1987]. У колекції дійсно є сім нуклеусів, що могли сприйматися як середньопалеолітичні дископодібні. Зокрема, монтажем окремих уламків, що вважалися фрагментами дископодібних нуклеусів, було реконструйовано т. зв. гігантолїт, визначений як поздовжній клиноподібний нуклеус листоподібної двобічної форми [Усик, 2001; 2002] розміром $168 \times 50 \times 75$ мм (рис. 10). Інший нуклеус розміром $58 \times 27 \times 57$ мм — цілком спрацьований поздовжній клиноподібний (рис. 11) зі слідами паралельних

поздовжніх сколів на його латеральних сторонах, третій — ортогональний підциліндричний спрацьований. Ще три нуклеуси, визначені як багатоплощадкові кубоподібні, могли бути преформою клиноподібних. Один з них навіть нагадує черепахоподібний нуклеус. Останній із семи згаданих нуклеусів — підперехресний підчотирикутний — дійсно подібний до середньопалеолітичних. Він спрацьований до розмірів $51 \times 48 \times 29$ мм і вкрай забитий дрібними сколами (рис. 12). Однак цей єдиний екземпляр не є ваговим аргументом для зарахування комплексу Радомишль І до пере-

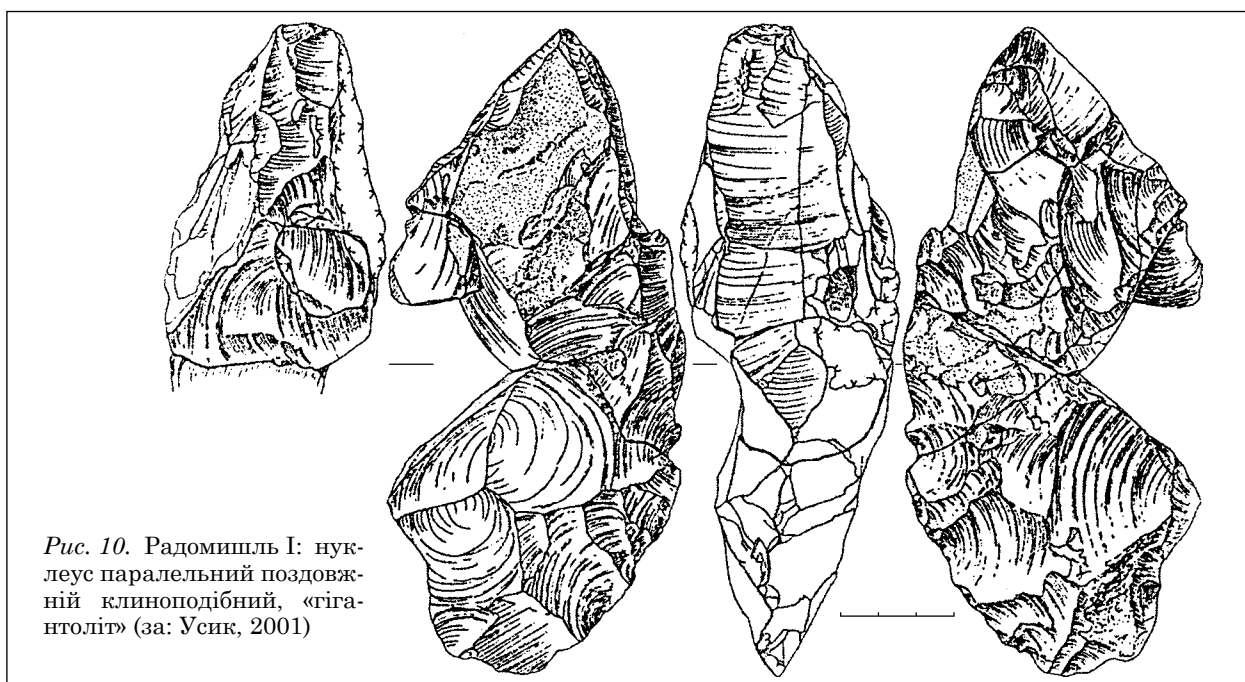

Рис. 10. Радомишль І: нуклеус паралельний поздовжній клиноподібний, «гігантолїт» (за: Усик, 2001)

Рис. 11. Радомишль І: нуклеус паралельний поздовжній клиноподібний

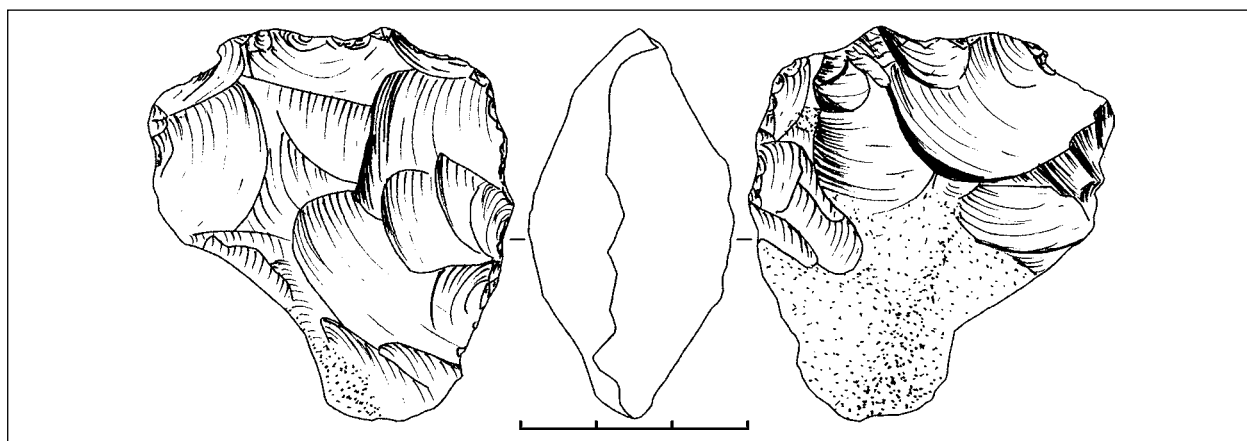
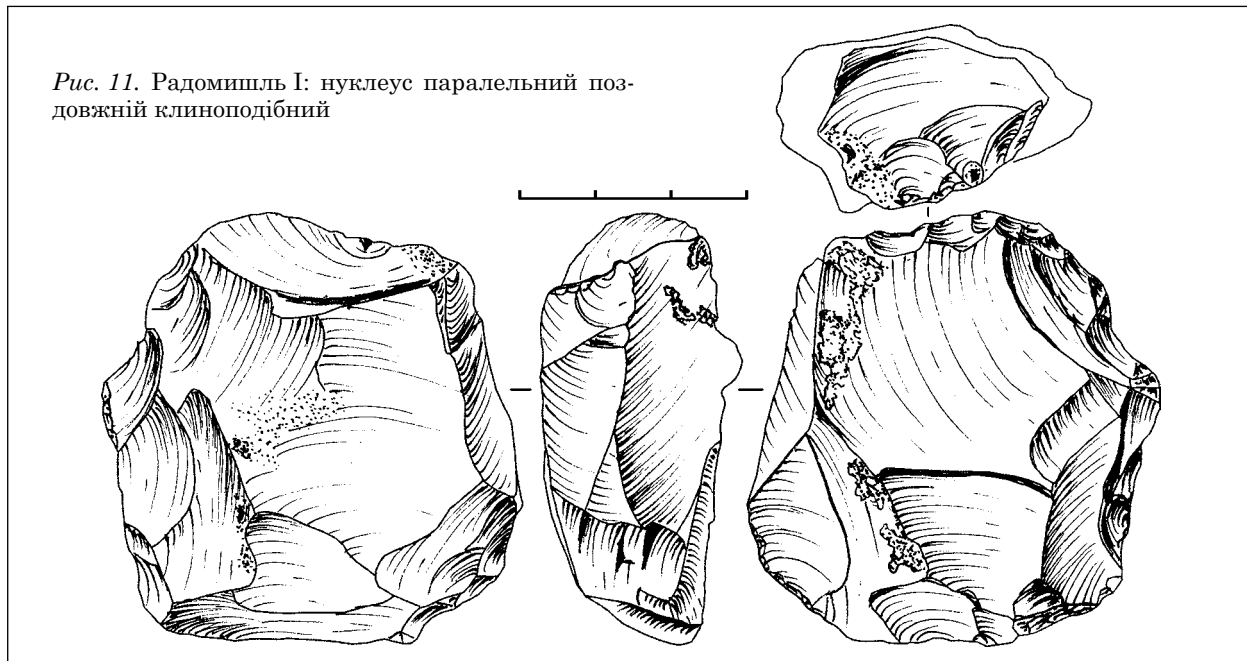

Рис. 12. Радомишль І: нуклеус підперехресний підчотирикутний

хідної індустрії. Можливо, це лише залишкова форма спрацьованого нуклеуса паралельного сколювання.

Водночас привертає увагу відсутність у Радомишлі І кареноїдних нуклеусів і нуклеусів для отримання мікропластин.

ПРЕНУКЛЕУСИ

У колекції Радомишля І визначено 47 пренуклеусів. Це артефакти, що мають ознаки початкової стадії розколювання — підготовку площадки, формування робочої поверхні, направляючого ребра, клину та ін. Такі вироби, на противагу нуклеусам, несуть інформацію про самий початок їх експлуатації — вибір заготовки, застосовані на цьому етапі технічні прийоми.

Аналіз пренуклеусів засвідчив, що більшість з них (майже 70 %) мають ознаки підготовки нуклеусів поздовжньої групи сколювання. За морфологією, з трьох чвертей пренуклеусів

могли бути сформовані ядрища торцевих типів. Заготовками майже 80 % пренуклеусів були округлі жовта темно-сірого однотонного кременю. На 30 % — зафіксовано формування направляючого ребра, що ще раз підтверджує верхньопалеолітичний характер технокомплексу Радомишля І [Усик, 2001, 2002].

Найбільший пренуклеус стоянки має розміри $89 \times 59 \times 102$ мм, що поступаються окремим нуклеусам. Загальний індекс масивності пренуклеусів становить 47. Простежується показова різниця між двома можливими варіантами їх спрацьованості — першим і третім. Так, для першого варіанту — призупинення з технологічних причин — індекс становить 36. Це свідчить, що для формування нуклеуса взяли заготовку недостатнього розміру, подальше розколювання якої, після зняття замалих сколів, уже не мало сенсу. Для пренуклеусів третього варіанту — призупинення з природних причин — індекс становить 55. Тобто, їх формували на заготовці достатнього розміру,

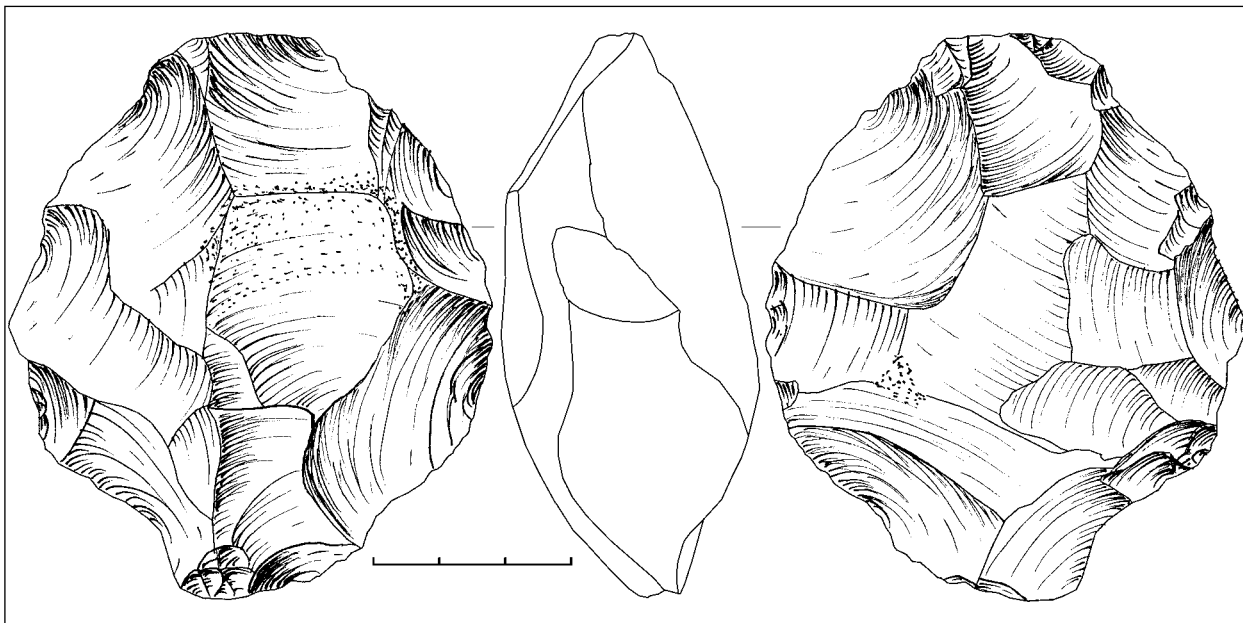

Рис. 13. Радомишль І: пренуклеус біпоздовжній клиноподібний

подальше розколювання якої припинили через вади неякісної сировини (каверни, тріщини та ін.).

Серед пренуклеусів є лише один, що міг сприйматися як радіальний нуклеус — диск. Він порівняно великий (індекс 69), з двосторонньою обробкою у вигляді альтернативного сколювання та двома протилежними площадками, що притаманно для біпоздовжніх клиноподібних нуклеусів (рис. 13).

НУКЛЕПОДІБНІ УЛАМКИ

В колекції Радомишля І наявні 166 нуклеподібних уламків. Вони мають чіткі ознаки нуклеусів — негативи сколів на поверхні, підготовлені площадки та ін. Та через неякісну сировину під термічними впливами та дією постдепозиційних процесів ці нуклеуси подробилися на уламки. Характер їх фрагментованості унеможливило визначити групу чи тип відповідних нуклеусів і здійснити повноцінний технологічний аналіз. Проте наявні уламки несуть інформацію про окремі їх частини: площадки (35 од., 21,1 %), площадки та робочі поверхні (75 од., 45,2 %), робочі поверхні (11 од., 6,6 %), низ нуклеусів (9 од., 5,4 %). Ще 36 фрагментів (21,7 %) не піддаються детальнішому визначенню.

Серед нуклеподібних уламків домінують фрагменти нуклеусів з ознаками паралельного поздовжнього (73,5 %) підциліндричного (64 %) сколюванням. Їх плоскі та грубопідправлені площадки представлені приблизно в однаковій кількості. Привертає увагу, що майже 90 % уламків є залишками нуклеусів з темно-сірого однотонного кременю. Тобто, сировину, виходи якої виявлені неподалік стоянки, використовували частіше, хоча вона менш якісна, через що вироби з неї частіше пошкоджувалися.

вали частіше, хоча вона менш якісна, через що вироби з неї частіше пошкоджувалися.

ТЕХНІЧНІ СКОЛИ

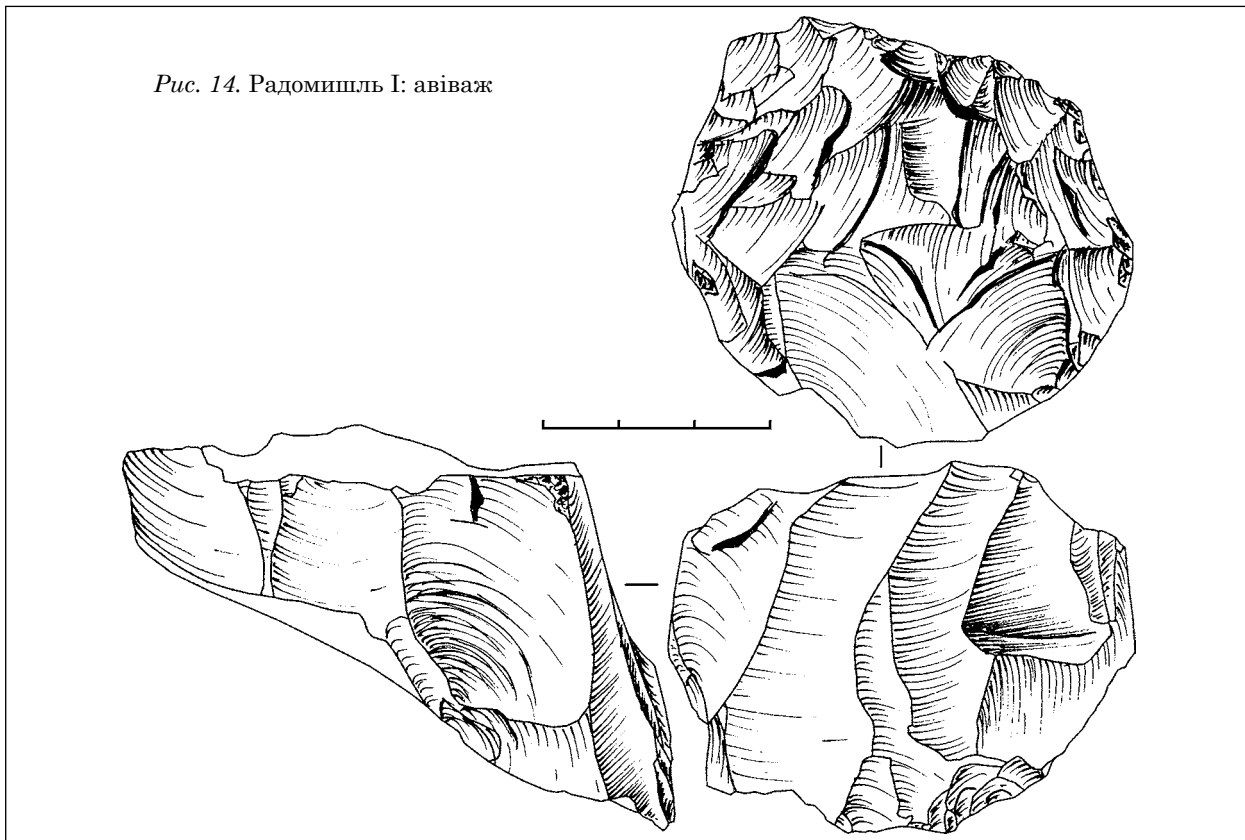
Серед технічних сколів кам'яної колекції Радомишль І є реберчасті відщепи, реберчасті пластини, авіважі (табл. 2). Опис та статистичні показники реберчастих відщепів та пластин будуть розглядатися в контексті відповідних категорій сколів.

Авіважі — сколи переоформлення площадок нуклеусів. В крем'яній колекції Радомишль І відомо 12 таких технічних сколів. Всі вони були зняті з паралельних нуклеусів — поздовжніх чи з одної із площадок біпоздовжніх: 9 з підциліндричних та 2 з торцевих. І, певно, ще один скол підживив площадку паралельного біпоздовжнього циліндричного нуклеуса. Розміри цих авіважів співпадають з розмірами площадок нуклеусів. Всі вони мають ознаки невдалих спроб попередньої підправки площадок нуклеусів дрібними сколами (рис. 14). Отже, метою їх зняття було радикальне оновлення площадок, непридатних для подальшого розколювання.

ВІДЩЕПИ

Відщепи становлять трохи більше половини артефактів стоянки — 5385 од. (52,6 %). Через масовість детально технологічно проаналізовано лише їх незначну частину. Огранка зафіксована на 2707 з них, характер площадки скола — на 191. Детальний аналіз за 17 критеріями здійснено для 153 відщепів. Відщепи розміром менше 30 мм (2284 од.), що становлять майже половину їх загальної кількості не аналізувалися.

Рис. 14. Радомішль І: авіваж

Огранка дорсальної сторони була встановлена для половини відщепів. Понад 9 % відщепів можна віднести до т. зв. первинних, дорсальна сторона яких більше, ніж на половину, вкрита кіркою. Реберчасту огранку зафіксовано на 14 % відщепів. Переважна кількість відщепів мають поздовжню огранку (66,5 %). Майже 5 % відщепів мають біпоздовжню огранку та майже 4 % — ортогональну. Інші види огран-

ки — поперечна, конвергентна, дорсально-гладка (комбева), біпоперечна, підперехресна, радіальна — представлені поодинокими екземплярами та разом становлять менше 1 %.

Детальний аналіз ознак 153 відщепів (приблизно 3 % від загальної кількості відщепів) демонструє дещо іншу статистику щодо огранки відщепів, але загалом зберігає тенденцію за їх співвідношенням (табл. 13). Реберчасті сколи

Таблиця 13. Радомішль І; відщепи

Огранка	Площадка										
	Первинна	Плоска	Точкова	Поздовжньо підправлена	Двогранна	Багатогранна	Фасетована	Роздроблена	Пошкоджена	Без площадки	Разом
Первинна	1	3	—	1	—	—	—	—	1	—	6
Реберчаста	2	11	2	1	—	—	—	—	—	—	16
Поздовжня	—	26	5	13	14	1	—	3	—	4	66
Конвергентна	—	2	—	1	1	—	—	—	—	—	4
Біпоздовжня	—	13	2	1	4	—	—	—	—	2	22
Поперечна	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Ортогональна	—	10	3	5	2	—	2	—	—	1	23
Біпоперечна	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Підперехресна	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Радіальна	—	1	—	—	1	—	—	1	—	—	3
Нуклеоподібна	1	3	1	—	—	—	—	—	1	1	7
Разом	4	75	13	22	22	1	2	4	2	8	153
%	2,7	51,7	9	15,2	15,2	0,7	1,4	2,7	1,4	—	—

становлять понад 10 % відщепів. Переважає поздовжня огранка (понад 40 %), біпоздовжні та ортогональні огранки представлені приблизно однаково (близько 15 %). Такі типи огранок як первинна, конвергентна, підперехресна, радіальна, біпоперечна так само представлені кількома зразками (1—6 од., 0,7—3,9 %). Окремого опису заслуговують 7 відщепів з нуклеподібною огранкою (4,6 %). Вони великі, індекс масивності становить 50. Основним критерієм їх виділення є наявність на дорсальній стороні негативів сколів робочої поверхні нуклеуса. Зокрема, один з них був знятий з поздовжнього, один — з паралельного поздовжнього (укорочених пропорцій робочої поверхні) підциліндричного, два — з біпоздовжніх, один — з ортогонального, один — з ортогонально-суміжного та один — з підперехресного нуклеусів. Формально ці відщепи нагадують технічні сколи, що ними переоформили робочу поверхню. Їх могли зняти для виправлення помилки, що виникла при розколюванні, чи для усунення дефекту сировини. Проте вісь цих відщепів здебільшого співпадає з віссю негативів попередніх сколів. Враховуючи низьку якість сировини та значну кількість нуклеподібних уламків, це свідчить, скоріше, про випадкове виникнення таких сколів за сильного удару, що й відколов частину робочої поверхні. Це й змусило віднести такі вироби до відщепів з нуклеподібною огранкою.

Отже, огранка відщепів, як і характер нуклеусів, свідчить про переважання поздовжньої та біпоздовжньої системи розколювання.

Пласкі площадки зафіксовані на понад 50 % відщепів комплексу (табл. 13). Двогранні та поздовжньо підправлені площадки представлені однаково (по 15 %). 9 % відщепів мають точкові площадки. Інші різновиди площадок — роздроблені, природні (кірка, морозобійний вивал та ін.), фасетовані, багатогранні та невизначені — представлені поодинокими екземплярами (1—4 од., 0,7—2,7 %).

Рівний край площадки (грані між площадкою та дорсальною стороною) зафіксовано на близько третині відщепів. Непідправлений край майже на 10 % відщепів має вигляд т. зв. карнизу. У майже половини відщепів є сліди редукції краю площадки. У третини з них тут зафіксовано дрібні сколи, у 8,5 % — абразивну підправку. Редукція решти має вигляд інтенсивного збивання краю грубими сколами.

Так звана губка, що, як правило, є ознакою застосування м'якого відбійника, зафіксована на понад 40 % відщепів. Виразений ударний бугорок мають лише 2 % відщепів.

У понад 50 % відщепів профіль рівний, у понад третини — вигнутий, у 9 % — слабо закручений. Дистальний кінець відщепів переважно рівний (60 %), 13 % має вигляд т. зв. петлі. Пірнаючий дистальний кінець зафіксовано на 6 відщепах (3 %), з яких 5 зняли і нижню площадку нуклеуса.

Понад 75 % відщепів збереглися повністю цілими. Довжина цих заготовок коливається в межах 27—100 мм, ширина — 17—80 мм, товщина — 4—39 мм. Індекс масивності їх становить 34. Частково фрагментовані сколи (без проксимального та/або дистального кінця) становлять понад 18 %. У більшості фрагментованих відщепів відсутня дистальна частина (майже 16 %).

Відщепів з дорсальною стороною вкритою кіркою на 75—100 % (первинні) лише 11 од. (7 %). Кірку, що вкриває меншу площу, зафіксовано на третині відщепів. На половині з них кіркою вкрито лише 0—25 % дорсальної поверхні.

За видом сировини відщепи поділяються наступним чином. Приблизно однакова кількість з них виготовлена з темно-сірого однотонного (46 %) і чорного плямистого кременю (50 %). Ще кілька виробів виготовлено з білого «шерахатого» кременю (4 %). Поверхня трьох чвертей відщепів вкрита патиною, в третини — залицювана.

ПЛАСТИНИ

Для крем'яного комплексу стоянки Радомишль I пластина є провідною заготовкою, основною метою розколювання. На це вказує, зокрема, типологія нуклеусів.

Вид огранки визначено для всіх 1592 пластин. Серед них відомо 19 пластин (або 1,2 % від їх загальної кількості) дорсальна сторона яких переважно (на 50—100 %) вкрита кіркою. Пластини з реберчастою огранкою становлять 201 од. (12,5 %). Переважна кількість пластин (1281 од., 80,5 %) мають поздовжню огранку. З біпоздовжньою огранкою відомо 57 пластин (4,2 %), з ортогональною — 17 од. (1,1 %). Решта огранок, як то підперехресна, радіальна, конвергентна, поперечна, невизначена, представлені на поодиноких екземплярах (разом лише 9 од. або 0,5 % від загальної кількості пластин).

Види площадок визначено для 383 пластин (24 % від загальної їх кількості).

Детальному опису за 17 критеріями піддано 448 пластин (28 % від їх загальної кількості), зокрема, всі 245 цілих. Такий техніко-технологічний аналіз демонструє схожу тенденцію щодо співвідношення огранок, проте з іншими статистичними показниками (табл. 14). Так само домінує поздовжня огранка (майже 60 %). Наступними за кількістю є пластини з реберчастою (72 од., 16 %) і біпоздовжньою огранкою (66 од., майже 15 %). Значно менше, приблизно по 4 %, зафіксовано пластин з первинною (19 од.) та ортогональною (17 од.) огранкою. Одиначними екземплярами представлені пластини з підперехресною (4 од.), радіальною (2 од.), конвергентною та невизначеною (по 1 од.) огранкою. Отже, огранка пластин, як і

Таблиця 14. Радомишль І; пластини

Огранка	Площадка									
	Первинна	Пласка	Точкова	Поздовжньо підправлена	Двогранна	Фасетована	Роздроблена	Без площадки	Р а з о м	%
Первинна	—	3	2	2	—	—	—	12	19	4,3
Реберчаста	—	29	16	17	5	—	2	3	72	16,1
Поздовжня	3	112	55	27	24	12	15	18	266	59,4
Конвергентна	—	—	1	—	—	—	—	—	1	0,2
Біпоздовжня	1	22	9	6	1	1	1	19	66	14,8
Ортогональна	2	8	1	—	1	—	—	5	17	3,8
Підперехрестна	1	—	—	—	—	—	—	3	4	0,7
Радіальна	—	—	1	—	—	—	—	1	2	0,5
Невизначена	—	1	—	—	—	—	—	—	1	0,2
Р а з о м	7	175	85	54	31	13	18	65	448	—
%	1,8	45,7	22,2	14	8,1	3,4	4,7	—	—	100

відщепів, відповідає нуклеусам. Серед них домінують вироби, характерні для паралельної поздовжньої та біпоздовжньої системи розколювання.

Площадки наявні на 383 детально проаналізованих пластинах (табл. 14). Серед них переважають пластини з плоскими площадками (175 од., 45,7 %), вдвічі менше з точковими (85 од., 22,2 %). Далі йдуть поздовжньо підправлені площадки (54 од. — 14 %), двогранні (31 од. — 8,1 %), фасетовані (18 од. — 4,7 %). Сім пластин (1,8 %) мають природну площадку — кірку, ще 18 (4,7 %) — визначені як сколи з роздробленою площадкою.

У перетині більшість пластин трикутні (64 %), тобто, мають дві грані на дорсальній стороні. Лише 30 % пластин в перетині трапецієподібні — мають по три грані.

При аналізі технологічних особливостей пластин колекції важливими є опис їх приплощадкової зони, інформація про наявність т. зв. губки, а також характер реберчастих пластин.

Реберчаста пластина є ознакою верхньопалеолітичної технології розколювання, так би мовити, її маркером [Усик, 2001; 2002]. В крем'яній колекції Радомишля І пластин з реберчастою огранкою понад 16 % (72 од.), а з ознаками ребра — його слідами, відповідними негативами та ін. — майже 12 % (52 од.). Разом вони становлять понад чверть усіх детально проаналізованих пластин. Ці показники є важливим аргументом для віднесення пам'ятки до верхньопалеолітичного часу.

Слідів підправки приплощадкової зони на дорсальній стороні не мають 42 % проаналізованих пластин. Переважно це вироби, де вона рівна (34 %), рідше — має вигляд «карнизу» (8 %). На більшості пластин ця зона характеризується інтенсивною редукцією. Сліди абразивної підправки є на 20 %, а грубіші дрібні сколи — на понад 30 % пластин. Решта пластин має забиту та частково редуквану припло-

щадкову зону, що поєднує залишки «карнизу» та сколи його підправки. Схожі показники зафіксовано і для відщепів. Єдина відмінність між цими видами заготовок полягає в тому, що пластин з абразивно пришліфованою приплощадковою зоною вдвічі більше порівняно з відщепами.

Свого часу була озвучена необхідність дослідження взаємозв'язку варіантів редукції приплощадкової зони та огранки пластин Радомишля І [Усик, 2001, с. 175]. Проведений аналіз не засвідчив будь-якої технологічної залежності відповідних показників комплексу (табл. 15). Так, серед методів редукції непопулярним було застосування абразивної пришліфовки краю площадки нуклеуса, перевагу віддавали грубому збиванню «карнизу». Лише на поздовжніх пластинах частка абразивної підправки та грубого збивання є приблизно однаковою. По 60 % приплощадкових зон поздовжніх та реберчастих пластин редукувалися. Серед пластин з біпоздовжньою огранкою доля редукованих становить менше половини. Ці спостереження можуть свідчити, що детальне планування та задавання напрямку сколювання відбувалося на початку та в ході безперешкодної експлуатації нуклеуса. З часом, коли поставала необхідність зміни площадки або робочої поверхні нуклеуса для виправлення помилок і усунення недоліків сировини, такі технічні прийоми застосовували рідше.

Третина з 448 проаналізованих пластин мають т. зв. губку, наявність якої вважається ознакою верхньопалеолітичної техніки розколювання. У комплексі Радомишля І лише 18 пластин (4 %) мають виражений відбивний горбик — ознаку застосування твердого відбільника.

При описі пластин також враховувалися технічні характеристики як самої заготовки (профіль, форма дистального кінця, цілісність заготовки та її розмір, наявність кірки), так і

Таблиця 15. Радомишль І; пластини, варіанти редукції приплощадкової зони та огранка пластин

Огранка	Характер приплощадкової зони								
	Рівний край	«Карниз»	Редукція дрібними сколами	Забитість краю	Абразивна прищліфовка	Змішаний	Не визначено	Р а з о м	%
Первинна	3	—	4	—	—	—	12	19	4,3
Реберчаста	25	3	30	6	5	—	3	72	16,1
Поздовжня	70	25	67	6	63	5	30	266	59,4
Конвергентна	—	—	1	—	—	—	—	1	0,2
Біпоздовжня	21	1	13	3	5	—	23	66	14,8
Ортогональна	4	1	2	2	2	—	6	17	3,8
Підперехрестна	1	—	—	—	—	—	3	4	0,7
Радіальна	1	—	—	—	—	—	1	2	0,5
Невизначена	—	1	—	—	—	—	—	1	0,2
Р а з о м	125	31	117	17	75	5	78	448	—
%	33,8	8,4	31,6	4,5	20,3	1,3	—	—	100

Таблиця 16. Радомишль І; пластини, характер фрагментарності

Характер фрагментарності	Загальна кількість	%	Мінімальна кількість пластин	%
Ціла	245	15,4	245	27,5
Без проксимального кінця	82	5,1	82	9,2
Без дистального кінця	106	6,7	106	11,9
Без проксимального та дистального кінців	14	0,9	14	1,6
Фрагмент уздовж	3	0,2	3	0,3
Проксимальна частина	440	27,6	} 440	} 49,5
Медіальна частина	476	29,9		
Дистальна частина	226	14,2		
Р а з о м	1592	100	890	100

сировини загалом (вид кременю, наявність патини, стан збереженості).

У профіль пластини здебільшого прямі (майже 42 %) та вигнуті (39 %). Решта 19 % мають дещо закручений профіль.

Дистальний кінець переважної кількості пластин рівний (понад 85 %). У решти він має технічні дефекти — «петлю» (10 %) або пірнаюче закінчення сколу (понад 4 %). З 14 останніх, 8 пластин зняли нижню площадку нуклеусу.

Характер фрагментації визначено для всіх 1592 пластин (табл. 16). На відміну від відщепів, цілими збереглися лише трохи більше 15 % (245 од.), а частково цілими (без проксимальних та/або дистальних кінців) — майже 13 %. Решта 72 % представлені проксимальними (440 од. — приблизно 28 %), медіальними (476 од. — майже 30 %) і дистальними (226 од. — більше 14 %) частинами. Є також три пластини, фрагментовані вздовж вісі сколювання, на кожній з них збереглася своя площадка.

Значна частка фрагментованих пластин певною мірою викривлює їх реальну кількість, особливо на тлі відщепів, переважна більшість

з яких збереглися цілими. Через це для відповідних підрахунків пропонується, крім цілих, частково цілих і поздовжньо фрагментованих пластин, окремими заготовками вважати ще й проксимальні частини, що у комплексі кількісно переважають над дистальними. Натомість численніші медіальні частини не слід брати до уваги, оскільки їх кількість за фрагментації однієї пластини може бути різною. Таким чином, мінімальна кількість пластин Радомишля І становить 890 од. Це число значно менше за кількість відщепів (5371 од.). Водночас технологічний аналіз не лишає сумнівів, що саме пластина була основною метою розколювання.

Розміри пластин визначаються лише за 245 цілими зразками. Довжина їх в діапазоні 27—125, ширина — 12—52, товщина — 3—24 мм. Отже, середніми показниками довжини є 52, ширини — 22, товщини — 8 мм. Індекс масивності пластин становить 27.

Для технокомплексів верхнього палеоліту важливим показником є ширина пластин. У колекції стоянки нараховується 396 пластин та їхніх фрагментів, ширину яких можна визначити (рис. 15). Ширина понад 85 % пластин

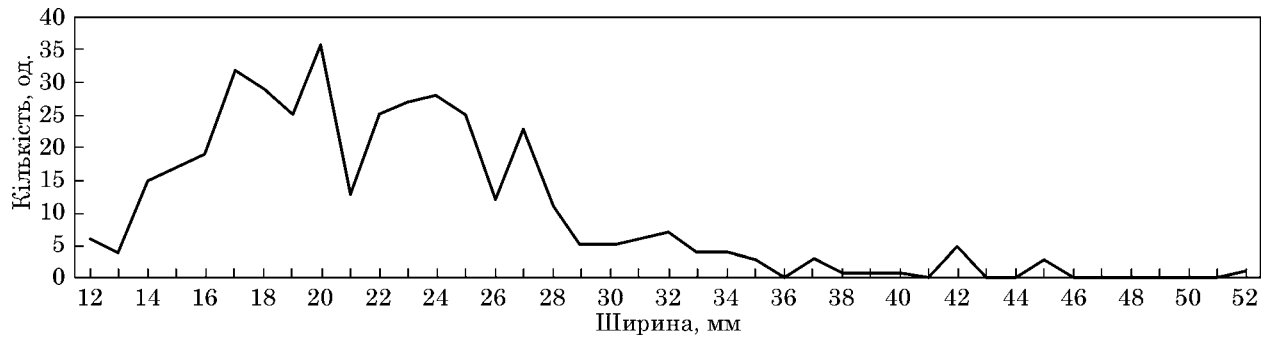

Рис. 15. Радомишль І, діаграма ширини пластин

знаходиться в діапазоні 14—28 мм, але найбільша їх кількість (майже 55 %) має ширину 17—25 мм. За більш чи менш рівномірного їх кількісного розподілу привертає увагу суттєве зменшення числа пластин завширшки 21 і 26 мм, що складно пояснити. Загалом же розколювання на стоянці Радомишль І було спрямоване на отримання пластин шириною 20—30 мм.

Серед детально проаналізованих пластин майже 45 % мають кірку або її сліди (табл. 17). На майже 57 % з них (113 од.) кірка вкриває 0—25 % дорсальної поверхні, на майже чверті

(49 од.) — 26—50 % поверхні, на майже 14 % (19 од.) — 76—100 % поверхні. Отже, порівняно з відщепами відсоток вкритих кіркою пластин вищий.

Дві третини пластин (304 од., майже 68 %) виготовлені з темно-сірого однотонного кременю, трохи більше чверті (128 од., майже 29 %) — з чорного плямистого кременю. Решта типів кременю — білий шерехатий, кольоровий і плитковий смугастий — представлені поодинокими зразками (табл. 18). Привертає увагу, що доля пластин з якіснішого «імпортного» чорного плямистого, так званого деснянського кременю є дещо більшою, ніж у нуклеусів (табл. 9), але меншою ніж у відщепів.

Поверхня переважної більшості пластин (382 од. — понад 85 %) вкрита патиною, майже половина всіх пластин (213 од. — 47,3 %) мають «люстраж». Сліди дії вогню зафіксовано лише на 6 пластинах.

ПЛАСТИНКИ

В колекції Радомишля І лише 45 пластинок. Всі їх детально проаналізовано.

Через незначну кількість пластинок варіабельність їх огранок і площадок незначна (табл. 19). Очікувано, що серед них перева-

Таблиця 17. Радомишль І; пластини, сліди кірки

Сліди кірки на пластинах, % вкритої поверхні	Разом	%	%
0—25	113	25,1	56,8
26—50	49	11,0	24,6
51—75	10	2,2	5,0
76—100	19	4,3	9,6
100	8	1,8	4,0
Є кірка	199	44,4	100
Немає кірки	249	55,6	—
Разом	448	100	—

Таблиця 18. Радомишль І; пластини, види кременю

Огранка	Види кременю							Разом	%
	Темно-сірий однотонний	Шерехатий	Кольоровий	Чорний плямистий	Плитка смугаста	Не визначено			
Первинна	13	—	2	4	—	—	19	4,3	
Реберчаста	56	3	—	13	—	—	72	16,1	
Поздовжня	188	3	2	71	1	1	266	59,4	
Конвергентна	1	—	—	—	—	—	1	0,2	
Біпоздовжня	36	2	1	27	—	—	68	2,0	
Ортогональна	10	—	—	7	—	—	17	12,8	
Підперехрестна	—	—	—	4	—	—	4	2,2	
Радіальна	—	—	—	2	—	—	2	1,6	
Невизначена	—	—	1	—	—	—	1	0,7	
Разом	304	8	6	128	1	1	448	—	
%	67,7	1,8	1,4	28,7	0,2	0,2	—	100	

Таблиця 19. Радомишль І; пластинки, співвідношення огранки та площадок

Огранка	Площадка						Р а з о м	%
	Пласка	Точкова	Поздовжньо- підправлена	Фасетована	Без площад- ки			
Реберчаста	—	—	1	—	4	5	11,1	
Поздовжня	7	9	3	—	13	32	71,1	
Біпоздовжня	2	2	—	1	2	7	15,6	
Ортогональна	—	—	—	—	1	1	2,2	
Р а з о м	9	11	4	1	20	45	—	
%	36	44	16	4	—	—	100	

жають екземпляри з поздовжньою огранкою (32 од.). Порівняно з пластинами доля реберчастих пластинок дещо менша, а частка біпоздовжніх — трохи більша. Ортогональна пластинка лише одна. Натомість показовим є розподіл пластинок за характером площадок. Кількісно домінують вироби з точковими площадками (11 од.). Їм дещо поступаються пластинки з пласкими площадками (9 од.), та майже втричі — з поздовжньо підправленими (4 од.). Фасетована площадка зафіксована лише раз. Примітно, що це контрастує з аналогічними показниками пластин, що з пласкими площадками вдвічі численніші ніж з точковими. Напевно, це пояснюється частішим виділенням точки удару при знятті пластинок. Про це ж може свідчити і редукція у вигляді підправки абразивом або дрібними сколами, зафіксована у двох третин пластинок зі збереженою приплощадковою зоною.

Незначна кількість пластинок унеможливило повноцінно охарактеризувати низку інших аспектів технології. Але деякі показники привертають увагу, особливо порівняно з аналогічними показниками пластин. Дві третини пластинок мають підтрапеційний перетин, тобто три (23 од.) або чотири (7 од.) грані на дорсальній стороні, лише третина — трикутний перетин (15 од.). Нагадаємо, серед пластин частка останніх сягає двох третин. З торцевих нуклеусів були зняті 20 пластинок. Реберчасті та такі, що мають сліди ребра, становлять лише чверть від загальної кількості пластинок, що недостатньо для вагомих висновків. «Губку» мають лише 6 із 45 пластинок, на відміну від пластин, де вона трапляється на третині.

Технічні та сировинні характеристики пластинок і пластин також дещо різняться. Кількість пластинок з прямим і дещо покругленим профілем однакова (по 18 од.), вигнутих — удвічі менше (9 од.). Серед 29 пластинок зі збереженим дистальним кінцем у 25 форма останнього рівна. Пірнаючий кінець і закінчення у формі «петлі» поодинокі (1 і 3 од., відповідно).

На відміну від пластин, майже 55 % яких збереглися цілими, цілі пластинки (17 од.) становлять дещо більше третини їх загальної

кількості. Ще стільки ж пластинок мають незначні втрати (відсутність проксимального та/або дистального кінця). Решта представлені фрагментами, половина яких — медіальні частини. Тобто, про розмір пластинок можна судити лише за 17 цілими екземплярами, довжина їх 22—46 мм, товщина — 2—8 мм. Індекс масивності становить 16.

Сліди кірки зафіксовано лише на 6 пластинках. Тобто, відсутність кірки відмічена на 90 % пластинок, що значно більше за 55 % аналогічних пластин. Відтак, вужчі заготовки рідко знімали на початковій стадії розколювання.

Пластинки виготовлені з кременю двох видів — темно-сірого однотонного (24 од.) і чорного плямистого (21 од.). Привертає увагу, що серед виробів, пов'язаних з первинним розколюванням, лише для відщепів і пластинок частота використання цих видів кременю є майже однаковою. Зазвичай темно-сірий кремін як мінімум удвічі (для пластин), а то й утричі (для нуклеусів) переважає чорний. Майже всі пластинки вкриті патиною, а от люстраж зафіксовано лише на половині з них.

МІКРОПЛАСТИНИ

В колекції Радомишля І лише три сколи, що відповідають параметрам мікропластин. Вони цілі. Через нечисленність опишемо кожен з них.

Одна мікропластина має поздовжню огранку, в перетині має чотири грані на дорсальній стороні. Ймовірно, її було знято з торцевого нуклеуса. Вона має сліди від попереднього ребра. Площадка точкова, приплощадкова зона зі слідами редукції у вигляді дрібних сколів. Розмір мікропластини 23 × 6 × 3 мм. Профіль дещо покруглений, дистальний кінець рівний. Вона виготовлена з чорного плямистого кременю.

Огранка другої мікропластини поздовжня, в перетині трапецієподібна. Її площадка точкова, приплощадкова зона без слідів редукції. Мікропластина має розмір 31 × 6 × 3 мм. В профіль вона пряма, дистальний кінець рівний. Її також виготовлено з чорного плямистого кременю.

Третя мікропластина так само має поздовжню огранку, але трикутний перетин. Ймовірно, її було знято з торцевого нуклеуса. Вона має сліди від попереднього ребра. Її площадка плоска, приплощадкова зона зі збереженим «карнизом». Розмір цієї мікропластини становить $22 \times 6 \times 3$ мм. Її профіль прямий, дистальний кінець пірнаючий. Кремень темно-сірий однотонний. Поверхня патинована.

Вище наведений аналіз негативів сколів нуклеусів продемонстрував, що зняття мікропластинок не було метою розколювання, а мало випадковий характер. Про те само свідчить і їх мізерна кількість.

ВИСНОВКИ

Серед сировини, що використовувалася для розколювання на стоянці Радомишль І (табл. 20), домінують два види кременю — місцевий темно-сірий однотонний, з якого виготовлено дві третини виробів первинного розколювання, та чорний плямистий, що становить трохи більше чверті відповідних знахідок. Решта кременю — білий шерехатий (2,6 %), кольоровий (0,8 %) і смугастий плитковий (0,5 %) — представлені, порівняно, незначною кількістю виробів.

Показовим є розподіл окремих категорій виробів первинного розколювання між двома провідними видами кременю. Загальне співвідношення між ними становить приблизно 2,5 : 1,0 на користь темно-сірого однотонного. Співвідношення за окремими категоріями такі (табл. 21): нуклеуси — 3 : 1, пренуклеуси — 6 : 1, нуклеовидні уламки — 18:1 (!), авіважі — 1:1, відщепи — 1:1, пластини — 2,5 : 1,0, пластинки — 1 : 1 та мікропластини — 1 : 1. Це ще раз доводить, що доступніший місцевий темно-сірий кремень був гіршої якості, ніж чорний плямистий, так званий деснянський. Про це свідчать, зокрема, й показники співвідношення нуклеоподібних уламків і пренуклеусів. Так, майже кожне жовно чорного «деснянського» кременю експлуатувалося максимально, в той час як темно-сірий однотонний часто викидали на стадії пренуклеусів або просто розлітався на уламки.

Серед необроблених сколів приблизно однакове співвідношення виробів з двох провідних типів сировини мають авіважі, пластинки та мікропластини, а для відщепів зафіксовано навіть незначне переважання чорного плямистого. Проте, для пластин це співвідношення становить 2,5 : 1,0 на користь місцевого темно-сірого кременю. Відтак, можна припустити, що більшість пластин з якісного чорного плямис-

Таблиця 20. Радомишль І; види кременю та первинне розколювання

Огранка	Види кременю							
	Темно-сірий однотонний	Шерехатий	Кольоровий	Чорний плямистий	Плитка смугаста	Не визначено	Р а з о м	%
Нуклеуси	329	12	1	106	3	3	454	34,1
Пренуклеуси	35	3	3	6	—	—	47	3,5
Нуклеоподібні уламки	145	5	1	8	3	4	166	12,5
Авіважі	7	—	—	5	—	—	12	0,9
Відщепи	69	6	—	79	—	—	154	11,6
Пластини	304	8	6	128	1	1	448	33,7
Пластинки	24	—	—	21	—	—	45	3,4
Мікропластини	1	—	—	3	—	—	4	0,3
Р а з о м	914	34	11	356	7	8	1330	—
%	68,7	2,6	0,8	26,8	0,5	0,6	—	100

Таблиця 21. Радомишль І; редукція приплощадкової зони на сколах

Характер приплощадкової зони	Заготовки не реберчасті			Реберчасті заготовки		
	відщеп	пластина	% разом	відщеп	пластина	% разом
Рівний край	52	125	33,8	6	25	37
«Карниз»	16	31	8,4	3	3	7,1
Редукція дрібними сколами	59	117	31,6	4	29	39
Забитість краю	3	17	4,5	1	6	8,4
Абразивна пришліфовка	14	75	20,3	1	5	7,1
Змішаний («карниз» і редукція)	5	5	1,3	1	—	1,2
Р а з о м	149	370	100	16	68	100

того кременю були використані як заготовки для знарядь.

На стоянці простежуються всі складові повного циклу обробки кременю: необроблена сировина (жовна, конкреції), немодифіковані знаряддя (відбійники), пренуклеуси, нуклеуси та їхні фрагменти, сколи зі слідами кірки, реберчасті сколи, технічні сколи, заготовки, знаряддя, луски, різцеві сколи, фрагменти сколів та уламки.

Техніка розколювання кременю — відбивна, із застосуванням як твердого, так і м'якого відбійника. На використання твердого відбійника вказує наявність вираженого відбивного горбика майже на 4 % сколів. Водночас, майже 35 % сколів мають сліди «губки», що є свідченням застосування м'якого відбійника.

Комплексу стоянки притаманне абсолютне домінування паралельного розколювання. Серед нуклеусів переважають поздовжні підциліндричні з плоскою площадкою. Відповідні ознаки притаманні більшості сколів.

Технологія розколювання характеризується як суто верхньопалеолітична. Крім паралельних поздовжніх об'ємних нуклеусів, ознаками верхнього палеоліту є і наявність у комплексі авіажів та реберчастих сколів (10 %).

Відщепів у кілька разів більше ніж пластинчастих сколів. Але майже половина відщепів мають розміри до 30 мм, і їх не варто розглядати як потенційні заготовки. Відтак, саме пластини були провідною заготовкою, отже, і метою розколювання. Це підтверджується і подібністю відповідних параметрів пластин і нуклеусів. Так, найбільша довжина нуклеусів становить 168 мм (рис. 10), а найдовшої необробленої пластини — 125 мм.

Для отримання заготовок видовжених пропорцій з рівними паралельними краями часто застосовували спеціальну підготовку приплощадкової зони нуклеусів (табл. 15; 21). Лише третина проаналізованих сколів мали рівний край, ще майже 10 % сколів край площадки мав неприбраний «карниз». На решті заготовок фіксується редукція приплощадкової зони дрібними сколами (майже 32 %), абразивною пришліфовкою (трохи більше 20 %), інтенсивною підправкою, що призвела до забитості краю (4,5 %). Серед сколів з реберчастою огранкою кількість виробів з рівним краєм і приплощадковою зоною, редукованою дрібними сколами, приблизно однакова (37 % і 39 %, відповідно), а серед реберчастих пластин доля останніх навіть дещо більша (майже 43 %). Абразивна пришліфовка на реберчастих виробках трапляється втричі рідше, ніж підправка дрібними сколами.

Відтак, аналіз приплощадкової зони сколів засвідчив, що її редукція (найчастіше грубе збивання «карнизу») застосовувалася для усунення недоліків, що виникали на межі площадки та робочої поверхні, та заважали подальшому

отриманню якісних заготовок видовжених пропорцій.

Серед сколів (як відщепів так і пластин) частка первинних, дорсальна сторона яких на 75—100 % вкрита кіркою, становить приблизно 7 %.

Такі маркери як, з одного боку — наявність паралельних поздовжніх і біпоздовжніх підциліндричних і торцевих нуклеусів для отримання пластин шириною 20—30 мм, «губки» на сколах, і, з іншого боку — відсутність двобічних форм, кареноїдних нуклеусів, нуклеусів для мікропластин, не залишають інших варіантів як співставити крем'яну колекцію Радомишля І з колом гравецьких пам'яток. Водночас, варто зазначити про цілковиту відсутність серед типологічного ряду стоянки гравецьких ознак — гравецьких вістер, вістер з виїмкою, пластинок з притупленим краєм, ножів костюнківського типу. Єдиним типологічним «аргументом» може бути вагоме переважання тут різців, зокрема двограних, над скребками [Кононенко, 2015].

ПОДЯКИ

Висловлюю щирі подяки Л.В. Кулаковській, В.І. Усику, Д.Л. Гаскевичу за цінні поради, консультації та моральну підтримку.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита. — К., 1976. — 231 с.

Демиденко Ю.Э. Некоторые вопросы классификации каменной индустрии и хронологии Радомышльского позднепалеолитического поселения // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. — К., 1987. — С. 43—44.

Кононенко О.М. Вістря верхньопалеолітичної стоянки Радомишль І: техніко-типологічна характеристика // С.Н. Бибилов и первобытная археология. — СПб, 2009. — С. 165—173.

Кононенко О.М. Різці верхньопалеолітичної стоянки Радомишль І: технологія, типологія, статистика // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2010. — Вып. 18. — С. 45—55.

Кононенко О.М. Радомишль: нові перспективи вивчення верхньопалеолітичних стоянок // Магістеріум. — К., 2011а. — № 45. — С. 22—24.

Кононенко О.Н. Радомышльские верхнепалеолитические стоянки: распространенные стереотипы восприятия памятников // История археологии: личности и школы: Материалы Междун. науч. конф. к 160-летию со дня рождения В.В. Хвойки. — СПб, 2011б. — С. 324—330.

Кононенко О.Н. Перфораторы верхнепалеолитической стоянки Радомышль І // Каменный век: от Атлантики до пачифики. Замятинский сборник. — 2014. — Вып. 3. — С. 128—145.

Кононенко О.М. Крем'яні знаряддя верхньопалеолітичної стоянки Радомишль І: типологічна специфіка та її інтерпретація // Матеріали та дослідження Археологічного музею ІА НАН України. — К., 2015. — С. 35—64 (АДІУ. — Вып. 3 (16)).

Кононенко О.М., Пеан С. Археозоологічна характеристика фауністичного комплексу верхньопалеолітичного поселення Радомишль І // КДУ. — 2005. — Вып. 7. — С. 78—86.

Усик В.И. К вопросу о «гигантолитах», топорах и формах мустерских нуклеусов в позднепалеолитических комплексах (по материалам ремонтажа коллекций комплекса 2 Королево 2 и стоянки Радомишль) // *Vita antiqua*. — 2001. — № 3—4. — С. 167—179.

Усик В.И. Технологічні аспекти виготовлення клино-подібних нуклеусів у пізньому палеоліті // *Археологія*. — 2002. — № 2. — С. 10—19.

Шовкопляс И.Г. Отчет о работе Палеолитической экспедиции Института археологии АН УССР по раскопкам Радомишльской стоянки в 1957 и 1959 гг. / НА ІА НАН України. — 1957—1959/12.

Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (попереднє повідомлення) // *Археологія*. — 1964. — Т. XVI. — С. 89—102.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. — К., 1965а. — 327 с.

Шовкопляс И.Г. Радомишльская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита // *Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы*. — М., 1965б. — С. 104—116.

Tixier J. Typologie de l'Épipaleolithique de Maghreb. — Paris, 1963. — 212 p. (Arts et Metiers Graphiques (Memoire du C.R.A.P.E. — No. 2, Alger))

О.Н. Кононенко

ТЕХНОЛОГИЯ РАСЩЕПЛЕНИЯ КРЕМНЯ ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ РАДОМЫШЛЬ І

Предлагаемая работа посвящена анализу изделий первичного расщепления кремневых артефактов верхнепалеолитической стоянки Радомишль І. Среди сырья доминируют два вида кремня — местный темно-серый однородный, что составляет более двух третей изделий, и черный пятнистый, что составляет чуть более четверти соответствующих находок. На стоянке прослеживается все составляющие полного цикла как первичной, так и вторичной кремнеобработки — от сырья до чешуек и резцовых сколов.

Техника раскалывания кремня — отбивная, с применением как твердого, так и мягкого отбойника. Технология расщепления полностью соответствует верхнепалеолитической. Кремневому комплексу стоянки присуще абсолютное доминирование параллельного раскалывания. Среди нуклеусов преобладают параллельные продольные подцилиндрические с гладкой площадкой. Соответствующие признаки присущи оградке большинства сколов. Также среди нуклеусов значительная часть параллельных бипродольных (17 %). Пластины были ведущей заготовкой и целью раскалывания. Кроме параллельных продольных объемных нуклеусов, технологическими признаками верхнего палеолита является и наличие в комплексе авиважей, реберчатых сколов (10 %) и сколов, площадки которых имеют «губку» (35 %).

Анализ приплощадковой зоны сколов показал, что ее редукция применялась для устранения недостатков, которые возникали на границе площадки и рабочей поверхности и мешали дальнейшему получению качественных заготовок удлиненных пропорций. Среди приемов редукции часто применялось грубое оббивание «карниза».

Среди сколов часть первичных, дорсальная сторона которых на 75—100 % покрыта коркой, состав-

ляет примерно 7 %. При этом отмечается примерно одинаковая часть первичных отщепов и пластин.

Технология первичного расщепления этой стоянки, при условии отсутствия тут двусторонних форм, кареноидных нуклеусов и т.д., может быть сопоставима с памятниками гравецкого круга. Одновременно, в комплексе Радомишль І нет гравецких «культуроопределяющих» типов орудий — гравецких острий, острий с выемкой, ножей костяноковско-го типа, пластинок с притупляющей ретушью. Фиксируется только значительное преобладание резцов над скребками

Ключевые слова: Радомишль І, верхний палеолит, технология расщепления, кремень, нуклеус, отщеп, пластина.

О.М. Kononenko

THE FLINT KNAPPING TECHNOLOGY OF THE UPPER PALEOLITHIC SITE RADOMYSHL' I

The most numerous category of artifacts in the collection of the Upper Paleolithic site Radomyshl' I are those of primary reduction. However, the full cycle of both primary and secondary stage of lithic production, from raw materials to chips and burin spalls, is represented. Two sorts of raw materials — the local dark gray flint (two thirds of the artifacts) and the black «like Desnanian» flint (more one quarter of them) are common.

The flint knapping technique used is percussion with both hard and soft hammer. The presence of a strong bulb of applied force on 4 % of the blanks shows the use of hard hammer. At the same time, presence of a «lip» on almost 35 % of the blanks shows the use of a hammer of soft material.

The knapping technology is clearly Upper Palaeolithic. The parallel technique of knapping dominates the assemblage. Uni- and bidirectional sub-cylindrical cores with a flat striking platform are dominant. The majority of blanks have similar negatives on their dorsal surface. Blades were the main blanks and the goal of knapping. The occurrence of core-tablets, crested blades (10 %) and blanks with «lip» also indicate Upper Palaeolithic technology.

Analysis of the area below the platform shows that preparation and reduction was often applied in this location. This was intended for the removal of defects on the line between the platform and working surface, thus enabling further production of high-quality elongated blanks. Rough percussion was used to reduce overhang more often than abrasion grinding.

The proportion of primary chips covered with a crust on 75—100 % of their dorsal side is approximately 7 % of the blanks.

A number of characteristics, such as parallel, uni- / bidirectional prismatic and end cores, a «lip» on blanks show that the Radomysl' I assemblage is closer to the Gravettian techno-complex than to any other known in Ukraine. At the same time, in accordance with a typological analysis, the major Gravettian tools, such as Gravette point, Kostenki knife and backed bladelet are absent.

Keywords: Radomyshl' I, Upper Palaeolithic, knapping technology, flint, core, flake, blade.

Одержано 8.12.2016

А.В. Корохина

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА ДРЕВНЕЙ КЕРАМИКИ В АРХЕОЛОГИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ: К СОВРЕМЕННОМУ СОСТОЯНИЮ ПРОБЛЕМЫ ¹

Сделан обзор современного состояния проблемы исследования технологии производства древней керамики на территории Восточной Европы. Рассмотрены основные для постсоветского пространства направления технологического анализа, проведено их сравнение, намечены перспективные области применения и ограничения каждого из них.

Ключевые слова: Восточная Европа, археологическая керамика, подход, методика.

ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ПОДХОДОВ

История изучения технико-технологических аспектов производства древней керамики на территории Восточной Европы насчитывает более столетия. В течение этого времени был представлен уже не единичный историографический очерк проблемы, включая попытки классификации исследовательских подходов в рамках данного направления [Бобринский, 1978, с. 5—14; Глушков, 1996, с. 5—7; Жушиховская, 2004, с. 6—9; Мыльникова, 2007, с. 10—21; 2015, с. 108—117; Володина, Черная, 2012; Цетлин, 2012, с. 19—30; Бердников, Лохов, 2014, с. 10—15]. Вместе с тем, до настоящего времени общей классификации подходов не существует, что объясняется слабой разработкой методологической базы [Мыльникова, 2015, с. 117]. Очевидно, что в разных случаях в данный термин вкладывается разное содержание.

1. Статья подготовлена по материалам доклада, прочитанного в рамках семинара «Antike Keramik Modern Analysiert / Ancient Ceramics Up-to Date Analysed» (Freie Universität, Institut für Prehistorische Archäologie, Berlin). Выражаю благодарность Volkswagen Foundation за возможность посетить семинар.

В современных исследованиях, объектом которых является археологическая керамика, понятие «подход» используется как в значении стратегии исследования (функциональный, экологический и т. д.), так и в значении способа анализа и интерпретации информации об источнике (классификация подходов Ю.Б. Цетлина). Часто не проводится различие между подходами общенаучного и конкретно-научного уровней (отчего, например, происходят «разночтения» в трактовке системного подхода: [Салангин, 2001, с. 83]). Наконец, известен ряд авторских подходов, предложенных исследователями, исходя из собственного понимания особенностей изучаемого ими объекта [Бердников, Лохов, 2014, с. 17—20]. Слабая разработка подобных, на первый взгляд, абстрактных вопросов усложняет задачу систематизации существующих разработок.

Сегодня все большее распространение получает классификация подходов Ю.Б. Цетлина, которая позволяет систематизировать исследования с точки зрения использованных правил анализа источников, т. е. отражает различия методологии. Ее основные положения сводятся к следующему.

На основе ряда черт (объект и задачи исследования, способы интерпретации информации, позитивные и негативные черты) была предложена схема эволюции трех подходов, которые рассматриваются как своего рода «ступени в развитии научного познания» [Цетлин, 2001; 2012, с. 30—38, табл. 1]. Для *эмоционально-описательного* подхода объектом исследования являются «морфологические особенности сосудов» ², анализ основывается на визуаль-

2. Определение здесь учитывает не только особенности формы, но также — орнамента и технологии.

ной систематике. Интерпретация результатов имеет субъективный характер, основываясь на данных этнографии, здравом смысле и опыте исследователя. При *формально-классификационном подходе* объектом выступают формальные морфологические и физико-химические признаки. Задачей исследования является классификация признаков, также в основе формальная, с широким применением методов точных наук. Интерпретация накладывается наиболее правдоподобным образом на результат классификации. Наконец, *историко-культурный подход* изучает «следы приемов изготовления и использования сосудов» и ставит цель реконструкции «культурных традиций» в области гончарного производства и потребления керамики. Интерпретация базируется на знании того, какие именно и каким образом исторические явления отображаются в реконструируемых «навыках» и «традициях».

Современные специализированные исследования в области палеогончарства связываются с развитием двух последних подходов. По структуре они не равнозначны. Историко-культурный подход разработан А.А. Бобринским и его школой и представляет собой жестко структурированную систему анализа, сочетающую теорию, методику и технику исследования технико-технологических особенностей керамики. Формально-классификационный подход не связан одной общей традицией и включает различные по характеру разработки — от развитых систем анализа технологической информации до разведок в области применения тех или иных методов.

Некоторые исследователи оспаривают принцип эволюции подходов, считая, что различные направления и методики имеют свои преимущества в решении различного типа задач [Салангин, 2001]. Уязвимо для критики и положение об отсутствии недостатков у историко-культурного подхода [Цетлин, 2012, с. 36].

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ПОДХОД А.А. БОБРИНСКОГО И ЕГО КРИТИКА

На постсоветском пространстве наиболее развитыми оказались те школы археологической керамологии, традиции которых были заложены еще в советский период. Одной из наиболее известных из них является школа А.А. Бобринского, работающая с конца 1950-х гг. над развитием историко-культурного подхода.

Основные центры известны в Москве (группа «История керамики» Института археологии РАН) и Самаре (Самарская экспедиция по экспериментальному изучению древнего гончарства). В рамках подхода проводятся исследования как с точки зрения дальнейшего развития методики [Цетлин, 1988; 1999; 2006; Бобринский, Васильева, 1998; Волкова, 1998; Бобринский, 1999; Васильева, Салугина, 1999; Лопатина, Каздым,

2010; Tsetlin, Volkova, 2011 и др.], так и решения ситуационных вопросов. Последние охватывают широкий хронологический и пространственный диапазон (от неолита до средневековья, от Среднего Поднепровья до Зауралья и от лесной зоны Евразии до Закавказья и даже Ближнего Востока). При научных центрах созданы обширные базы эталонов, которые насчитывают в целом более 20 тыс. образцов [Tsetlin, 2013; Васильева, Салугина, 2015].

Историко-культурный подход представляет собой целостную и хорошо структурированную систему способов анализа технико-технологических данных.

Методы получения информации основаны на визуальной диагностике признаков с помощью бинокулярного микроскопа (т. н. керамическая трасология) и ряде других способов, не требующих специального технического обеспечения. Решающее значение для точности определений имеет база эталонов и результаты экспериментального моделирования, с которыми проводится сравнение наблюдаемых признаков. Интерпретация основывается на исследовании репрезентативных выборок.

Теория интерпретации разработана на основе этнографических данных о восточноевропейском гончарном производстве, значительный массив которых собран самим А.А. Бобринским и его учениками. На основе учета доступных для наблюдения технологических признаков проводится реконструкция «навыков труда» древних гончаров. Группа навыков, которая отвечает решению узкой технологической задачи, выделяется в одну из двенадцати ступеней создания керамики, которые образуют систему «гончарное производство». На основе реконструкции системы навыков проводится реконструкция «культурных традиций». Установлено определенное «поведение» конкретных групп навыков в условиях смены этнокультурного состава производителей керамики, что служит основой исследования этнокультурных процессов.

Круг решаемых задач. В области получения данных метод керамической трасологии (как базовый для программы) успешно применим к диагностике и описанию макропризнаков. В области интерпретации подход нацелен на исследование этнокультурных процессов¹.

Об *ограничениях* подхода начали говорить с середины 1990-х гг. В области получения данных обращено внимание на его ограниченные возможности при характеристике исходного сырья, сушки и обжига керамики; вероятность квазидиагноза в условиях визуальной диагностики [Глушков, Гребенщиков, Журицкая, 1999, с. 157]. В области интерпретации указано на невозможность проверки, насколько тот или

1. Его основатель А.А. Бобринский исследовал также вопросы социально-экономического порядка [Бобринский, 1991].

иной технологический признак (разница в технологических операциях) отражает реальное отличие культурных традиций. Кроме культурной традиции, также должно учитываться влияние других факторов (социального, функционального, географического) [Жущиховская, 1990; Ламина, Лотова, Добрецов, 1995, с. 4; Глушков, 1996, с. 119].

Не смотря на отмеченные недостатки, значение историко-культурного подхода в настоящее время сложно переоценить для исследования этнокультурных процессов, особенно в условиях отсутствия в распоряжении исследователей специального инструментального обеспечения. Особенно отметим следующее.

А. Керамическая трасология, основываясь на эксперименте и этнографических данных, незаменима для понимания многих аспектов палеогончарного производства и в той или иной форме используется в различных методиках.

Б. Без значительных технических и материальных затрат она позволяет проводить диагностику признаков на больших выборках. Правда, точность такой диагностики иногда ставится под сомнение, указывается на необходимость уточнения результатов с помощью специализированных инструментальных методов.

В. Даже в условиях внедрения последних значение бинокулярной микроскопии, вероятно, будет сохраняться для задач первичной оценки признаков и классификации проб [Bishop, Rands, Holley, 1982, p. 281].

АЛЬТЕРНАТИВА

Альтернативное направление технологического анализа начало развиваться с 1980-х гг. в археологии Западной Сибири и Дальнего Востока. Характерной его чертой стало применение методов естественных наук, прежде всего, петрографии, в сочетании с другими методиками (керамическая трасология, эксперимент, этноархеология).

В рамках данного направления наиболее развитые системы анализа керамической технологии разработаны И.Г. Глушковым и И.С. Жущиховской.

Среди методов выделения информации широкое развитие получила петрография. И.С. Жущиховская явилась соразработчиком первой в регионе программы петрографического анализа керамики [Жущиховская, Залищак, 1986]. Таким образом, были предприняты практические шаги к решению вопроса об адаптации этой методики к задачам археологии, поставленного еще в середине 1960-х гг. [Круг, 1965]. В совместной работе И.Г. Глушков, А.В. Гребенщиков, И.С. Жущиховская сформулировали требования к отбору образцов: предварительная визуальная классификация фрагментов с дальнейшим отбором проб из каждой серии. Обоснован метод эксперимен-

тальной петрографии, который предполагает сравнение петрографической информации с данными базы эталонов [Глушков, Гребенщиков, Жущиховская, 1999, с. 153—159]¹. В ходе анализа привлекаются также данные этнографии и экспериментального моделирования, прочих естественнонаучных методов.

Теория интерпретации. Подход к анализу керамики, предложенный И.Г. Глушковым, был первой попыткой пересмотра некоторых положений методики А.А. Бобринского и ее альтернативой на пространствах Восточной Европы [Глушков, 1996]. Его теоретическая основа опирается на «вещеведческий» анализ и понимание «исторической реконструкции» как моделирования, основанного на закономерностях, заложенных в самом источнике. Выявление признаков и моделей их «поведения» происходит на основе логики, наблюдения, этнографии и данных эксперимента.

И.С. Жущиховская в рамках основанного ею подхода (т. н. «системного»²) поставила задачу комплексной реконструкцией гончарных традиций, рассматривающей развитие гончарного производства в связи с другими компонентами социально-экономической системы

1. В развитие петрографического метода ощутимый вклад внес также С.Ю. Внуков, который использовал его результаты для исследования вопросов экономики античных поселений Северного Причерноморья [Внуков, 1993; 1994; 1996; 1999; 2006 и др.]. Он, в частности, предложил метод сравнительной петрографии и сформулировал требования к его применению: 1) репрезентативность выборки; 2) привлечение сравнительного археологического и геологического материала для выяснения характерных признаков минерального состава керамики; 3) учет связи минерального состава с морфологией и функциональным назначением керамики, его зависимость от способов обработки глин. Полученные данные классифицируются и сравниваются с помощью статистических методов [Внуков, 1999; 2006, с. 18—47].

Кроме этого, в последние десятилетия появились работы геологов, адаптированные к археологическим задачам. Утвердилось направление археологическая минералогия, целью которого является изучение минералов, горных пород и некоторых искусственных веществ, использовавшихся человеком в древности (в том числе керамики), способами и методами прикладной минералогии [Бушмакин, 1999; Юшкин, 2005; Каздым, 2007; 2009; 2010; Кулик, Постнов, 2009]. Фактически, одним из первых его разработывал и внедрял украинский археолог В.Ф. Петрунь [Бруйко, Видейко, Сапожников, 2005].

2. В то же время, нужно отметить, что системный подход — общенаучное понятие, принципы которого используются в ряде постсоветских методик анализа керамики в их интерпретационной части, в частности, при реконструкции социально-экономической системы [Жущиховская, 1991; 1996; 2004], структуры самого гончарного производства [Бобринский, 1978, с. 14—15; 1999, с. 8—14; Волкова, 1991] или орнаментов глиняной посуды [Калинина, 1981; Скарбовенко, 1999].

древних коллективов. В составе гончарного производство исследовательница выделяет три взаимосвязанные подсистемы: 1) экологические условия; 2) технико-технологический цикл; 3) организация гончарства. Закономерно могут быть выделены как внутренние, так и внешние связи системы (последние — в рамках структуры более общего уровня, отвечающей социально-экономической организации коллектива).

Круг решаемых вопросов. Внедрение в исследования керамики минералого-петрографического анализа наряду с бинокулярным (а в работах ряда исследователей — целой серии «точных» методов) позволило включить в область анализа диагностику микропризнаков, связанных с особенностями исходного сырья, формовочных масс и температуры обжига. В области интерпретации подход И.Г. Глушкова фокусируется на изучении влияния экологического и функционального факторов на формирование керамической традиции. Подход И.С. Жущиховской ставит задачи более широкой реконструкции, включающей выяснение связей гончарства с иными сферами производства и социальными факторами.

Дальнейшая разработка этих вопросов в последние десятилетия продолжалась другими исследователями (Е.В. Ламина, Л.Н. Мыльникова, М.П. Чемякина, Л.С. Кобелева и др.).

Интересные результаты дала работа по разграничению влияния экологического и этнокультурного факторов на формирование особенностей гончарной продукции, предпринятая новосибирскими учеными [Ламина, Лотова, Добрецов, 1995]. Ее особенность составляет анализ разнокультурных материалов (от эпохи раннего металла до средневековья) в рамках ограниченного географического региона — Барабинской лесостепи в Западной Сибири. Для характеристики исходного сырья и режима обжига керамики использован ряд методов (петрография, рентгенофазовый, термogravиметрический и др.), экспериментальное моделирование. Результаты этой своеобразной «разведки» показали, что большинство образцов (независимо от культурной и хронологической принадлежности) изготовлены из принципиально сходных по составу формовочных масс, что связано с использованием одинакового типа глинистого сырья. Состав неорганических примесей (минерального отощителя) оказался более разнообразным, хотя и здесь общее влияние оказывало геологическое строение района. Вместе с тем оказалось возможным выделять и типологизировать группы керамики по совокупности признаков [Ламина, Лотова, Добрецов, 1995, с. 74—88].

В сфере развития методики комплексной реконструкции гончарства следует отметить работы Л.Н. Мыльниковой. Серия ее публикаций ориентирована на реконструкцию этнокультурных процессов, где ситуационные задачи

(анализ керамики Западной Сибири от неолита до средневековья) решаются на фоне развития методических аспектов (некоторые из работ последних лет: [Мыльникова, 1999; Мыльникова, Чемякина, 2002; Дребущак и др., 2006; Дребущак, Дребущак, Мыльникова, 2010; Матасова и др., 2013; Молодин и др., 2015; Мыльникова, 2015 и др.]). В докторской диссертации, посвященной керамике Западной Сибири времени перехода от эпохи бронзы к раннему железному веку, исследовательница затрагивает проблему реконструкции стадий гончарного производства и привлекает полученные данные к решению вопросов историко-культурного характера. В результате выделены памятники с автохтонной керамической традицией и многокомпонентные, а также различные модели взаимодействия автохтонной и инокультурной традиций [Мыльникова, 2015].

Ограничения. Целенаправленная критика направления ведется представителями историко-культурного подхода. Считается, что данные, полученные вне системы правил, принятой в рамках последнего, «очень сложно ... использовать для изучения историко-культурных особенностей древней керамики» [Цетлин, Волкова, 2010, с. 56]. Основные недостатки связываются с областью интерпретации, а именно — формальный выбор признаков и процедур сравнения, субъективный выбор варианта классификации [Цетлин, 2012, с. 34—35]. В то же время, по мнению И.Г. Глушкова, на уровне технологии, материала и использования «вряд ли можно осознать те особенности, которые лежат в основе осознания вещи древним человеком» [Глушков, 1996, с. 13].

Значение подходов И.Г. Глушкова, И.С. Жущиховской и их последователей видится, прежде всего, в рассмотрении керамики как комплексного объекта, на формирование характеристик которого (кроме этнокультурного) влиял также ряд других факторов; во внедрении естественнонаучных методов, определении возможностей различных методов и техник получения информации технико-технологического плана.

* * *

Особенностью последнего времени стала развернувшаяся в печати дискуссия между представителями историко-культурного и формально-классификационного подходов. Поводом к ней послужила работа группы ученых из Санкт-Петербурга, посвященная исследованию неолитической керамики и проблем неолитизации Восточной Европы [Мазуркевич, Долбунова, Кулькова, 2013], явившаяся частью серии исследований в этом направлении [Долбунова, 2015; Долбунова, Мазуркевич, 2015 и др.].

Авторы применили новую для Восточной Европы программу анализа керамики, основан-

ную на разработках американской и западноевропейской археологии. Суть ее заключается в учете максимального количества признаков, выделенных с помощью естественнонаучных методов, и воссоздании на их основе «цепочек технологических операций». Последние состоят из сходных приемов, которые различаются на отдельных этапах создания сосуда. На основе учета этих различий реконструируются «фазы керамики» и культурные традиции. Отмечается влияние комплекса факторов на формирование особенностей «цепочек операций». Принципы их интерпретации опираются на этнографические и этноархеологические данные, опыт исследователя, хотя (как и в ряде других методик) остаются преимущественно открытым вопросом.

В критике, последовавшей со стороны представителей историко-культурного подхода, в качестве главных недостатков отмечены отсутствие четкой процедуры исследования и не унифицированность терминологии [Васильева, 2013]. В ответных замечаниях указывается, что наблюдаемое по этнографическим и археологическим данным разнообразие вариаций технологических признаков сложно вписать в жесткие схемы А.А. Бобринского, а технологическая культурная традиция отличается большей «гибкостью» к трансформации. Как и в работах других оппонентов А.А. Бобринского, отмечена необходимость учета многообразия факторов, влияющих на сложение керамических традиций, а также требование фиксации максимального количества признаков для воссоздания «цепочки технологических операций» [Мазуркевич, Долбунова, Кулькова, 2013а].

В целом, пока сложно сказать, какие новые преимущества данная методика имеет перед уже сложившимися в регионе. В основных чертах она перекликается с характерными для восточноевропейского пространства подходами — и в наборе понятий, и методов, и способов интерпретации, что отмечают дискутирующие с обеих сторон [Васильева, 2013, с. 110; Мазуркевич, Долбунова, Кулькова, 2013а, с. 29—31].

На данном этапе можно предполагать позитивное значение развернувшейся дискуссии, открывающей возможности к обсуждению накопившихся спорных вопросов. Не менее перспективны случаи сотрудничества представителей двух подходов для выяснения конкретных аспектов анализа технико-технологической информации [Лопатина, Каздым, 2010]. Вероятно, именно таким способом удастся точнее определить области применения и ограничения сложившихся подходов и методик.

Представляется также, что опыт развития постсоветских школ будет полезен при выработке стратегий технико-технологического анализа керамики украинской керамологией, для которой пока характерно только эпизодическое обращение к теме и заимствование методик зарубежных коллег.

Бердников И.М., Лохов Д.Н. Керамика в археологии: описание, анализ, методы исследования: Учеб. пособие. — Иркутск, 2014. — 163 с.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М., 1978. — 272 с.

Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). — Самара, 1999. — С. 5—109.

Бобринский А.А., Васильева И.Н. О некоторых особенностях пластического сырья в истории гончарства // Проблемы древней истории Северного Прикаспия. — Самара, 1998. — С. 193—217.

Брумяко И.В., Видейко М.Ю., Сапожников И.В. Виктор Федорович Петрунь и его вклад в археоминералогии // Археоминералогия и ранняя история минералогии. — Сыктывкар, 2005. — С. 17—22.

Бушмакин А.Ф. Археологическая минералогия — объекты и задачи // Материалы II Междунар. минералогического семинара «История и философия минералогии». — Сыктывкар, 1999. — С. 97.

Васильева И.Н. Древнейшая керамика Восточной Европы. Комментарии // Российский археологический ежегодник. — 2013. — № 3. — С. 110—119.

Васильева И.Н., Салугина Н.П. Экспериментальный метод в изучении древнего гончарства (к проблеме разработки структуры научного исследования с использованием физического моделирования) // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. — Самара, 1999. — С. 181—198.

Васильева И.Н., Салугина Н.П. Самарская экспедиция по экспериментальному изучению древнего гончарства (СЭЭИДГ): 25 лет работы // Самарский научный вестник. — 2015. — № 3 (12). — С. 8—27.

Внуков С.Ю. Применение метода сравнительного петрографического анализа для определения центра производства светлоглиняных амфор // Проблемы палеоэкологии древних обществ. — М., 1993. — С. 134—148.

Внуков С.Ю. Сравнительный петрографический анализ синопской амфорной тары // Боспорский сборник. — 1994. — Вып. IV. — С. 68—94.

Внуков С.Ю. Задачи и проблемы петрографического исследования древней керамики // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. — Самара, 1999. — С. 141—150.

Внуков С.Ю. Сравнительный петрографический анализ херсонесской керамики // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва; Магнитогорск, 2000. — Вып. IX. — С. 204—212.

Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. — СПб, 2006. — Ч. II: Петрография, хронология, проблемы торговли. — 324 с.

Волкова Е.В. Историко-культурный подход к изучению орнаментов на древней глиняной посуде // Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения): Тез. конф. — Куйбышев, 1991. — С. 31—34.

Волкова Е.В. Роль эксперимента в реконструкции фатьяновской гончарной технологии // Тверской археологический сборник. — 1998. — Вып. 3. — С. 125—134.

Володина В.С., Черная М.П. К методике исследования русской средневековой городской керамики как исторического источника // Вестн. Омского ун-та. — 2012. — № 2. — С. 332—335.

Глушков И.Г. Керамика как археологический источник. — Новосибирск, 1996. — 328 с.

Глушков И.В., Гребеников А.В., Жутиховская И.С. Петрография археологической керамики: пробле-

- мы, возможности и перспективы // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. — Самара, 1999. — С. 150—166.
- Долбунова Е.В. Древнейшие керамические традиции в Днепро-Двинском междуречье (7—6-го тыс. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — СПб, 2015. — 23 с.
- Долбунова Е.В., Мазуркевич А.Н. Технологический анализ глиняной посуды раннего—позднего неолита Днепро-Двинского междуречья, технологические следы и их интерпретация // Самарский научный вестник. — 2015. — № 4 (13). — С. 24—37.
- Дребушак В.А., Дребушак Т.Н., Мыльникова Л.Н. Физико-химическое исследование керамики с поселений переходного времени от бронзового к железному веку Линево-1: возможности методов и интерпретация результатов // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2010. — № 4. — С. 60—75.
- Дребушак В.А., Мыльникова Л.Н., Дребушак Т.Н., Бодырев В.В., Молодин В.И., Деревянко Е.И., Мыльников В.П., Нартова А.В. Физико-химическое исследование древней керамики (на примере изделий переходного времени от бронзового к железному веку). — Новосибирск, 2006. — 98 с.
- Жущиховская И.С. Методы микроскопии в изучении состава керамики первобытных культур юга Дальнего Востока // Экспериментальная археология: известия лаборатории экспериментальной археологии Тобольского пединститута. — Тобольск, 1991. — С. 34—48.
- Жущиховская И.С. Системный подход в изучении древнего гончарства // Керамика как исторический источник. — Тобольск, 1996. — С. 9—11.
- Жущиховская И.С. Очерки истории древнего гончарства Дальнего Востока России. — Владивосток, 2004. — 310 с.
- Жущиховская И.С., Залищак Б.А. Петрографический метод в изучении древней керамики Приморья // Методы естественных наук в изучении древних производств на Дальнем Востоке СССР. — Владивосток, 1986. — С. 55—67.
- Каздым А.А. Методические указания по петрографическому исследованию древней керамики. — М., 2007. — 51 с.
- Каздым А.А. Современные проблемы отечественной археологической минералогии // Новые методы технологической минералогии при оценке руд металлов и промышленных минералов. — Петрозаводск, 2009. — С. 164—170.
- Каздым А.А. Археологическая минералогия. — М., 2010. — 44 с.
- Калинина И.В. Системный подход к изучению орнаментации гребенчатой неолитической керамики Прикамья // Вопросы археологии Урала. — 1981. — Вып. 15. — С. 41—43.
- Круг О.Ю. Применение петрографии в археологии // МИА. — 1965. — № 129. — С. 146—152.
- Кулик Н.А., Постнов А.В. Геология, петрография и минералогия в археологических исследованиях. Учеб.-методич. пособие. — Новосибирск, 2009. — 103 с.
- Ламина Е.В., Лотова Э.В., Добрецов Н.Н. Минералогия древней керамики Барабы. — Новосибирск, 1995. — 126 с.
- Лопатина О.А., Каздым А.А. О естественной примеси песка в древней керамике (к обсуждению проблемы) // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. — М., 2010. — С. 46—57.
- Мазуркевич А.М., Долбунова Е.В., Кулькова М.А. Керамические традиции в раннем неолите Восточной Европы // Российский археологический ежегодник. — 2013. — № 3. — С. 27—109.
- Мазуркевич А.М., Долбунова Е.В., Кулькова М.А. Подходы к изучению древнейшей глиняной посуды Восточной Европы (ответ оппонентам) // Российский археологический ежегодник. — 2013а. — № 3. — С. 134—140.
- Матасова Г.Г., Казанский А.Ю., Позднякова О.А., Молодин В.И., Мыльникова Л.Н., Нестерова М.С., Кобелева Л.С. Итоги и перспективы применения петромагнитного метода для исследования археологических памятников Барабинской лесостепи // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. — 2013. — Т. XIX. — С. 260—264.
- Молодин В.И., Мыльникова Л.Н. Теория и практика исследования древней керамики: традиционные и новейшие методы // Самарский научный вестник. — 2015. — № 3 (12). — С. 122—127.
- Молодин В.И., Мыльникова Л.Н., Марченко Ж.В., Васильев С.К., Ефремова Н.С., Кобелева Л.С., Кулик Н.А., Нестерова М.С., Позднякова О.А. Традиции и инновации культур эпохи неолита — раннего железного века Обь-Иртышского междуречья в контексте использования методов естественных наук // Естественные методы исследований и парадигма современной археологии. — М., 2015. — С. 68—79.
- Мыльникова Л.Н. Гончарство неолитических племен Нижнего Амура (по материалам поселения Кондон-Почта). — Новосибирск, 1999. — 159 с.
- Мыльникова Л.Н. Методы изучения археологической керамики. Учебно-методическое пособие. — Новосибирск, 2007. — 80 с.
- Мыльникова Л.Н. Керамика переходного времени от бронзового к железному веку лесостепной зоны Западной Сибири: диалог культур: Дис. ... докт. ист. наук. — Новосибирск, 2015. — Т. 1. — 491 с.
- Мыльникова Л.Н., Чемякина М.А. Традиции и инновации в гончарстве древних племен Барабы. — Новосибирск, 2002. — 200 с.
- Салангин Д.А. О подходах и методах изучения керамики из археологических раскопок // Древние ремесленники Приуралья. — Ижевск, 2001. — С. 76—89.
- Скарбовенко В.А. Структурные уровни орнамента // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). — Самара, 1999. — С. 199—212.
- Цетлин Ю.Б. К проблеме сосуществования неолитических культур Верхнего Поволжья // Проблемы изучения археологической керамики. — Куйбышев, 1988. — С. 45—62.
- Цетлин Ю.Б. Основные направления и подходы к изучению органических примесей в древней керамике // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. — Самара, 1999. — С. 110—140.
- Цетлин Ю.Б. Эволюция исследовательских подходов к изучению керамики в археологии // Древние ремесленники Приуралья. — Ижевск, 2001. — С. 54—75.
- Цетлин Ю.Б. Об определении степени ожелезненности исходного сырья для производства глиняной посуды // Вопросы археологии Поволжья. — Самара, 2006. — Вып. 4. — С. 421—425.
- Цетлин Ю.Б. Древняя керамика: теория и методы историко-культурного подхода. — М., 2012. — 384 с.
- Цетлин Ю.Б., Волкова Е.В. Роль естественно-научных методов в изучении древней керамики как источника исторической информации // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2010. — № 4 (44). — С. 52—59.

Юшкин Н.П. Археоминералогия: становление и перспективы // Археоминералогия и ранняя история минералогии. — Сыктывкар, 2005. — С. 5—6.

Bishop R.L., Rands R.L., Holley G.L. Ceramic compositional analysis in archaeological perspective // Advances in archaeological method and theory. — 1982. — Vol. 5. — P. 275—330.

Tsetlin Yu.B. 50th anniversary of the History of Ceramics Laboratory, Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences // The Old Potter's Almanac. — 2003. — Vol. 18, n 1. — P. 16—19.

Tsetlin Yu.B., Volkova E.V. The role of science-based methods in the study of ancient pottery as a source of historical information // Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia. — 2011. — 38 (4). — P. 52—59.

A.B. Корохіна

ТЕХНОЛОГІЯ ВИРОБНИЦТВА ДАВНЬОЇ КЕРАМІКИ В АРХЕОЛОГІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДО СУЧАСНОГО СТАНУ ПРОБЛЕМИ

Нині відомо декілька спроб класифікації підходів до дослідження техніко-технологічних аспектів виробництва давньої кераміки на території Східної Європи. Водночас спостерігається відсутність загальноприйнятого розуміння змісту терміну «підхід».

Для характеристики сучасного стану проблеми доцільно застосовувати класифікацію підходів Ю.Б. Цетліна, що дозволяє систематизувати дослідження з точки зору застосованих правил аналізу джерел. Згідно неї, сучасні спеціалізовані дослідження в області палеогончарства пов'язуються з розвитком «формально-класифікаційного» та «історико-культурного» підходів.

На пострадянському просторі найрозвиненішими виявилися ті школи археологічної керамології, традиції яких було закладено ще в радянський період. Однією з найвідоміших є школа О.О. Бобринського, що від 1950-х рр. працює над розвитком історико-культурного підходу. Його значення на сучасному етапі важко переоцінити для досліджень етнокультурних процесів, особливо за відсутності в розпорядженні дослідників високотехнологічного інструментального обладнання.

Альтернативний напрям технологічного аналізу розпочався в 1980-і рр. в археології Західного Сибіру та Далекого Сходу. Його характерною рисою є застосування природничих методів у поєднанні з іншими (керамічна трасологія, експеримент, етноархеологія). Особливою глибиною розробки проблеми вирізняються дослідження І.Г. Глушкова та І.С. Жушиховської. Значення цього напрямку вбачається, передусім, у розгляді кераміки як комплексного об'єкта, на формування характеристик якого (крім етнокультурного) чинила вплив також низка інших факторів, а також у впровадженні природничих методів, спробах визначення можливостей різних методів аналізу інформації техніко-технологічного характеру.

Не виключено, що дискусія, яка нещодавно розгорнулася між представниками двох підходів, як і

випадки їхнього співробітництва, сприятимуть точнішому визначенню області застосування та обмежень різних методик техніко-технологічного аналізу кераміки.

Ключові слова: Східна Європа, археологічна кераміка, підхід, методика.

A.V. Korokhina

TECHNOLOGY OF ANCIENT CERAMICS MANUFACTURING IN EASTERN EUROPEAN ARCHAEOLOGY: THE CURRENT STATE OF PROBLEM

There are currently few attempts to classify approaches to the study of the technical and technological evidence of ancient ceramic manufacture in Eastern Europe. In addition, there is an absence of a generally accepted understanding of the meaning of the term «approach».

To characterise the current state of the problem the classification of Yu.B. Tsetlin is the most useful. It allows us to organise issues from the perspective of the rules of data analysis that were used. According to this classification, modern specialised research in the field of paleo-ceramic manufacture is connected with the development of «formal classificatory» and «historical and cultural» approaches.

Most scientific schools of archaeological ceramology of the post-Soviet area have continued developing traditions of the Soviet period. The school of A.A. Bobrinskiy, which has worked within the historical and cultural approach from the 1950s, is one of the most well-known among them. The importance of the historical and cultural approach in the study of ethnic and cultural processes is difficult to argue against, especially when high-tech equipment is unavailable for researchers.

An alternative approach to technological analysis began in the 1980s in West Siberian and Far East archaeology. Its characteristic feature is the use of natural-science methods in combination with other techniques (ceramic trace analysis, experiment, ethnoarchaeology). The most well-known research programs were developed by I.G. Glushkov and I.S. Zhushikhovskaya. The importance of this approach includes: the complex analysis of the ceramics, specifically the recognition that its features were influenced by different factors (not only ethnic and cultural), the application of natural-science methods and attempts to define the possibilities of different methods of technological analysis.

It seems that the discussion that emerged recently between supporters of these two approaches, as well as examples of their collaboration, will lead to a more precise definition of both the scope and limitations of different methods of ceramic analysis.

Keywords: Eastern Europe, archaeological ceramics, approach, methodology.

Одержано 12.11.2016

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК: 903.4(477.42)''634''

Д.Л. Гаскевич

ГЛИНСЬКЕ I — НЕОЛІТИЧНА ПАМ'ЯТКА НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ (за матеріалами досліджень 1955 та 1957 рр.)

У статті розглянуто та критично проаналізовано наявні дані про неолітичне поселення Глинське I, досліджене В.М. Даниленком та П.І. Хавлюком 60 років тому. Вперше вичерпно опубліковано неолітичні знахідки з пам'ятки, що зберігаються в Наукових фондах та Археологічному музеї Інституту археології НАН України.

Ключові слова: неоліт, буго-дністровська культура, культура Криш, керамічний посуд, крем'яні вироби.

ВСТУП

Неоліт басейну Південного Бугу представлений численними пам'ятками буго-дністровської культури (далі БДК) та наразі одним поселенням культури лінійно-стрічкової кераміки Кам'яне-Завалля. Виділення БДК і розробка питань її періодизації та синхронізації з іншими культурами стало результатом порівняно нетривалих польових досліджень неоліту лісостепового Побужжя, здійснених у 1949 та 1955—1961 рр. Середньобузькою експедицією Інституту археології АН УРСР на чолі з В.М. Даниленком. Колекції матеріалів вивчених тоді пам'яток зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. Кілька десятків найяскравіших знахідок з цих колекцій — крем'яні вироби, керамічний посуд, знаряддя з каменю, кістки та рогу — виставлені у постійній експозиції Археологічного музею ІА НАНУ, де БДК присвячена окрема вітрина.

Згадані роботи, що призвели до виділення БДК, провадилися переважно в місцях, які підлягали затопленню водосховищами кількох невеликих ГЕС — Ладизинської, Глибочанської, Тернівської, Гайворонської. Новобудовний

характер досліджень за умов браку часу, коштів і технічних можливостей у поєднанні з низкою суб'єктивних чинників, зумовили те, що більшість неолітичних пунктів були вивчені лише зачистками та невеликими розкопами. Фрагментарність дослідження пам'яток доповнилася численними вадами польової документації та публікацій. Останнім часто притаманні поверхове та вибіркове надання інформації, відсутність планів пам'яток, креслень розкопів і рисунків знахідок, нехтування будь-якими кількісними характеристиками відповідних колекцій. Трапляються також помилки та протиріччя у викладі фактичних даних [Гаскевич, 2013, с. 6—9].

Висновки, зроблені В.М. Даниленком на підставі цих не зовсім досконалих джерел, лягли в основу існуючих уявлень про БДК і були відтворені у численних узагальнювальних виданнях [Пассек, Черныш, 1970; Даниленко, 1971; 1985; Tringham, 1971; Черныш, 1996] та підручниках з археології. Відтак, результати наступних досліджень буго-дністровських пам'яток звіряли з результатами цих перших робіт. Іноді це призводило до того, що розроблена В.М. Даниленком періодизація матеріалів БДК ставала вирішальним чинником при визначенні віку знахідок деяких набагато ретельніше вивчених пам'яток Молдови і Степового Побужжя (наприклад, Сорока I, Гард), навіть попри її явну невідповідність їх стратиграфії та радіовуглецевим датам [Телегін, 1977, с. 89; Гаскевич, 2014, с. 11].

З огляду на велике значення матеріалів досліджень 1950-х рр., що лягли в основу наших уявлень про БДК, автор розпочав роботу з їх перевидання. При цьому основна увага приділяється максимально повному висвітленню ар-

хівних даних і детальному аналізу матеріалів колекцій. Вже перевидано пам'ятки Самчинці II, Щурівці-Поріг, Жакчик, Ладижин II [Гаскевич, 2008а, с. 166—179; 2010, с. 215—227], Мельнична Круча [Гаскевич, 2012], Ладижин I [Гаскевич, 2015]. У цій статті автор пропонує публікацію та аналіз доступних джерел про Глинське I — перший неолітичний пункт, виявлений на Південному Бугу в межах Вінницької обл.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Пам'ятку Глинське I виявив П.І. Хавлюк у 1955 р. Цілеспрямованою розвідкою території, що підлягала затопленню Ладижинською ГЕС, він дослідив обидва береги Південного Бугу від гирла р. Соб дещо південніше смт Ладижин до с. Семенки Немирівського р-ну. Перший виявлений ним неолітичний пункт одержав назву Глинське I. Тут дослідник зібрав підйомний матеріал і здійснив зачистку краю надзаплавної тераси. Знахідки з цього та ще трьох нововиявлених неолітичних пунктів (Сокільці I, Сокільці II, Щурівці) він у тому ж році передав у Київ В.М. Даниленкові. У травні 1957 р. обидва дослідники зробили спільну розвідку в районі названих поселень. На Глинському I вони зібрали підйомний матеріал і зачистили 12-метрову ділянку берегових відслонень. У липні того ж року під час стаціонарних робіт Середньобузької неолітичної експедиції, що базувалася в с. Сокільці, впродовж двох днів на пам'ятці було проведено незначні земляні роботи. Зокрема, вони зробили суцільну зачистку 35-метрової ділянки краю надзаплави та в місцях найбільшого скупчення знахідок прирізали два невеликі розкопи (комплекси № 1 і 2).

ДЖЕРЕЛА

Дані про пам'ятку Глинське I містяться у польових звітах П.І. Хавлюка за 1955 р. [Хавлюк, 1955] і В.М. Даниленка за 1957—1958 рр. [Даниленко, 1958], а також статті П.І. Хавлюка 1959 р. та монографії В.М. Даниленка 1969 р.

У польовому щоденнику робіт 1955 р., записи якого майже дослівно відтворені в тексті відповідного звіту, П.І. Хавлюк детально описав розташування та стратиграфію пам'ятки, охарактеризував основні типи виявленої тут неолітичної кераміки. Крім того, в щоденнику дослідник навів схематичний план розташування пункту. До інвентарного опису матеріалів розвідки знахідки Глинського I не включені, бо на момент його складання вже були в Інституті археології АН УРСР у Києві. У звіті також відсутні будь-які ілюстрації знахідок. Цей недолік дослідник частково надолужив у статті, написаній у другій половині 1957 р. і надрукованій 1959 р., де поряд з даними, що повторюють основні тези звіту, навів графічну реконструкцію

двох посудин і рисунки трьох фрагментів кераміки та семи крем'яних виробів [Хавлюк, 1959, с. 169—170].

Будь-які записи, що стосуються травневої розвідки 1957 р., автору не відомі. Але в Науковому архіві ІА НАНУ в особистому фондї В.М. Даниленка є два плани зробленої тоді на Глинському I зачистки, складені в масштабі 1 : 100 та 1 : 20 [ІА НАНУ, ф. 26, спр. 236, арк. 20а, спр. 364, арк. 14].

Перебіг і результати робіт, проведених у липні 1957 р., кожен з дослідників описав у польовому щоденнику¹. В.М. Даниленко більше уваги приділив опису взаємного розташування скупчень матеріалів у межах дослідженої площі, натомість П.І. Хавлюк ретельно перерахував знахідки з кожного квадрату комплексу № 1. У тексті звіту В.М. Даниленка наведено ту ж інформацію, що і в його щоденнику, а в інвентарному описі згадано щонайменше 90 знахідок із Глинського I [Даниленко, 1958, № 3406, кн. I, с. 27—29]. Текст звіту проілюстровано фото двох крем'яних виробів, помилково підписаних як знахідки з поселення Заньківці II, двох кістяних знарядь і дев'яти фрагментів кераміки від трьох посудин [Даниленко, 1958, № 3402, табл. II, VII]. Жодне фото, зроблене на пункті Глинське I, автору не відоме.

Опис Глинського I у тексті монографії В.М. Даниленка 1969 р. є дещо скороченим варіантом відповідної частини польового звіту. Його проілюстровано фотографіями однієї відреставрованої посудини та чотирьох уламків від трьох посудин, а також рисунками двох кістяних знарядь і трьох графічно реконструйованих посудин [Даниленко, 1969, с. 105—107, рис. 47, 7; 62, 6, 9; 64, 1, 2, 4, 5; 70—72].

РОЗТАШУВАННЯ

За даними П.І. Хавлюка, пам'ятка, нині затоплена водами Ладижинського водосховища, знаходилася на правому березі Південного Бугу приблизно за 1,0 км на південний схід від південної околиці с. Глинське Немирівського р-ну та на такий же відстані на північ від північної околиці с. Маньківка Тульчинського р-ну Вінницької обл.² За нинішнім адміністративним поділом це територія Маньківської сільської ради. До затоплення в цій частині долини річки простежувалася вузька ділянка надзаплавної тераси (високої заплави) завдовжки 1,5 км. З півночі, заходу та півдня її обмежували круті, часом урвисті, схили складеного гранітами корінного берега річки. Зі сходу в од-

1. Щоденник П.І. Хавлюка за 1957 р. зберігається у польовому звіті В.М. Даниленка за 1959—1961 рр.

2. У тексті звіту та монографії В.М. Даниленка помилково вказано, що пам'ятка знаходилася «у 0,5 км вгору за течією ріки» від с. Глинське [Даниленко, 1958, № 3401, с. 29; 1969, с. 105].

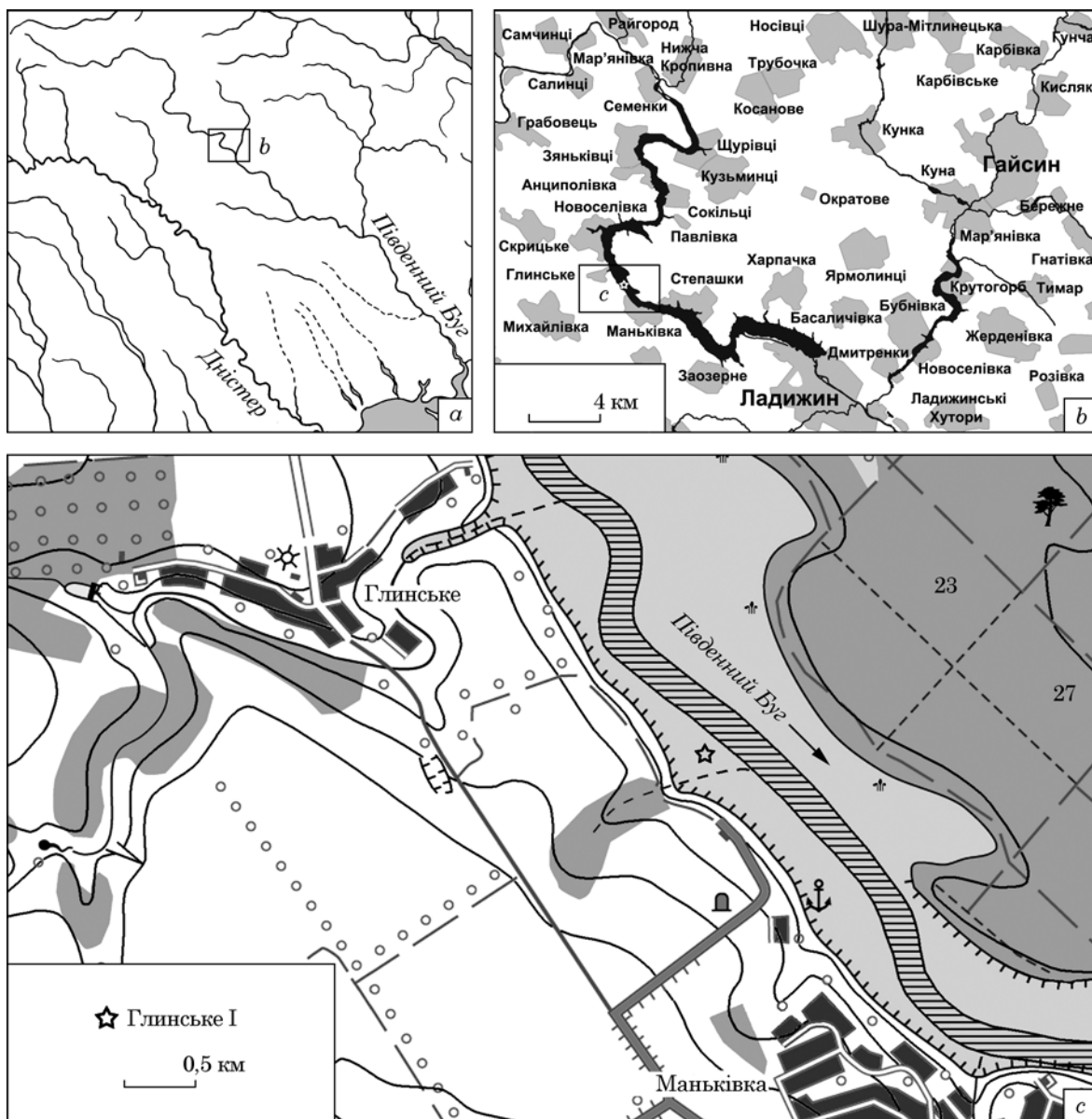

Рис. 1. Розташування поселення Глинське I; штриховкою позначено річище Південного Бугу на час дослідження пам'ятки (за даними двохверстової карти 1927 р. зі зйомкою 1910—1913 рр. — арк. XXXVII-27)

них місцях вона безпосередньо омивалася водами Південного Бугу, в інших — переходила у вузьку заплаву. Безіменний ручай, що тече яром і впадає у річку справа, перерізає ділянку на дві нерівні частини. Пам'ятка знаходилася в меншій частині, що лежала на північ від ручая (рис. 1). За польовими записами відомо, що ширина надзаплави навпроти центральної ділянки пам'ятки становила 30 м, висота — 3 м. Ширина низької заплави в цьому місці не перевищувала 10 м.

Як зазначали обидва дослідники, археологічний матеріал (без вказівки його часової та культурної належності) траплявся в оголених краях надзаплавної тераси, що простягалася від гирла безіменного ручая на півдні до місця, де круті схили складеного гранітами корінного берега обривалися в річку — на півночі. За топографічними картами, довжина окресленої

ділянки дорівнює приблизно 500 м. Інформацію про точніше розташування пам'ятки в її межах наводив лише П.І. Хавлюк. У польовому щоденнику він занотував, що «в північній частині стоянки надзаплавна тераса примикає до корінного берега, на південь через 150 м обривається в річку». Цей запис супроводжував дуже схематичний план. При співставленні опису й плану з топографічними картами видно, що зазначена дослідником протяжність пам'ятки становить 300—400 м. Але в тексті його звіту та публікації вказано, що знахідки траплялися «на протязі більше 100 м», починаючи «безпосередньо північніше струмка» [Хавлюк, 1955, № 2455, с. 4; 1959, с. 169]. З одного боку, більша протяжність краще узгоджується зі згадкою В.М. Даниленка про розташування пам'ятки на відстані 0,5 км від с. Глинське. З іншого, саме 100-метрову ділянку В.М. Дани-

ленко згадує у польовому звіті та монографії. Проте, не виключено, що він механічно переніс ці дані з робіт П.І. Хавлюка. Отже, достовірно встановити точний розмір пам'ятки та її детальну прив'язку до найближчих елементів ландшафту не вдалося.

ПЛАНІГРАФІЯ

Перед початком аналізу планіграфії зробимо одне зауваження. Привертає увагу, що П.І. Хавлюк умовно виділяв на пам'ятці північну та південну ділянки [Хавлюк, 1959, с. 169]. Натомість, описуючи зроблену тут зачистку, В.М. Даниленко говорить про її орієнтацію із заходу на схід [Даниленко, 1969, с. 106]. Це, на перший погляд, важливе протиріччя легко розв'язується з огляду на конфігурацію природного річища Південного Бугу, що в районі пам'ятки протікав з північного заходу на південний схід (рис. 1, с), та аналогічно орієнтований край тераси в районі комплексу № 1 (рис. 2). Відтак, обидва дослідники по-своєму праві. Отже, північ у записках П.І. Хавлюка відповідає заходу В.М. Даниленка. Відповідно, південна ділянка пам'ятки водночас є її східною частиною.

Описуючи польові роботи 1955 р. П.І. Хавлюк згадує окремі знахідки та контексти їх виявлення без вказівки розташування їх щодо сталих орієнтирів і відстаней між ними. Натомість він використав відносні прив'язки. Так, він писав, що «в північній частині стоянки»

знайдено значну кількість фрагментів посудини з гребінцевим орнаментом (посудина № 1 — див. далі) та два великі фрагменти посудини, прикрашеної прокресленими лініями, які утворюють зигзаг (посудина № 6). У культурному шарі «в центрі стоянки» виявлено попіл, вуглики, мушлі молюсків *Unio* та *Helix*, «значну кількість» крем'яних пластин і відщепів, крем'яну трапецію, невеликий нуклеус, «відбійник» у вигляді яйцеподібного шматка кременю зі слідами сколювання, а також три фрагменти кераміки без орнаменту. У південній частині стоянки виявлено велику концентрацію попелу потужністю приблизно 1,0 м. В цьому місці П.І. Хавлюк зробив зачистку завдовжки 3,0 м. З неї походять нуклеоподібні уламки кременю, крем'яні пластини, кістки тварин і частина рогу оленя [Хавлюк, 1955, № 2455, с. 4—5; № 2456, с. 8а—9].

За даними В.М. Даниленка та П.І. Хавлюка, в 1957 р. на пам'ятці було зачищено ділянку краю надзаплави завдовжки не менше, ніж 35 м. На одному її кінці було скупчення неолітичного матеріалу, розкопане на площі 22 м² — «комплекс № 1». Тут були виявлені численні уламки неолітичної кераміки, зокрема, неповні розвали посудин (№ 7 і 16), крем'яні вироби, два кістяні знаряддя, кістки тварин, «викладки» з каменів. За 5,0 м від комплексу № 1 знайдено фрагменти неолітичної кераміки, зокрема, «уламки округлих денець» (посудина № 12). За 7,0 м від них зафіксовано ще одне скупчення матеріалу, до складу яко-

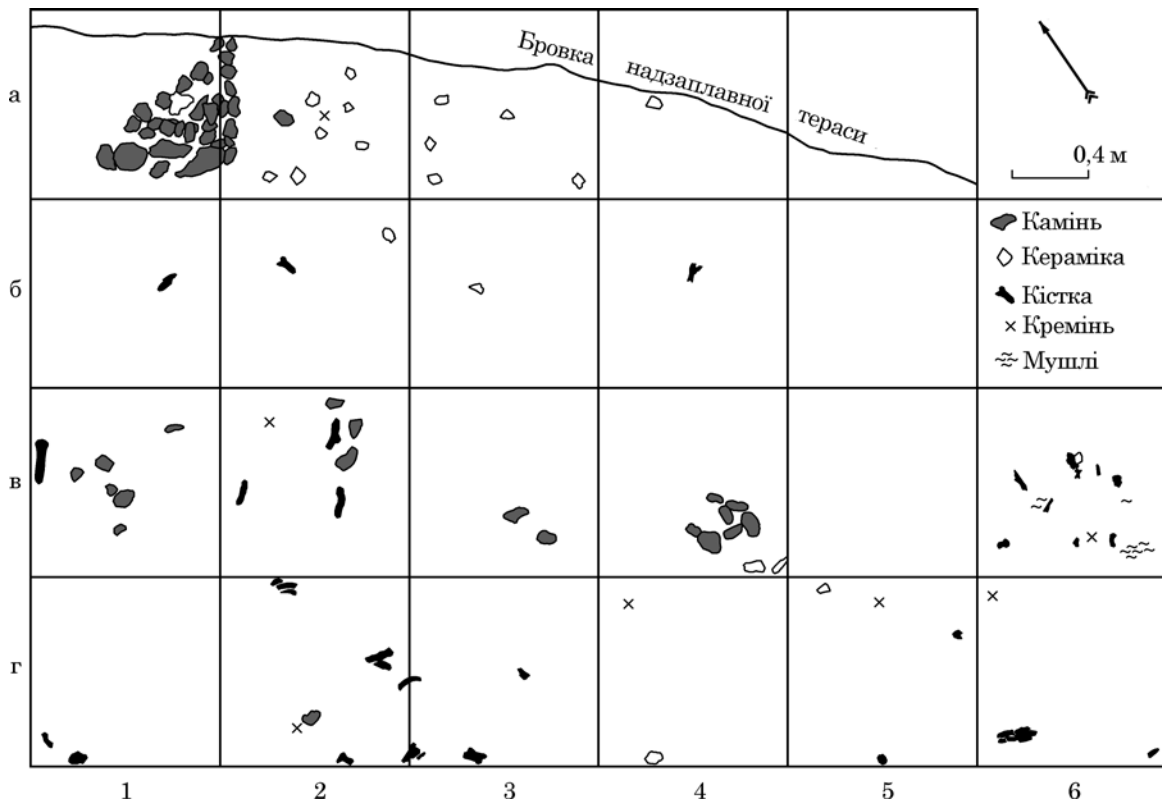

Рис. 2. Глинське І; план розкопу комплексу № 1 (за Даниленко, 1958, № 3404, кресл. 22)

го, зокрема, входили фрагмент трипільської посудини, фрагмент неолітичної кераміки, щелепа тварини, сплюснений нуклеус, крем'яні пластини. У польовому щоденнику воно названо «комплекс № 3». У публікаціях згадки про нього відсутні. За 10 м далі, вже на протилежному кінці зачищеної ділянки, виявлено ще одну концентрацію матеріалів. Тут на прирізці площею 6 м² виявлено неповні розвали двох неолітичних посудин, прикрашених «скобковим» двозубим штампом (посудини № 2 і 3), крем'яний відщеп, розколоту лопатку та кілька уламків інших кісток тварин, «лінзу» мушель *Unio*, уламки рогу оленя зі слідами різання. Ці матеріали дослідники назвали «комплекс № 2» [Даниленко, 1958, № 3403, с. 7, 11—12; 1959—1961, № 4423, с. 4—5].

Попри такий детальний опис, є три обставини, що не дозволяють скласти навіть приблизний план пам'ятки, звівши разом дані її дослідження різних років.

По-перше, з наявних джерел неможливо визначити, в якій саме частині понад 100-метрового завдовжки поселення була зроблена описана 35-метрова зачистка.

По-друге, опис планіграфії стоянки в польовому щоденнику В.М. Даниленка відрізняється від поданого в тексті звіту та монографії протилежною орієнтацією за напрямками світу. Так, скрізь, де в щоденнику написано «далі на захід», у звіті та публікації стоїть «на схід». Версія планіграфії з польового щоденника П.І. Хавлюка за 1957 р. збігається з опублікованою в монографії «Неоліт України».

По-третє, єдиною можливістю пов'язати між собою результати досліджень різних років є згадка про сліди зачистки П.І. Хавлюка 1955 р., які В.М. Даниленко зафіксував у 1957 р. на 5-метровій ділянці краю тераси між місцем знахідки округлих денець і комплексом № 3. З його слів, саме в ній у 1955 р. виявлено неповний розвал посудини з гребінцевим орнаментом [Даниленко, 1958, № 3401, с. 30—31; № 3403, с. 11—12; 1969, с. 106]. Але П.І. Хавлюк у тексті звіту за 1955 р. чітко написав, що відповідні фрагменти були знайдені в північній частині, а зачистка завдовжки лише 3,0 м була зроблена ним у південній частині пам'ятки [Хавлюк, 1955, № 2455, с. 5]. Інші зачистки 1955 р. він ніколи не згадує.

Отже, через нестачу одних даних і суперечливість інших нині взаємне розташування неолітичних матеріалів, виявлених у 1955 та 1957 рр. встановити неможливо.

СТРАТИГРАФІЯ

Геологічній будові надзаплавної тераси, яку займає Глинське I, приділив увагу лише П.І. Хавлюк. Напевно, через брак досвіду (влітку 1955 р. він закінчив лише третій курс історичного факультету Ужгородського універси-

тету) його визначення відкладів дещо дивують, отже, вимагають обережного ставлення. Через це далі наводимо лише описові характеристики стратиграфії, зафіксованої ним у польовому щоденнику:

- «ґрунт сірого кольору», у верхній частині — зі значною кількістю дрібних мушель, ймовірно, легеневих равликів¹;
- «сірий піщано-землистий ґрунт»;
- «жовтуватий піщано-глинистий шар» [Хавлюк, 1955, № 2456, с. 8а].

У тексті звіту деталізовано глибину їх залягання: «сірий <...> ґрунт» — 0—1,7 м; «жовто-сірий суглинок» — 1,7—2,4 м. Саме в суглинку виявлено кремінь і кістки, неолітичну кераміку, нечисленні мушлі молюсків *Unio* та *Helix*. У профілі відкладів центральної частини пам'ятки зафіксовано два чітко виражені горизонти мушель *Unio*. Нижній, потужністю 5—10 см, знаходився під суглинком «на 10 см вище сучасної заплави» та не містив знахідок. Верхній шар мушель *Unio* потужністю до 15 см залягав над культурним шаром. У ньому виявлено лише кілька крем'яних пластинок. У південній частині пам'ятки культурний шар був насичений попелом, а його потужність зростала до 1,0 м, заглиблюючись нижче рівня поверхні сучасної заплави [Хавлюк, 1955, № 2455, с. 4—5; 1959, с. 169].

У звіті та монографії В.М. Даниленко згадує лише стратиграфічну позицію археологічних матеріалів. Так, у комплексах № 1 і 2 неолітичні знахідки були виявлені на глибині понад 3,0 м від поверхні [Даниленко, 1958, № 3401, с. 29; № 3403, с. 12; 1969, с. 106]. Для комплексу № 1 її деталізовано як 3,1 м [НА ІА НАНУ, ф. 26, спр. 236, арк. 14]. Але зауваження вченого, що знахідки залягали в жовтому суглинку, не дозволяє пояснювати різницю між наведеними ним і П.І. Хавлюком глибинами наявності кількох неолітичних шарів. Швидше вона обумовлена проведенням замірів на ділянках пам'ятки з різною потужністю самого суглинка та відкладів, що його перекривали. Випадки ж безпосереднього стратиграфічного перекривання одних знахідок іншими були зафіксовані лише тричі. По-перше, це вже згадані крем'яні пластинки в горизонті *Unio* над культурним шаром «в центрі стоянки». По-друге, це запис у щоденнику П.І. Хавлюка, що в комплексі № 2 під неолітичними знахідками виявлено «лінзоподібне залягання *Unio*», а «ще нижче нього на 25 см» — частину рогу зі слідами різання, що розпалася на кілька шматків [Даниленко, 1959—1961, № 4423, с. 4]. І, по-третє, згадка в щоденнику В.М. Даниленка, що в комплексі № 3 «фрагмент червоної трипільської посудини» знайдено на 20 см вище за фрагмент неолітичної кераміки та сплюснений нуклеус, «але

1. Помилково зараховані П.І. Хавлюком до великих морських молюсків *Acteon tornatilis*.

все ще в жовтому суглинку» [Даниленко, 1958, № 3403, с. 12].

Отже, наявні джерела однозначно свідчать лише про перекривання неолітичних матеріалів трипільськими. Вік кількох крем'яних пластинок та одного шматка обробленого рогу, що були виявлені, відповідно вище та нижче шару з неолітичною керамікою, лишився не визначеним.

ЗНАХІДКИ

Матеріали Глинського I зберігаються у складі двох колекцій Научних фондів ІА НАНУ — № 332 та № 369. Ще одна знахідка з пам'ятки — кістяний виріб — виставлений в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ. За виданим каталогом Научних фондів, колекція № 332 об'єднує знахідки розвідок П.І. Хавлюка 1955 та 1956 рр., а колекція № 369 складається лише зі знахідок досліджень Глинського I у 1957 р. [Блажевич та ін., 2007, с. 43, 311].

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД

Станом на травень 2016 р. в колекції № 332 зберігається 65 фрагментів від чотирьох посудин (№ 1, 4, 6, 9), а в колекції № 369 — 102 фрагменти від 22 посудин, зокрема 10 фрагментів від посудин № 4, 6 і 9, уламки яких є в колекції № 332.

Посудина № 1 (кол. № 332, 60 фр.). Представлена сімома орнаментованими уламками вінець, 52 уламками корпусу, з яких 40 мають орнамент, і неорнаментованим фрагментом дна. Пластична маса містить значну домішку жорстви, каменів максимальним розміром (далі — макс.) 1,1 см і органічних волокон, меншу кількість піску та поодинокі крихти кривавика. Товщина стінок від 0,4 до 0,7 см, дна — 0,8—1,1 см. Зовнішня поверхня сіра, темно-сіра, світло-бура, бура; внутрішня — бура, темно-сіра, чорна. Попри те, що обидві поверхні добре заглажені, вони трохи бугристі через наявність надто великих каменів мінеральної домішки. Відбитки органічних волокон нечисленні. Деяко більше їх зсередини та в придонній частині ззовні.

Посудина графічно реконструюється як круглодонний горщик заввишки приблизно 34 см. Напівкуляста нижня частина його тулуба з максимальним діаметром 30 см децю звужується догори та без жодних ребер і перегинів плавно переходить у низьку вертикальну шийку. Край вінець потоншений скісним зрізом усередину (рис. 3). Діаметр вінець 23 см. Під їхнім краєм просвердлено конічний ремонтний отвір з вхідним діаметром 0,6 см і вихідним — 0,3 см.

Орнамент вкриває майже всю посудину за винятком придонної частини та власне самого округлого дна. Він складається з горизонтальних рядів вертикально орієнтованих відбитків 4-зубого гребінцевого штампа завдовжки 0,9 см,

нанесених під гострим кутом до поверхні, тобто в спосіб, що подекуди називають «відступаючим», або «з протягуванням». У верхній половині посудини кожен другий рядок відбитків має розриви, довжина яких приблизно дорівнює довжині орнаментованих відтінків. У нижній частині два суцільні рядки почергово змінюються двома розірваними. Таким чином, утворюється орнаментальна композиція, що полягає в чергуванні прямокутних вертикальних зон, то щільно, то розріджено заповнених рядками гребінцевих відбитків (рис. 3, 2). Один ряд таких самих відбитків нанесено під краєм вінець зсередини (рис. 3, 1).

Розвал посудини П.І. Хавлюк виявив у 1955 р. в «північній частині стоянки» [Хавлюк, 1955, № 2455, с. 5]. Опис її наведено у польовому звіті та щоденнику дослідника. Він же здійснив та опублікував її графічну реконструкцію [Хавлюк, 1959, с. 170, рис. 60, 1]. Пізніше її неодноразово передруковували [Даниленко, 1969, с. 107, рис. 72; Пассек, Черныш, 1970, с. 129, рис. 5, 16; Tringham, 1971, p. 97; fig. 16, g; Черныш, 1996, с. 23, рис. 2, 55; Wechler, 2001, Taf. 8, 13], іноді, без масштабу та у своєрідній інтерпретації, далекій від першоджерела [Даниленко, 1971, с. 90, рис. 24, 13; 1985, с. 123, рис. 31, 13]. Наголосимо, що реконструкція П.І. Хавлюка відрізняється від запропонованої автором цієї статті як іншими пропорціями форми верхньої частини посудини, так і характером орнаменту її нижньої половини.

Посудина № 2 (кол. № 369, 22 фр.). Представлена орнаментованим фрагментом вінець та 21 неорнаментованими уламками стінок. Пластична маса містить значну домішку шмату (переважно, дрібних крихт рудого кольору, рідше — шматків товчених черепків максимальним розміром 0,6 см), дрібні грудки щільної білої нерозмішаної глини (макс. 0,4 см), незначну кількість грубого кулистого піску, жорстви та дуже тонких органічних волокон. Товщина стінок коливається від 0,3 до 0,7 см, переважає 0,5—0,6 см. Зовнішня поверхня світло-бура, рожево-коричнева, у верхній частині рівна заглажена, у нижній — бугриста з виразними лінійними слідами вертикального загладження (штампом?), внутрішня — бура, сіра, темно-сіра бугриста зі слідами горизонтального загладження.

Форма посудини реконструюється як біконічна (рис. 4, 2). Максимальний діаметр — приблизно 31 см, — припадає на плавно заокруглене ребро, що розділяє її корпус на дві частини — меншу верхню та більшу нижню. Висота посудини була не меншою за 30 см. Війця діаметром близько 25 см прямі, зріз сплюснений.

Орнамент зафіксовано лише під краєм вінець. Ззовні це принаймні два горизонтальні ряди з вертикально орієнтованих окремо поставлених відбитків двозубого штампа завдовжки 0,8 см, зсередини — один горизонтальний ряд аналогічних відбитків (рис. 4, 1).

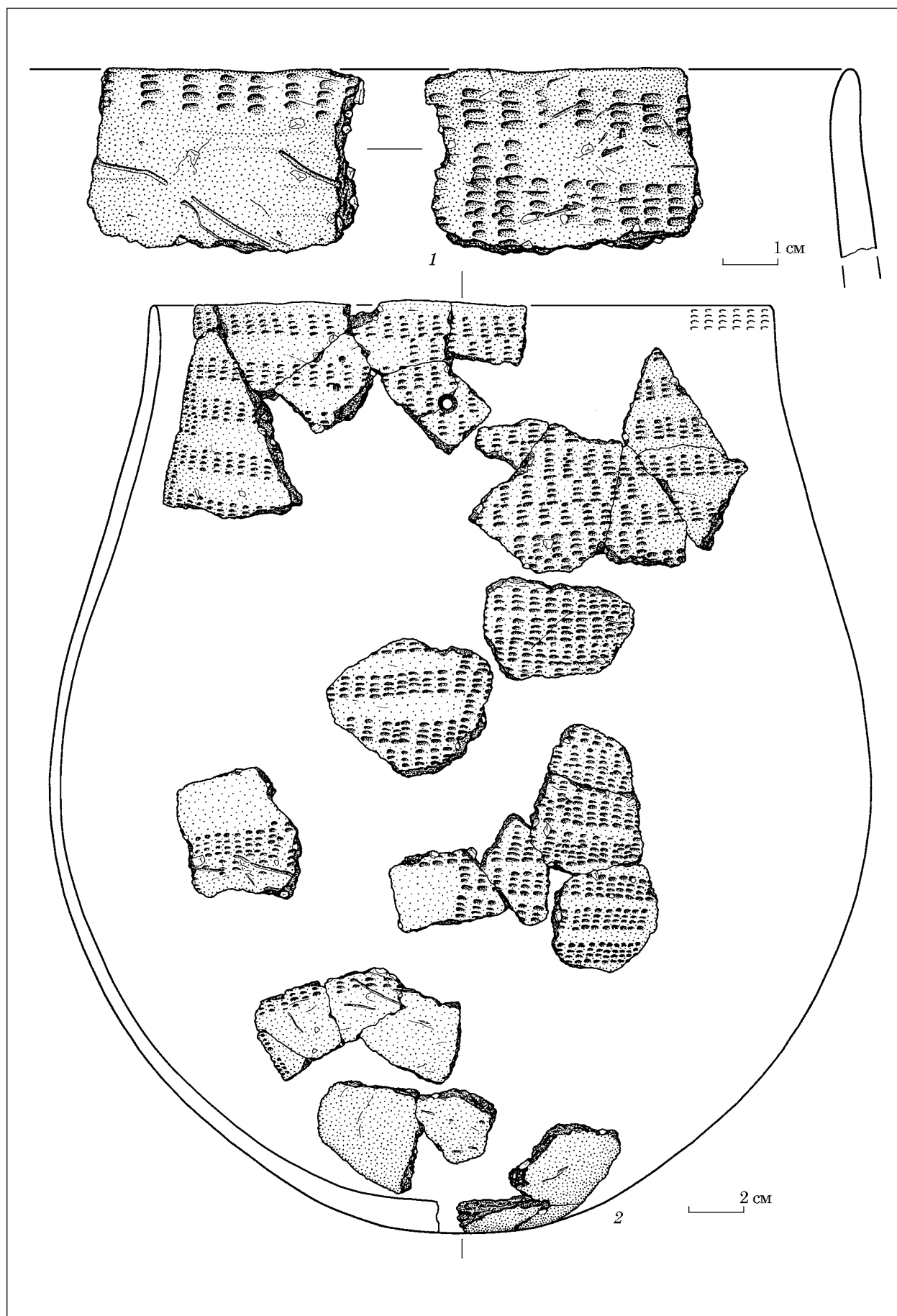

Рис. 3. Глинське I; неолітична кераміка: 1, 2 — посудина № 1

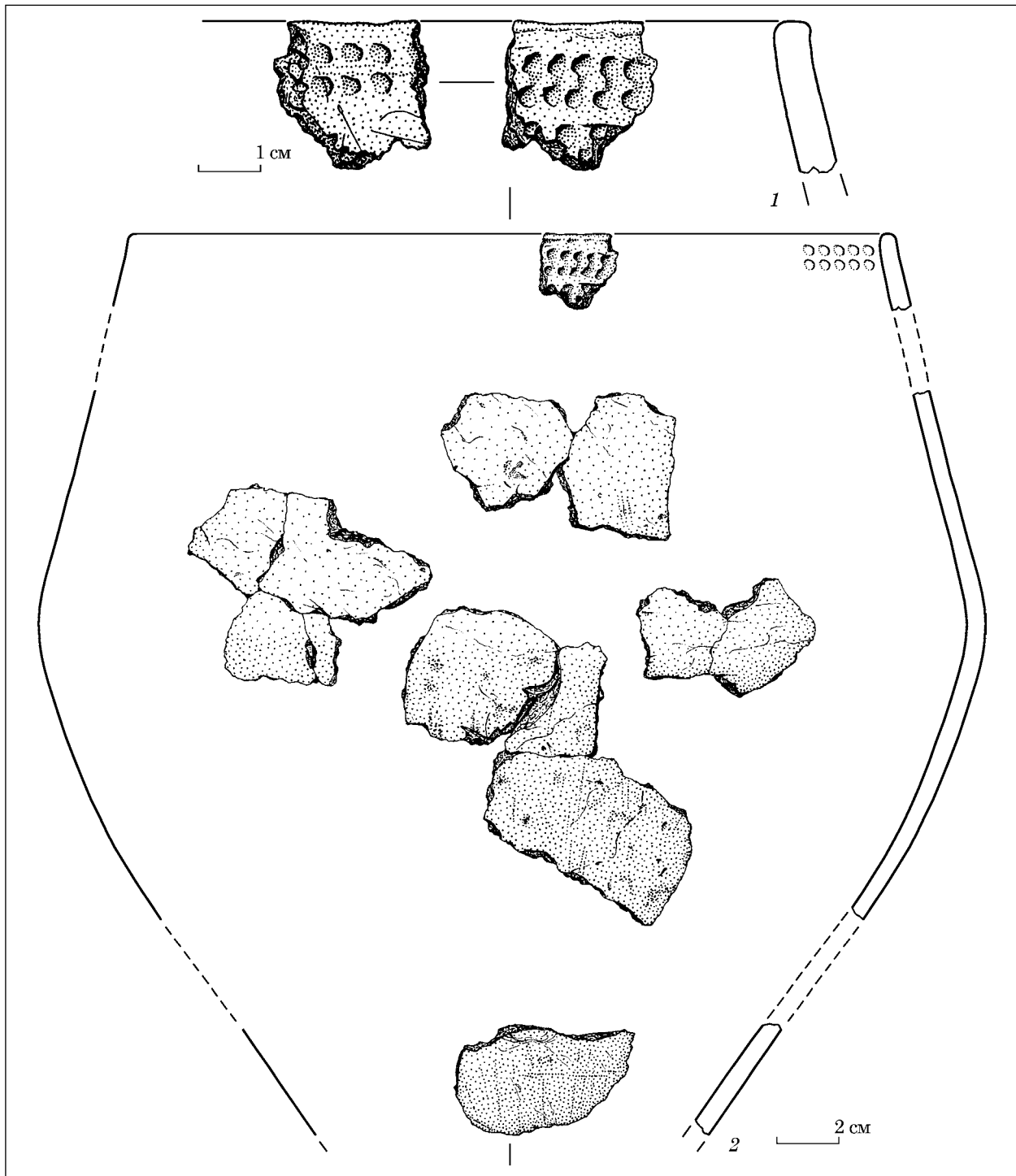

Рис. 4. Глинське I; неолітична кераміка: 1, 2 — посудина № 2

За шифрами, всі уламки посудини були знайдені в межах комплексу № 2 в 1957 р. Це узгоджується з даними про виявлення тут відповідних фрагментів, наведеними у польовому щоденнику, тексті звіту, інвентарному описі, а також в монографії В.М. Даниленка.

Зображення публікується вперше.

Посудина № 3 (кол. № 369, 14 фр.). Представлена двома орнаментованими уламками вінець, одним орнаментованим та 11 неорнаментованими фрагментами корпусу (рис. 5, 1—

5). Пластична маса містить незначну кількість кутастого та окатаного піску, слюди, жорстви, тонких органічних волокон, поодинокі кавалки щільної білої глини (каолін?) (макс. 0,4 см) і камені (макс. 0,5 см). Товщина стінок 0,5—0,8 см. Зовнішня поверхня світло-бура та бура, рівна гладка у верхній частині, дещо бугриста зі слідами смугастого загладжування — в придонній (рис. 5, 5). Внутрішня поверхня — світло-бура, бура, сіра і темно-сіра добре загладжена.

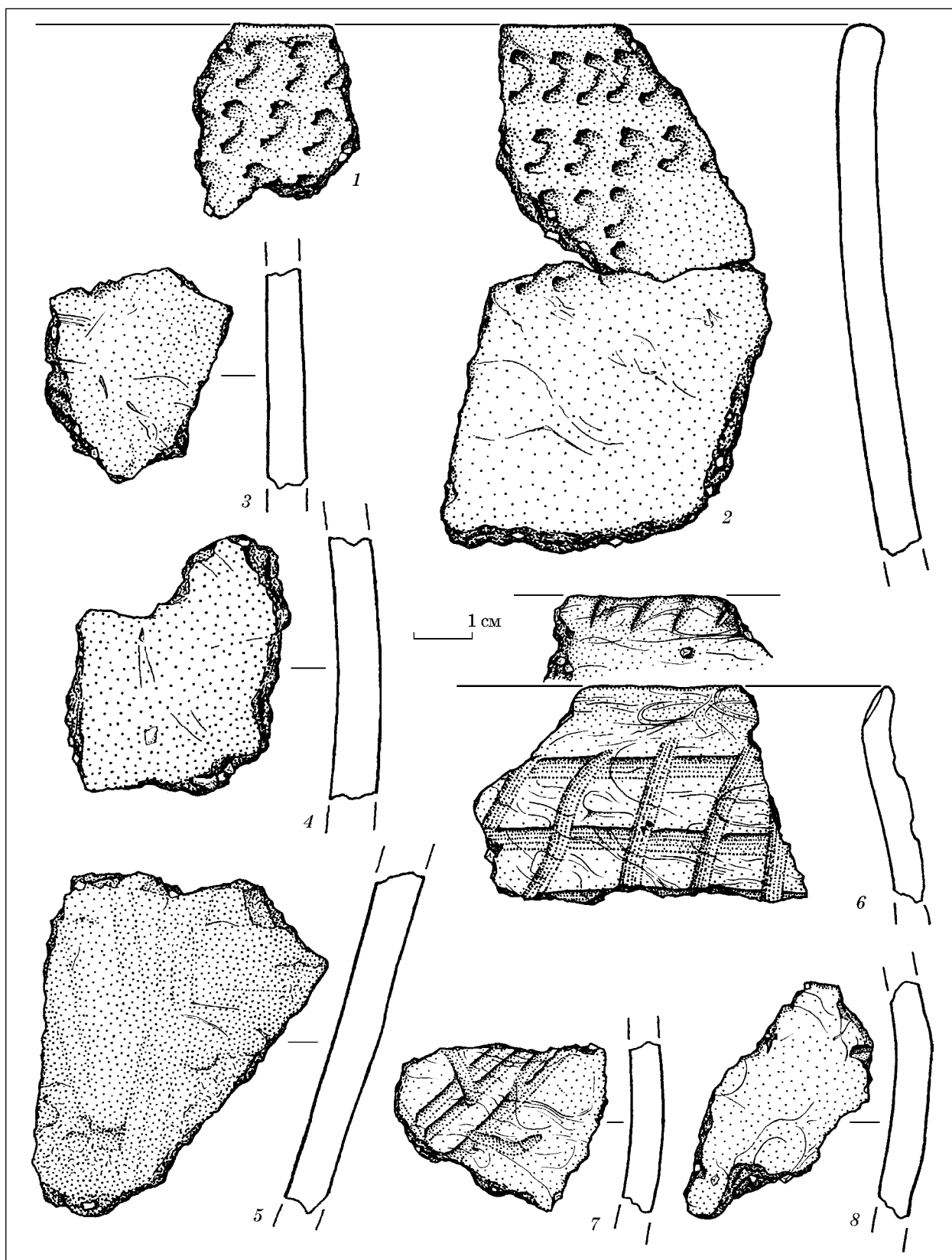

Рис. 5. Глинське I; неолітична кераміка: 1—5 — посудина № 3; 6—8 — посудина № 4

Реконструється лише дещо стягнутий верх посудини. Край вінець прямий, місцями з напливом ззовні. Зріз сплюснений.

Орнамент нанесено двозубим штампом, що лишив відбитки у вигляді двох глибоких ямок,

з'єднаних дугою. Відбитки завдовжки 0,8 см наносили з протягуванням, у т. зв. «скорописній» манері. Композиція складається з двох горизонтальних рядів, що оперізують посудину під краєм вінець, від яких періодично «звисають»

прямокутні зони з двох горизонтальних відтинків рядів відбитків того ж штампа (рис. 5, 1, 2).

Усі фрагменти мають шифр «комплекс 2», що добре узгоджується зі згадками в тексті польового звіту та щоденниках дослідників 1957 р., а також монографії В.М. Даниленка.

Публікується вперше.

Посудина № 4 (кол. № 332, 1 фр.; № 369, 2 фр.). Представлена орнаментованим уламком вінець, одним орнаментованим та одним неорнаментованим уламками корпусу (рис. 5, 6—8). Виготовлена з маси, що містить значну домішку слюди, кутастого та окатаного піску, тонких органічних волокон, а також невелику кількість жорстви. Товщина стінок 0,4—0,7 см. Зовнішня поверхня світло-бура, сіра і темно-сіра гладка, внутрішня — бугриста, зі слідами загладжування, темно-сіра. Обидві поверхні мають характерний золотистий блиск і вкриті відбитками вигорілих органічних волокон. На одному фрагменті (рис. 5, 8) зсередини на стику джгутів помітні діагональні риси завдовжки 0,8 см, ймовірно, нанесені нігтем.

Судячи з уламків, дещо стягнута досередини верхня частина посудини закінчувалася ледь відхиленими назовні вінцями діаметром близько 20 см з потоншеним краєм і заокругленим зрізом.

На верхню частину ззовні нанесено орнамент у вигляді «сітки», утвореної перетином горизонтальних і ледь скісних ліній, глибоко прогладжених орнаментиром завширшки 0,4 см. Нижче від неї, ймовірно, звисали трикутні фестони, заповнені скісною «сіткою» з вужчих, але глибших, іноді дубльованих ліній шириною 0,2 см, швидше за все, нанесених тим же орнаментиром, поставленим під іншим кутом. Зсередини край вінець орнаментовано рядом діагональних насічок (рис. 5, 6, 7).

Точну локалізацію знахідок не встановлено. Уламок вінця не має шифру, але його згадано в щоденнику і тексті звіту П.І. Хавлюка за 1955 р., а також статті вченого [Хавлюк, 1959, с. 170, рис. 60, 4]. На фрагментах корпусу є написи «Глинище» тушшю та «Гл.» олівцем. Ці ознаки свідчать, що вони були виявлені у тому самому році.

Посудина № 5 (кол. № 369, 2 фр.). Представлена двома неорнаментованими уламками корпусу. Виготовлена з пластичної маси, що містить значну домішку слюди, грубого кутастого піску та жорстви, незначну кількість тонких органічних волокон, поодинокі камені (макс. 0,4 см). Товщина стінок 0,5—0,8 см. Зовнішня поверхня гладка підлискована сіра, внутрішня — гладка чорна з характерним слюдяним блиском.

За шифрами, обидва уламки походять з комплексу № 2, дослідженого в 1957 р. У звіті та публікаціях вони не фігурують.

Посудина № 6 (кол. № 332, 3 фр.; № 369, 7 фр.). Представлена орнаментованим улам-

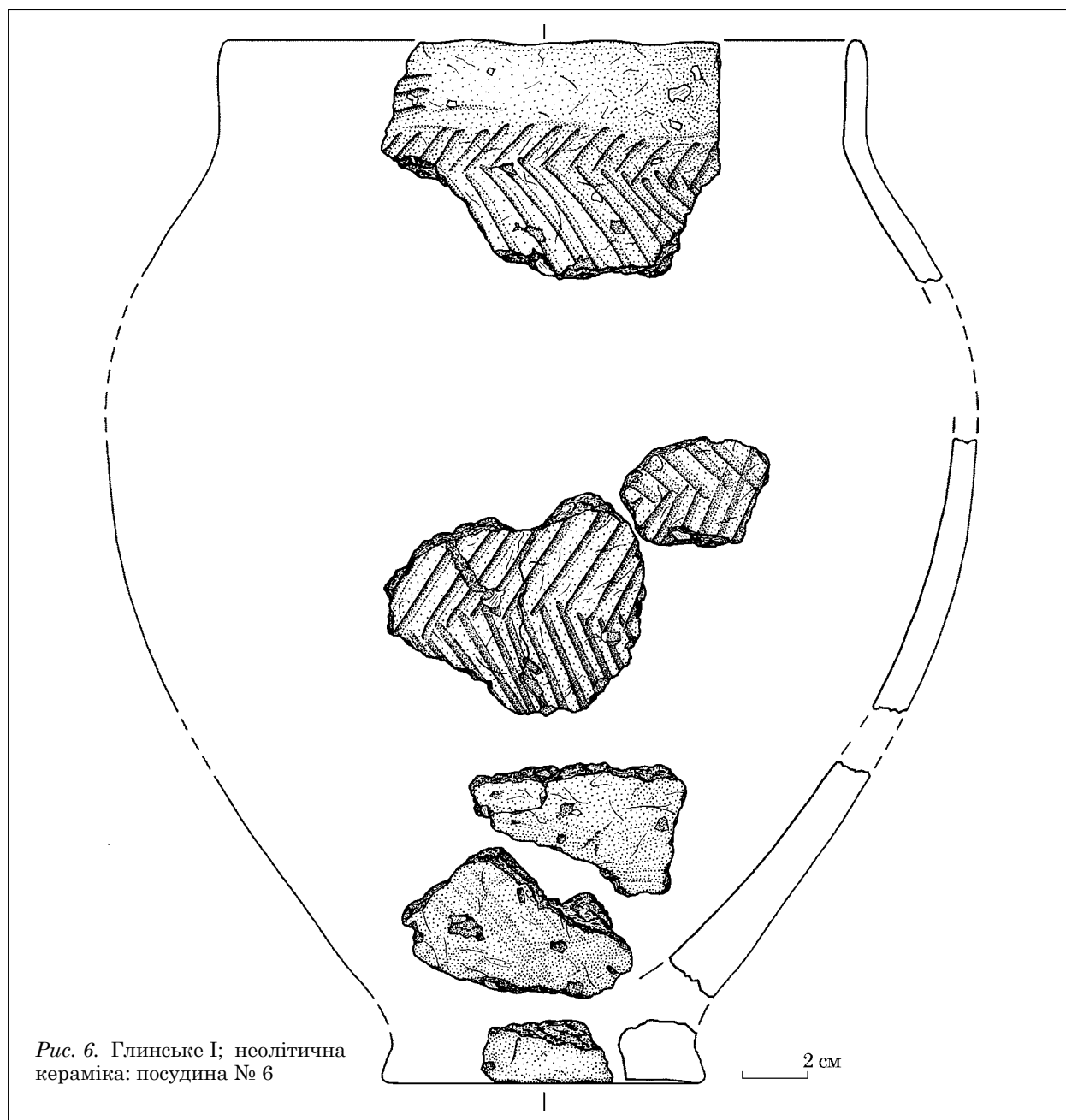
ком вінець, чотирма орнаментованими та чотирма неорнаментованими уламками корпусу, уламком дна. Виготовлена з пористої маси, що містить значну домішку грубо товченої мушлі (макс. 0,8 см) і грубих рослинних волокон, незначну кількість грубого окатаного піску, поодинокі світло-сірі грудки глини (макс. 1,0 см). Товщина стінок у верхній частині 0,6—0,8 см, у придонній — 1,0—1,7 см. Зовні поверхня сіро-бура, бура, світло-бура. У верхній частині гладка, в нижній — з різноспрямованими слідами загладжування. Місцями на ній збереглися залишки лискування. Зсередини поверхня бура, темно-бура, сіра, темно-сіра, у верхній частині гладка підлискована, в придонній — дуже еродована, вкрита відбитками вигорілої органіки.

Уламки походять від горщика заввишки приблизно 32 см. Він мав прямі вінця близько 20 см в діаметрі з хвилястим краєм і заокругленим зрізом, коротку вертикальну шийку, добре виражені плічка, що плавно переходять у підсферичну середню частину корпусу з максимальним діаметром близько 27 см., яка закінчувалася конічною придонною частиною та пласким дном діаметром близько 10 см. Нижня поверхня дна увігнуто-пряма, бокова — виділена, із закраїною, внутрішня — не збереглася.

Плічка та середню частину корпусу прикрашав орнамент з шести (?) горизонтальних зон, заповнених різноспрямованими скісними прогладженими лініями завширшки 0,1—0,3 см. Через чергування кута нахилу, вони утворюють своєрідну вертикально-зигзагову, «паркетну», композицію, що оперізувала посудину. Ще три відтинки аналогічних горизонтальних ліній нанесено на шийці (рис. 6).

З 10 фрагментів чотири найбільших, зокрема від вінець і денця, були виявлені в 1955 р. Про це свідчать як шифри на трьох з них, так і згадки у звіті, щоденнику та статті П.І. Хавлюка. За його даними, вони знайдені «в тому ж місці», де й уламки посудини № 1, тобто у північно-західній частині пам'ятки [Хавлюк, 1955, № 2455, с. 5]. За шифрами, решта шість фрагментів виявлені в 1957 р., причому п'ять з них походять із зачистки краю тераси. Проте, описуючи її в щоденнику та звіті, В.М. Даниленко їх не згадує. Не виключено, що це також знахідки 1955 р., які, як і багато інших дрібних матеріалів тої розвідки, не були вчасно підписані. Відтак, вони перемішалися зі знахідками 1957 р., одержали відповідні шифри та навіть були внесені до інвентарного опису. Таке припущення підтверджується тим, що пласке дно — достеменно знахідка 1955 р., — також внесене до інвентарного опису 1957 р. і нині входить у колекцію № 369.

Досі публікувалися окремо денце та окремо верхня частина посудини [Хавлюк, 1959, с. 170, рис. 60, 2, 5; Гаскевич, 20086, с. 293, рис. 12, 2]. Наведена тут реконструкція запропонована автором і оприлюднена вперше.

Посудина № 7 (кол. № 369, 21 фр.). Представлена уламком вінець і 20 уламками корпусу. Всі фрагменти орнаментовані. Виготовлена з тонкоструктурної добре вимішаної маси, що має домішку незначної кількості грубо подрібненої мушлі (макс. 1,0 см) і грубих рослинних волокон. Товщина стінок 0,8—1,2 см. Обидві поверхні рівні гладкі, місцями збереглося лискування. Колір світло-бурий і рожево-бурий з бурими плямами. Обпал слабкий — фрагменти мають «замилені» чорні злами та лише біля поверхонь тонкі (менше ніж 0,1 см) світлі шари.

Ймовірно, посудина була слабопрофільованою, мала циліндричний корпус з максимальним діаметром близько 20 см і верхню частину, що плавно переходила в ледь стягнуті прямі

вінця з потоншеним скошеним назовні краєм і заокругленим зрізом.

Орнамент посудини складався із зон складної форми, контури яких нанесено плавно вигнутими прокресленими лініями товщиною 0,1—0,2 см, продубльованими ззовні рядом щільно розташованих глибоких ямок-наколів, нанесених трубчастим штапом діаметром 0,4 см, іноді під значним нахилом. Вся поверхня в межах, окреслених цими лініями, заповнена «сіткою» з прокреслених скісних ліній такої само ширини (рис. 7). Композицію, яку утворюють ці сітчасті зони, визначити не вдається. Найвірогідніше, вона мала нерегулярний характер, як на добре реконструйованому горщику з Митькова Острова [Даниленко, 1969, с. 78, рис. 33; 34, 2], що наразі демонструється в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ.

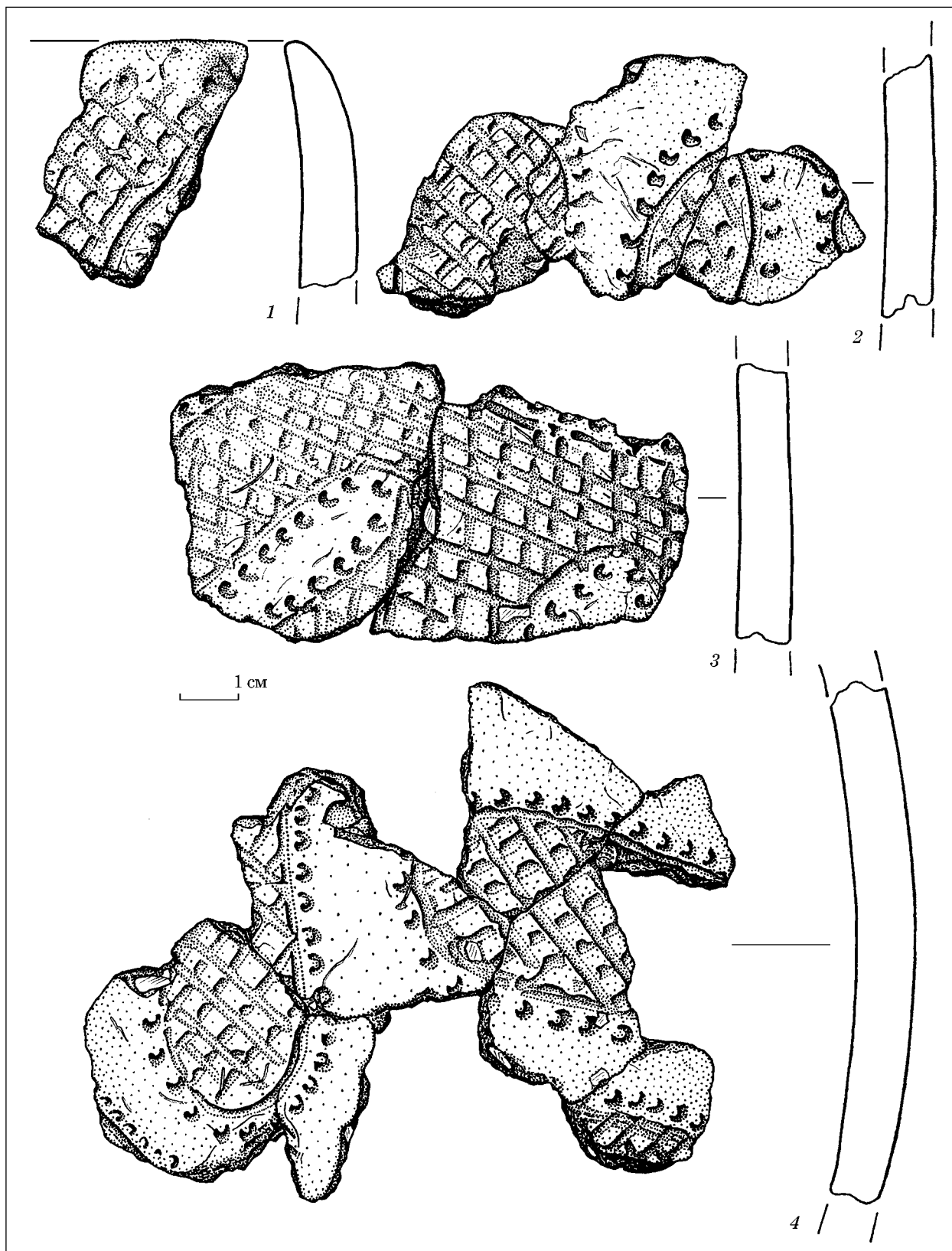

Рис. 7. Глинське I; неолітична кераміка: 1—4 — посудина № 7

За шифрами, 19 фрагментів знайдені у 1957 р. Місце виявлення 14 з них позначене як комплекс № 1 (кв. 2—3/а, 4/б—в), ще п'яти — зачистка краю тераси. Це підтверджують численні згадки про цю посудину в звіті 1957 р.

Обидва незашифровані уламки могли бути виявлені в 1955 р. Про це свідчить запис в щоденнику розвідки П.І. Хавлюка про фрагменти стінок «з ямочним орнаментом» і «з суцільною сіткою» [Хавлюк, 1955, № 2456, с. 9], яким не

відповідає жодна зі знахідок колекції № 332, але відповідають обидва згадані уламки.

Фото фрагментів описаної посудини вміщене у польовому звіті [Даниленко, 1958, № 3402, табл. VII] і монографії В.М. Даниленка [Даниленко, 1969, с. 90, рис. 47, 7]. Але запропонована ним реконструкція її зовнішнього вигляду [Даниленко, 1969, с. 107, рис. 71; Wechler, 2001, Taf. 5, 1] не підтверджується наявними матеріалами.

Посудина № 8 (кол. № 369, 1 фр.). Представлена великим орнаментованим уламком корпусу. Виготовлена з тонкоструктурної пластичної маси, що містить незначну домішку дрібного піску, подрібненої мушлі (макс. 0,4 см) і тонких органічних волокон. Товщина фрагменту 0,5—0,8 см. Поверхні гладкі підлисковані, зовнішня світло-сіро-бура, внутрішня темно-рожево-бура. Обпал слабкий.

Виходячи з профілю уламка, корпус діаметром не менше 26 см мав плавне заокруглене ребро (рис. 8, 1).

На фрагменті збереглася частина композиції з трьох орнаментованих зон, відокремлених одна від одної неорнаментованою поверхнею. Зони заповнені діагональною «сіткою» з прокреслених ліній товщиною до 0,1 см. У одній зони сітка не облямована, в другій — облямована рядом підокруглих ямок-наколів діаметром 0,3 см, у третьій — обмежена двома тонкими прокресленими паралельними лініями, облямованими ззовні рядком ямок-наколів, аналогічних щойно згаданим (рис. 8, 1).

За шифрами та інвентарним описом, фрагмент походить з якоїсь зачистки 1957 р.

Публікується вперше.

Посудина № 9 (кол. № 332, 1 фр.; № 369, 2 фр.). Представлена трьома орнаментованими уламками корпусу (рис. 8, 2—4). Пластична маса містить товчену мушлю (макс. 0,5 см), грубі органічні волокна, незначну кількість грубого окатаного піску, залізисті стягіння, уламок кальцинованої кістки. Товщина стінок 0,8—1,4 см. Поверхні заглажені, з відбитками вигорілої органіки. Зовнішня — бура, буро-коричнева, внутрішня — темно-сіра.

Форма та розміри посудини не реконструюються.

Зафіксовану частину орнаментальної композиції становлять дві горизонтальні (?) зони: одна представлена скісною сіткою з проглажених ліній завширшки 0,3 см, а друга заповнена рядами горизонтально орієнтованих нігтьових вдавлень завдовжки до 1,0 см, перед якими іноді утворювався горбик-наплив (рис. 8, 2—4).

Зашифровано два фрагменти. Один походить з розвідки П.І. Хавлюка 1955 р., другий — зі зборів на поверхні 1957 р. Рисунок фрагмента, виявленого у 1955 р., опубліковано [Хавлюк, 1959, с. 170, рис. 60, 3]. Він згадується в польовому щоденнику П.І. Хавлюка, але без детальної локалізації в межах пам'ятки.

Посудина № 10 (кол. № 369, 1 фр.). Представлена одним орнаментованим уламком корпусу. Пластична маса містить домішку груботовченої мушлі (макс. 0,5 см), тонких органічних волокон, незначну кількість окатаного піску, дрібні часточки слюди. Товщина стінки 0,7 см. Поверхні гладкі. Зовнішня — бура, внутрішня — сіра.

Форма та розміри посудини не реконструюються.

Фрагмент орнаментовано щонайменше п'ятьма горизонтальними проглаженими лініями-канелюрами завширшки 0,5 см і завглибшки 0,1 см (рис. 8, 5).

Фрагмент виявлено навесні 1957 р. у зачистці краю кв. 2—3/а комплексу № 1.

У звіті не згадується. Публікується вперше.

Посудина № 11 (кол. № 369, 1 фр.). Представлена 1 неорнаментованим фрагментом стінки товщиною 0,4—0,7 см (рис. 8, 6). Формівна маса містить значну домішку грубих органічних волокон та незначну кількість дрібнотовченої мушлі (макс. 0,2 см), грубого окатаного піску і вохристих стягін. Поверхні світло-бурі, бурі, еродовані з відбитками вигорілої органіки.

Форма посудини не реконструюється. Судячи з наявного уламку, її максимальний діаметр був не менший за 14 см.

За шифром, фрагмент виявлено влітку 1957 р. у комплексі № 2. Це підтверджується згадкою у інвентарному описі.

Публікується вперше.

Посудина № 12 (кол. № 369, 4 фр.). Представлена двома орнаментованими фрагментами вінець і верхньої частини та двома неорнаментованими фрагментами придонної частини (рис. 9, 1—3). Пластична маса містить домішку великих (макс. 0,7 см) окатаних кавалків щільної білої глини (каолін?), грубих органічних волокон, дрібні залізисті стягіння. Товщина стінок верхньої частини 0,8—0,9, придонної — 1,4—2,0 см. Поверхні світло-бурі та бурі, бугристі, але гладкі. Поява нерівностей пов'язана з намаганням приховати виступаючі кавалки білої глини.

Ймовірно, посудина мала сферичний корпус, що одразу, без вираженої шийки переходить у невисокі, відхилені назовні вінця діаметром близько 16 см із заокругленим зрізом та потовщеним назовні краєм-комірцем. Масивна придонна частина могла закінчуватися як пласким, так і округлим дном.

Верх посудини орнаментований діагональною сіткою з грубо прокреслених ліній завширшки 0,3—0,4 і завглибшки до 0,2 см. На плечиках просвердлено підконічний ремонтний отвір із зовнішнім діаметром 0,9 і внутрішнім 0,4 см (рис. 9, 1).

За шифрами, фрагменти виявлені в 1957 р.: вінце — влітку в розкопці комплексу № 1 (кв. 2/б), фрагмент плечика — навесні в цьому ж місці в зачистці (кв. 2—3/а), придонні уламки в

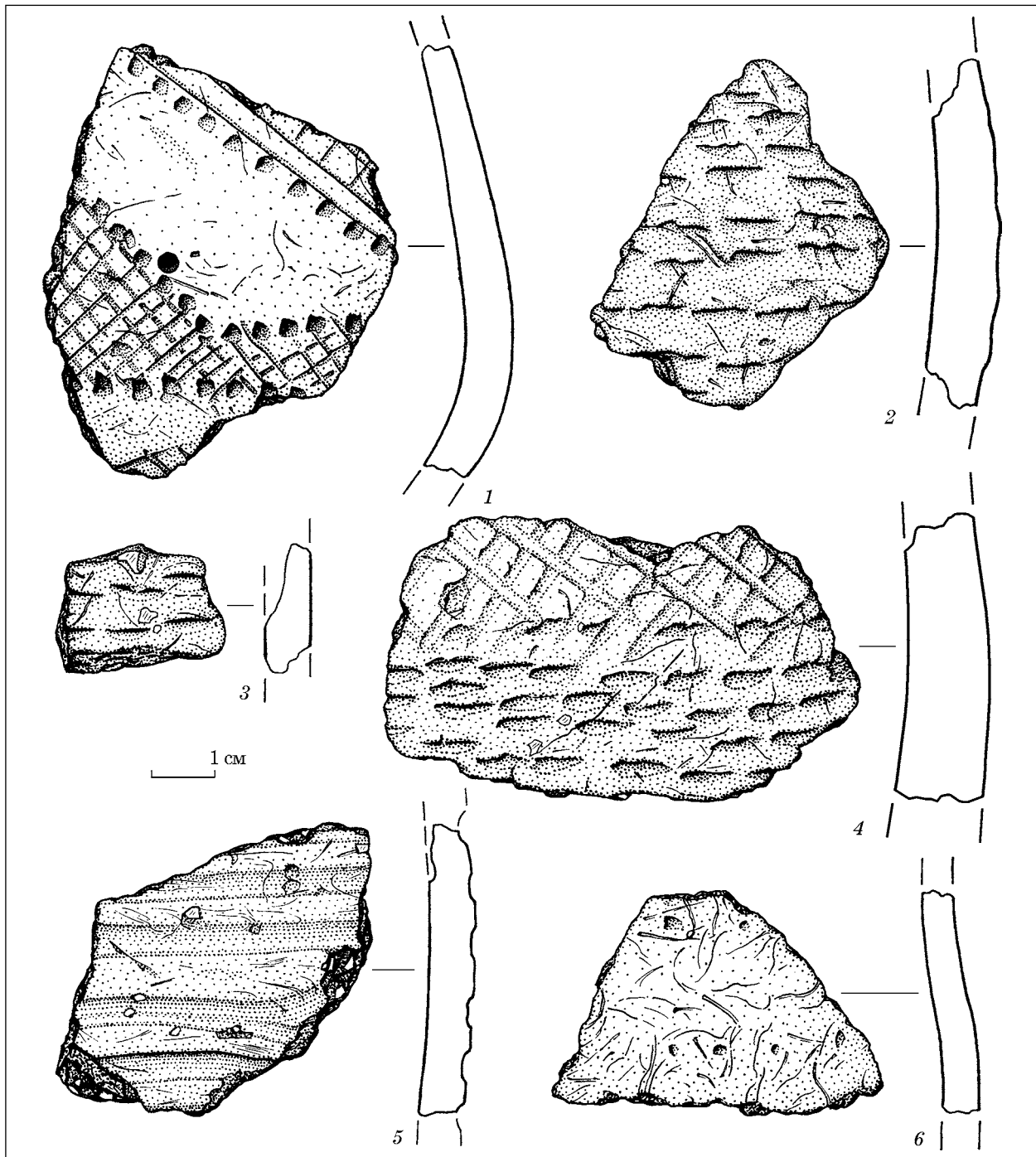

Рис. 8. Глинське I; неолітична кераміка: 1 — посудина № 8; 2—4 — посудина № 9; 5 — посудина № 10; 6 — посудина № 11

неконкретизованому місці «зачистки тераси». Вірогідно, саме про них ідеться в щоденнику В.М. Даниленка в згадці про «уламки округлих донець», знайдені разом з «групою неолітичних черепків» при зачистці тераси за 5,0 м на захід від комплексу № 1.

Фрагменти згадуються в інвентарному описі. Фото вінець наведено в звіті [Даниленко, 1958, № 3402, табл. VII] та опубліковано в монографії [Даниленко, 1969, с. 102, рис. 64, I].

Посудина № 13 (кол. № 369, 3 фр.). Представлена двома орнаментованими та одним

неорнаментованим уламками корпусу. Пластична маса містить значну домішку грубих органічних волокон і товченої мушлі (макс. 0,6 см), а також окремі луски та дрібні грудки сірої нерозмішаної глини (макс. 0,7 см). Товщина стінок 0,7—0,9 см. Поверхні гладкі. Зовнішня — сіро-бура та буро-коричнева, внутрішня — сіро-бура і темно-бура.

Форма і розміри посудини не реконструюються.

Корпус посудини прикрашали вертикальні ряди пальцевих зачіпів (рис. 9, 4, 5).

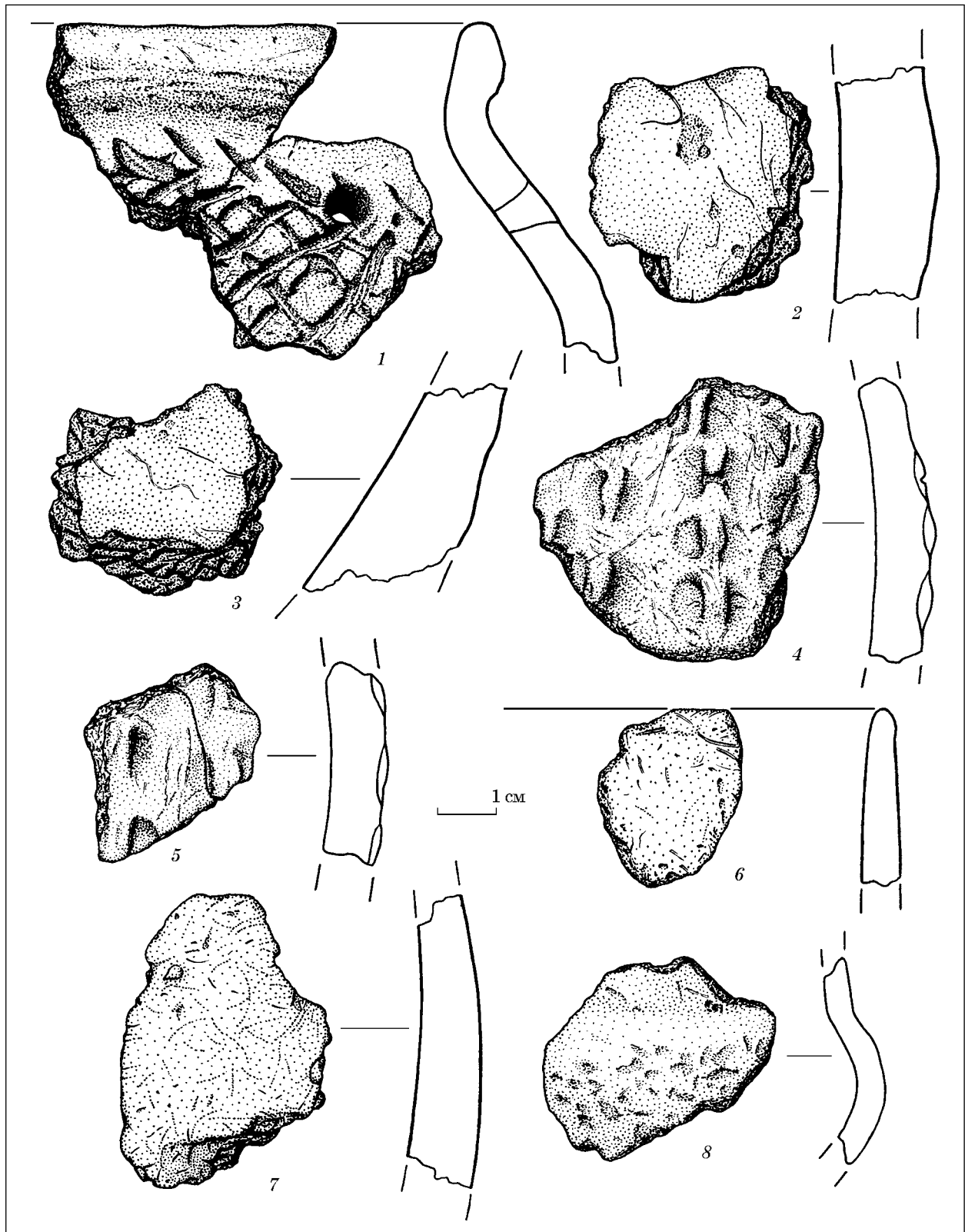

Рис. 9. Глинське I; неолітична кераміка: 1—3 — посудина № 12; 4, 5 — посудина № 13; 6, 7 — посудина № 14; 8 — посудина № 15

За шифрами, фрагменти виявлені в 1957 р. у південній і східній частинах розкопу комплексу № 1 (кв. 4—5/6, 6/г).

Описані уламки згадуються в тексті звіту та інвентарному описі. Фото орнаментованих фраг-

ментів наведено в звіті [Даниленко, 1958, № 3402, табл. VII] та опубліковано В.М. Даниленком [Даниленко, 1969, с. 102, рис. 64, 2, 4], рисунок одного фрагмента — Н.С. Котовою [Котова, 2002, с. 172, рис. 48, 4; Kotova, 2003, p. 214, fig. 48, 4].

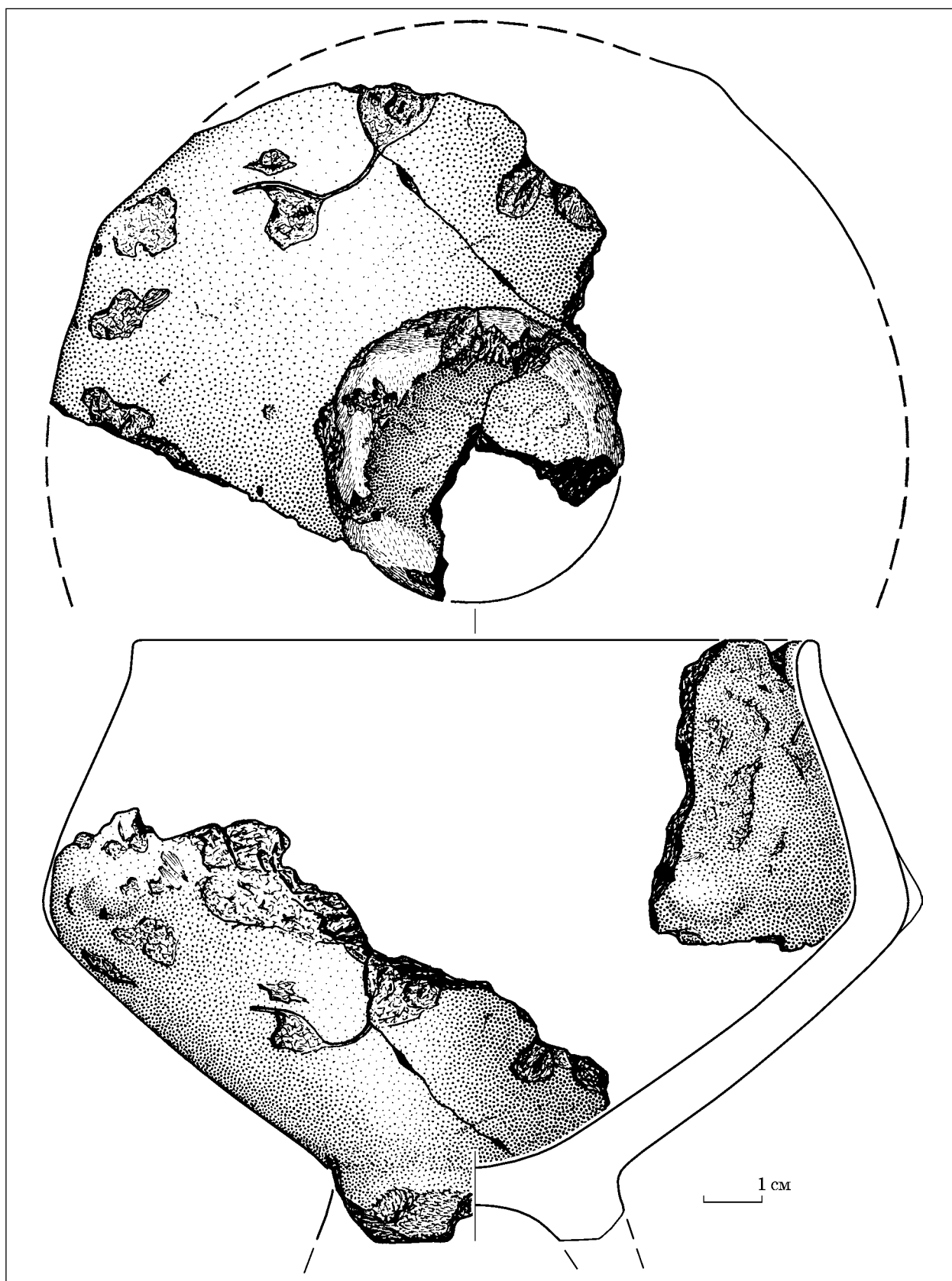

Рис. 10. Глинське I; неолітична кераміка: посудина № 16

Посудина № 14 (кол. № 369, 9 фр.). Представлена уламком вінець і вісьмома уламками стінок без орнаменту (рис. 9, 6, 7). Формівна маса містить значну домішку коротко посічених ор-

ганічних волокон, незначну кількість маленьких грудок щільної білої глини (макс. 0,5 см), поодинокі дрібні уламки мушлі (макс. 0,4 см). Товщина стінок 0,7—1,2 см. Поверхні переваж-

но еродовані зі слідами вигорілої органіки, рідше — гладкі з ледь помітними підлискованими ділянками. Зовнішня — сіро-бура, бура, світло-бура, внутрішня — темно-сіра, бура, світло-бура.

Вінце пряме, край потоншений, зріз заокруглений (рис. 9, 6). Форма та розміри посудини чи її частин не реконструюються.

За шифрами, фрагменти виявлені в межах комплексу № 1 (кв. 2/в, 4/в, 5/6). Частина з них згадується в інвентарному описі 1957 р. Публікується вперше.

Посудина № 15 (кол. № 369, 1 фр.). Представлена уламком верхньої частини корпусу. Формівна маса тонкоструктурна, добре вимішана, шарувата, без помітних домішок. Товщина стінки 0,4—0,5 см. Зовнішня поверхня світло-бура дуже еродована бугриста з окремими гладкими ділянками, що зберігають сліди лискування. Внутрішня — рожево-бура заглажена. Злам сирій.

Уламок належить маленькій посудині з підсферичним корпусом максимальним діаметром близько 8,0 см і прямою вертикальною шийкою (рис. 9, 8).

За шифром, фрагмент походить із зачисток 1957 р. без вказівки місця. Він згадується в інвентарному описі. Публікується вперше.

Посудина № 16 (кол. № 369, 5 фр.). Представлена двома уламками вінець, одним — стінки, та двома — денця з придонною частиною. Пластична маса шарувата. Складається з відмуленої тонкоструктурної глини, що містить незначну домішку органіки та дрібнозернистого піску. Товщина стінок 0,5—0,9 см. Зовнішня поверхня рівна, в давнину ангобована та добре залискована, але нині шерехата з кавернами на місці відлущених ділянок. Її колір бурий, темно-сірий, чорний. Внутрішня поверхня заглажена темно-сіра. Злам чорний. Наприкінці 1950-х рр. чашу було відгіпсовано. В процесі цієї кустарно виконаної реставрації майже всю її поверхню обробили абразивом, про що свідчать відповідні свіжі сліди.

Наявні уламки дозволяють реконструювати невелику біконічну чашу зі стягнутим верхом на кільцевому піддоні. Заокруглене ребро поділяє корпус на дві нерівні частини — дещо більшу нижню та меншу верхню. Остання плавно переходить у ледь виражений вертикальний край вінець із заокругленим зрізом. Нижня та внутрішня поверхні денця увігнуті, бокова — чітко виділена. На його нижній поверхні добре помітні залишки кільцевого піддона, пошкодженого в давнину. Злам піддона оброблено абразивом, що робить посудину стійкою. Коли було здійснено цю обробку — у неоліті, чи під час згаданої реставрації, визначити неможливо. Висота вцілілої частини чаші 10,5 см, діаметр вінець 12 см, ребра — 15 см, вцілілої частини денця — 5 см, товщина центру денця 0,7 см.

Чаша була орнаментована напівсферичними наліпами, розташованими на ребрі корпусу (рис. 10).

Усі фрагменти чаші виявлені в 1957 р. в зачистці та крайніх рядах квадратів розкопу комплексу № 1, найбільший фрагмент — на кам'яній викладці в кв. 1/а.

Описана посудина згадана в тексті польового звіту, щоденнику та інвентарному описі. Її фотографії та рисунки наведені в численних публікаціях [Даниленко, 1969, с. 102, рис. 64, 5; с. 106, рис. 70; с. 152, рис. 126, 36; Tringham, 1971, р. 97; fig. 16, e; Телегин, 1988, с. 36, рис. 2, 12; Черныш, 1996, с. 23, рис. 2, 86; Wechler, 2001, Taf. 5, 2; Котова, 2002, с. 172, рис. 48, 6; 2015, с. 102, рис. 22, 5; Kotova, 2003, р. 214; fig. 48, 6; 2009, р. 169; fig. 9, 1; Гаскевич, 2008б, с. 295, рис. 13, 1]. Порівняння наявних фрагментів з рисунком з монографій Н.С. Котової свідчить про втрату на початку 2000-х рр. принаймні одного уламка верхньої частини чаші.

Посудини № 17—23. Крім неолітичного посуду в колекції № 369 є сім уламків від семи посудин пізнішого часу. З них один з написаним олівцем шифром «Гл.» походить зі зборів на поверхні чи зачистки 1955 р. Це дрібний уламок стінки посудини початку доби раннього заліза з глини з домішкою піску, орнаментований композицією з тонких прокреслених ліній (пос. № 20). Решта шість виявлені в 1957 р., з них три на поверхні. Це — дрібний неорнаментований уламок трипільської посудини зі значною домішкою дрібно потовченої мушлі (пос. № 21), а також два уламки посуду часу раннього заліза — пряме вертикальне вінце зі зрізом, приплюснутим пальцевими вдавленнями, та масивне дно з бугристими поверхнями та значною мінеральною домішкою у формівній масі (пос. № 22 та 23, відповідно). За шифрами, ще три уламки виявлено в межах комплексу № 2. Це два уламки трипільських посудин червоного кольору — відігнуте назовні вінце із глини з домішкою грубого піску та жорстви (пос. № 17) і неорнаментований уламок стінки з домішкою піску (пос. № 18), а також уламок посудини кінця доби бронзи з пальцевими проглажуваннями по сирій глині, що містить домішку піску та жорстви (пос. № 19). В інвентарному описі згадується лише останній фрагмент, але без зазначення його віку.

ВИРОБИ З КРЕМЕНЮ

Нині в колекції № 332 є 23, а в колекції № 369 — 68 виробів з кременю. Але з цих 91 виробу лише 82 мають шифри, що ідентифікують їх як знахідки з Глинського I. Вторинна обробка зафіксована на третині зашифрованих кременів, хоча сліди використання є і на спеціально необроблених виробах.

Переважає більшість крем'яних виробів виготовлених з сировини сеноманських відкладів.

Найбільше непрозорого світло-сірого, іноді з легкою жовтизною кременя, що містить великі включення-плями сірого, темно-сірого, чорного кольору з дрібними світлими вкрапленнями. В тонких сколах ці включення напівпрозорі. Дещо менше однотонного сіро-жовтого та жовтого напівпрозорого в тонких сколах кременю з дрібними світлими вкрапленнями. Ще менше однотонного темно-сірого, іноді коричнюватого, напівпрозорого кременю з дрібними світлими вкрапленнями. Поверхні конкрецій мають слі-

ди інтенсивного вивітрювання та перебування у водних потоках. З туронської сировини виготовлені лише три уламки добре огранованих пластинок, один з яких ретушований (див. далі: рис. 12, 6), другий — має ділянку гладенької жовняної кірки, а третій — без вторинної обробки та кірки — незашифрований. Це дуже якісний сіро-коричневий прозорий кремій майже без помітних оку включень. Некремені породи каменю представлені пластиною з чорної шаруватої порівняно м'якої сировини

Таблиця 1. Глинське I. Типологічний склад комплексу крем'яних виробів *

Колекція, №	332	369				Р а- з о м
Рік досліджень	1955	1955 і 1957	1957			
Вироби	Локалізація знахідок; у дужках дано (рис. №, позиція)					
	Поверхня і зачистка	Поверхня	Зачистка	Комплекс, №		
				1	2	
Заготовки та відходи	14	25	1	7	8	55
нуклеуси	2 (11, 16)	—	—	—	2 (11, 17, 19)	—
уламок кременю нуклеоподібний	1	—	—	—	—	—
пластинчасті заготовки	5	14	1	4	2	—
відщепи та технологічні сколи	6	10	—	3	3	—
уламки невизначених виробів	—	1	—	—	1	—
Знаряддя	8	11	3	4	1	27
трапеція на пластинці	—	1 (11, 1)	—	—	—	—
скребачка на пластинці кінцева	—	1 (11, 6)	—	—	—	—
скребачки на відщепах	2	4	1	2	1	—
кінцева та кінцева подвійна	—	1 (11, 7)	1 (11, 9)	—	—	—
з ретушшою на 3/4 периметра	—	1 (11, 15)	—	—	—	—
замкнуторетушована	—	—	—	1 (11, 14)	—	—
кінцево-бокові	2 (11, 8, 12)	—	—	1 (11, 11)	1	—
бокова та бокова подвійна	—	2 (11, 10, 13)	—	—	—	—
різець на пластині кутовий	—	1 (11, 3)	—	—	—	—
перфоратори	1 (11, 5)	—	1 (11, 4)	—	—	—
пластини та пластинки ретушовані	3 (12, 1—3)	1 (12, 4)	1 (12, 6)	1 (12, 5)	—	—
пластинка тронкована	—	—	—	1 (11, 2)	—	—
відщепи ретушовані	1	1	—	—	—	—
уламок ретушованого виробу	1	1	—	—	—	—
ретушер на нуклеусі	—	1 (11, 18)	—	—	—	—
Р а з о м	22	36	4	11	9	82

Примітка. Тут і в табл. 2: * Вироби без шифру не враховані.

Таблиця 2. Глинське I. Ширина та характер фрагментації пластинчастих заготовок

Ширина, см	Р а- з о м	Характер фрагментації, вторинна обробка: відсутня / присутня						
		Р а- з о м	Цілі	З відла- маним кінцем	Прокси- мальні	Меді- альні	Дисталь- ні	З відла- маним горбком
Мікропластини — до 0,7	—	— / —	— / —	— / —	— / —	— / —	— / —	— / —
Пластинки — від 0,7 включно до 1,2	9	6 / 3	1 / —	2 / —	1 / 1	1 / 1	— / —	1 / 1
Пластини — від 1,2 включно	28	20 / 8	3 / 1	4 / 2	5 / 1	3 / 4	4 / —	1 / —
Р а з о м	37	26 / 11	4 / 1	6 / 2	6 / 2	4 / 5	4 / —	2 / 1

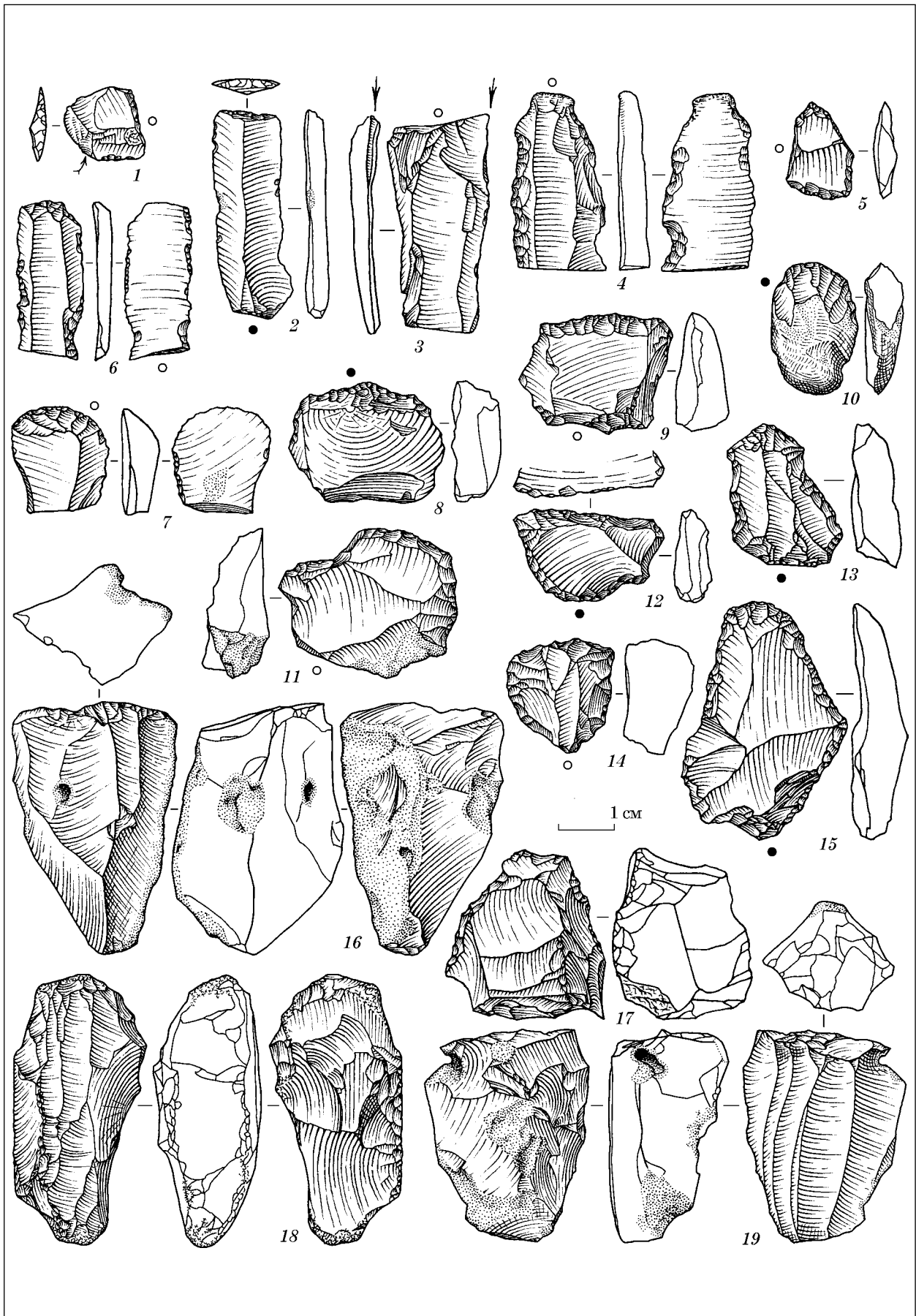

Рис. 11. Глинське I; крем'яні вироби: 1 — трапеція; 2 — тронкована пластинка; 3 — різець; 4, 5 — перфоратори; 6—15 — скребачки; 16, 17, 19 — нуклеуси; 18 — ретушер на нуклеусі

(аргіліт?). Її поверхні матові, краї не гострі, ребра негативів сколів не рівні.

Типологічний склад комплексу крем'яних виробів з поділом за колекціями, роками дослідження, шифрами та локалізацією наведено в табл. 1, дані про ширину та характер фрагментації пластинчастих заготовок — у табл. 2. Рисунки майже всіх знарядь (за винятком одної скребачки, ретушованих відщепів, уламків невизначених виробів) і нуклеусів (за винятком перепаленого поперечного одноплощадкового паралельного з гладкою площадкою та неприбраним карнизом, негативами пластинок і відщепів) позбавляють потреби вдаватися до їх детальної характеристики. Сліди дії вогню зафіксовані на семи виробках. З них чотири (зокрема трапеція) виявлені на поверхні, один — у комплексі № 1, один — у комплексі № 2, а ще один не має шифру.

Крім наведених у табл. 1, колекція № 332 включає один, а колекція № 369 — вісім крем'яних виробів без шифрів. Це ретушований відщеп, ціла пластинка, дистальний і проксимальний уламки пластинок, пластина з обламаним дистальним кінцем, відщеп і великий скол підправки площадки нуклеуса, а також два нуклеуси для отримання пластинок — одноплощадковий конічний олівцеподібний кругового сколювання та одноплощадковий одноплосинний торцевий. Відсутність шифру та наявність на чотирьох з цих виробів, зокрема, на обох нуклеусах, щільної т. зв. «грязьової» патини, якої

нема на решті кременів з Глинського І, може свідчити про їх зв'язок з іншими пам'ятками.

У польовому щоденнику, тексті звіту та публікації П.І. Хавлюк навів рисунки семи пластинок і вказав такі виявлені у 1955 р. крем'яні вироби як «значна кількість кремінних пластин та відщепів», «дрібні крем'яні пластинки», «трапеція», «невеличкий нуклеус», «яйцевидної форми шматок кременю зі слідами спроб сколювання» (схоже, він же — «яйцевидний кремінний відбійник»), «кілька нуклеподібних шматків кременя» [Хавлюк, 1955, № 2455, с. 4—5; № 2456, с. 8а—9; 1959, с. 169, 170, рис. 60, 6—12]. Всі згадані та проілюстровані вироби нині зберігаються в ІА НАНУ. Але не всі вони знаходяться в кол. № 332 разом з іншими матеріалами розвідок П.І. Хавлюка. Зокрема, трапеція та виріб, названий «яйцевидним відбійником», чітко ідентифікуються в колекції № 369 (рис. 11, 1, 18). Більше того, на ці знаряддя нанесено шифр із зазначенням 1957 р. і словом «пов.[верхня]». При цьому виявлення трапеції жодного разу не згадується в щоденниках і звіті 1957 р. Не згадана вона і у відповідному інвентарному описі. В останній внесено лише 21 крем'яний виріб з проставленими інвентарними номерами, зокрема шість скребачок, різець, уламок знаряддя, ретушер, 10 пластин, відщеп і уламок кременю [Даниленко, 1958, № 3406, кн. 1, с. 27—28]. Зараз всі вони є в колекції № 369. Більшість із решти 39 зашифрованих 1957 р. кременів з її складу могли бути виявлені як у 1957, так і в 1955 р. (табл. 1; 3).

Таблиця 3. Глинське І. Матеріали, що зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України (станом на травень 2016 р.)

Колекція, №	332		369					
Рік на шифрі	1955	?	1955	1957			?	
Рік досліджень				1955 і 1957				
Знахідки	Локалізація							
	П. м., зачистка	?	П. м., зачистка	Поверх- ня *	Зачистка, 1957 р.	Комплекс № 1, 1957 р.	Комплекс № 2, 1957 р.	?
Уламки кераміки	65	—	4	8	16	32	42	—
неоліту	65	—	3	5	16	32	39	—
енеоліту	—	—	—	1	—	—	2	—
кінця бронзового— раннього залізного віку	—	—	1	2	—	—	1	—
Р а з о м	65				102			
Крем'яні вироби	22	1	—	36	4	11	9	8
Р а з о м	23				68			
Вироби з кістки і рогу	—	—	—	—	—	1 **	—	—
Уламки кісток та рогу тварин	—	—	1	—	—	1	4	—
Р а з о м	—				7			
Р а з о м знахідок	87	1	5	44	20	45	55	8
Р а з о м знахідок у колекціях	88				177			

Примітки. ? — без шифру (не Глинське І?). * Сюди ж зараховано п'ять знахідок з Глинського І без зазначення конкретної локалізації у шифрі. ** Експонується в Археологічному музеї ІА НАНУ.

ВИРОБИ З КІСТКИ

У польовій документації та публікаціях Глинського I згадуються лише два знаряддя з кістки. В.М. Даниленко опублікував їх рисунки з підписами: «лискувальник для вигладжування лискованого посуду» та «долото».

У монографії останнє також назване «теслом» [Даниленко, 1969, с. 101, рис. 62, 6, 9; с. 106].

На сьогодні у колекції № 369 «лискувальник» відсутній. Уявлення про нього надає фото з польового звіту (рис. 12, 7a) та якісно виконаний рисунок з особистого фонду В.М. Даниленка (рис. 12,

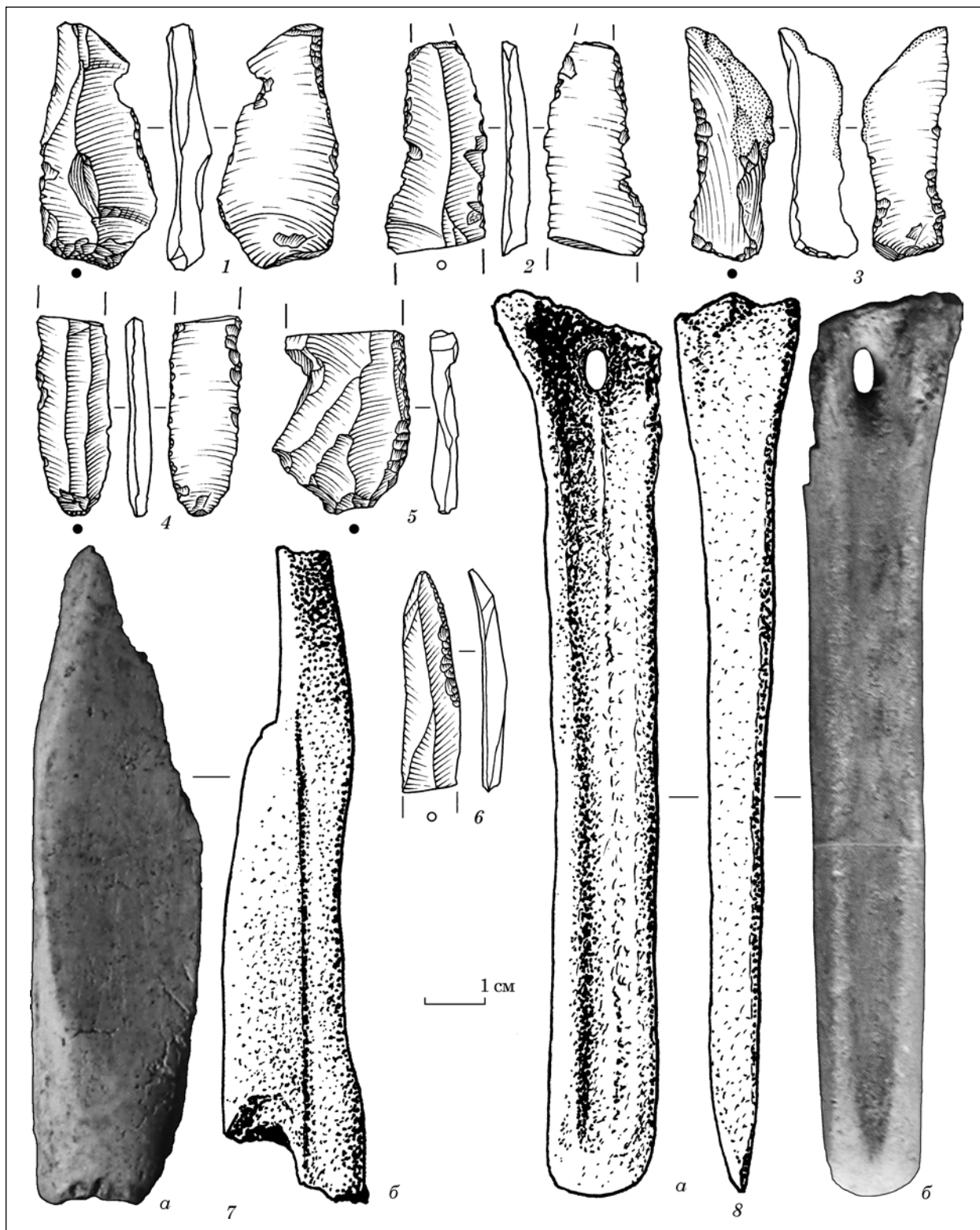

Рис. 12. Глинське I; крем'яні та кістяні вироби: 1—6 — пластини та пластинки з ретушшю; 7, 8 — «лискувальники» (7a, за: Даниленко, 1958/5, № 3402, табл. VII; 7б, 8a, за: НА ІА НАНУ, ф. 26, № 305, арк. 8; 8б — фото, зроблене в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ)

7б), пізніше, із сильним зменшенням, відтворений у його книжці. За даними інвентарного опису та польової документації, цей виріб був виявлений в 1957 р. у кв. 2/в комплексу № 1.

«Долото» зараз виставлене в експозиції Археологічного музею. За визначенням археозолога Є.Ю. Яніш, воно виготовлене з плеснової кістки лося (*Alces alces*), що має природній отвір. Робочий кінець двобічно пригострений, симетричний у перетині (рис. 12, 8). Його поверхня зашліфована, край ледь заокруглений в плані, гострий в профілі, без щербин, що ставить під сумнів визначення знаряддя як власне долота. За даними польової документації, виріб знайдено в 1957 р. у кв. 1/в комплексу № 1. На його плані він підписаний як «мотика» [Даниленко, 1958, № 3404, кресл. 22], а в щоденнику П.І. Хавлюка названий «двобічним кістяним лискувальником з трубчастої кістки» [Даниленко, 1959—1961, № 4423, с. 3]. На думку В.М. Даниленка, в матеріалах БДК аналогією йому є «долото» з поселення Шимановське II [Даниленко, 1969, с. 101, рис. 62, 7; с. 106]. Уламок схожого знаряддя походить з пізньокрішського поселення Сакаровка I у Молдові. Автори розкопок називають його «лискувальником» [Дергачев, Ларина, 2015, с. 124, 125, рис. 84, 13]. Серію морфологічно подібних виробів, виявлених на подністерських та побузьких пам'ятках культури Трипільля-Кукутень початку етапу СІ, інтерпретовано як «кинджали», «шпатель для обточування стінок ліпного посуду», «лощила для вироблення шкір» [Ткачук, 2012, с. 82, рис. 1, 1, с. 83, рис. 2, 10].

ФАУНІСТИЧНІ ЗНАХІДКИ

У колекції № 369 зберігається шість фрагментованих кісток тварин. Один дрібний уламок кістки походить з комплексу № 1, чотири — з комплексу № 2. Ще одна фауністична знахідка — уламок рогу оленя зі слідами обробки — має шифр «Глинище», що може свідчити про його виявлення в 1955 р. Таке припущення підтверджується згадкою в щоденнику 1955 р. знахідки «рогів оленя» [Хавлюк, 1955, № 2456, с. 9]. Сліди перебування у вогні зафіксовані на кістці з комплексу № 1 і ще одній — з комплексу № 2. В інвентарний опис 1957 р. кістки тварин не вносили. Відтак, оцінити ступінь збереженості цієї частини колекції не можна. Проте, цілком очевидно, що вона не репрезентує всіх фауністичних знахідок на пам'ятці, адже лише на плані розкопу комплексу № 1 позначено не менше, як 30 кісток (рис. 2).

АНАЛІЗ ТА ВИСНОВКИ

Зведення та аналіз наведених даних польової документації, публікацій і комплексу знахідок Глинського I уможливають низку джерелознавчих і власне археологічних висновків.

1. На травень 2016 р. в ІА НАНУ зберігаються 256 знахідок, шифри яких вказують на зв'язок з Глинським I (табл. 3). Порівняння їх складу зі згадками в архівних документах і публікаціях засвідчує досить добру збереженість матеріалів поселення. Серед знахідок, які можна чітко ідентифікувати, відсутнє лише одне кістяне знаряддя. Проте кількість крем'яних виробів і фрагментів кераміки в колекції № 369 виявилася навіть більшою за зазначену в інвентарному описі 1957 р. Частково це пояснюється потраплянням до її складу деяких матеріалів Глинського I з розвідок 1955 р., що підтверджено наявністю в ній раніше згаданих і зарисованих П.І. Хавлюком трапеції, ретушера на спрацьованому нуклеусі, плаского дна посудини № 6. З іншого боку, це може бути і наслідком вад самого інвентарного опису, до якого були внесені не всі знахідки, що добре помітно на прикладі фауністичних решток.

2. Попередні публікації матеріалів поселення не відбивали всього розмаїття виявлених на ньому знахідок. Так, із залишків 16 неолітичних посудин були опубліковані зображення лише восьми, з 27 крем'яних знарядь — лише трьох, з чотирьох нуклеусів — жодного. Все це не сприяло адекватній культурно-хронологічній інтерпретації пам'ятки дослідниками, знайомими з її знахідками лише за публікаціями.

3. Описану колекцію знахідок не можна розглядати як єдиний комплекс. Найперше слід вказати наявність серед переважно неолітичних матеріалів кераміки трипільської культури та ніколи не згадуваних раніше фрагментів посуду кінця доби бронзи та початку раннього заліза. Відтак, не виключено, що й частина крем'яних виробів і фауністичних знахідок датуються часом пізнішим за неоліт.

Неоднорідні й неолітичні матеріали. Так, керамічний посуд чітко поділяється на три технологічні групи (табл. 4).

До першої групи зараховано посудини № 1—5, формівна маса яких містить грубі мінеральні домішки — жорстку та каміння. Товщина стінок не більше 1,0 см. З цих п'яти посудин три орнаментовано відбитками зубчастих штампів, одну — прогладженими лініями. На край вінець двох посудин орнамент нанесено зсередини. За цими ознаками вони чітко асоціюються з керамікою т. зв. «самчинського» типу. Привертає увагу досить рідкісні двозубі «скобкові» відбитки на посудинах № 2 та 3, прямі аналоги яких автору відомі в матеріалах пункту Самчинці II [Гаскевич, 2008а, с. 159, рис. 1, 3; 2010, с. 216, рис. 1, 3].

У другу групу об'єднано посудини № 6—14, формівна маса яких містить домішки товченої мушлі (за винятком посудини № 12). Вони більш товстостінні. Із семи посудин, для яких зафіксовано орнамент, на шести він включав прогладжені та прокреслені лінії, іноді в спо-

Таблиця 4. Глинське I, неолітичні посудини; співвіднесення орнаментациї та технології виготовлення

№	Елементи орнаменту										Склад формівної маси										Товщина стінки, см	Рис.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20		
1	4/0,9	+	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	1,1	—	—	—	+	—	—	0,4—0,7	3, 1, 2
2	2/0,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	—	—	—	—	—	0,6	0,4	0,3—0,7	4, 1, 2
3	2/0,8	+	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	0,5	+	—	—	—	—	0,4	0,5—0,8	5, 1—5
4	—	—	0,8	—	0,2—0,4	—	—	—	—	—	+	+	+	—	+	—	—	—	—	—	0,4—0,7	5, 6—8
5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	0,4	+	—	—	—	—	—	0,5—0,8	—
6	—	—	—	—	0,1—0,3	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	0,8	—	—	1,0	0,6—1,7	6
7	—	—	—	0,1—0,2	—	—	0,4	—	—	—	+	—	—	—	—	—	1,0	—	—	—	0,8—1,2	7, 1—4
8	—	—	—	0,1	—	0,3	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	0,4	—	—	—	0,5—0,8	8, 1
9	—	—	—	—	0,3	—	—	+	—	—	+	+	—	—	—	+	0,5	+	—	—	0,8—1,4	8, 2—4
10	—	—	—	—	0,5	—	—	—	—	—	+	+	—	—	+	—	0,5	—	—	—	0,7	8, 5
11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	0,2	+	—	—	0,4—0,7	8, 6
12	—	—	—	0,3—0,4	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	0,7	0,8—2,0	9, 1—3
13	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	+	—	—	—	—	—	0,6	—	—	0,7	0,7—0,9	9, 4, 5
14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	0,4	—	—	0,5	0,7—1,2	9, 6, 7
15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,4—0,5	9, 8
16	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	0,5—0,9	10

Легенда: 1 — відбитки зубчатого штампу (кількість зубців / довжина, см); 2 — нанесення відбитків зубчатого штампу «з протягуванням»; 3 — насічки (довжина, см); 4 — прокреслені лінії (ширина, см); 5 — прогладжені лінії (ширина, см); 6 — ямки-наколи (діаметр, см); 7 — ямки-наколи, нанесені трубчастим орнаментом (діаметр, см); 8 — нігтьові наколи; 9 — защіпи; 10 — півсферичні наліпи; 11 — органічні волокна; 12 — пісок; 13 — жорства; 14 — камінь (максимальний розмір, см); 15 — слюда; 16 — кальцинована кістка; 17 — уламки мушлі (максимальний розмір, см); 18 — вохра / кривавик; 19 — шамот (максимальний розмір, см); 20 — грудки глини (максимальний розмір, см).

лученні з дрібними ямками-наколами та нігтьовими вдавленнями. Одну посудину орнаментовано пальцевими защіпами. Специфіка цього посуду дозволяє віднести його до кераміки т. зв. «печерського» типу.

Третя група представлена посудинами № 15 і 16. Від інших їх відрізняє добрий, до однорідного кольору злам, випал, тонкоструктурна, добре вимішана, шарувата формівна маса без помітних домішок чи з незначною домішкою органіки та дрібнозернистого піску. Обидві посудини не мають заглибленого орнаменту. За цими ознаками вони дуже близькі до столового посуду пізньокішських поселень Молдови [Дергачев, Ларина, 2015, с. 133]. За розміром, технологією та відсутністю орнаменту посудина № 15 близька до маленького горшечка із Сакаровка I [Дергачев, Ларина, 2015, с. 152, рис. 105, 9], а за формою має аналоги серед маленьких, заввишки близько 10 см, посудинок цього поселення, віднесених його дослідниками до «кухонної» та «кераміки буго-дністровського вигляду». Щоправда, останні орнаментовані та виготовлені з маси з доданням мушлі [Дергачев, Ларина, 2015, с. 165, рис. 114, 2; с. 169, рис. 117, 2; с. 171, рис. 119, 3; с. 178, рис. 125, 5—8]. Найближчі аналоги посудини № 16 автор статті вбачає ще західніше — на пізньокерешському поселенні з протовінчанськими рисами кераміки Furta-Csátó у Східній Угорщині [Makka et al., 2007, p. 208, fig. 132, 7—9; p. 210,

fig. 134, 6]. Одна з виявлених там чаш має не тільки подібні форму, пропорції та пластичну орнаментацию, але й майже тотожні метричні параметри [Makka, 1990, p. 117, pl. 3, 5; Гаскевич, 20086, с. 295, рис. 13, 2]. На цій підставі посуд третьої групи можна датувати приблизно середині VI тис. cal BC.

Співставлення місць поширення знахідок із зазначенням чіткої локалізації свідчить, що з комплексу № 1 походять уламки лише печерської (посудини № 7, 10, 12, 13, 14) та умовно кішської столової (посудина № 16) кераміки, а з комплексу № 2 — переважно кераміки самчинського типу (посудини № 2 і 3). У матеріалах останнього винятками є фрагмент печерської посудини № 11 і два фрагменти трипільських посудин № 17 і 18, а також уламок посудини № 19 доби бронзи. При цьому одна з трипільських знахідок досить чітко ідентифікується як «фрагмент червоної трипільської посудини», знайдений вище «фрагменту неолітичної кераміки» та «сплощеного нуклеуса» в комплексі № 3, розташованому в центральній частині зачистки 1957 р. [Даниленко, 1958, № 3403, с. 12]. Єдиний нуклеус, який можна співвіднести зі згаданим, теж має шифр «комплекс 2» (рис. 11, 19). Відтак, не виключено, що й уламок неолітичної посудини № 11 насправді походить з комплексу № 3.

Отже, аналіз, проведений з врахуванням всіх матеріалів Глинського I, підтвердив

дані В.М. Даниленка про наявність у межах пам'ятки окремих скупчень знахідок, що відрізняються за типом неолітичної кераміки [Даниленко, 1969, с. 106]. При цьому джерела краще підтверджують гомогенність матеріалів комплексу № 1. По-перше, вони виявлені на більшій площі (приблизно 22 м²). Відповідно, їх однорідність є репрезентативною, не пов'язаною з обмеженістю вибірки. По-друге, в межах комплексу № 1 документально зафіксовано групування знахідок у певні структури — розвали посудин, кам'яні викладки тощо (рис. 2). Це свідчить про відносно добру збереженість культурного шару, складові якого не зазнали значного горизонтального переміщення. На відміну від них матеріали комплексу № 2 походять з розкопу площею лише 6 м², план якого (якщо його складали) не відомий. Крім того, в колекції до комплексу № 2 віднесено кераміку та крем'яні з інших місць зачистки 1957 р. Отже, гомогенність сукупності знахідок з відповідним шифром сумнівна. Але виявлення численних уламків двох неолітичних посудин зі схожою орнаментациєю в межах обмеженої ділянки зачистки 1957 р. засвідчено польовими записами. Відтак, їх можна пов'язати з одним епізодом функціонування поселення, але не наполягаючи на репрезентативності цієї вибірки.

4. Підтверджена наявність у межах пам'ятки ділянок зі знахідками кераміки різних типів ставить питання про співвіднесення їх у часі. В польовій документації нема жодних даних про випадки стратиграфічного перекривання одних достовірно неолітичних матеріалів іншими. Це добре узгоджується з текстом звіту, де В.М. Даниленко зауважив, що комплекси № 1 і 2 знаходяться «приблизно на тому ж рівні залягання» [Даниленко, 1958, № 3401, с. 31] та словами про їх «геологічну синхронність» у його монографії [Даниленко, 1969, с. 106]. Відповідно, твердження вченого про те, що «Глинське постає перед нами як стратифіковане поселення із залишками самчинської і печерської фаз розвитку» [Даниленко, 1969, с. 107] є безпідставним, як і постійні згадки про «нижній шар» Глинського I у працях Н.С. Котової [Котова, 2002, с. 22; 2015, с. 40, 41, 102; Kotova, 2003, р. 30]. Очевидно, що насправді тут можливі всі три варіанти співвіднесення різних матеріалів у часі: а) самчинські раніші за крішські та печерські; б) вони синхронні; в) крішські та печерські раніші за самчинські. Отже, вибір В.М. Даниленком останнього варіанту був обумовлений певними загальними міркуваннями, а не реально зафіксованими на пам'ятці фактами.

5. Відособлене залягання в Глинському I кераміки різних типів дозволяє розглянути і можливий зв'язок її з іншими категоріями інвентарю. Усвідомлюючи, що первинна та вторинна обробка кременю, робота крем'яними та кістяними знаряддями не завжди відбувалася в місцях використання керамічного посуду, варто все ж при-

пустити, що всі знахідки комплексу № 1 є залишками одного епізоду функціонування поселення, тобто, вони синхронні та пов'язані між собою. В цьому разі часом пізніх фаз розвитку культури Кріш-Кереш слід датувати обидва кістяні знаряддя (рис. 12, 7, 8), а також 11 крем'яних виробів (табл. 1). Останні представлені зробленими на відщепі замкнуто ретушованою та кінцево-боковою скребачками (рис. 11, 11, 14), тронковою пластинкою (рис. 11, 2) та латерально ретушованим проксимальним уламком пластини (рис. 12, 5), а також чотирма фрагментованими пластинами та трьома відщепами.

На жаль, серед перерахованих крем'яних знахідок комплексу № 1 немає яскравих, діагностичних для культурної інтерпретації виробів, а їх незначна кількість і бідний набір не дозволяють робити висновки про технологію обробки кременю. Не виділяються вони з-поміж решти кременів і за типом використаної сировини. Проте крем'яний комплекс з Глинського I загалом відзначається певною своєрідністю на тлі решти пам'яток з керамікою печерського типу. Раніше автор писав, що майже на всіх поселеннях зі знахідками відповідного посуду та більш чи менш представницьким крем'яним інвентарем є характерні вироби кукрекської культурної традиції. Винятком з цього правила тоді було названо лише поселення Сокільці VI [Гаскевич, 2005, с. 28]. Нині до нього слід додати і Глинське I. Наявний в колекції № 369 олівцеподібний нуклеус не має шифру, що не дозволяє пов'язувати його з пам'яткою. На користь цього свідчить і те, що така виразна та проста для атрибуції знахідка жодного разу не згадується у польовій документації, текстах звітів і публікаціях. Якщо відсутність кукрекських виробів не спричинена нечисельністю інвентаря Сокільців VI і Глинського I, це спостереження в майбутньому може стати підставою для виокремлення частини ранньонеолітичних поселень регіону за відповідною ознакою. З огляду на це варто зазначити подібність названих пам'яток і за наявністю в їхніх колекціях яскравих зразків кераміки типу столового посуду культури Кріш-Кереш.

ПОДЯКИ

Автор щиро дякує своїм колегам, співробітникам ІА НАНУ Н.Р. Михайловій за допомогу в роботі з архівними матеріалами, О.О. Мельник, Н.В. Хамайко та О.Л. Вотяковій за сприяння у доступі до знахідок Глинського I у Наукових фондах та Археологічному музеї, М.Ю. Відейку та С.Д. Лисенку за консультації щодо культурно-хронологічної інтерпретації післянеолітичної кераміки, Л.В. Кулаковській за запрошення взяти участь у збірці, а також науковому співробітнику Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАНУ Є.Ю. Яніш за визначення кістки знаряддя з експозиції Археологічного музею.

Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С., Денисова А.О., Карашевич І.В., Карнаух С.Г., Корпусова В.М., Павленко Л.В., Сон Н.О. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007. — 356 с.

Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукрекської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 24—37.

Гаскевич Д.Л. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури // КДУ. — 2008а. — Вип. 11. — С. 157—187.

Гаскевич Д.Л. Форма дна керамічного посуду буго-дністровських пам'яток Лисостепового Побужжя // АА. — 2008б. — № 19. — С. 275—307.

Гаскевич Д.Л. Северо-понтийское импресо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы // Stratum plus. — 2010. — № 2. — С. 213—251.

Гаскевич Д.Л. Мельнична Круча — багатошарова пам'ятка первісної доби на півдні лисостепового Побужжя // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 13—22 (АДУ. — Вип. 8).

Гаскевич Д.Л. В.М. Даниленко та періодизація неоліту Південного Бугу: нові запитання до старих джерел // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 3—17.

Гаскевич Д.Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури // Археологія. — 2014. — № 4. — С. 3—17.

Гаскевич Д.Л. Неолітичні знахідки місцезнаходження Ладижин I у лисостеповому Побужжі (за матеріалами П.І. Хавлюка) // КДУ. — 2015. — Вип. 16. — С. 181—189.

Даниленко В.Н. Археологические исследования на Южном Буге в 1957—1958 гг. (Отчет о работе Среднебугской неолитической экспедиции) / НА ИА НАН Украины. — 1958/5.

Даниленко В.Н. Отчет об исследовании Бугской экспедицией ИА АН УССР неолитических памятников на Южном Буге 1959—1961 гг. / НА ИА НАН Украины. — 1959—1961/7.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969. — 259 с.

Даниленко В.М. Буго-дністровська культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. I. — С. 85—96.

Даниленко В.Н. Буго-дністровская культура // Археологія Української ССР. — К., 1985. — Т. I. — С. 118—126.

Дергачев В.А., Ларина О.В. Памятники культуры Криш Молдовы (с каталогом). — Кишинэу, 2015. — 504 с.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002. — 268 с.

Котова Н.С. Древнейшая керамика Украины. — Киев; Харьков, 2015. — 154 с.

Пассек Т.С., Черныш Е.К. Неолит Северного Причерноморья // Каменный век на территории СССР. — М., 1970. — С. 117—133 (МИА. — № 166).

Телегин Д.Я. [Рец.]: В.И. Маркевич. Буго-дністровская культура на территории Молдавии // Археологія. — 1977. — Вип. 23. — С. 88—91.

Телегин Д.Я. Области культур эпохи неолита юга Европейской части СССР, их хронология и периодизация // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988. — С. 33—56.

Ткачук Т. Кінджали з рогу (кістки) на поселеннях культури Трипілля-Кукутень // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2012. — Вип. 16. — С. 81—89.

Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічну розвідку у верхів'ях басейну річки Соб та по річці Південний Буг на участку від с. Ладижин до м. Брацлав Вінницької обл. / НА ИА НАН України. — 1955/35.

Хавлюк П.І. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — 1959. — Вып. 75. — С. 169—173.

Черныш Е.К. Буго-дністровская культура // Археологія. Неолит Северной Евразии. — М., 1996. — С. 19—26.

Kotova N.S. Neolithization in Ukraine. — Oxford, 2003. — 306 p. (BAR. — 1109).

Kotova N. The Neolithization of Northern Black Sea area in the context of climate changes // Documenta Praehistorica. — 2009. — Т. 33. — Р. 159—174.

Makkay J. The Protovinča Problem — as seen from the Northernmost Frontier // Vinča and its World: International Symposium «The Danubian region from 6000 to 3000 BC». — Belgrade, 1990. — Р. 113—122.

Makkay J., Kaczanowska M., Kozłowski J.K., Paluch T., Pap I., Vörös I. The excavations of the early neolithic sites of the Körös Culture in the Körös Valley, Hungary: the final report. — Trieste, 2007. — Vol. 1: The excavations: stratigraphy, structures and graves. — 284 p. (Quaderni. — 11).

Tringham R. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe, 6000—3000 BC. — London, 1971. — 240 p.

Wechler K.-P. Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe. — Mainz, 2001. — 432 S. (Archäologie in Eurasien. — Bd. 12).

Д.Л. Гаскевич

ГЛЫНСЬКЭ I — НЕОЛИТИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК НА ЮЖНОМ БУГЕ (по материалам исследований 1955 и 1957 гг.)

Наши знания о датировании и периодизации неолитической буго-дністровской культуры основываются, главным образом, на результатах изучения нескольких стратифицированных поселений среднего течения Южного Буга, исследованных В.Н. Даниленко в 1949—1961 гг. Поэтому автор начал повторный анализ и публикацию их коллекций и полевой документации. В данной статье описано и обсуждено неолитическое поселение упомянутого региона Глыньскэ I (Глинское I).

Неолитические находки были собраны П.И. Хавлюком и В.М. Даниленко в 1955 и 1957 гг. на поверхности более чем 100-метрового участка правой надпойменной террасы Буга южнее села Глыньскэ Немырівського р-на Вінницької обл. В 1957 г. они зачистили край террасы длиной 35 м. На его противоположных краях были заложены два небольших раскопа (комплексы № 1 и 2). Сейчас памятник затоплен водами Ладыжинского водохранилища.

Коллекция находок памятника, хранящаяся в Институте археологии НАН Украины, состоит из 160 фрагментов 16 неолитических сосудов, семи фрагментов семи сосудов более поздних эпох, 82 кремневых изделий, костяного орудия и шести костей животных. Неолитическая керамика подразделяется на три типа: а) самчинскую с отпечатками

зубчатого штампа, сделанную из массы с обильной крупнозернистой минеральной примесью — дресвой кварца и полевого шпата; б) печерскую с прочерченными и продавленными линиями, пальцево-ногтевыми наколами и защипами, сделанную из массы с добавлением толченой ракушки; в) серую качественную посуду с пластическими налепами, ангобированной, а затем подлощенной поверхностью, похожую на столовые сосуды памятников поздних фаз культуры Криш-Кереш. Стратиграфическое перекрывание одного типа керамики другим не зафиксировано. Место обнаружения фрагментов посуды на поверхности определяется лишь приблизительно. Но четко установленное расположение кришского и печерских сосудов вокруг каменных очагов в раскопе гомогенного комплекса № 1 указывает на одновременное бытование этих типов приблизительно в середине VI тыс. cal BC. Спецификой кремневого набора является отсутствие характерных изделий кукрекской мезолитической культуры, найденных в Побужье на подавляющем большинстве памятников с керамикой печерского типа.

Ключевые слова: неолит, буго-днестровская культура, культура Криш, керамическая посуда, изделия из кремня.

D.L. Gaskevych

HLYNSKE I NEOLITHIC SITE ON THE SOUTHERN BUH RIVER (the Materials from the Investigations of 1955 and 1957)

Our knowledge of dating and periodisation of the Neolithic Buh-Dniester Culture in whole is based mainly on the results obtained from a few sequences from the Middle part of the South Buh river basin, excavated by Valentine Danylenko in 1949—1961. The author has begun to re-analyse and re-publish their collections and field documentation. This paper there-

fore describes and discusses the Hlynske I Neolithic settlement from this region.

Neolithic finds were collected by P. Khavlyuk and V. Danylenko on the surface of a more than 100-meter part of the right lower terrace of the Buh River, to the south of the Hlynske village (Nemyriv district, Vinnytsia area) in 1955 and 1957. Additionally, a section of 35 meters in length was cleaned by them in 1957 and two small excavations (complex no. 1 and 2) were investigated at its opposite ends. The site today is flooded by waters of the Ladyzhin reservoir.

The collection of finds from the site, stored in the Institute of Archaeology, NASU, consists of 160 fragments of 16 Neolithic vessels, seven fragments of seven vessels of later times, 82 flint artefacts, one bone tool and six animal bones. The Neolithic pottery is subdivided into three types: a) the Samchyntsi type with notched stamp impressions, made from a paste with an abundant coarse-grained mineral admixture — gruss of quartz and feldspar; b) the Pechera type with incised and channelled lines, impressions and pinches from finger nails, made from a paste tempered with a crushed cockleshell; c) a grey high quality pottery with knobs, the surface covered in a self-slip and burnished, similar to fine ware from the late sites of the Criș-Körös Culture. The stratigraphic sequence of pottery of these different types has not been recorded and the location of the pottery fragments, discovered in the surface collections, was described very roughly. However, the location of vessels of both the Pechera and Criș-like type were strictly ascertained around the stone fireplaces in the excavated homogeneous complex no. 1. This indicates these were synchronous and dates them approximately to the middle of the 6th millennium cal BC. Specific to the flint collection from this site, there is a lack of artefacts from the Kukrek Mesolithic culture, which has been recorded in the vast majority of sites with the pottery of Pechera type in the South Buh River area.

Keywords: Neolithic, Buh-Dniester Culture, Criș Culture, pottery, flint implements.

Одержано 15.06.2016

А.В. Буйських

ХІОСЬКИЙ ЧОРНОФІГУРНИЙ КАНФАР З БОРИСФЕНА

До наукового обігу залучено канфар, розписаний у чорнофігурній техніці на червоному тлі. Посудина належить до окремого типу розписного столового посуду, який виготовляли на о. Хіос упродовж пізньоархаїчного—ранньокласичного часу та експортували до античних центрів Північно-Західного Причорномор'я.

Ключові слова: Борисфен, Ольвія, о. Хіос, канфар, чорнофігурний стиль

У 1969 р. під час розкопок античного Борисфена (поселення на о. Березань) під керівництвом В.В. Лапіна виявлено канфар, виготовлений на о. Хіос¹. Посудина збереглася в численних уламках, що, поза тим, за виключенням ніжки, давали її профіль. Вона була самотужки реставрована співробітниками Археологічного музею для новоствореної експозиції, проте згодом розбита знову. І лише в 2015 р. художник-реставратор ІА НАНУ А.С. Борисюк-Дудкіна здійснила її повноцінну наукову реставрацію, орієнтуючись на відомі аналогії, додала конічну ніжку. Відтак, канфар не лише поновив своє місце в постійній експозиції Археологічного музею ІА НАНУ, а й став доступним для наукового вивчення.

Канфар (рис. 1, 1 — див. вклейку) є великою тонкостінною дворучною посудиною дзвоноподібної форми з діаметром вінець не більше 16 см, заввишки без ніжки 11,5 см, разом з відтвореною ніжкою близько 15,0—15,5 см. Ручки акуратно прикріплені до краю вінець, мають здвоєні тонкі, щільно припасовані стволи; вони високі, фігурно вигнуті над краєм, дещо

асиметричні. Глина виробу щільна, однорідна, містить надзвичайно рідкісні домішки дрібних шматочків вапна та ще рідкіших темних часточок, червонувато-жовтого відтінку, 7.5YR 6/6. Канфар виконано в чорнофігурній техніці з використанням гравіювання та додаткових накладних фарб — пурпуру та білої. Проте канфар вирізняє відсутність зовнішнього щільного білого покриття, типового для тарного, столового та культового посуду хіоського виробництва VII—VI ст. до н. е. Розпис нанесено в метопах на обох фасадах на тлі, залишеному в кольорі глини. Сюжети асиметричні.

З однієї сторони зображено пару, яка танцює, обличчям один до одного — менаду вправо та комаста вліво (рис. 1, 2). Від менади в профіль частково збереглося зображення — голова з обличчям, руки, ліва грудь та ліва нога. За сюжетом, менада танцює та грає на авлосі. Вона, найвігідніше, повністю оголена, бо її фігура вкрита щільною білою фарбою. Деталі промальовані рідкою світло-коричневою глиною — на шиї звисає подвійна гірлянда (?), нога взута в легку сандалію з переплетеними ремінцями. Риси обличчя менади — око, ніс і підборіддя, що видається вперед, непропорційно збільшені. Губи усміхнені в «архаїчній посмішці», око та вигнута брова передані в фас, рідкою глиною нанесені велика цятка на щоці та велике вухо, волосся, зачесане пасмами, загорнуте за вухо. Обома руками менада тримає біля губ авлос. Привертають увагу окремі помилки в передачі анатомічних деталей фігури, зокрема, плечі в профіль художнику напевне не вдалися. Цікаво також, що рука на передньому плані пофарбована щільніше, ніж та, що на другому, — ймовірно, таким чином вазописець намагався відтворити об'єм. Анатомічні деталі

1. Польовий № АБ/69-390. Зберігається в експозиції Археологічного музею ІА НАН України.

на фігурі менади виконані силуетом, без використання гравіювання.

Зображення комаста збереглося практично повністю, втрачено лише край лівого ліктя. Він танцює та підстрибує під гру менади, спираючись на ліву ногу та піднявши праву, руки повернуті в бік менади. Фігуру намальовано чорно-коричневим матовим лаком, також практично всю силуетом. Гравіювання використане лише для передачі рис обличчя, краю зачіски та бороди, а також пов'язки на стегнах. Густа зачіска та пов'язка вкриті пурпуром, через праве стегно перекинута «рушник», нанесений білою фарбою. Деталі дрібних рис обличчя чоловіка передано інакше, ніж обличчя жінки. У комаста брова та око прокреслені в фас, вухо маленьке та охайне, від вуха плавна лінія передає густу бороду з пасмами, що сягають плечей. В плані передачі анатомії чоловіча фігура здається вдалішою, ніж жіноча, — плечі правильно розвернуті в фас, позначено мускулатуру м'язів.

На зворотній стороні канфара частково збереглося зображення лева, що сидить, звернений направо (рис. 1, 3). Ймовірно, перед ним сидів також лев, оскільки в правому верхньому кутку метопи помітно верхню частину морди. Паща лева широко роззявлена, видно ікла, нижня губа відігнута; грива у вигляді стилізованих трикутних китиць спадає на плечі та спину, китиці заповнені рідким пурпуром; лапи намальовані силуетом, пурпуром і гравіюванням підкреслено мускулатуру задніх лап; живіт акцентовано смугою білої фарби; довгий закручений хвіст з китицею передано тонкою лінією.

Всередині канфар повністю вкрито щільним чорним блискучим лаком, у верхній, середній і придонній частинах намальовано довкола три здвоєні лінії. Верхня та по центру тулуба — нанесені білою фарбою та пурпуром, в придонній частині — рожевою фарбою та пурпуром. В центрі денця — розетка з чотирма білими пелюстками, що чергуються з пурпурними крапками. Між верхнім отвором і краєм намальовані білою фарбою розкриті квіти лотосів і розетки в подвійному контурі. Центральні частини пелюсток і розеток висвітлені пурпуром. Здвоєні ручки ззовні вкриті чорним лаком.

Для якомога точнішого датування канфара, найперше необхідно здійснити його стилістичний аналіз. Сучасний рівень вивчення художнього вазопису різних пам'яток Східного Середземномор'я уможливило через стилістичний аналіз відштовхуватися від реперних дат, надійно встановлених під час розкопок. Передовсім зазначимо, що березанський канфар — це лише другий практично повністю збережений екземпляр з розписом на червоному (в кольорі глини) тлі. Ще один екземпляр з різносюжетними композиціями в метопах на червоному тлі походить з Пантикапею [Сидоро-

ва, 1992, с. 154—155, рис. 10, 1, 2]. Неангобований посуд є, скоріше, винятком для виробництва хіоського розписного посуду, принаймні він становить окрему, вкрай невелику, групу серед величезного загалу хіоської кераміки, традиційно вкритої білим ангобом. Нині відомо про знахідки одного практично цілого кубка та двох фрагментів на Родосі — некрополь Камірос [CVA Danemark 2, pl. 80, 2; Kinch, 1914, pl. 46, 1; Lemos, 1991, cat. Nr. 1617—1619], а також декількох фрагментів канфарів в Емпорію на Хіосі, в Навкратісі, Локрах і Синопі (?) [Lemos, 1991, cat. Nr. 1625—1634]. За типологією Д. Вільямса, розробленою при вивченні хіоського посуду зі святилища Афіни Афай на о. Егіна, березанський канфар відноситься до типу А — досить рідкісних навіть для середземноморських пам'яток канфарів з вертикальними подвоєними ручками [Williams, 1983, p. 169].

Нині найвідомішим є канфар з Емпорія на Хіосі із зображенням півня між пальметами в метопі, виконаним у чорнофігурній техніці. Першу стилістичну оцінку техніки розпису всієї групи посуду на підставі цього канфара було здійснено Дж. Бордманом. Він звернув увагу на те, що ця техніка веде своє походження від ангобованих канфарів першої половини VI ст. до н. е., проте за стилем зображення людських фігур вони ближчі саме до пізніх варіантів чорнофігурних кубків з комастами. Відтак, він запропонував датувати їх у межах третьої чверті VI ст. до н. е. [Boardman, 1967, p. 168, cat. Nr. 838]. До речі, пантикапейський канфар Н.О. Сидорова також віднесла до цього часу [Сидорова, 1992, с. 155]. Згодом з цією датою погодилася А. Лемос. У фундаментальній роботі, присвяченій розписному хіоському посуду, вона зібрала всі наявні на час публікації кубки та канфари з розписом на червоному тлі та обґрунтувала висновок про їхню винятковість щодо виробництва та поширення. Репертуар зображень, запозичений, за автором, з кубків із малюнками тварин, що складався переважно з дельфінів і птахів, зокрема, півнів і курей, зображення ж людей трапляються як виняток [Lemos, 1991, p. 175—176].

Детальний стилістичний аналіз зображень на канфарах уможливив А. Лемос вперше дослідити й певні стилістичні інновації. Йдеться про запозичення з синхронних шкіль чорнофігурного вазопису, що функціонували в Східному Середземномор'ї. Виходячи з наявності пальмет, що фланкують центральне зображення в метопі канфара з Емпорію, їхньої форми та розміщення на гнучких пагонах, встановлено стилістичний вплив аттичного чорнофігурного вазопису. Використання крапок білої фарби для декору одягу та розеток на чорнофігурному кубку з Каміроса навели на думку про наявність стилістичного впливу з клазоменського вазопису [Lemos, 1991, p. 176—177]. Крім

того, і це слід особливо підкреслити, кількість посуду зазначеної групи, до якої звертаються дослідники, не змінюється впродовж останніх десятиріч, а тому всі зроблені раніше стилістичні та хронологічні атрибуції лишаються актуальними.

Вивчення стилістичних особливостей березанського канфара дає змогу додати низку коректив у ці вже досить усталені положення. Найперш, звернемо увагу на незвичний сюжет березанського канфара із зображенням людей — ідеться про діонісійський сюжет, популярний для вазопису архаїчного часу [Isler-Kerényi, 1999, S. 559 f.]. Досі зображення людської фігури відоме, як вважається, лише на одному невеликому фрагменті хіоського канфара, що, втім, не дає можливість зробити будь-які висновки про її стилістичні характеристики [Lemos, 1991, p. 176, cat. Nr. 1629]. Стосовно ж березанського канфара, очевидно, що використання додаткових накладних фарб, а також стиль змалювання рис обличчя менади та анатомічних особливостей її фігури, серед яких — невдала передача плеча в профіль, запозичено в іншого типу хіоських кубків. Це великі парадні кубки або кратери стилю Гранд, що з'явилися після 580 р. до н. е. (загальну характеристику стилю див.: [Lemos, 1991, p. 80, 95, fig. 42; Boardman, 1998, p. 145; Cook, Dupont 1998, p. 71—73]).

Найближчі аналогії березанському канфару за стилем і сюжетами розписів походять з Навкратиса. На фрагменті кубка зображення сирени передане в новій для хіоського стилю техніці — з використанням білої фарби на обличчі та шиї, а також пурпуру на волоссі [Williams, 2006, p. 129, fig. 11]. Зображення сандалії на березанському канфарі подібне до тих, що представлені на іншому фрагменті стилю Гранд [Lemos, 1991, cat. Nr. 737, fig. 54]. Близьке зображення жінки, що грає на авлосі, тримаючи його обома руками, відоме на іншому фрагменті — в цьому разі обличчя та руки також вкриті білою фарбою [Price, 1924, p. 214, fig. 25]. Нещодавно до невеликої добірки такого посуду додано кубки-кратери з Борисфена та Ольвії. На кубку з Борисфена є зображення чоловічих фігур в подібній манері — і рис обличчя, і розвороту фігури в профіль [Буйських, 2013, кат. № 10.13; 2013а, с. 135 сл.].

Спостереження над особливостями розпису хіоського канфара з Борисфена дає підстави стверджувати, що він поєднує стилістичні особливості, притаманні різним художнім школам. Передовсім, це суто хіоська манера, типова для зображення людських фігур на кубках-кратерах стилю Гранд. Вона повністю дотримана в зображенні менади. Натомість комаста виконано в стилістичній манері, типовій для вазопису Клазомен — ще одного відомого центру виробництва художньої кераміки. Це — загальна передача чоловічої фігури в бігу, змалювання

мускулатури рук і ніг, голова в профіль з короткою зачіскою та коротка пов'язка на стегнах з мінімальним використанням гравіювання. Поєднання традиційної техніки силуету і гравіювання використовувалося в чорнофігурному розписі всього загалу північноіонійського вазопису (та в клазоменському, зокрема) впродовж практично півстоліття, від самого кінця VII ст. до н. е. [Özer, 2004, p. 199]. Відповідно до сучасних уявлень про розвиток клазоменського чорнофігурного стилю вважається, що на його витворення вплинув вазопис Коринфа. Становлення ж чорнофігурного клазоменського стилю, разом з найранішими перехідними варіантами, нині відносять до 570—560 рр. до н. е. [Özer, 2004, p. 200—202].

Саме ця обставина і надає можливість запропонувати рубіж першої — другої чверті VI ст. до н. е. (близько 580—570-х рр. до н. е.) як наймовірніший час для виготовлення березанського канфара. Нижня дата обумовлена початком виготовлення кубків стилю Гранд, верхня — часом появи найраніших прикладів клазоменського чорнофігурного вазопису [Özer, 2004, p. 201]. Окрім того, до початку 560-х рр. стиль Гранд, як вважається, зник [Lemos, 1991, p. 187, 188]. Уточнити ці межі допомагає і стиль зображення лева на зворотній метопі. В стилістичному сенсі це зображення примикає до групи Лева та Сфінкса, поширення якої також відноситься переважно до 570—560-х рр. до н. е., хоча бере початок раніше [Lemos, 1991, p. 189]. На те, що найраніші канфари типу А беруть початок з першої чверті VI ст. до н. е., вказував і Д. Вільямс [Williams, 1983, p. 183].

Наголосимо, що крім вказаного чорнофігурного канфара з Борисфена, в Ольвії відомо більше знахідок хіоських розписних ангобованих і неангобованих канфарів. Однак вони представлені лише фрагментами. Серед них — по одному, що належать до типу А (за Вільямсом), з двоствольними ручками. Зважуючи на залишки розпису (вертикальна межа живописної метопи з штрихів), ангобований канфар (рис. 2, 1 — див. вклейку) виконано в резервній техніці без використання гравіювання [Буйських, 2013, кат. № 10. 48]. Інший ольвійський канфар, виходячи з лакового покриття в зоні ручок (рис. 2, 2), був розписаний на червоному тлі [Буйських, 2013, кат. № 10, 47]. Ще один фрагмент стінки канфара з менадою в танку, також виконано в метопі на червоному тлі (рис. 2, 3). Найвірогідніше, менада вдягнута в тонкий прозорий хітон, прикрашений безліччю дрібних розеток-хрестиків, через що фігура вкрита щільною білою фарбою, по якій рідким коричневим лаком нанесено візерунок. За технікою це зображення подібне до менади на березанському канфарі. Дуже вірогідно, що час виготовлення трьох фрагментованих ольвійських канфарів той само, що й березанського з комастом і менадою. Додамо, що нечисленні канфари з розписом на

білому тлі, зокрема, з двоствольними ручками, вже відомі в керамічній колекції Борисфена. Проте, за стилістичними ознаками та морфологією форм, вони відносяться до другої чверті VI ст. до н. е. [Скудна, 1957, с. 136—137, рис. 9; Ильина, 2005, кат. № 129—132].

Інші фрагменти неангобованих канфарів з Ольвії із зображенням двох півнів навпроти один одного та курки на зворотній стороні (рис. 2, 4), багатопелюсткової розетки (рис. 2, 5), а також фрагментований канфар із зображенням дельфіна, що пірнає, між двома бутонами лотосів на гнучких пагонах (рис. 2, 6), відносяться до пізньої групи [Буйских, 2013, кат. № 10.50—10.52, 10.54]. За формою та стилістичними ознаками розпису (гравіювання, додаткові фарби) ці канфари аналогічні зразкові з Емпорію [Boardman, 1967, р. 168, cat. Nr. 838]. Окрім того, на живописну манеру ольвійського канфара з дельфіном, безперечно, мав вплив аттичний чорнофігурний вазопис, про що свідчить композиція з бутонів на гнучких пагонах в зоні ручок. Все це уможливило уточнити датування їх у межах третьої чверті VI ст. до н. е.

Матеріали з Ольвії та Борисфена дозволяють також встановити і найпізніші варіанти чорнофігурних хіоських канфарів, досі невідомі за матеріалами інших пам'яток. Це фрагмент канфара із двостороннім зображенням на червоному тлі без виділених метоп (рис. 2, 7). З однієї сторони збереглося зображення чоловічої фігури, з іншого — частини задньої ноги та хвіст коня. Край виділено нерівним фризом з крапковим орнаментом в шахматному порядку. Ручки прикріплені до краю, вони приплюснуті в перетині та фігурно вигнуті, нижній приліп, найвірогідніше, сягав краю вмістилища. Зображення чоловічої фігури виконане в біглий манері, голова торкається фризу, в профіль, плечами в фас, а також у змішаній техніці з поєднанням силуету та гравіювання, з використанням додаткових фарб — білої та пурпуру. Чоловік, що тримає в правій руці спис, оголений до пояса, через плечі перекинуто пов'язки, нанесені рідкою білою фарбою, зачіска вкрита пурпуром, ряскою пурпуру підкреслено лінію шиї, гравіюванням акцентовано край зачіски, вухо, око та деталі торса. Зображення коня виконане в тій само техніці, переважно силуетом, гравіюванням підкреслено лише деталі — волосся на хвості. Крім того, на хвості та над ним нанесено великі крапки білою фарбою. Внутрішня поверхня канфара, принаймні, в тій частині, що збереглася, покрита чорним блискучим лаком.

У стильовому сенсі розпис можна охарактеризувати як еклектичний. Він поєднує характеристики декількох шкіл чорнофігурного вазопису. Цікаво, що хіоська традиція простежується лише в формі посудини та внутрішньому покритті. Розпис містить риси, характерні для клазоменської (білі крапки та гравіюван-

ня кінського хвоста), коринфської (крапковий фриз уздовж краю) та аттичної (стиль розпису, зображення людини) шкіл. Форма ручок також додає інформації про час виготовлення канфара. За матеріалами Афіньської агори такі канфари датуються близько 450 р. до н. е. [Sparkes, Talcott, 1970, cat. Nr. 628]. Ольвійський канфар знайдено в ямі, засип якої відноситься до третьої чверті V ст. до н. е. Це вже не перший приклад знахідки фрагмента подібного канфара в Ольвії [Буйских, 2013, кат. № 10.53]. Схожий за стилем і технікою розпису канфар (відрізняється лише форма ручки та сюжет розпису) знайдено в Німфеї та датовано першою половиною V ст. до н. е. Авторам через брак аналогій не вдалося встановити місце його виготовлення [Домжальський, Чистов, 2003, с. 11, фото V, 2]. Перелічені стилістичні ознаки та аналогія з Німфеєю дозволяють датувати канфар з Ольвії початком ранньокласичного часу — не пізніше середини V ст. до н. е.

Підсумовуючи, наголосимо, що хіоський канфар з Борисфена, якому присвячена ця стаття, видається найранішим серед відомих зараз в групі канфарів, розписаних по червоному тлі. В стилістичному сенсі він поєднує традиції декількох стилів: суто хіоського — стилів Гранд, Сфінкса та Лева, а також запозиченого зовні — клазоменського. Фрагменти канфарів на червоному тлі, знайдені в Ольвії, свідчать про виготовлення таких канфарів на Хіосі впродовж століття, що значно коригує інформацію про час їх побутування. Перелічені знахідки з Борисфена та Ольвії суттєво доповнюють відомості про експорт хіоських розписних посудин в Північно-Західне Причорномор'я.

Буйских А.В. Архаическая расписная керамика из Ольвии. — К., 2013. — 456 с.

Буйских А.В. Хиосский кубок стиля Grand из Борисфена // ПИФК. — 2013а. — № 2 (40). — С. 135—143.

Домжальський К., Чистов Д.Е. Итоги работ на участке «Н» (1994—1998) // Материалы Нимфейской экспедиции. — СПб, 2003. — Вып. I. — С. 3—41.

Ильина Ю.И. Хиосская керамика из раскопок на острове Березань // Борисфен — Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — СПб, 2005. — Т. 1. — С. 70—173.

Сидорова Н.А. Керамика архаического периода из раскопок Пантикапея 1965—1985 гг. (кроме аттической чернофигурной) // СГМИИ. — 1992. — Вып. 10. — С. 131—172.

Скудна В.М. Хиосские кубки из раскопок на острове Березань // СА. — 1957. — № 4. — С. 148—139.

Cook R.M., Dupont P. East Greek Pottery. — London; New York, 1998. — 225 p.

Boardman J. Excavations in Chios 1952—1955. Greek Emporio. — Oxford, 1967. — 258 p.

Boardman J. Early Greek Vase Painting 11th—6th centuries BC. A Handbook. — London, 1998. — 290 p.

Isler-Kerényi C. Frauen um Dionysos vom 7. Jahrhundert bis um 540 v. Chr. // AA. — 1999. — S. 553—566.

Kinch K.F. Vroulia. — Berlin, 1914. — 277 S.

Lemos A.A. Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles. — Oxford, 1991. — 336 p.

Özer B. Clazomenian and Related Black-Figured Pottery from Klazomenai: Preliminary Observations // Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. — Thessaloniki, 2004. — P. 199—219.

Price E.R. Pottery of Naucratis // JHS. — 1924. — Vol. XLIV. — P. 180—222.

Sparkes B.A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries BC. — Vol. XII. — Princeton; New Jersey, 1970. — Vol. 1 — 382 p.; Vol. 2. — 472 p. (The Athenian Agora).

Williams D. V. The Pottery from Chios // AA. — 1983. — P. 155—186.

Williams D. The Chian Pottery from Naukratis // Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean. — London, 2006. — P. 127—132.

А.В. Буйських

ХИОССКИЙ ЧЕРНОФИГУРНЫЙ КАНФАР ИЗ БОРИСФЕНА

Статья посвящена публикации черногофигурного канфара, изготовленного на о. Хиос. Сосуд найден при раскопках Борисфена (поселения на о. Березань) В.В. Лапиным в 1969 г. Его отличительной чертой является двусторонняя роспись в метопах по красному фону. В росписи использованы гравировка и дополнительные накладные краски, белая и пурпур. Стилистический анализ росписи и особенностей прорисовки антропоморфных (менады и комаста) и зооморфных (льва) персонажей позволили прийти к заключению о соединении собственно хиосских и заимствованных извне живописных характеристик. Хиосскую школу можно проследить в следовании черногофигурным стилям Гранд и Группе сфинкса и льва, она отражена в передаче фигуры менады и льва. Внешние стилистические заимствования из живописной школы Клазомен прослежены в передаче фигуры комаста. Эти особенности позволили датировать канфар около 580—570 гг. до н. э. и считать его наиболее ранним в известной к настоящему времени группе краснофонных черногофигурных кан-

фаров. В Северном Причерноморье регион Борисфена — Ольвии выделяется количеством находок фрагментов таких канфаров. Их датировка вплоть до середины V в. до н. э. дает возможность заключить о популярности производства краснофонных канфаров на о. Хиос в течение целого столетия.

Ключевые слова: Борисфен, Ольвия, о. Хиос, канфар, черногофигурный стиль

A.V. Bujskikh

CHIAN BLACK FIGURE KANTHAROS FROM BORYSTHENES

This paper is devoted to the publication of a black figure kantharos, manufactured at Chios. The vessel was found during the excavations of Borysthenes (settlement on the Berezan' island) conducted by V.V. Lapin in 1969. Its distinctive feature — is a double-sided painting in metopai on a red background. Engraved lines were used and additional painted colours, white and purple. Stylistic analysis of the painting and as well as peculiarities of the anthropomorphic (menade and komast) and zoomorphic (lion) figures have permitted conclusions about the joining of two characteristics: the Chian origin and outside influences. The use of the Chian school of painting can be seen in traces of the local black figure styles, Grand style and the Sphinx and Lion group. This local influence also reflected in the figures of menade and the lion. Outside stylistic influences are visible in the manner of komast painting. These features date the kantharos ca. 580—570 BC. and propose it to be the earliest in the group of the black figure kantharoi on red background. Within the Black Sea region of Borysthenes — Olbia is an area with the largest number of finds. Kantharos dates now range to the mid of the 5th c. BC. and permit us to speak about the popularity of the red background kantharos manufacture at Chios over one hundred years.

Keywords: Borysthenes, Olbia, Chios, kantharos, black figure style.

Одержано 11.11.2016

І.М. Шейко

ГЛИНЯНІ ВИРОБИ У ФОРМІ ЛЮДСЬКОЇ СТОПИ В САНДАЛІЇ З ОЛЬВІЇ

Розглянуто два вироби, що походять з Ольвії, у вигляді людської стопи. Встановлено, що фігурні вироби представлено довізними зразками. Запропоновано аналогії та уточнено їх датування.

Ключові слова: Ольвія, світильник, лекіф, фігурні вироби, людська стопа, античність.

Глиняні фігурні вироби — це своєрідні зразки малої скульптури Давньої Греції, що водночас виконували утилітарну та ін. Функції. Вони були доволі поширеними в повсякденному житті греків, починаючи з елліністичного періоду. Фігурні вироби представлені різноманітними формами: антропоморфні (у вигляді людського обличчя, частин тіла чи цілої фігурки людини), а також зоо- та орнітоморфні (у вигляді голови тварини чи цілої фігурки тварини чи птаха). До таких належать і два вироби у формі людської стопи, взутих в сандалії, що зберігаються в експозиції Археологічного музею ІА НАН України (рис. 1).

Обидва вироби виявлено в Ольвії експедицією Л.М. Славіна в 1950-х рр. (АМ 2914/8396; АМ 1055/5216, О-55/1175). Один виріб лекіф, а другий — світильник. Подібні вироби важко зарахувати лише до означених груп кераміки, адже доволі часто у науковій літературі їх розглядають серед таких категорій як фігурні вироби чи теракоти.

Лекіф (рис. 2, 1; параметри: h — 6,7, d — 3,7, l — 12,3 см; глина: 6/6 5YR) зберігся повністю, крім бокової ручки. Виріб порожнистий, звернуто має кілька маленьких наскрізних отворів. Збоку є три виступи від обламаної ручки. Вона була приєднана зверху двома приліпами, що з'єднувались у один. Між великим і другим

пальцями на сандалії зображено маску. Поверхня виробу суцільно вкрита червоно-коричневим густим лаком. Глина щільна, має незначні домішки вапняку.

Подібний лекіф у формі людської стопи є серед знахідок некрополю Кераміка, та датується 500 р. до н. е. [Kunze-Götte, et al. 1999, Taf. 33, Nr. 217, p. 59]. Проте наш виріб за морфологією форми належить до пізніших зразків, про які йтиме мова нижче, і тому, на нашу думку, його слід датувати пізнішим часом, а саме I—II ст. н. е., часом побутування фігурних виробів загалом.

Світильник (рис. 2, 2; параметри: h — 5,8, d — 3,0, l — 12,7, d ручки — $0,8 \times 0,7$ см; глина: 6/6 5YR) зберігся майже повністю, крім частини під великим пальцем і верхньої частини ручки. На думку автора, саме у цьому місці міг розташовуватись ріжок, на доказ чого свідчать дещо обгорілі краї. На сандалії, між великим та другим пальцями зображено пальмету. Виріб також порожнистий у середині. На відміну від лекіфа, світильник має один наскрізний отвір, що веде до резервуару. Поверхня виробу залощена; глина щільна та має дрібні вкраплення вапняку.

У виробках такого зразка ріжок міг розташовуватись: у великому пальці; окремо від стопи, дещо вище великого пальця; між пальцями. Крім того, знайдено аналогії й дворіжковим світильникам у формі «ніжок» у сандаліях. Залежно від розташування ріжка З. Льошке розділив світильники цього типу на чотири варіанти, [Loeschcke, 1919, p. 349].

За С. Крунич, світильники у вигляді людської ступні в сандалії з'явилися ще за часів правління Августа, а пізніші бронзові варіанти, що відомі в Афінах (на Агорі знайдено знач-

Рис. 1. Ольвія. Фігурні вироби у вигляді людської ступні в сандалії

ну кількість копій), датуються серединою V — VI ст. н. е. Проте керамічні вироби цього типу, на думку автора, були поширені в середині — наприкінці II ст. н. е. Із імовірним центром їх виробництва було Ареццо, Італія [Крунін, 2011, s. 273]. На це вказує знахідка світильника в могильнику, чітко датуваним другою половиною I — початком II ст. н. е., що зберігається в колекції музею Белграду [Крунін, 2011, кат. 417, s. 277].

У каталозі грецьких і римських ламп О.Ф. Вальдгауера також є кілька фігурних світильників у формі людської стопи, що мають італійське походження [Вальдгауер, 1914, кат. 503—504, с. 62—63]. Одна з них має на ручці напівмісяць. Лампи з помаранчевої глини вкриті червоним лаком як і наші вироби. За формою світильники схожі на світильник з нашої колекції та мають подібні параметри.

Крім того, відомі зразки таких світильників, що походять з Каїру. Зокрема один зі світильників має форму двох людських ніжок, взутих у сандалії, що розташовані поруч, а між ступнями знаходиться ріжок [Вальдгауер, 1914, с. 64; кат. 523]. Виріб має характерну червону глину, із червоно-коричневим лаковим покриттям. На місці ручки, за описом О.Ф. Вальдгауера, рельєфне зображення царської змії. Крім того, на обох ніжках зображено людську маску, на тому ж самому місці, що й на наших виробах. Ще кілька виробів у формі двох ніжок, але з двома ріжками, представлені в колекції Шлосінгера [Rosental, Sivan, 1978, cat. nr. 605], Ял-

тинського історико-літературного музею із датуванням II ст. н. е. [Журавлев, Турова, 2012, табл. 9, кат. 36, с. 358—359] та з колекції Кестнера музею Ганновера [Masowsky, 1993, nr. 414—416], датовані I—II ст. н. е.

У каталозі А. Фогеля світильник у формі людської стопи має широкий отвір, що веде до резервуару, та ріжок на великому пальці [Boehlau, Vogell, 1908, Abb. 37, Nr. 640]. Цей світильник мініатюрний (3,9 см завдовжки). Суцільно вкритий лаком. Ще одна мікроформа представлена римсько-єгипетським виробом з двома ніжками та одним ріжком в колекції музею Берліну [Santoro L'hoir, 1983, fig. 1, a, b; p. 225—226] датована кінцем I ст. н. е.

Крім того, є також бронзові світильники у формі людської стопи, що на думку Д.В. Журавльова, були прототипами для глиняних форм [Журавлев, Турова, 2012, с. 358—359]. Такої ж думки дотримується й С. Крунич [Крунін, 2011, с. 273]. У каталозі Х. Волтерса, де вони вміщені в розділі римських ламп, є кілька таких. Вони дуже подібні до глиняних екземплярів, проте вони більше декоровані: листкові мотиви навколо заливного отвору, завитки у вигляді листя плюща на сандаліях, між великим та другим пальцем, ручка декорована листком аканфа [Walters, 1914, Pl. 1, cat. nr. 20—23; Bernhard, 1955, ruc. 60—61, s. 205—206]. Х. Волтерс зазначає, що світильники у формі фігурок людини (частин тіла) чи тварин було особливо популярними в Єгипті. Ці вироби дослідник датує I ст. до н. е. [Walters, 1914, p. 23]. Дві бронзові

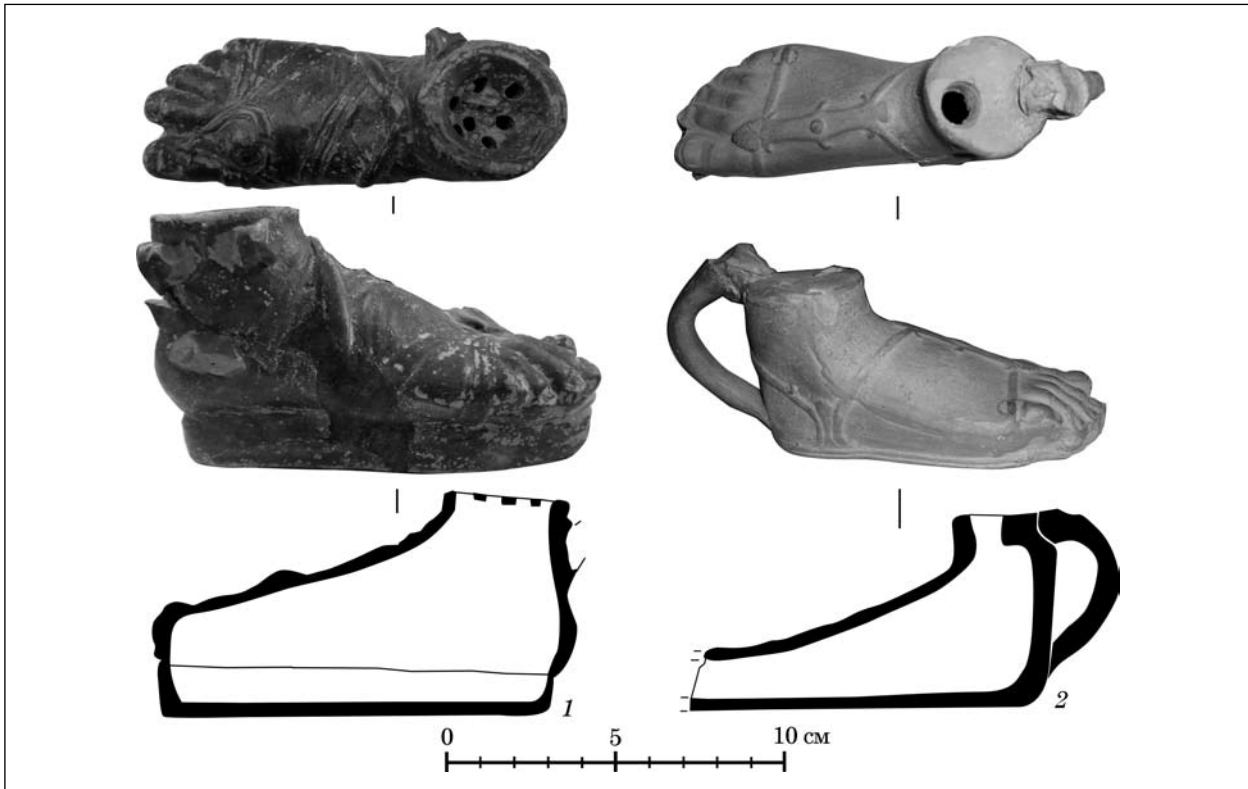

Рис. 2. Ольвія. Фігурні вироби у вигляді людської ступні в сандалії: 1 — лекіф, 2 — світильник

лампи з Віндонісси за аналогіями датують I ст. н. е. [Loeschke, 1919, Pl. XIII, cat. Nr. 1084, 1085a, 1085b]. Натомість бронзові екземпляри з колекції Британського музею датують I ст. н. е., періодом, коли цей тип світильників був найпопулярнішим та набув найбільшого поширення в античному світі, хоча окремі екземпляри трапляються у III ст. н. е. [Bailey, 1996, cat. nr. Q 3586—3589, Pl. 16—17, p. 12]. Відомі вони в Паннонії [Iványi, 1935, pl. LXIV, nr. 7, 11]; і території Румунії, де датуються серединою II ст. н. е. [Simion, 2003, fig. 37, nr. 61, 77, p. 153]. З-поміж металевих виробів цього типу є у вигляді правої та лівої ступні.

Глиняні форми світильників-ніжок представлені виробами з Італії (Baiae) [Walters, 1914, cat. nr. 418—422, pl. XIII; Bailey, 1975, cat. nr. Q 742, pl. 137, p. 323] та Александрії [Bailey, 1988, cat. nr. Q 1985, pl. 38, p. 221], датовано їх I ст. н. е.; [Walters, 1914, cat. nr. 418—422, pl. XIII]. З декорувальних елементів також листя плюща на сандаліях, а на одному з виробів — рельєфний виступ у вигляді сфінкса, що є характерним для єгипетського стилю декорування.

Світильник у вигляді двох ступнів, що походить з центральної частини Італії, датується кінцем I ст. до н. е. [Bailey, 1975, cat. nr. Q 742, pl. 137, p. 327]. Таке чітке місце походження вдалось отримати завдяки ідентифікації по сигнатурі на нижній частині лампи, що вказує на майстерню, де виготовляли фігурні світильники. Проте, цей світильник має значну

домішку слюди, на відміну від наших виробів. Окрім того, у вказаному регіоні, знайдено також світильник цього типу, з численними наліпками круглої форми на підшві [Bailey, 1988, cat. nr. Q 1138, pl. 156]; ще один екземпляр походить з колекції Археологічного музею в Сен-Жермені ([Bemont, Chew, 2007, pl. 98, OI 15, p. 523, 385] із датуванням 50—100 pp. н. е.). Такі само наліпи, які автор називає «голівками від шевських цвяхів», наявні на світильниках з Афін, де їх датовано I—III ст. н. е. [Grandjouan, 1961, cat. nr. 922—923, pl. 24, p. 73]. Згадані світильники мають домішку вапняку в тісті глини, як і наші екземпляри.

Дослідники вказують на апотропейний характер фігурних виробів у формі людської ступні. Зокрема, С. Крунич наголошує, що світильники цього типу слід пов'язувати зі східними культами Серапіса та Ізиди. Такої ж думки дотримується дослідниця Ф. Санторо Ельхор [Santoro L'hoir, 1983, p. 226]. У культі Серапіса зображення правої ступні означало набуття кращого здоров'я, а з культом Ізиди пов'язано вміщення таких світильників в могилу. Крім того, світильники, як правило, виготовляли у вигляді правої ступні, як і в нашому випадку, що також приносило щастя та, на думку автора, проявляється в товщині підшви сандаліїв, на відміну від справжнього взуття римлян, що мало тоненьку підшву. Тобто, товста підшва сандаліїв може вказувати на «подорож», а також захист того, хто їх носить, під час майбутньої мандрівки. У цьому контексті, коли очі-

кувала «довга подорож», світильники у формі людської ступні використовувались як апотропеї, тобто допомагали померлому тримати світло в потойбічному світі та в темноті вічності [Круніх, 2011, с. 275].

Крім того, світильник у вигляді ступні слугував своєму власникові не лише, щоб приносити вдачу та для захисту свого здоров'я, але й для захисту родини та дому від турбот і смерті. Подібні лампи могли бути речами, в яких живе бог, чи бути обличчям бога, або ж слугували подякою за зцілення чи хороше здоров'я [Круніх, 2011, с. 275].

Ф. Санторо Ельхор зазначає, що світильники у вигляді людської ступні використовувались під час так зв. свята запалених вогнів (Festival of Burning Lights), їх запалювали в храмах для церемонії інкубації¹, в надії, що Ізіда чи Серапіс прийдуть зцілити вірянину, під час його священного сну [Santoro L'hoir, 1983, p. 226].

Романо-египетські світильники цього типу й іншу важливу функцію — сакральну. Їх ховали разом з померлим чи ставили запаленими в могилі, сподіваючись, що полум'я лампи розжене сили темряви, що загрожували померлому на його шляху в потойбічний світ. Окрім того, зображення ступні в сандалії було невід'ємним атрибутом елліністичного сакрального мистецтва, його можна бачити на урнах з прахом ери Птолемея. Товста підощва, що є характерною особливістю фігурних виробів у вигляді ступні у сандалії, буде символічно оберігати ступню, того, хто її носить, на довгому та нелегкому шляху в потойбіччя. Це підтверджується іконографічно на статуї Серапіса в позі сидячи (Плутона) в Коринфі, що взутий у сандалії з товстою платформою [Santoro L'hoir, 1983, p. 227].

Крім того, ім'я також зазначає, що існує взаємозв'язок між світильниками в сандаліях і культом Серапіса, відбитки ніг якого знаходять повсюдно в Римській імперії. Права нога Серапіса приносила вдачу, що підтверджується його зображенням у скульптурі у вигляді статуєток в позі сидячи, на яких права нога висунута вперед. Мабуть, через те переважають знахідки саме правих світильників-ніжок [Santoro L'hoir, 1983, p. 228].

Таким чином, світильники у формі ступні у сандалії широко відомі серед італійських виробів і провінційно-римських, представлені різноманітними варіантами: ліва ступня, права ступня, обидві ступні (одно- та дворіжкові екземпляри), та ін., що своєю чергою вказувало на їхнє значення як апотропеїв.

Вальдгауер О.Ф. Античные глиняные светильники. — СПб, 1914. — 128 с.

Журавлев Д.В., Турова Н.П. Античные глиняные светильники Ялтинского историко-литературного музея // БИ. — 2012. — Вып. XXVI. — С. 335—400.

Круніх С. Античке Светильке из Музеја Града Београда. — Београд, 2011. — 455 с.

Протопопова И.А. Двусмысленность зримого (несколько замечаний о сновидениях в античной Греции) // Русская антропологическая школа. Труды. — М., 2004. — Вып. 2. — С. 163—190.

Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — London, 1975. — Vol. I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps. — 401 p.

Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — London, 1988. — Vol. III: Roman Provincial Lamps. — 560 p.

Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — London, 1996. — Vol. IV: Lamps of metal and stone, and lampstands. — 192 p.

Bemont C., Chew H. Lampes en Terre Cuite Antiques. — Paris, 2007. — 584 p.

Bernhard L.B. Lampki starożytnie. — Warszawa, 1955. — 162 p.

Boehlau V., Vogell A. Griechische altertümer südrussischen Fundorts. — Cassel, 1908. — 244 p.

Grandjourn C. Terracottas and plastic lamps of the Roman Period. — Princeton, 1961. — 147 p. (The Athenian Agora. — Vol. 6).

Iványi D. Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht. — Budapest, 1935. — 351 p.

Kunze-Götte E., Tancke K., Vierneisel K. Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum ende des 5. Jahrhunderts. — München, 1999. — 248 S. (Kerameikos. — Bd. 7).

Loeschcke S. Lampen aus Vindonissa. — Zürich, 1919. — 358 S.

Mlasowsky A. Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover. — Hannover, 1993. — 510 S.

Rosenthal R., Sivan R. Ancient Lamps in the Schloessinger Collection. — Jerusalem, 1978. — 180 p. (Qedem. — Nr. 8).

Santoro L'hoir F. Three sandalled footlamps: their apotropaic potentiality in the cult of Sarapis // AA. — 1983. — H. 2. — P. 225—246.

Simion G. Opaite greco-romane de bronz din România. — Tulcea, 2003. — 157 p.

Walters H.B. Catalogue of the Greek and Roman Lamps. — London, 1914. — 378 p.

1. Практика інкубації — це «отримання» священного сновидіння під час сну на священному місці; див. детальніше: Протопопова, 2004, с. 165.

И.Н. Шейко

I.M. Sheiko

ГЛИНЯНЫЕ ИЗДЕЛИЯ В ФОРМЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ СТОПЫ В САНДАЛИИ ИЗ ОЛЬВИИ

Рассмотрены два фигурных сосуда в виде человеческой стопы, хранящиеся в экспозиции Археологического музея Института археологии НАН Украины. Это привозные лекиф и светильник, которые происходят из раскопок Л.М. Славина в Ольвии. Изделия такого типа характерны для провинциально-римских и итальянских центров и были известны еще со времен Августа. На основании многочисленных аналогий, уточняются датирование предметов, и центры производства. Обращено внимание на сакральное значение подобных изделий, а также их использование в качестве апотропеев. Светильников в форме человеческой стопы в сандалиии следует связывать с восточными культами Сераписа и Изиды. Наличие в коллекции фигурных сосудов именно правых ступней также указывает на связь с культом Сераписа. В свою очередь, толщина подошвы сандалиии на таких изделиях связана с культом Изиды, и указывает на длительное путешествие в загробный мир.

Ключевые слова: Ольвия, светильник, лекиф, фигурные сосуды, человеческая ступня, античность.

TERRACOTTA VESSELS IN THE FORM OF A HUMAN FEET IN SANDALS FROM OLBIA

The publication discusses terracotta vessels in the form of a human foot that are displayed in the exhibition of the Archaeological Museum, Institute of Archaeology NAS of Ukraine. The terracotta vessels are represented by an imported lekythoi and a lamp that came from the excavations headed by L.M. Slavin in Olbia. Products of this type are typical for the provincial-Roman and Italian centers and have been known since the time of Augustus. The author proposes numerous analogies allowing refined dating of the objects and suggesting production centers. There are also later bronze analogies of similar shaped vessels in the form of sandaled foot-lamps. In addition, the sacred meaning of such products and their apotropaic meaning are discussed. The sandaled foot-lamp could be associated with the Eastern cults of Serapis and Isis. However, the presence of the vessels in the shape of a right foot in the collection also shows the connection with the cult of Serapis. Furthermore, the thickness of the sandal sole on such products is associated with the cult of Isis, and indicates the long journey to the other world.

Keywords: Olbia, lamp, lekithoi, plastic vessels, human foot, Antiquity.

Одержано 30.06.2016

М.С. Сергєєва

**ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ
З ГОРОДИЩА ІВАН-ГОРА
(за колекціями Археологічного музею
Інституту археології НАН України
і Ржищівського археолого-краєзнавчого музею)**

У статті публікуються артефакти з кісткових матеріалів, виявлені на давньоруському городищі Іван-Гора протягом археологічних досліджень 1960-х рр. і 1982—1983 рр. Аналізується косторізнний комплекс і рівень місцевого косторізного ремесла.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, городище Іван-Гора, Давня Русь, косторізне ремесло, різьблена кістка.

Городище Іван-гора (літописний Іван, сучасне м. Ржищів Київської обл.) було однією з фортець, які захищали Київську державу з півдня. Ця цікава пам'ятка була досліджена експедиціями Інституту археології у 1960-х рр. [Гончаров, 1964] і у 1982—1983 рр. [Толочко, Блажевич, 1982/31; 1983/16]. Серед отриманих матеріалів варті окремої уваги комплекс артефактів з кістки та рогу. Він не дуже великий, проте має певну значущість через наявність унікальних предметів художнього косторізного ремесла. До того ж виявлені кістяні артефакти доповнюють базу даних щодо давньоруської косторізної справи загалом і зокрема її стан у невеликих містах-фортецях. А тим часом спеціальної уваги йому не приділяли. Автором цієї роботи у ряді статей були опубліковані і частково проаналізовані лише окремі вироби (посилання див. далі в тексті, у міру згадки опублікованого матеріалу). Цілком комплекс не залучався до розгляду. Саме тому введення до наукового обігу наявного матеріалу у повному обсязі і його оцінка на тлі рівню розвитку давньоруського косторізного ремесла загалом є основним завданням цієї роботи.

Матеріали з городища, залучені до розгляду, частково зберігаються в Археологічному музеї

ІА НАН України, решта — у Ржищівському археолого-краєзнавчому музеї.

Незважаючи на те, що в **Археологічному музеї** представлені лише окремі вироби з розкопок В.К. Гончарова (менша частка), вони репрезентовані виробами, які мають значний інтерес. Насамперед варті уваги *два рогові футляри для голок*. Найцікавішим з них є *футляр у вигляді рибки* (рис. 1, 1; 2, 1). Зазначений виріб вже розглянуто доволі детально, через те, що він неодноразово привертав увагу авторки цієї статті у зв'язку з проблемою поширення продукції косторізного ремесла на Русі [Сергєєва, 2009а; 2010; 2013; 2015], тому тут ми лише підіб'ємо підсумки сказаному раніше.

Виріб з рогу оленя у вигляді рибки виявлено у 1961 р. За інформацією наукового співробітника експедиції, О.О. Попко [Попко, 1961, с. 5], предмет, який він назвав «кістяним свистком», походить з об'єкту (здогадно будівлі) давньоруського часу (рис. 3).

Зазначений виріб є невеликим футляром (довжина 8,5 см) у вигляді об'ємного зображення риби. На цей час відомі дві його аналогії. Одна з них походить з Новгороду і є практично ідентичним виробом [Колчин, 1956, рис. 17, 6], інша виявлена у Чернігові. Цей екземпляр трохи відрізняється в деталях оформлення і пропорціях [Черненко, Казаков, Рижий, 2010, рис. 1]. Всі три вироби датуються у межах XII ст.

Ще один роговий *футляр для голок* є дрібною ємністю з чотиригранним корпусом, оздобленим гравійованими борозенками по бокових гранях і насічками по ребрах [Сергєєва, 2008а, рис. 1, 5; 2012, рис. 1, 10]. Аналогії цьому гольнику — цілий екземпляр і фрагмент походять з Воїнської Греблі [Довженок, Гончаров, Юра, 1966, табл. XXV, 19; Сергєєва, 2015а, рис. 59, 3,

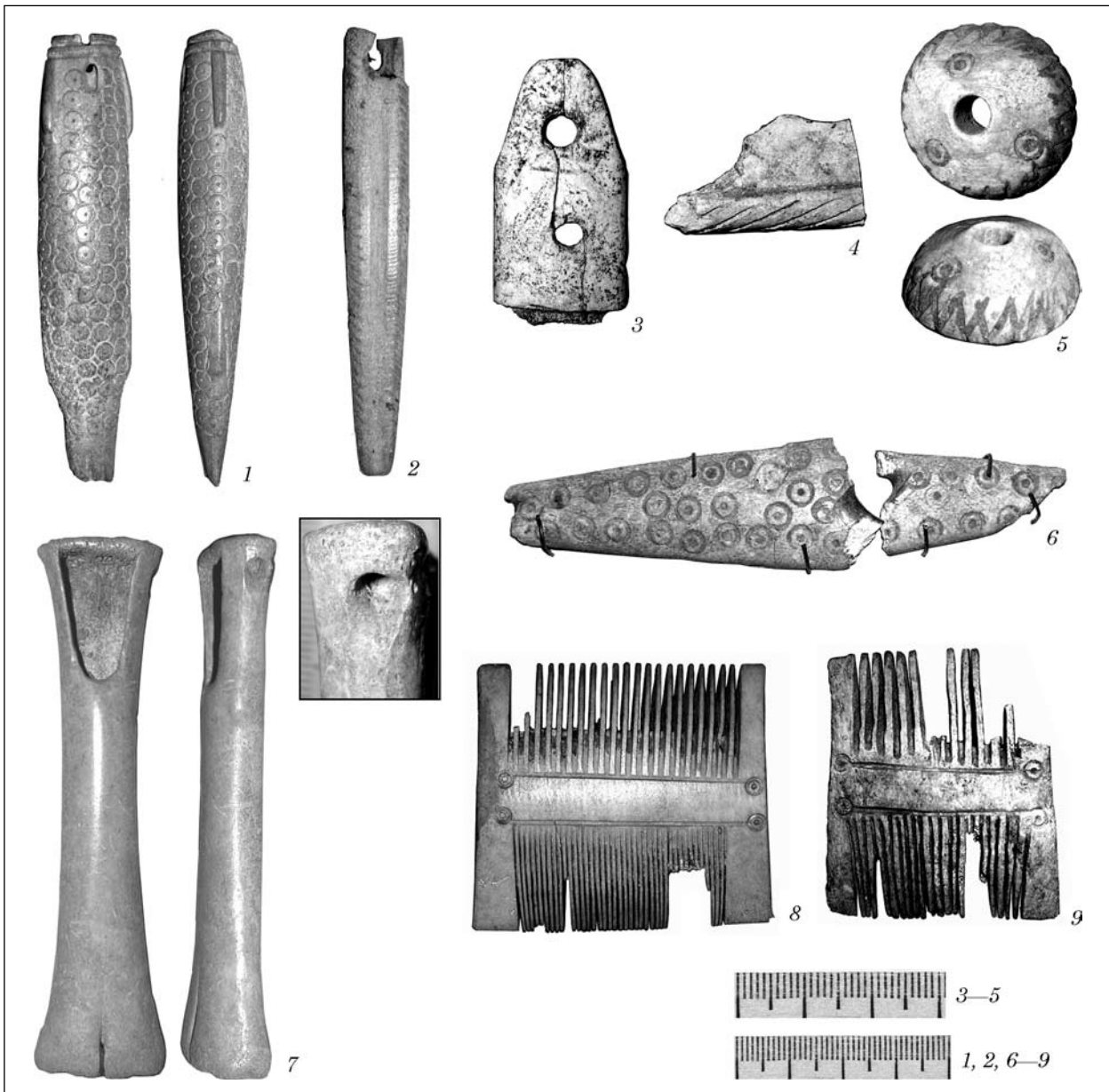

Рис. 1. Вироби з кістки та рогу з городища Іван-Гора: 1, 2 — футляри (для голок); 3 — фрагмент виробу (пряжки?); 4 — фрагмент декоративної накладки; 5 — півсферичний гудзик; 6 — сагайдачна петля; 7 — виріб з кістки (ємність?); 8, 9 — гребені

4; 113, 3, 4]. Всі гольники цього типу відрізняє майстерність виконання і спільна стилістика у створенні форми і декору.

Проблема інтерпретації. В.К. Гончаров згадує предмет у вигляді риби як руків'я ножа (відповідно у цій якості виріб проходить у музеї). Саме такою була початкова трактовка аналогічного виробу з Новгороду [Бочаров, 1969, рис. 82]. Щодо функціонального призначення рогових виробів із замкнутою порожниною загалом, аналогічну думку висловлювали також інші дослідники [Довженко, Гончаров, Юра, 1966]. Проте на сьогодні така трактовка має лише історіографічний інтерес. Зазвичай рогові вироби зазначеного типу інтерпретують як гольники (аналіз проблеми і літературу див.: [Флерова, 2001; Сергеева, 2008а; 2012]).

Зауважимо, що на користь такого трактування свідчить ретельно оброблена порожнина, а також наявність у зазначених виробів у верхній частині невеличких парних отворів, прорізаних навскіс і розміщених один проти одного. У гольників такі отвори слугували для підвішування.

Треба мати на увазі, що зв'язок зазначених предметів саме з голками підтверджується далеко не завжди. Через неможливість розділення всіх ретельно оброблених виробів з трубчастих кісток за функціональним призначенням, їх можна умовно прилічити до категорії дрібних ємностей / футлярів широкого призначення. Власне кажучи, такі футляри придатні для зберігання будь-яких дрібних предметів, зокрема амулетів, а також сипких речовин. На думку

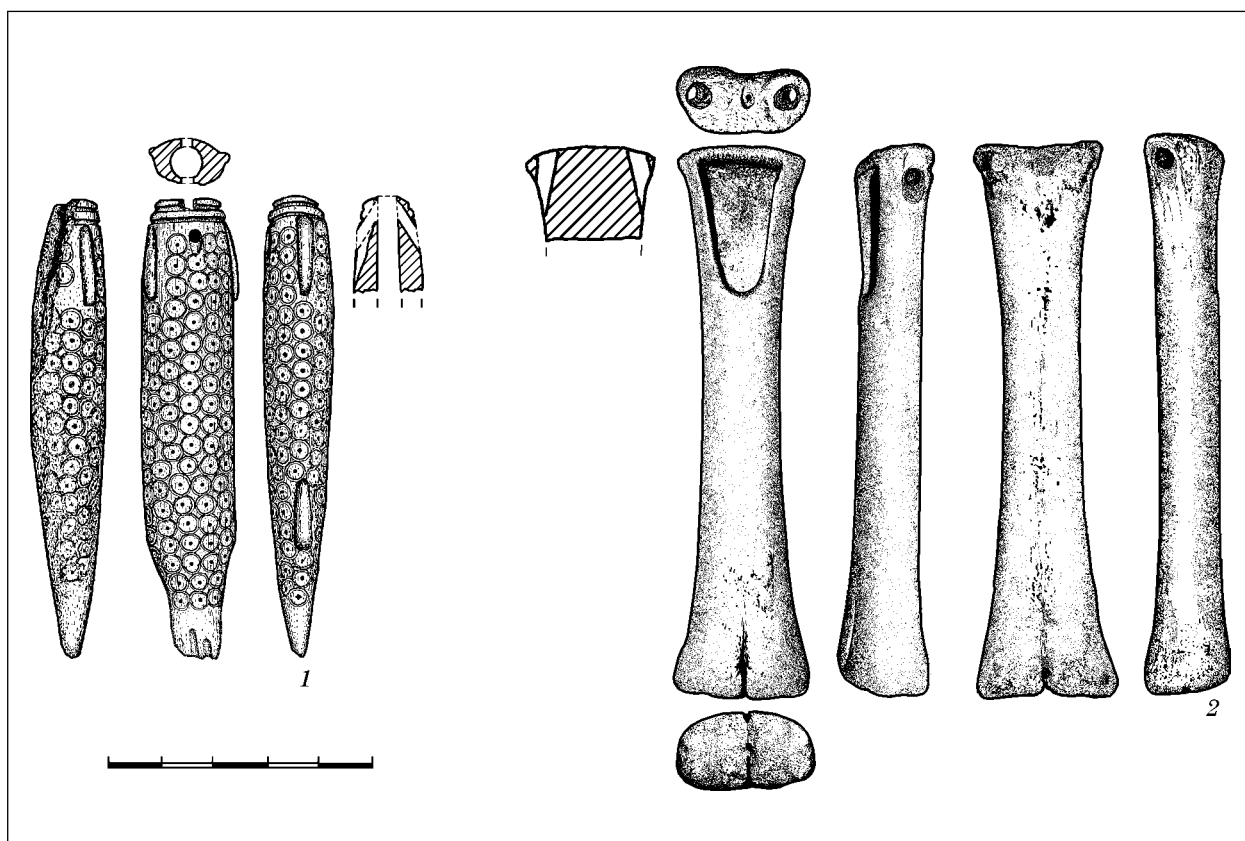

Рис. 2. Дрібні емності, прорисовка: 1 — футляр для голок у вигляді риби; 2 — виріб з кістки (емність?)

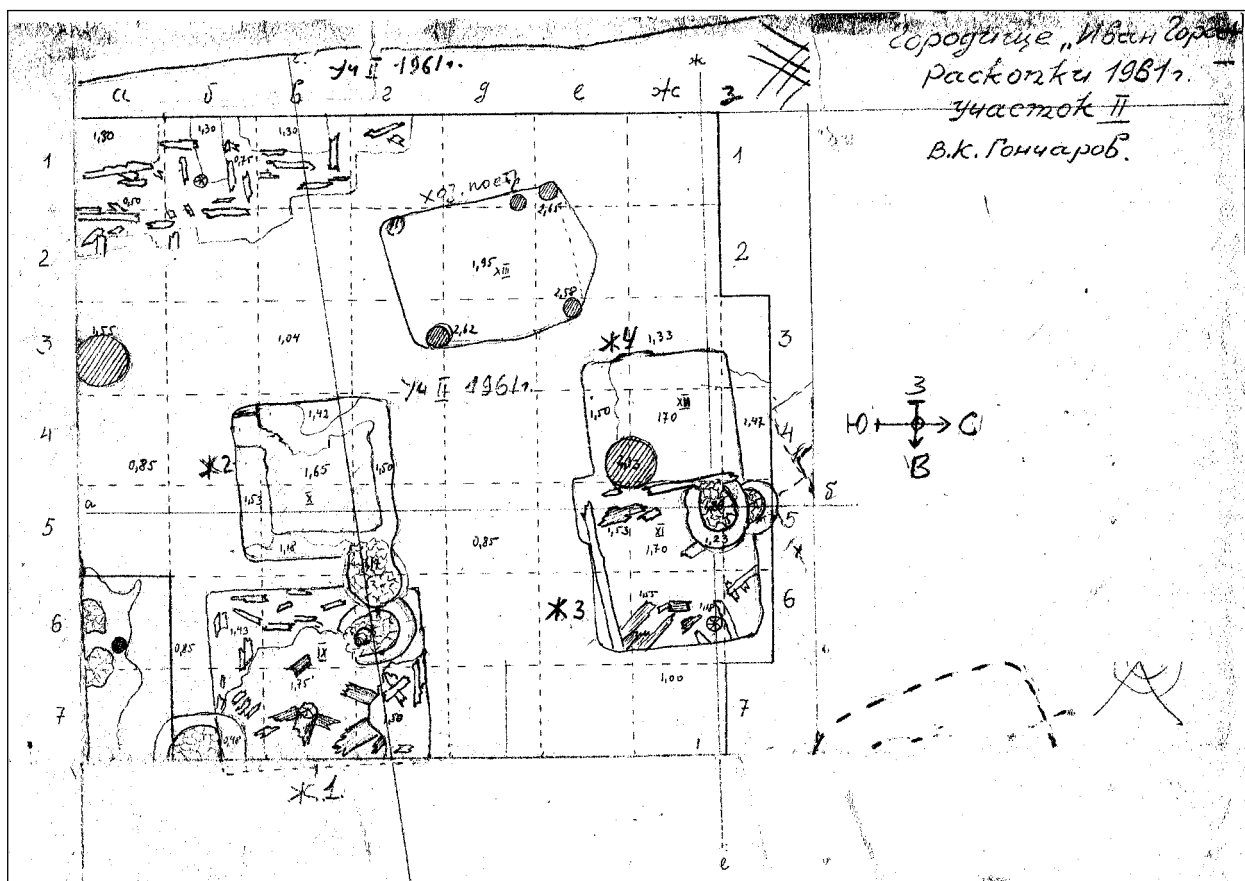

Рис. 3. План розкопу, де було виявлено футляр для голок у вигляді риби (креслення з НА ІА НАН України)

В.Є. Фльорової, частка дрібних футлярів могла слугувати релікваріями, сховищами апотропείв або прикрасами [Флерова, 2001, с. 79]. Підтвердженням багатфункціональності футлярів з замкненою порожниною може також слугувати один з металевих аналогів рогових гольників у вигляді піхов ножа, виявлений на давньоруському поселенні біля Софіївській Борщагівки. В ньому зберігався металевий стрижень, який автори знахідки трактують як писало [Готун та ін., 2015, с. 111—113]. Отже рогові предмети описаного типу можна умовно відносити до категорії дрібних емностей / футлярів.

Футляри зазначеного типу мали мати пробки (або кришки), які зберігали вміст від випадання. Проте загалом вони майже невідомі, оскільки вони губилися через свої дрібні розміри. Збереглася аналогія з території Польщі [Kostrzewski, 1949, рис. 145]. Окремо зауважимо, що всі три гольники у вигляді риби мають форму риби без голови. Це може передбачати наявність у них кришки або пробки у формі риб'ячої голови.

Можливо, також до емностей належить *вириб з трубчастой кістки дрібного копитного* (рис. 1, 7; 2, 2). Вириб має видовбану порожнину, на фронтальній поверхні ближче до краю є доволі великий отвір. Невеличкі отвори зверху свідчать про те, що його підвішували (на грудях, до пояса?). Конструктивно предмет близький до футлярів для голок, проте відрізняється від них порожниною більших розмірів, її оформленням і розміщенням на корпусі виробу. Якщо прийняти трактовку цього виробу як емності, можна припускати, що вона слугувала для зберігання або переноски якихось дрібних речей (не голок). Одна з можливих трактовок — амулетниця.

У колекції також репрезентована фрагментарно збережена *сагайдачна петля* з залишками овального отвору. Орнаментована по всій фронтальній площині циркульним орнаментом. Такий спосіб орнаментування не дуже характерний для виробів цієї категорії, як давньоруських, так і з інших територій. У разі застосування циркульних кіл для орнаментування, вони є лише одним з елементів орнаменту. Декор з переважанням циркульних кіл зустрічається лише в поодиноких випадках. Зокрема сагайдачна петля, орнаментована аналогічним способом, походить з Біляра [Руденко, 2005, табл. 7, 147].

Колекція **Ржищівського археолого-краєзнавчого музею** містить артефакти з розкопок 1960-х рр. і 1982—1983 рр. Серед них є готові вироби і напівфабрикати.

З городища походять *два суцільні двобічні гребені* прямокутної форми (рис. 1, 8, 9), належать до типу Л, за типологією Б.О. Колчина [Колчин, 1982, рис. 5]. Гребені цього типу мали загальноруське поширення. За новгородськими матеріалами вони датуються XI — початком

XII ст. Судячи зі знахідок у Києві та на інших пам'ятках Середнього Подніпров'я, такі гребені побутують на території Південної Русі протягом другої половини XI — XII ст., можливо, до початку XIII ст. [Сергеева, 2011, с. 86]. Гребені з Іван-Гори мають однаковий орнамент, проте в одному випадку прямі лінії нанесені пилкою (рис. 1, 8), а в іншому — ножом (рис. 1, 9), причому не дуже ретельно. Треба зауважити, що загалом пилка переважає як інструмент для нанесення лінійного орнаменту на рогові гребені, як набірні односторонні екземпляри X — початку XI ст., так і двобічні (суцільні та набірні) XI—XIII ст. Її характерною ознакою є специфічні сліди — прямі борозенки, рівні по всій довжині, з рівним дном, (при збільшенні — часто з характерними мікроподрипинами у вигляді тонких прямих ліній). Використання інших інструментів, передусім ножа або подібного різального знаряддя, з метою нанесення прямих ліній уздовж зубців простежується лише на окремих екземплярах гребенів, виявлених на різних пам'ятках [Сергеева, 2012а, с. 202—204].

Недбало виконаний гребінь з городища Іван-Гора з прорізними лініями уздовж зубців, можливо, був спробою місцевого різьбяр не дуже високої кваліфікації, або навіть учня різьбяр, скопіювати предмет, який був у його розпорядженні.

З городища походять також два декоративні вироби (прикраси?), які можна розглядати у рамках художнього косторізного ремесла. Це *вириб з щільного рогу з циркульним орнаментом* (рис. 4, 1) і *підвіска (?) з розетки оленячого рогу* (рис. 4, 2), яку вже було опубліковано [Сергеева, 2011а, рис. 17; 2015, рис. 4]. Перший виріб не характерний для давньоруських старожитностей Середнього Подніпров'я і не має аналогій, принаймні опублікованих, на Русі. Підвіска з розетки варта окремої уваги. Характерною деталлю виробу з розетки є ажурний декор — прорізнана наскрізь хрестоподібна фігура. Обробка виробу доволі ретельна. Ексклюзивним є як матеріал його виготовлення (розетки у давньоруському косторізному виробництві використовували вкрай нечасто), так і ажурний декор, не характерний для Південної Русі. Цей виріб має точну аналогію в Подунав'ї [Stefan, Barnea et al., 1967, fig. 171]. Відсутність аналогій на Русі дозволяє припускати, що обидва описані декоративні вироби з городища могли належати до імпорту.

Виявлений на городищі *гудзик* належить до типу півсферичних гудзиків (рис. 1, 5). У перетині він має форму трапеції. Орнаментований циркульними колами і по бортику насічками. Дуже добре збереглася інкрустація орнаменту білим металом (сріблом?).

Півсферичним гудзикам присвячені спеціальні роботи автора [Сергеева, 2007; 2014], тому у цій статті ми зробимо тільки короткий огляд сказаному раніше.

Рис. 4. Декоративні вироби

Зазначена категорія виробів побутувала скрізь у Східній Європі, у Візантії, на Близькому Сході, у Середній Азії, на Кавказі, у волзьких болгар, у кочівників, меншою мірою — у Центральній Європі, тобто їх можна розглядати як надетнічне регіональне явище. Якщо дивитися на поширення ґудзиків на Русі можна помітити, що вони більше характерні для південних і подекуди центральних регіонів. На півночі Русі півсферичні ґудзики також відомі, проте їх значно менше.

Хронологічні рамки побутування півсферичних ґудзиків на території Східної Європи охоплюють X—XIV ст., причому особливих змін за цей період вироби практично не зазнають.

Функціональна приналежність названої категорії виробів залишається під питанням. У літературі найчастіше застосовують термін «ґудзики». В.С. Фльорова називає їх «застібками» [Флорова, 2001, с. 102—103]. Поширене в літературі трактування зазначених виробів як пряслиць заперечила ще Г. Девідсон [Davidson, 1952, р. 296]. Сучасні точки зору щодо призначення ґудзиків можна звести до таких: ґудзики (деталь одягу); застібки в широкому значенні, включаючи елементи кінської зброї (зустрічаються у кочівників); декоративні елементи; обереги. Треба зауважити, що всі ці функції не суперечать одна одній і могли існувати у різних контекстах.

Звернемо окрему увагу на інкрустацію ржищівського ґудзика, яка збереглася доволі задовільно. Інкрустовані металом ґудзики зафіксовані також у Києві, Городську, Воїнській Греблі. Аналогії (ґудзики інкрустовані сріблом) є у Херсонесі [Романчук, 1981, с. 91]. Г.А. Федоров-Давидов також відзначає наявність срібною

інкрустації на кістяних ґудзиках у кочівницьких старожитностях [Федоров-Давыдов, 1966, с. 71]. Зі Смоленську походять два ґудзики, орнамент яких виконаний інкрустацією з мідного дроту [Астапова, 1993, с. 76]. Слід зазначити, що інкрустація кісткових виробів взагалі була дуже рідкісним засобом їх декоративного оформлення. Проте для ґудзиків він дуже поширений, що додатково свідчить на користь декоративних функцій цих предметів, проте вони не виключають і їх утилітарних функцій (деталі або оздоблення костюму, зброї та ін.).

У будь-якому разі, будучи позаетнічним елементом оздоблення, кістяні півсферичні ґудзики варто з повною підставою відносити до елементів регіональної моди (Східна, Південна і частково Центральна Європа, Близький Схід, Середня Азія).

Серед готових виробів з Іван-Гори, репрезентованих в експозиції Ржищівського музею, є також *конструктивні деталі складного луку* (рис. 5). Всі вони виготовлені з щільного рогу диких копитних. З них три накладки на лук стандартного вигляду (фронтальна і дві бокові) і вкладиш, подібний тим, що використовувалися в луках кімакського типу, які були занесені у Східну Європу у середині XI ст. В Саркелі аналогічні вкладиші походять з шарів XI — початку XII ст. [Флорова, 2001, с. 46, рис. 8, 6, 7; 9, 5, 6]. У передмонгольський період такий тип луку був поширений у Південному Сибіру [Савинов, 1981, с. 152, 161]. Поодинокі екземпляри аналогічних вкладишів походять з Києва [Сергеева, Тараненко, 2015, рис. 10, 1] і Воїнської Греблі [Сергеева, 2015а, рис. 74, 9; 115, 4], майстерня з їх виготовлення виявлена на самому сході Русі, у Деріївці [Сергеева, 2016].

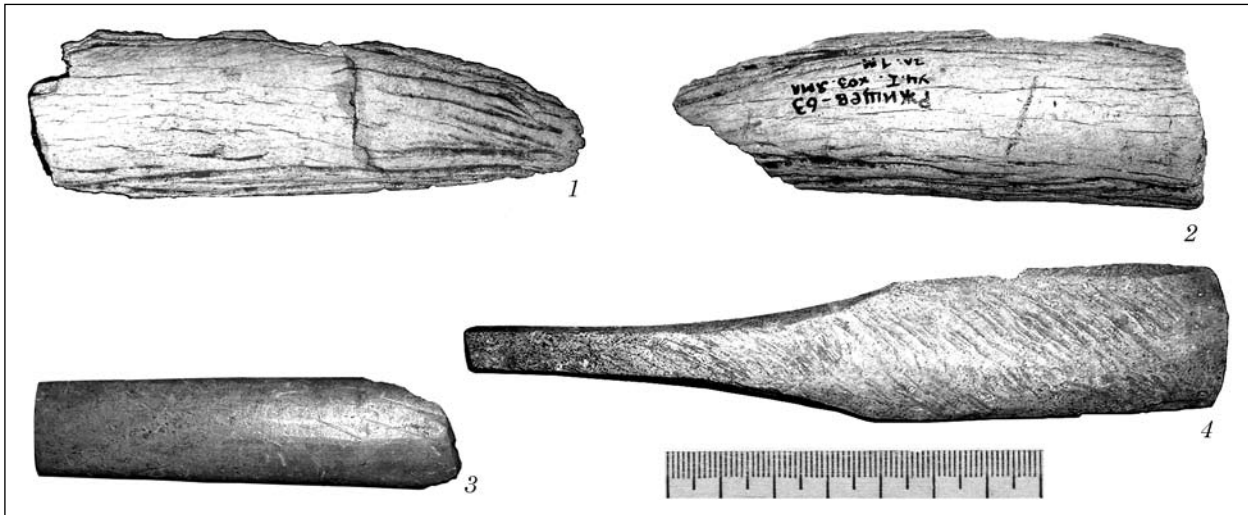

Рис. 5. Накладки на лук

Рис. 6. Артефакти з кістки: 1—3 — кістки зі слідами обробки; 4 — ковзан (?)

Серед продукції косторізного ремесла також є *фрагмент накладки*, декорованої бортиком з насічками (рис. 1, 4) і *фрагмент виробу з двома отворами*, можливо, пряжки або застіжки (рис. 1, 3).

Привертає до себе увагу також кістка ноги коня, с категорії, яку прийнято називати *ковзанами* (рис. 6, 4). Виріб, виявлений на городищі, не має цілком сформованої плоскої функціональної поверхні, характерної для ковзанів. Затесані тільки невеличкі ділянки по краях. Це може свідчити або про те, що предмет є напівфабрикатом ковзана, або про те, що його використовували з іншою метою. Загалом питання інтерпретації зазначених виробів розглянуто

дуже ретельно (див., наприклад: [Панковський, 1996; 2012, с. 91—97; 132—147; Сергеева, 2010а, с. 207—208; 2015а, с. 63—65], там само література), що позбавляє нас необхідності розбирати докладно це питання. Підбиваючи підсумки зазначимо, що на сьогодні існують дві основні точки зору щодо функціонального призначення подібних кісток: як дійсно ковзанів, тобто предметів для розваг (Т. Левіцький, М. Рулевич, А. Чойк, А. МакГрегор, В.Б. Панковський та ін.). Прихильники цієї думки широко використовують середньовічні джерела і етнографічні матеріали, які містять прямі вказівки на використання кісток як ковзанів, у деяких місцевостях до початку XX ст. включно

(у Польщі, Югославії, Угорщини, Німеччини, Ісландії, деяких регіонах України тощо). Інша точка зору базується на трасологічних дослідженнях С.А. Семенова, який аргументував використання ковзанів як знарядь для обробки шкіри і тканини [Семенов, 1957, с. 225—227; 1959, с. 353—360]. Компромісом є припущення про неоднакові функції різних ковзанів [Шовкопляс, 1973, с. 114—115; Петерс, 1986, с. 43]. На думку В.Є. Фльорової, принцип функціонування гладилки і ковзана однаковий, а отже не виключено, що інструмент, який восени застосовували для вичинки сукна або обробки шкір, взимку міг пристосовуватися для пересування або перевезення вантажів [Флерова, 1996, с. 284].

Доволі об'ємна інформація різних джерел, насамперед етнографічних, про використання кісток ніг крупних тварин саме для пересування по кризі та снігу примушує уважно ставитися до першої точки зору. Варто зауважити, що при збільшенні на робочій (нижній) площині всіх екземплярів добре простежуються сліди поздовжніх мікроподряпин, які не могли бути наслідком роботи зі шкірою або іншими м'якими матеріалами, але цілком природні внаслідок контакту з абразивами, у тому числі з крижаною поверхнею. Отже припущення про можливе використання цих кісток як ковзанів може бути прийняте як один з варіантів інтерпретації зазначеної категорії виробів. Проте загалом, на нашу думку, стосовно ковзанів може бути висловлена така сама думка, що й про інші вироби примітивної конструкції, які могли виконувати одночасно кілька функцій. Єдиної інтерпретації для всіх без винятку тесаних кісток не може бути і кожен конкретний випадок потребує окремого дослідження. Екземпляр з Іван-Гори (якщо це не напівфабрикат) міг використовуватися з якимись іншими, ніж ковзан, цілями, а отже він може бути свідченням поліфункціонального використання цього різновиду кісток.

Крім готових виробів, матеріали з Іван-Гори містять фрагменти тваринних та пташиних кісток (рис. 6, 1—3) та щільного рогу зі слідами обробки (рис. 7), які зберігаються в Ржищівському музеї. Варто зауважити, що оброблені кістки тварин і птахів поодинокі, переважна більшість знахідок оброблених кісткових матеріалів є фрагментами рогу. Треба зауважити, що основна кількість виробів виготовлена з щільного рогу диких копитних. Ріг також складає основну масу серед відходів і заготовок. З кісток виготовлені лише поодинокі вироби: ковзан, гудзик, емність (?). Такий розподіл сировини був характерним для косторізної справи більшості давньоруських фортець (Воїнь, Колодяжин та ін.).

Характеризуючи косторізний комплекс з городища загалом, зауважимо, що більшість речей не випадає з типового набору, загалом

характерного для давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я. До таких виробів належать накладки на лук, сагайдачна петля, гудзик, гребені, дрібні футляри (для голок). Є також унікальні вироби художнього ремесла, можливо, інокультурного походження. Проте не всі навіть стандартні вироби можна беззаперечно пов'язувати з місцевим ремеслом. Зокрема це стосується гудзика і футлярів, які могли бути виготовлені в інших давньоруських містах.

На Русі у XII—XIII ст. особлива роль у виготовленні півсферичних гудзиків належить Стародавньому Києву, де сліди їх виробництва виявлені в багатьох косторізних комплексах в різних частинах міста. Серед відходів виробництва різних виробів, що походять з майстерень на Старокиївській горі, горі Киселівці та на Подолі (на вул. Щекавицькій, 29), найбільша кількість відходів косторізного виробництва пов'язана з виготовленням саме гудзиків [Хвойка, 1913, с. 71—72; Шовкопляс, 1954, с. 27—28; Сергеева, 2011, с. 92; 2014, с. 153—154]. Зв'язок багатьох професійних майстерень у різних районах Києва з виробництвом півсферичних гудзиків і великий обсяг виробництва дозволяє розглядати Київ як регіональний центр їх виготовлення. Враховуючи той факт, що на території Східної Європи сліди їх виробництва крім Києва зафіксовані тільки в Херсонесі, можна припускати, що якась частина київської продукції поширювалася й за межі Київської землі та сусідніх князівств. Без перебільшення кістяні півсферичні гудзики можна назвати «візитною картою» київських косторізів.

На інших південноруських пам'ятках кістяні гудзики зустрічаються регулярно, проте, за винятком Києва, їх виявляють у поодиноких екземплярах (Вишгород, Чернігів, Воїнська Гребля, Чорнобильське городище, Колодяжин, Райковецьке городище, Городськ та ін.). На городищі Іван-Гора також виявлений поодинокий гудзик. Отже не виключено, що його треба зарахувати до прикладів продукції київського спеціалізованого ремесла.

Не виключено походження з однієї майстерні гольників з чотиригранним корпусом. Виявлення у Воїнській Греблі напівфабрикату рогового гольника [Сергеева, 2015а, рис. 59, 7; 113, 1] може свідчити про виготовлення виробів зазначеної категорії на цьому городищі. Ми не маємо достатніх аргументів, щоб однозначно зробити висновки про походження ржищівського екземпляру з воїнської майстерні (протилежний варіант також не можна виключати), проте воїнські екземпляри разом з гольником з Іван-Гори можна розглядати в руслі єдиної традиції виготовлення певного типу речей, особливо враховуючи те, що обидві пам'ятки розташовані відносно близько одна від одної.

Особливу увагу у цьому контексті треба приділити художнім виробам з похожим декора-

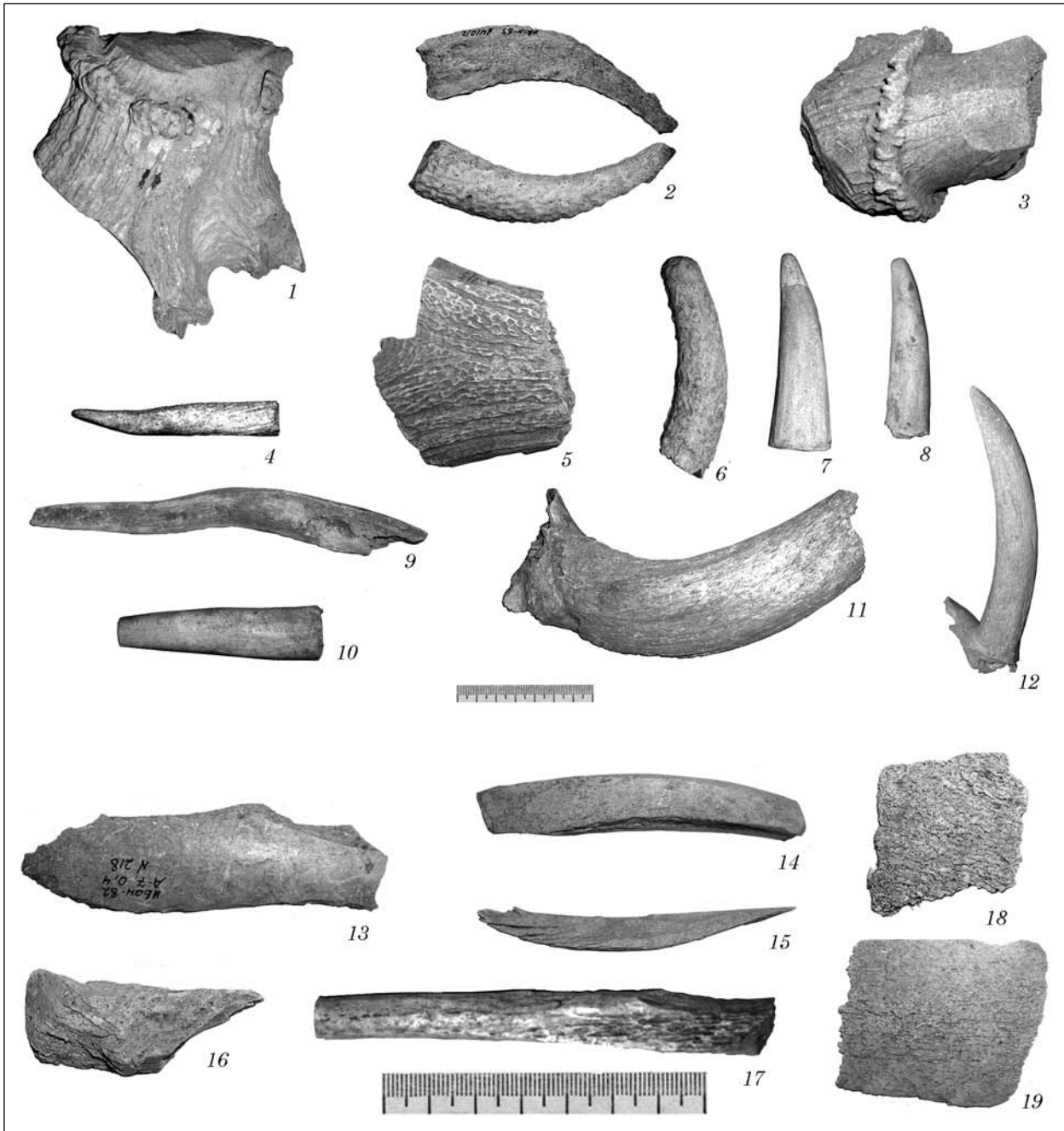

Рис. 7. Фрагменти щільного рогу, заготовки і відходи виробництва

тивним оформленням, які не належать до масової продукції і походять з різних територій. В деяких випадках є підстави говорити про якесь єдине джерело їх походження (один майстер, єдиний прототип та ін.). Це стосується виробів художнього ремесла, які випадають з місцевої художньої традиції. Одним з прикладів може бути підвіска з ажурним орнаментом, рідкісним у суто південноруському різьбленні, яка може належати або до імпорту, або до копій імпортованих речей.

Проте найбільш яскравим прикладом поширення продукції косторізного ремесла на велику відстань є футляри для голок у вигляді риби (принаймні двох ідентичних екземп-

лярів — київського і новгородського), на їх прикладі правомірно ставити питання про шляхи розповсюдження продукції одного майстра. До того ж треба зауважити, що тематика зображення (риба) не знайшла поширення у давньоруському декоративно-ужитковому мистецтві. Отже звернення до цього образу не можна розглядати як копіювання популярного зображення, воно може свідчити про якийсь індивідуальний інтерес [Сергеева, 2010, с. 25—26]. Третій екземпляр (чернігівський), враховуючи стилістичні відмінності, міг бути або продукцією того самого майстра, виготовленою в інший час, або її копією, виконаною пізніше іншим майстром. Можна припустити два можливі варіанти пот-

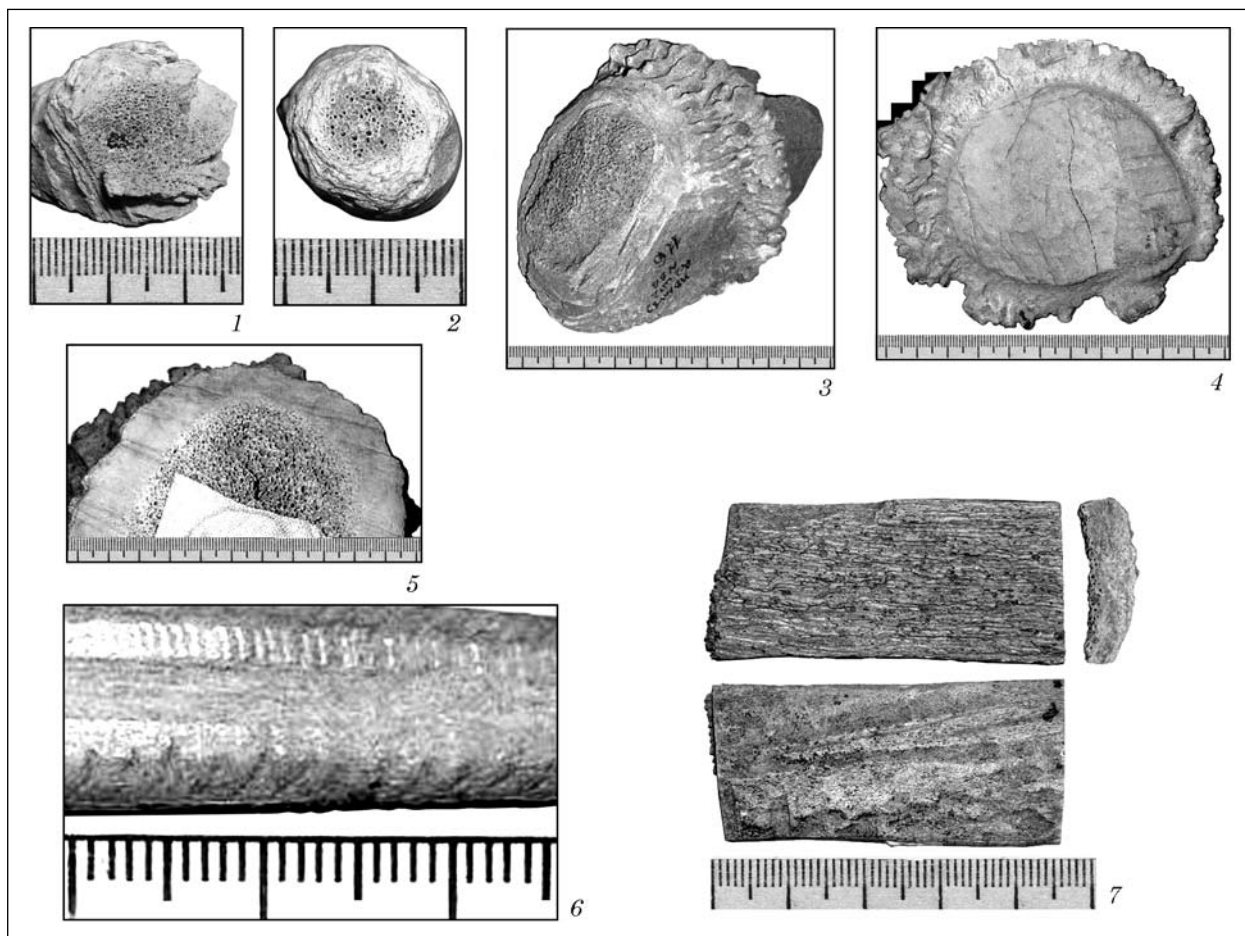

Рис. 8. Сліди знарядь на поверхні рогу: 1 — сокира; 2—4 — різальні знаряддя; 5 — пила; 6 — напиллок; 7 — рогова пластинка зі слідами пиляння на торцях

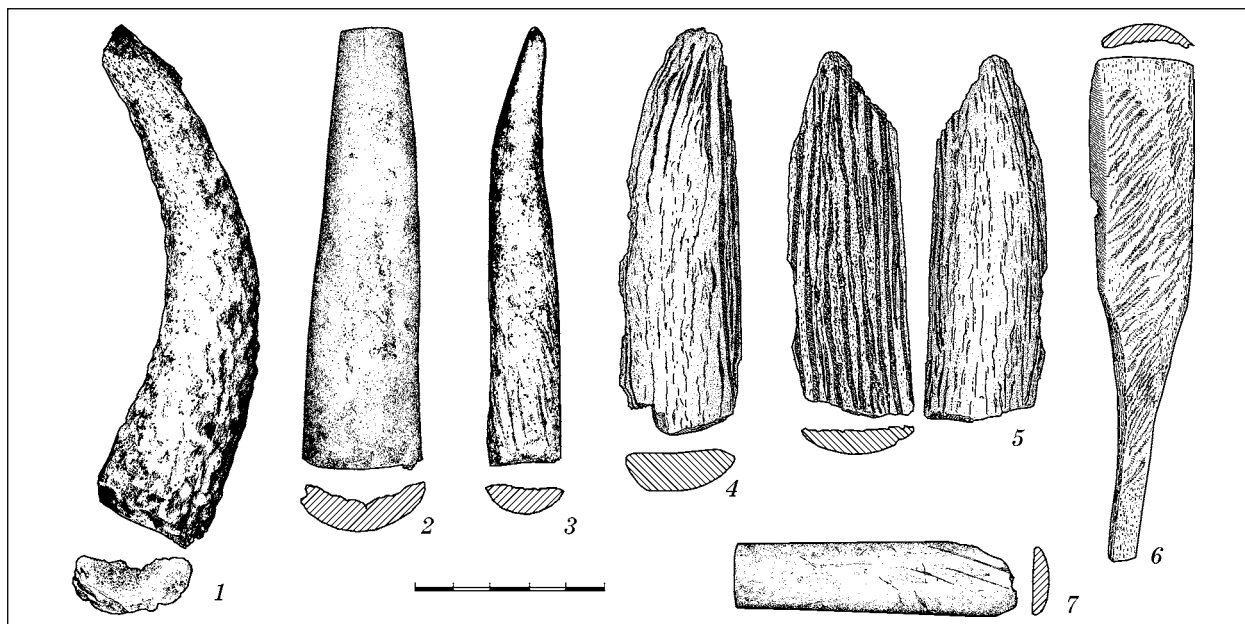

Рис. 9. Ознаки виробництва накладок на лук: 1, 2 — заготовки; 3 — напівфабрикат (?); 4—7 — готові вироби

раплення продукції на іншу територію: пересування речі (торговельний або культурний обмін) або пересування самого майстра на значну відстань.

З іншого боку, присутність серед матеріалів основних складових ознак виробництва: готові вироби, напівфабрикати, заготовки, відходи виробництва, включаючи уламки рогу, струж-

ку тощо, свідчить про наявність власного косторізного ремесла на городищі. На поверхні деяких заготовок і готових виробів простежуються сліди інструментів (рис. 8). Це не тільки універсальні знаряддя (сокира, різальні інструменти), але й спеціалізовані, серед яких пила, напилон, інструмент для нанесення циркульного орнаменту. Незважаючи на те, що це свідчення опосередковане, оскільки невідоме походження значної кількості предметів якісного професійного виготовлення (місцеві або привезені), сліди інструментів на заготовках і напівфабрикатах (різальні інструменти, пила) можуть вказувати на цілеспрямовану роботу майстра по кістці (рис. 8, 1—5, 7).

Відходи, які безпосередньо маркують місцеве виробництво, репрезентовані у невеликій кількості. Загалом кількість виявлених матеріалів свідчить про відсутність великих обсягів робіт і існування стаціонарної майстерні. Роботи з кістковими матеріалами зосереджувалися в нечисленних домашніх майстернях. Одним з напрямів робіт, можна припустити, було виготовлення накладок на лук. Крім готових виробів (рис. 9, 4—7), можна виділити розпиляні фрагменти оленього рогу, які також могли бути заготовками для накладок (рис. 9, 1, 2). Один з таких фрагментів (рис. 9, 3) має насічки, що дає підстави вважати його напівфабрикатом.

Загалом, незважаючи на поширення луку як основного предмету озброєння, сліди спеціалізованих майстерень зазначеного профілю нечисленні. Виробництво накладок на лук зафіксоване у Чернігові [Казаков та ін., 1998/16, с. 17, рис. 94—96; Моця, Казаков, 2011, с. 181]. Невеличкі косторізні комплекси, пов'язані з виробництвом накладок, виявлені у Києві [Сергеева, 2008, рис. 1, 1—11] і на городищі поблизу Хутора Половецького [Довженко, Кучера, 1956/12в, табл. 7, 14—19]. Окремі заготовки з рогу і напівфабрикати накладок виявлені також у Воїні [Сергеева, 2015, рис. 74, 6, 12]. Косторізний комплекс, пов'язаний з виготовленням іншого типу деталей складного луку, також репрезентованого серед матеріалів з городища Іван-Гора, виявлено у Деріївці [Сергеева, 2016]. Поодинокі екземпляри заготовок для накладок, походять з деяких давньоруських пам'яток (Київ, Воїнська Гребля); вони можуть свідчити про спорадичне звернення до цього виду продукції, за необхідністю. Так саме слід трактувати й знахідки з Іван-Гори. Їх невелика кількість свідчить, що спеціалізації у цій галузі не було. Відсутність масового виробництва деталей луків, розрахованого на більше чи менше широкий ринок може пояснюватися як обмеженням колом споживачів (окремий соціальний прошарок), так і можливим широким побутуванням луків простіших конструкцій, які не потребували додаткових кістяних деталей.

Можливо, місцевою продукцією слід вважати також декоративну накладку. Принаймні заготовка для накладки з щільного рогу є серед виявленого матеріалу (рис. 8, 7).

Загалом можна відмітити невеликий обсяг продукції і складових косторізного виробництва, виявлених на городищі Іван-Гора. Присутні у косторізному комплексі складні вироби, які можна віднести до роботи професіоналів, як вже було сказано, не обов'язково належали до місцевої продукції. Можна припустити, що всі косторізні роботи зосереджувалися в руках однієї людини, обізнаної з різьбленням по кісткових матеріалах. Такій майстер міг працювати з різними матеріалами (судячи з кількості артефактів, робота по кістці не була для нього основною) і виготовляти продукцію на замовлення або для власних потреб. Про те, що косторізне ремесло як вузька спеціалізація не функціонувало свідчить відносно невелика кількість виробів з кісткових матеріалів, що за умов вузької спеціалізації не могло забезпечити виробників засобами існування. Аналогічний рівень розвитку косторізного ремесла (як допоміжного виду виробництва) можна простежити на інших відносно невеликих містах-фортецях. Насамперед треба назвати Колодяжін, де виявлено косторізну майстерню з невеликим обсягом продукції [Сергеева, 2012в]. Аналогічний рівень ремесла зафіксований на Чорнобильському городищі [Сергеева, 2016а], на городищі поблизу Хутора Половецького і, судячи з наявних матеріалів (не опубліковані), у Городську. Отже при тому, що кістку обробляли скрізь, ринкове товарне виробництво розвивалося лише в окремих давньоруських містах (насамперед у Києві). На більшості поселень, особливо невеликих, воно мало допоміжний характер і було спрямоване на отримання невеликого обсягу продукції, розрахованої на обмежене коло замовників.

Асташова Н.И. Костяные изделия средневекового Смоленска // Средневековые древности Восточной Европы. — М., 1993. — С. 69—78. (Тр. ГИМ. — Вып. 82).

Бочаров Г.Н. Прикладное искусство Новгорода Великого. — М., 1969. — 128 с.

Гончаров В.К. Древньоруське городище Іван Гора // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 126—130.

Готун І.А., Казимір О.М., Шахрай Д.О. Пам'ятка середньовічної металопластики з околиці Києва // Археологія. — 2015 — № 2. — С. 108—115.

Довженко В.И., Кучера М.П. Отчет о работе древнерусской экспедиции 1956 г. на Роси. (Хут. Половецкий, Богуславского р-на Киевской обл., с. Николаевка, Корсунь-Шевченковского р-на Черкасской обл.) / НА ІА НАН України. — 1956/12в.

Довженко В.И., Гончаров В.В., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966. — 148 с.

Казаков А.Л., Жаров Г.В., Коваленко В.П. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду у 1998 р. / НА ІА НАН України. — 1998/16.

- Колчин Б.А. Топография, стратиграфия и хронология Неревского раскопа // МИА. — 1956. — № 55. — С. 44—137.
- Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—177.
- Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. — К., 2011. — 316 с.
- Панковский В.Б., Усачук А.Н. Костяные «коньки» поселения Безыменное II // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): Материалы Междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 2. — С. 33—37.
- Панковский В.Б. Кістяна і рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї: Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2012. — 169 с.
- Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986. — 192 с.
- Попко А.А. Дневник научного сотрудника Ржищевского отряда Каневской археологической экспедиции Института археологии Академии наук УССР / НА ІА НАН України. — 1961/2. — Тетр. № 2.
- Романчук А.И. Изделия из кости в средневековом Херсоне // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1981. — С. 84—105.
- Руденко К.А. Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды): Материалы II Росс. конф. «Поволжье в средние века» (25—28 сент. 2003 г.). — Москва; Казань, 2005. — С. 67—97.
- Савинов Д.Г. Новые материалы по истории сложного лука и некоторые вопросы его эволюции в Южной Сибири // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1981. — С. 146—162.
- Семенов С.А. Первобытная техника. — М.; Л., 1957. — 240 с. (МИА. — № 54).
- Семенов С.А. О назначении «коньков» и костей с нарезками из Саркела—Белой Вежи // МИА. — 1959. — № 75. — С. 353—361.
- Сергеева М.С. Древнерусские костяные пуговицы // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одесса; Омск, 2007. — С. 216—220.
- Сергеева М.С. Древнерусские изделия из кости и рога с раскопа по адресу ул. Волошская, 16 (Киевский Подол) // Российско-Белорусско-Украинское пограничье: проблемы формирования единого социокультурного пространства — история и перспективы. — Брянск, 2008. — С. 198—202.
- Сергеева М.С. Древнерусские костяные иглы с территории Среднего Поднепровья // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Омск; Новосибирск, 2008а. — С. 272—276.
- Сергеева М. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі // Фортеця: зб. заповіднику «Тустань» на пошану М. Рожка. — Львів, 2009. — С. 333—340.
- Сергеева М.С. Образец древнерусской художественной кости из Ржищева // Ювелирное искусство и материальная культура. — СПб, 2009а. — С. 134—135.
- Сергеева М.С. Два приклади давньоруського художнього різьблення по кістці з території Середнього Подніпров'я // Церква — наука — суспільство: Матеріали Восьмої Міжнар. наук. конф. (26—28 травня 2010 р.). — К., 2010. — С. 20—27.
- Сергеева М.С. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг // Древности, 2010. — Харків, 2010а. — С. 203—220.
- Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011. — 256 с.
- Сергеева М. Художнє різьблення по дереву, кістці та рогу // Історія декоративного мистецтва України. — К., 2011а. — Т. 1. — С. 267—286.
- Сергеева М.С. Гольники з кістки та рогу з давньоруських міст лісостепового Придніпров'я // Матеріали та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнар. польового археол. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народж. В.Й. Довженка (Чернігів — Шестовиця, 16—19 липня 2009 р. — Київ; Чернігів, 2012. — С. 259—263.
- Сергеева М.С. До вивчення техніки орнаментативної давньоруських виробів з кістки та рогу з території Середнього Подніпров'я // Древности, 2012. — Харків, 2012а. — С. 198—210.
- Сергеева М.С. Косторізна справа у стародавньому Колодяжині // Археологія. — 2012в. — № 3. — С. 118—125.
- Сергеева М.С. К вопросу о роли культурных контактов в развитии косторезного ремесла в Южной Руси // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії: Матеріали Одинадцятої Міжнар. наук. конф. (29—31 травня 2013 р.). — К., 2013. — С. 41—42.
- Сергеева М.С. Про один тип середньовічних гудзиків на території Східної Європи // Археологія: можливості реконструкцій. — К.: 2014. — С. 150—158 (АДІУ. — Вип. 2 (13)).
- Сергеева М.С. К вопросу о внешнем факторе развития художественной резьбы по кости в Южной Руси // Древности, 2014—2015. — Харьков, 2015. — С. 244—256.
- Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. — Київ; Харків, 2015а. — 232 с.
- Сергеева М., Тараненко С. Нові дослідження давньоруського косторізного ремесла на Київському Подолі // Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. — Вінники; Жешів; Львів, 2015. — С. 328—345. (Наукові студії. — 8).
- Сергеева М.С. Давньоруська косторізна майстерня біля с. Деріївка // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: проблеми та відкриття. — К., 2016 — С. 96—103 (АДІУ. — Вип. 1 (18)).
- Сергеева М.С. Давньоруська різьблена кістка з Чорнобильського городища // Дослідження Київського Полісся. — К., 2016а. — С. 152—159 (АДІУ. — Вип. 3 (20)).
- Толочко П.П., Блажевич Н.В. Отчет Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках городища Иван в 1982 г. / НА ІА НАН України. — 1982/31.
- Толочко П.П., Блажевич Н.В. Отчет Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках городища Иван в 1983 г. / НА ІА НАН України. — 1983/16.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966. — 275 с.
- Флерова В.Е. Домашние промыслы в Саркеле—Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий) // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. — Самара, 1996. — С. 277—313.
- Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX — веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела—Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. — СПб, 2001. — 352 с.
- Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — 103 с.
- Черненко О.С., Казаков А.Л., Рижий В.В. Дослідження на території Чернігова у 2009 р. // АДІУ 2009. — Київ, Луцьк, 2010. — С. 461—462.

Шовкопляс А.М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 27—32.

Шовкопляс Г.М. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві // Середні віки на Україні. — К., 1973. — Т. 2. — С. 109—122.

Davidson G.R. The Minor Objects. — Princeton; New Jersey, 1952. — 474 p. (Corinth. — Vol. XII).

Kostrzewski J. Kultura prapolska. — Poznań, 1949. — 615 s.

Stefan Gh., Barnea I., Comşa M., Comşa E. Dinogetia. Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța—Garvăn. — București, 1967. — 410 p.

М.С. Сергеева

**ИЗДЕЛИЯ ИЗ КОСТИ И РОГА
С ГОРОДИЩА ИВАН-ГОРА (по кол-
лекциям Археологического музея
Института археологии НАН Украины
и Ржищевского археолого-краевед-
ческого музея)**

Статья посвящена артефактам из костных материалов, с древнерусского городища Иван-Гора (исследования 1960-х гг. и 1982—1983 гг.). Находки представлены готовыми изделиями (футляры для иголок или других мелких вещей, деталь колчана, украшения, пуговица, два гребня, накладки на лук и др.), заготовками, полуфабрикатами, отходами косторезного производства.

Большинство изделий изготовлено из плотного рога, плотный рог также преобладает среди заготовок и отходов производства. Изделия из кости и костяные заготовки немногочисленны.

Происхождение части изделий остается под вопросом (игольники, украшения, пуговица). Они могли быть импортом, подражанием импорту или продукцией мастерских других древнерусских городов. Накладки на лук можно уверенно считать изделиями местного производства (наличие их возможных заготовок и полуфабриката).

Небольшой объем материала свидетельствует об отсутствии на городище узкоспециального косторезного ремесла. Можно предположить его вспомогательный характер.

Ключевые слова: Среднее Поднепровье, городище Иван-Гора, Древняя Русь, косторезное ремесло, резная кость.

М.С. Sergeyeva

**PRODUCTS FROM BONE AND ANTLER
FROM THE IVAN-GORA HILLFORT
(after Collections of the Archaeological
Museum of Institute of Archaeology NAS
of Ukraine and Rzhyschiv Archaeological
and Local History Museum)**

The article deals with the artifacts from osseous materials from the Ancient Rus hillfort of Ivan-Gora (researches of 1960^s and 1982—1983). The findings are represented by finished products (cases for needles or other small articles, detail of quiver, adornments, button, two combs, bow linings etc), blanks, semi-finished products and wastes of bone carving.

Most products are made of antler; the antler also prevails among blanks and wastes. Products from bone and bone blanks are few.

The origin of some part of the products is questionable (needle-cases, adornments, button). They could be imports, imitation of imports or production of the workshops of other ancient Rus towns. The bow linings surely can be attributed to products of local production (existence of their possible blanks and semi-finished item).

A small amount of material indicates an absence of highly specialized bone-carving craft on the hillfort. We can assume its auxiliary nature.

Keywords: Middle Dnieper area, Ivan-Gora hillfort, Ancient Rus, bone-carving craft, carved bone.

Одержано 19.12.2016

*Г.Ю. Івакін, В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, В.І. Баранов,
І.В. Зоценко, Л.В. Чміль, А.М. Оленіч*

МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-РЯТІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 2016 р. В ЕКСПОЗИЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ІА НАНУ

У статті розглянуто попередні результати науково-рятивних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції, матеріали яких представлені на виставці до 70-річчя Гліба Івакіна в Археологічному музеї ІА НАН України у 2017 р. Розглянуто археологічний контекст знахідок у різних частинах сучасного Києва: на вул. Кирилівська, 37, Метрологічна та Десятинна, 9.

Ключові слова: Київ, науково-рятивні археологічні дослідження, давньоруський час, стратиграфія.

Протягом 2016 р. Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ проведено рятивні археологічні дослідження більше ніж на 30 ділянках в різних частинах м. Києва. В більшості випадків культурних нашарувань, давніших за кінець XIX—XX ст., зафіксувати не вдалося, проте у трьох пунктах (вул. Кирилівська, 37, вул. Метрологічна та вул. Десятинна, 9) були виявлені археологічні матеріали, які відносяться до стародавніх епох. В результаті досліджень було зібрано чисельний та різноманітний археологічний матеріал, найяскравіші артефакти лягли в основу тимчасової експозиції 2017 р. Археологічного музею ІА НАНУ. Метою даної статті є не стільки публікація нового археологічного матеріалу (який перебуває у стадії вивчення), скільки ознайомлення з археологічним контекстом знахідок.

У липні—листопаді 2016 р. експедиція здійснювала науково-рятивні дослідження за адресою **вул. Кирилівська, 37** у Подільському районі м. Києва. Попередні розвідувальні роботи (пробиття стратиграфічних шурфів) показали, що в

археологічному плані інтерес представляє тільки північно-східна частина ділянки, на якій і було вирішено закласти стаціонарний розкоп (рис. 1 — див. вклейку). Решта території знаходиться на місці зритою в результаті розробки кар'єру схилу гори Юрковиці і не містила давніх культурних нашарувань. Враховуючи логістику проведення робіт, пов'язаних з вивезенням вибраного ґрунту, територія розкопу була розбита на дві частини: розкоп 1 (північно-західна частина площею 156 м²) та розкоп 2 (південно-східна частина — 120 м²). Стратиграфія на розкопі виглядала наступним чином.

Культурний шар 1 утворився під час функціонування заводу в кінці XIX—XX ст. і значного інтересу для археології не представляє.

Ранньомодерний період (*культурний шар 2*) представлений спорудами першої половини — кінця XVII ст. Із цих горизонтів походить багата колекція предметів побуту та кераміки ранньомодерного часу — глиняні іграшки «свистунці» та люльки (рис. 2; 3). На цей час тут існує садибна забудова місцевості Плоське, яка розташовувалася між горою Юрковиця та рікою Почайна. У межах розкопу виявлено кілька заглиблених об'єктів — погребів з обшитими деревом стінками та дном. На розкопі 2 виявлено масивну цегляну піч та розвал декорованої кахлі (рис. 4), а також зафіксовано потужний завал цегляної стіни, який міг належати будинку XVIII ст. Також на горизонті кінця XVII ст. було зафіксовано великий еліпсоподібний об'єкт з похилими стінками. По внутрішньому краю дна об'єкту було зафіксовано ряд забитих дерев'яних кілочків. У його заповненні трапились фрагменти пальчастої цегли, фрагментів кераміки та низку виробів з кольорових металів. У заповненні об'єктів трапились

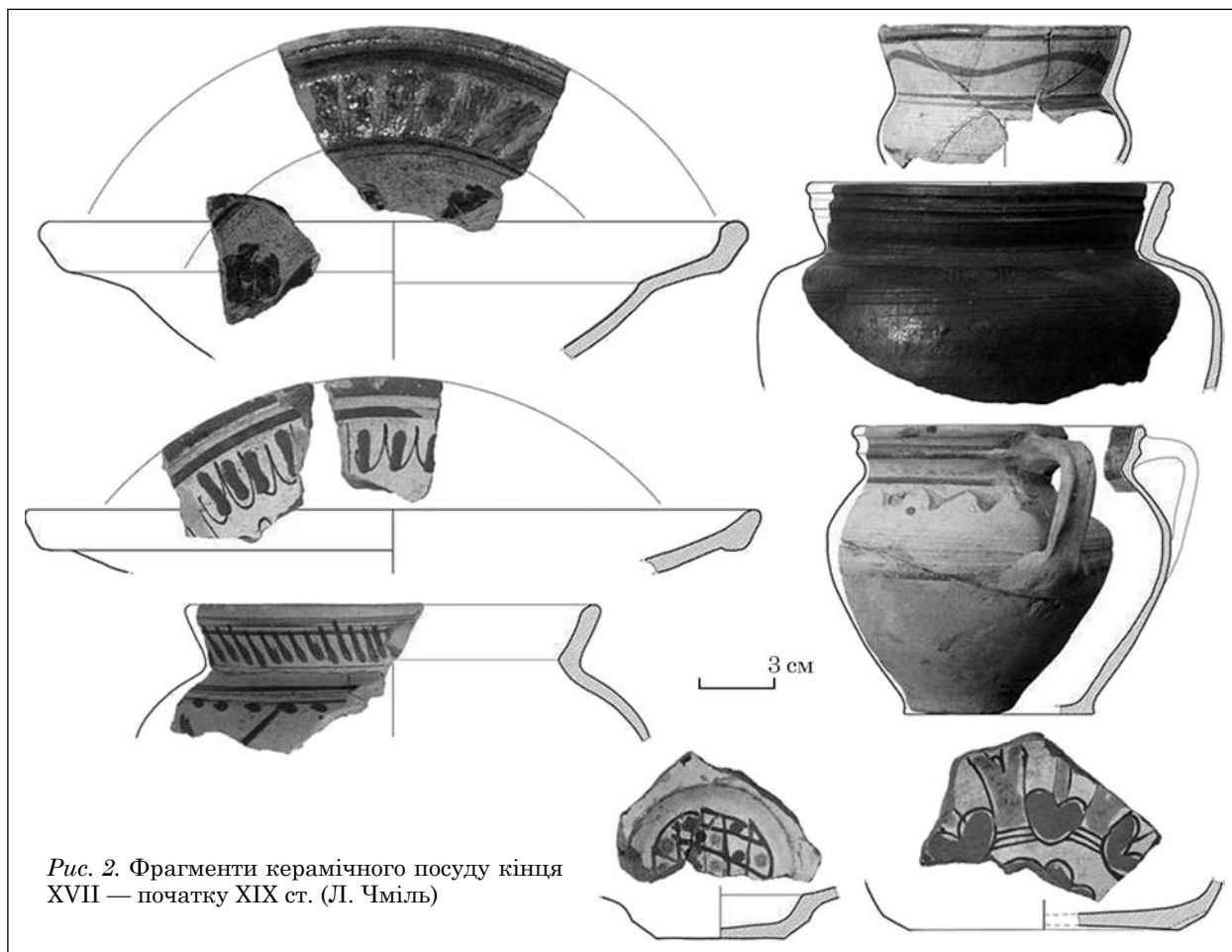

Рис. 2. Фрагменти керамічного посуду кінця XVII — початку XIX ст. (Л. Чміль)

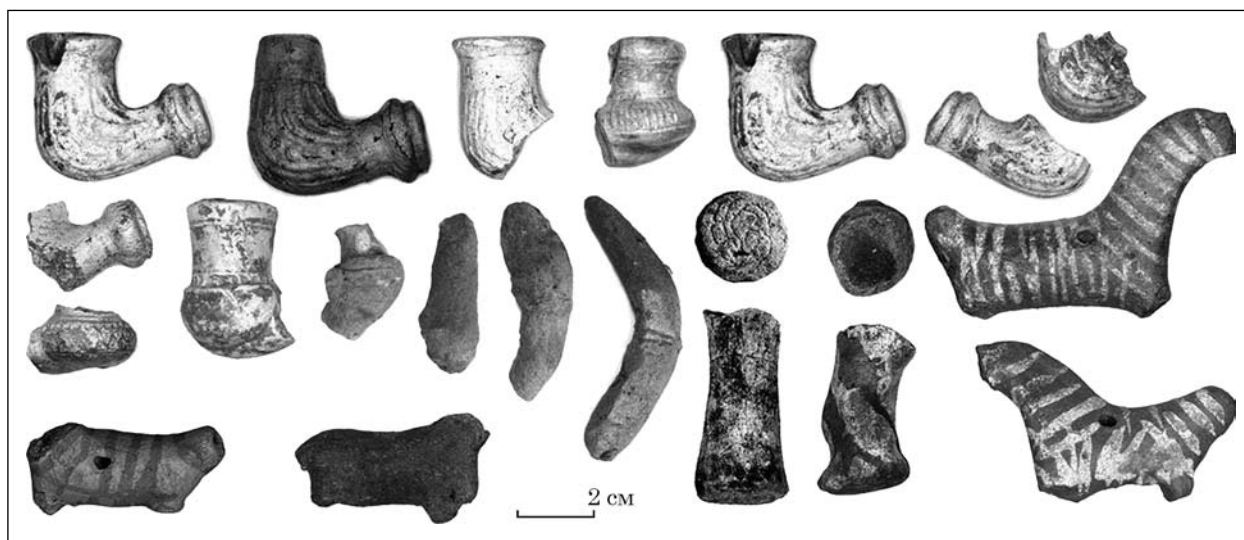

Рис. 3. Дрібна керамічна пластика кінця XVII — початку XVIII ст. (А. Чекановський)

найрізноманітніші предмети побуту: взуттєві набійки, фрагменти скляного та керамічного посуду, глиняні люльки, нумізматичні знахідки. На рівні культурного шару 2 зафіксовано також дерев'яний паркан та залишки легкої огорожі типу «тини».

Культурний шар 3. Жодних житлових або господарських об'єктів XII—XIII ст. тут не було виявлено. Натомість, сам горизонт, насичений ма-

теріалами цього часу, перекривали колії дороги (рис. 5, а). Всього у вигляді окремих відрізків зафіксовано вісім рівчаків-колій. Під культурним шаром виявлено прошарок мішаної зеленуватої спондилової глини, що утворився внаслідок зсуву. Подібні сліди зсувів відомі й за ранішшими дослідженнями у цій частині Подолу.

Протягом XI ст. (*культурний шар 4*) район принаймні тричі страждав від розливів Дніп-

ра, про що свідчать прошарки алювіального піску. У цей період на досліджуваній ділянці виявлено залишки чотирьох садиб, розташованих в ряд, паралельно схилу гори. Помітно сліди перепланування: паркани, що розмежували садиби, кілька разів перебудовувались.

Більшість парканів повертали в бік гори Юрковиці та обмежувались масивними стовповими ямами — залишками в'їздів до садиб. Ворота, обернені в бік північно-східної частини розкопу, однозначно свідчать про існування тут проїжджої частини (рис. 5, б, в). Імовірно, продов-

Рис. 4. Кахлі з об'єкту 3 (середина — друга половина XVIII ст. (Л. Чміль)

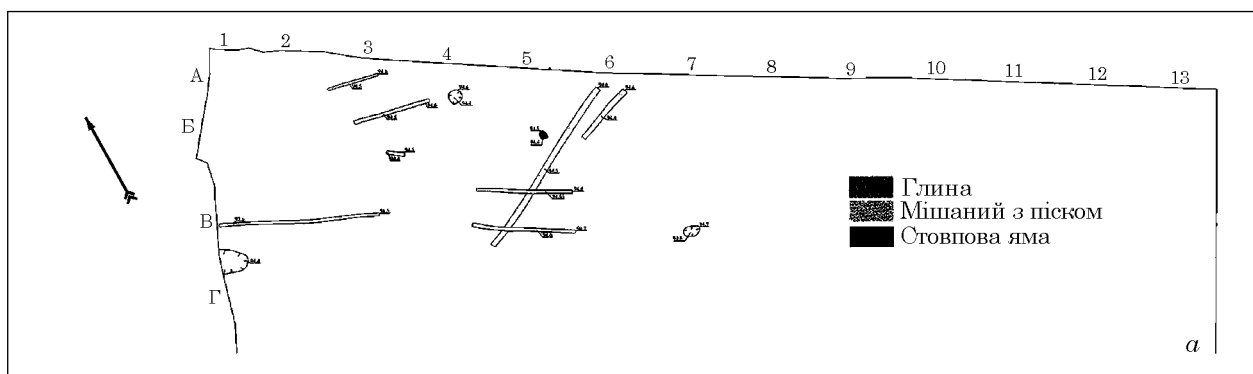

Рис. 5. Креслення у плані, розкоп 1, культурний шар: а — № 3

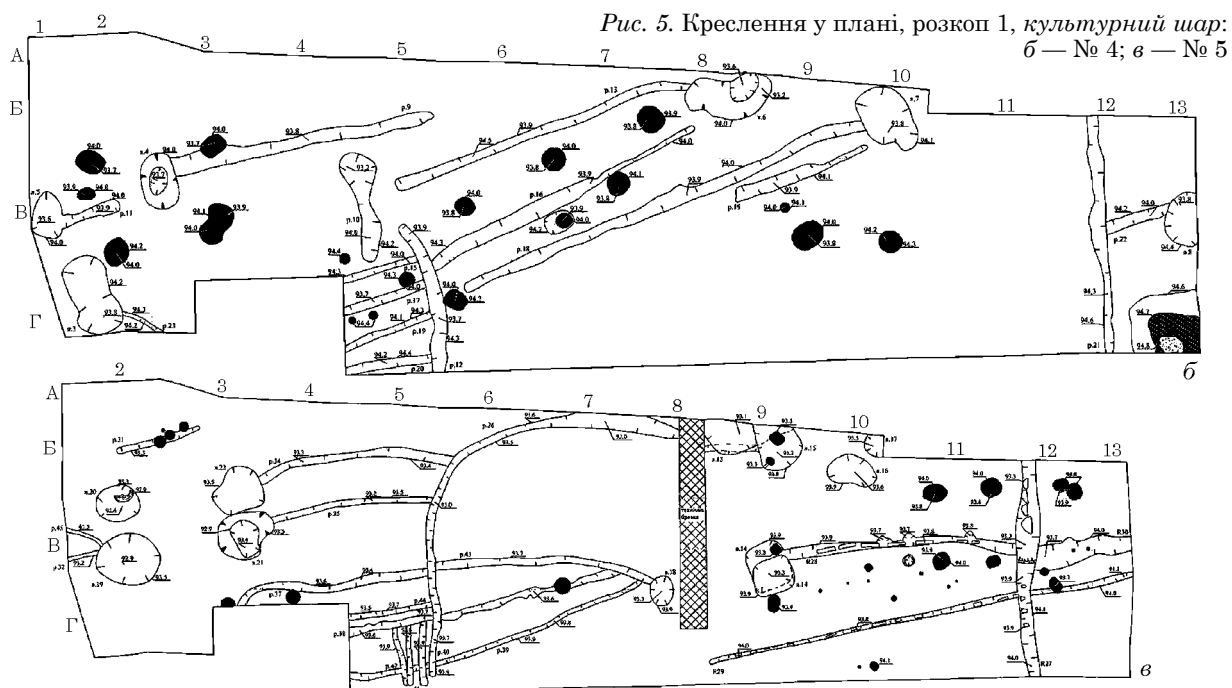

Рис. 6. Вироби з металу

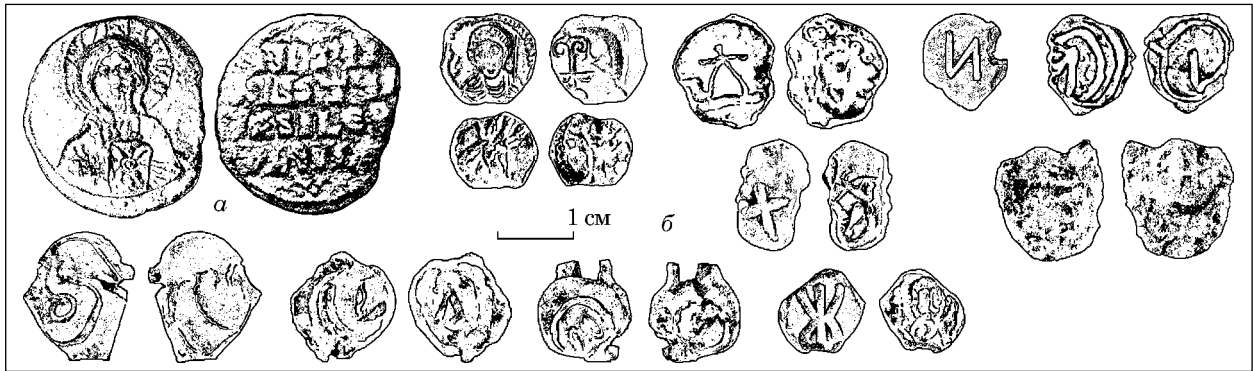

Рис. 7. Пломби дрогичинського типу та фоліс імператора Василя II Болгаробійці (976—1025 рр.) (М. Сергеева)

Рис. 8. Рукописний план полковника І. Ушакова (1693—1695 рр.)

жує функціонувати описана вище дорога, котра в цей період знаходилась трохи далі від гори Юрковиці, в бік нинішньої вул. Кирилівської. На розкопі 2 зафіксовано залишки садиби,

яка у другій половині XI ст. спеціалізувалася на ремісничому виробництві. Були досліджені залишки двох ливарних печей та зібрана низка артефактів, пов'язаних з художньою оброб-

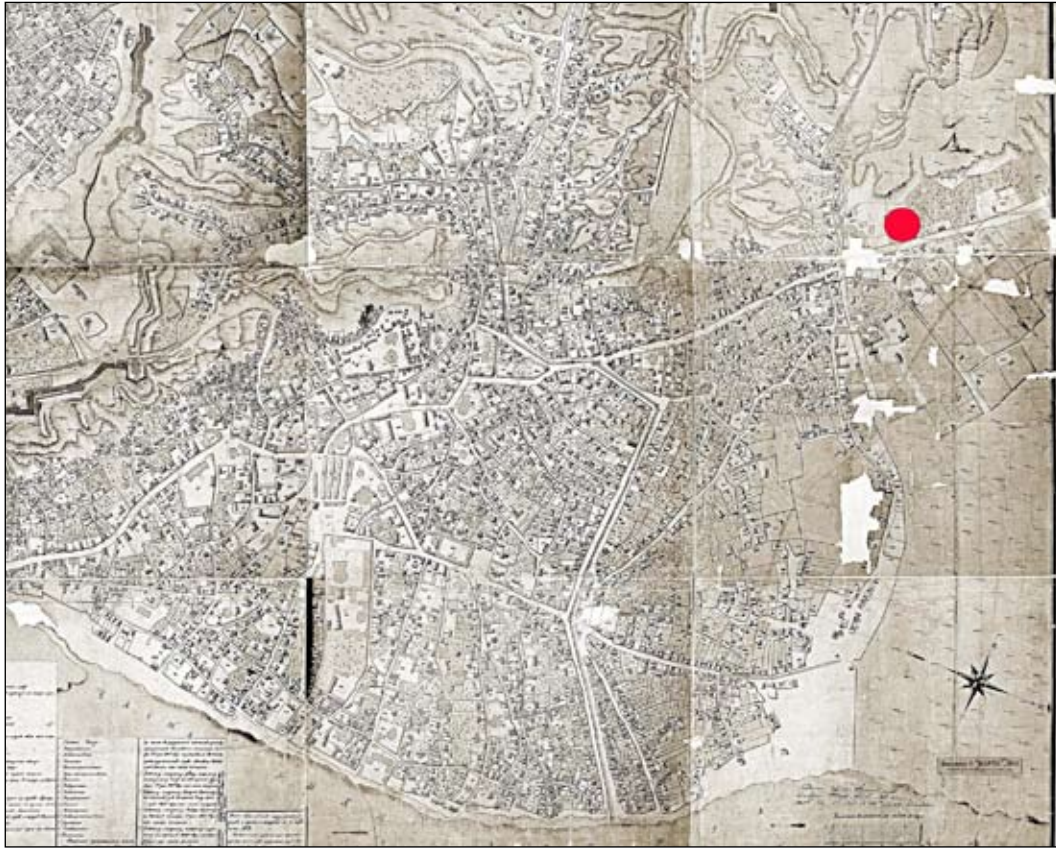

Рис. 9. План архітектора А. Меленського (1803 р.)

кою кольорових металів (фрагменти ливарних тиглів, численні бронзові та свинцеві оплавки різного розміру, металевий шлак, напівфабрикати виробів з бронзового дроту). З даного горизонту походить різноманітний та численний матеріал: фрагменти давньоруської кераміки та амфорної тари, оброблений пірофіліт, ножі, пряслиця, перстень з білого металу, елементи поясної гарнітури, тощо (рис. 6).

Також на розкопі 2 зафіксовано кілька рівчаків (дренажні канави?), орієнтованих від гори Юрковиці в бік проїжджої частини давньоруської дороги. Такі канави зафіксовані (з невеликими відхиленнями) у культурних шарах 2, 4 та 5, що також свідчить про постійні проблеми зі стоком вод з гори на даній ділянці.

Характерно, що на наступному будівельному горизонті (*культурний шар 5*) була абсолютно аналогічна планувальна структура, попри те, що їх розділяє досить потужний піщаний залив (рис. 5, в). Це свідчить про хронологічну близькість між обома горизонтами (можливо, в межах одного покоління). Так само, як і на рівні культурного шару 4, жодних інших об'єктів, окрім парканів та пов'язаних із ними стовпових ям, на садибах практично не виявлено. Єдиний виняток становить надвірна піч, знайдена в південно-східному куті розкопу. Об'єкт лише частково увійшов у межі розкопу. В глинобитне тіло печі були вмуровані розвали двох горщиків.

На рівні передматерика, на всій ширині розкопу зафіксовано рівчаки (понад два десятки). Очевидно, маємо справу з коліями найранішого горизонту функціонування дороги. З їх заповнення, окрім фрагментів давньоруського посуду, походили нечисленні фрагменти грубої ліпної кераміки.

Окрім морфологічних ознак, на жваве функціонування дороги на різних хронологічних етапах вказують численні знахідки свинцевих товарних пломб (загалом — майже два десятки) та предметів імпорту (сердолікових намистин, візантійських амфор та фоліси імператора Василя II Болгаробійці (976—1025 рр.) (рис. 7). Тому особливо важливим є питання атрибуції цього шляху. Новітніми археологічними дослідженнями доведено безпосередній зв'язок давньоруської вуличної мережі Подолу з планувальною системою цього району до пожежі 1811 р. Остання відображена на картах міста 1695 та 1803 рр., де бачимо і колишню дорогу на Вишгород — нині — вул. Кирилівську (рис. 8; 9). Дорога на Вишгород і Чернігів позначена попід Щекавицею і Юрковицею ще на планах Давнього Києва М.В. Закревського — перших візуальних реконструкціях давньоруського міста (рис. 10). Очевидно, саме залишки цього шляху і були досліджені розкопками 2016 р.

На розкопі 2 найдавніший *культурний шар* — 5б представлений житлом з піччю, яке

Рис. 10. План-реконструкція Києва від 988 до 1240 р. складена М.В. Закревським (1868 р.)

за фрагментами ліпної кераміки датовано пізнім етапом празької культури (VI—VII ст.) (рис. 11). Саме цей горизонт маркує перше заселення означеної ділянки, яке сталося у ранньослов'янські часи.

Під культурним шаром 5б починався однорідний масив спондилової глини — корінний схил Юрковиці. У західній частині розкопу закладено шурф розмірами 1,0 × 1,0 м. Материкова глина продовжувалась до глибини 1,4 м, після чого почали стрімко поступати ґрунтові води. Таким чином, вперше за багато років розкопок на Подолі ділянку вдалося дослідити повною мірою, до материка.

Науково-рятивні дослідження 2016 р. підтвердили висновок про те, що даний район у давньоруську добу знаходився поза межами подільських укріплень [Тараненко, 2016, с. 55, рис. 23]. Загалом на площі близько 300 м² виявлено п'ять давніх культурних горизонтів. Принаймні на трьох із них зафіксовано давню садибну забудову (причому зі слідами перебування) з низкою об'єктів нежитлового характеру. Замість садиб неодноразово згадуються на сторінках давньоруських літописів, їхню локалізацію підтверджують картографічні матеріали. Крім того, на кількох горизонтах виразно фіксувались ознаки дороги, котра, вочевидь, сполучала Київ з Вишгородом і Черніговом. Заселення ж ділянки відбулось у третій

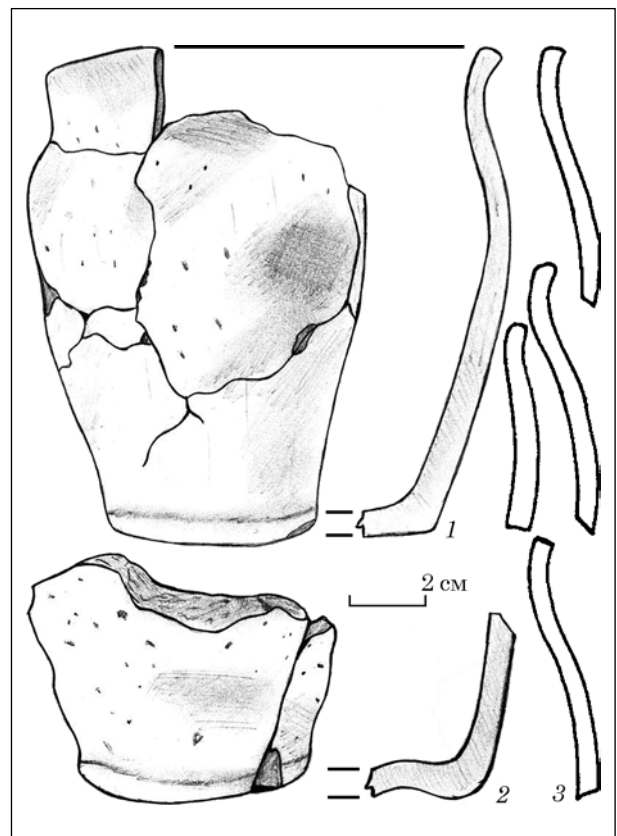

Рис. 11. Кераміка празької культури (VI—VII ст.) (А. Оленич)

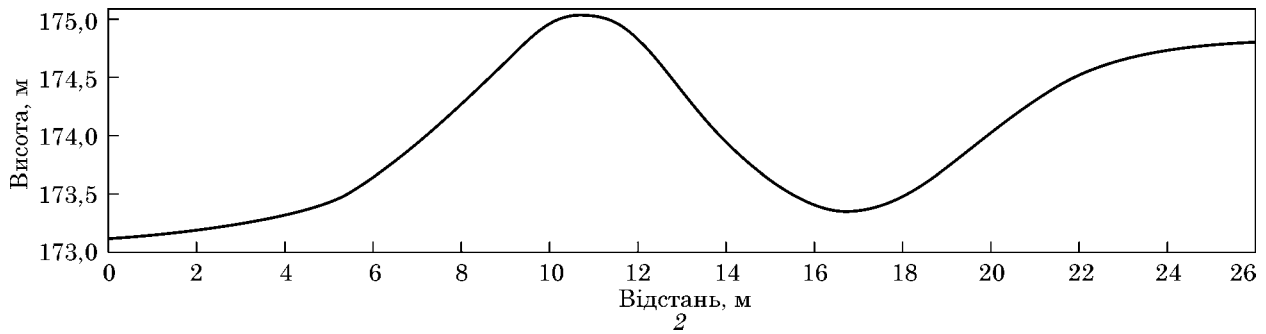

Рис. 12. Городище Феофанія; 2 — переріз вала (О. Манігда, В. Крижановський)

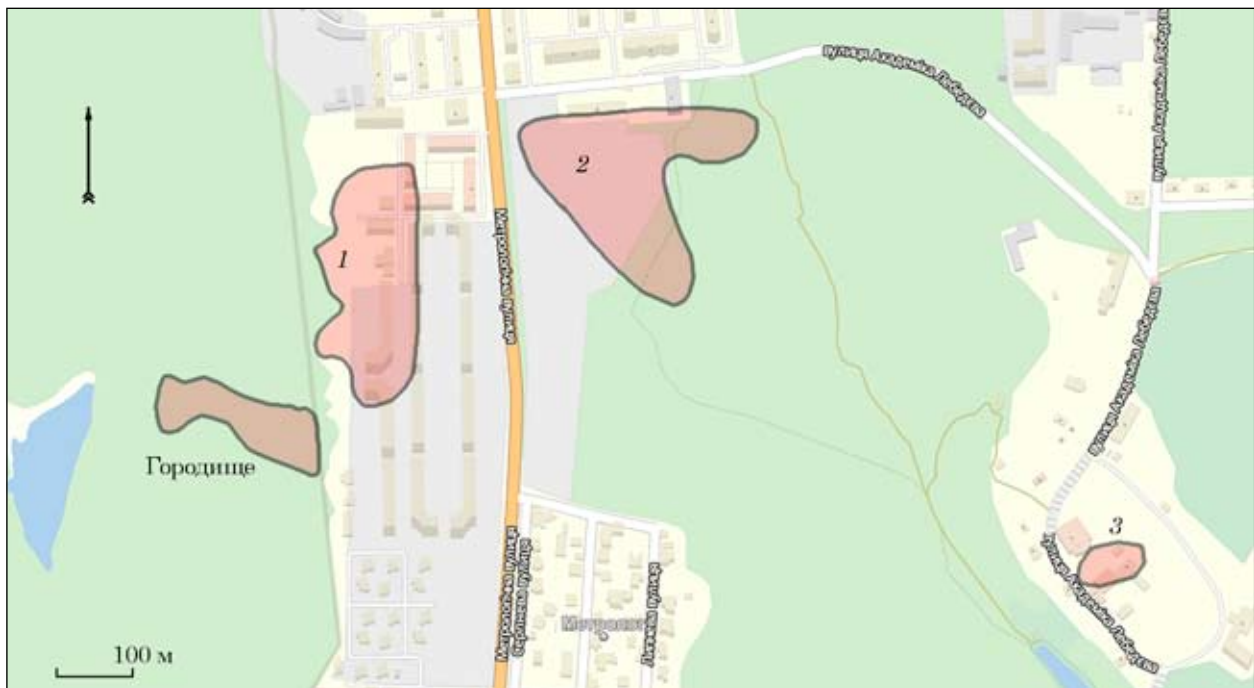

Рис. 14. Схема розташування давньоруських поселень у місцевості Феофанія

чверті I тис. н. е. і пов'язане з появою в регіоні носіїв празької культури.

Основні стаціонарні роботи експедиції протягом всього 2016 р. зосередилися на вивченні території, відведеної під новобудови на вул. Метрологічна в Голосіївському районі м. Києва (історична місцевість Феофанія). Загальна площа проведених досліджень на згаданій ділянці на кінець року нараховувала близько 1150 м².

На початку 1990-х рр. експедицією інституту археології під керівництвом В.О. Петрашенка та В.К. Козюби в цьому районі було відкрито давньоруське городище у лісовому масиві між селами Новосілки, Хотів і Феофанія [Петрашенко, Козюба, 1993, с. 29—30]. Воно розташовувалося на високому мисі лівого берега струмка — витoku Хотівського струмка. Мис витягнутий із заходу на схід, стрілка мису має довжину понад 200 м, ширину від 25 до 70 м. Із заходу він оточений глибокою долиною струмка, що бере початок в ставку с. Новосілки і тече на південь в с. Хотів. З півдня і півночі мис

оточують глибокі балки. Відстань від мису до південно-східної околиці с. Новосілки складає 0,7 км, до північної околиці с. Хотів — 0,7 км, на сході городище межує з новобудовами житлового кварталу «Кришталеві джерела». Межа лісу, яка одночасно є і адміністративним кордоном м. Києва, проходить в місці перехийка. Городище знаходиться на західній частині мису, має форму неправильного кола розміром 60 × 75 м. Із сходу, в місці максимального звуження мису (до 25 м), проходить лінія укріплень — вал та рів. Вал має висоту до 1,8 м (з внутрішнього боку) при ширині 8,0—8,5 м. Перед валом добре помітний рів завглибшки до 1,5 за ширини 7,5—8,0 м.

У 2016 р. було зроблено аерофотозйомку городища за допомогою квадрокоптера Phantom 3 Professional (В.А. Гнера), проведено топозйомку (О.В. Манігда) (рис. 12, 1 — див. вклейку; 2) та закладено розвідувальні шурфи. В них було виявлено культурний шар із сірого підзолу завтовшки 20—25 см, під яким залягав материк — супісок. У шурфах зафіксовано

сліди пожежі. Знайдено фрагменти кераміки XI—XIII ст. У східній частині мису культурний шар потужніший, до 0,5 м. Тут знайдено значну кількість давньоруської кераміки, серед якої стінки з лінійним орнаментом і частина ручки горщика.

Відкрите городище є важливою ланкою південної оборонної системи столиці Київської Русі. Воно стояло на давньому шляху, який, роз'єднуючись з **Васильківським шляхом** південніше сучасної Одеської площі, йшов повз Феофанію та Хотів, і далі на Гвоздів (рис. 13 — див. вклейку). Судячи за результатами подальших археологічних досліджень у районі, городище Феофанія було центром цілого гнізда поселень-сателітів (рис. 14).

З північно-східного боку городища знаходиться давньоруське поселення 1 на відстані 100 м на захід від вул. Метрологічної (рис. 14, 1). Селище прилягає до лісистих балочних схилів долини струмка — виток Хотівського струмка і витягнуте по осі північ—південь, його розміри 50 × 250 м [Петрашенко, Козюба, 1993, С. 31]. Поверхня наразі частково перебуває під сучасною міською забудовою, збереглася тільки західна частина поселення. Ймовірно, селище складає з городищем один комплекс.

У 1980-х рр. у 500 м на північний схід від городища О.В. Серов відкрив давньоруське посе-

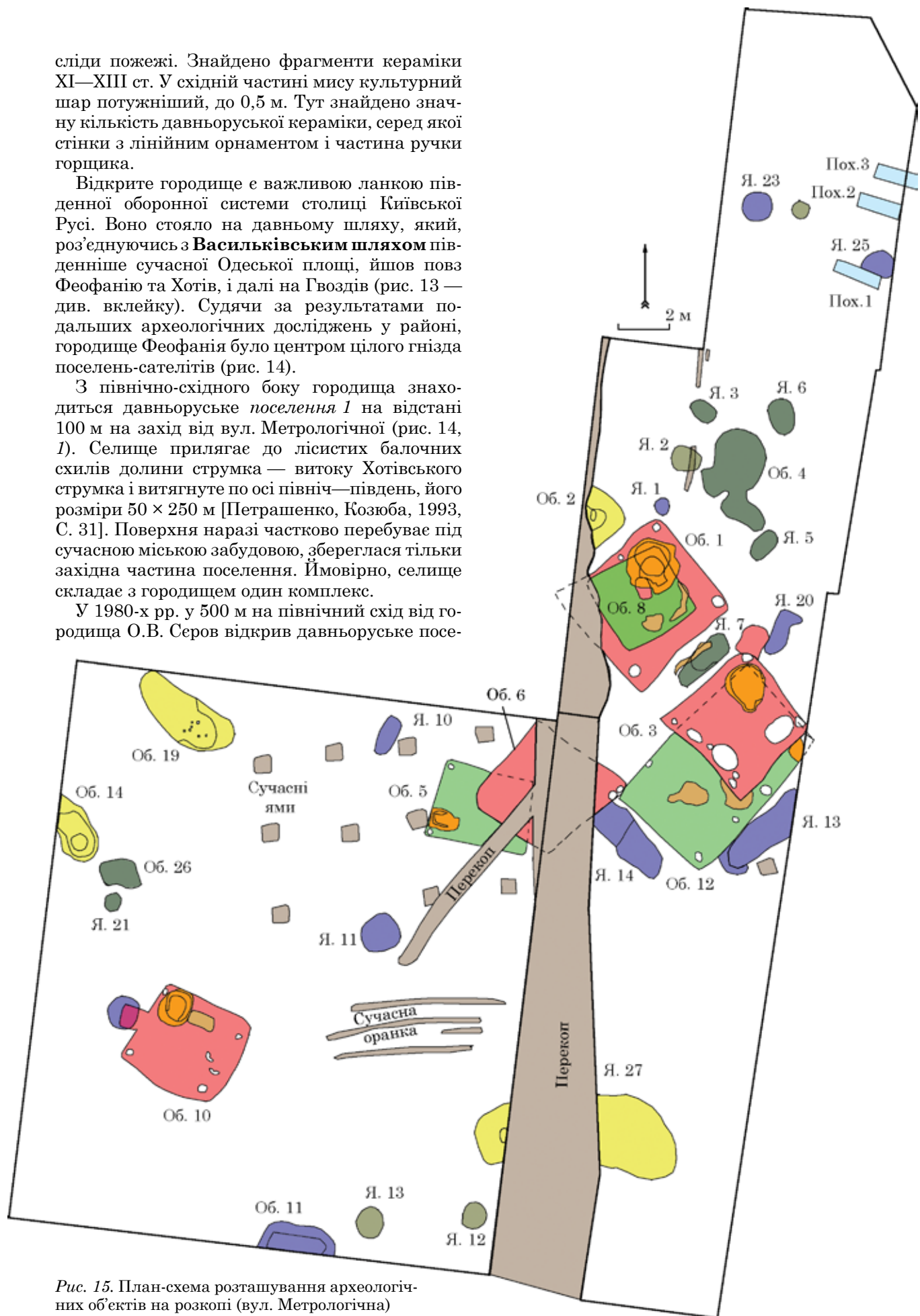

Рис. 15. План-схема розташування археологічних об'єктів на розкопі (вул. Метрологічна)

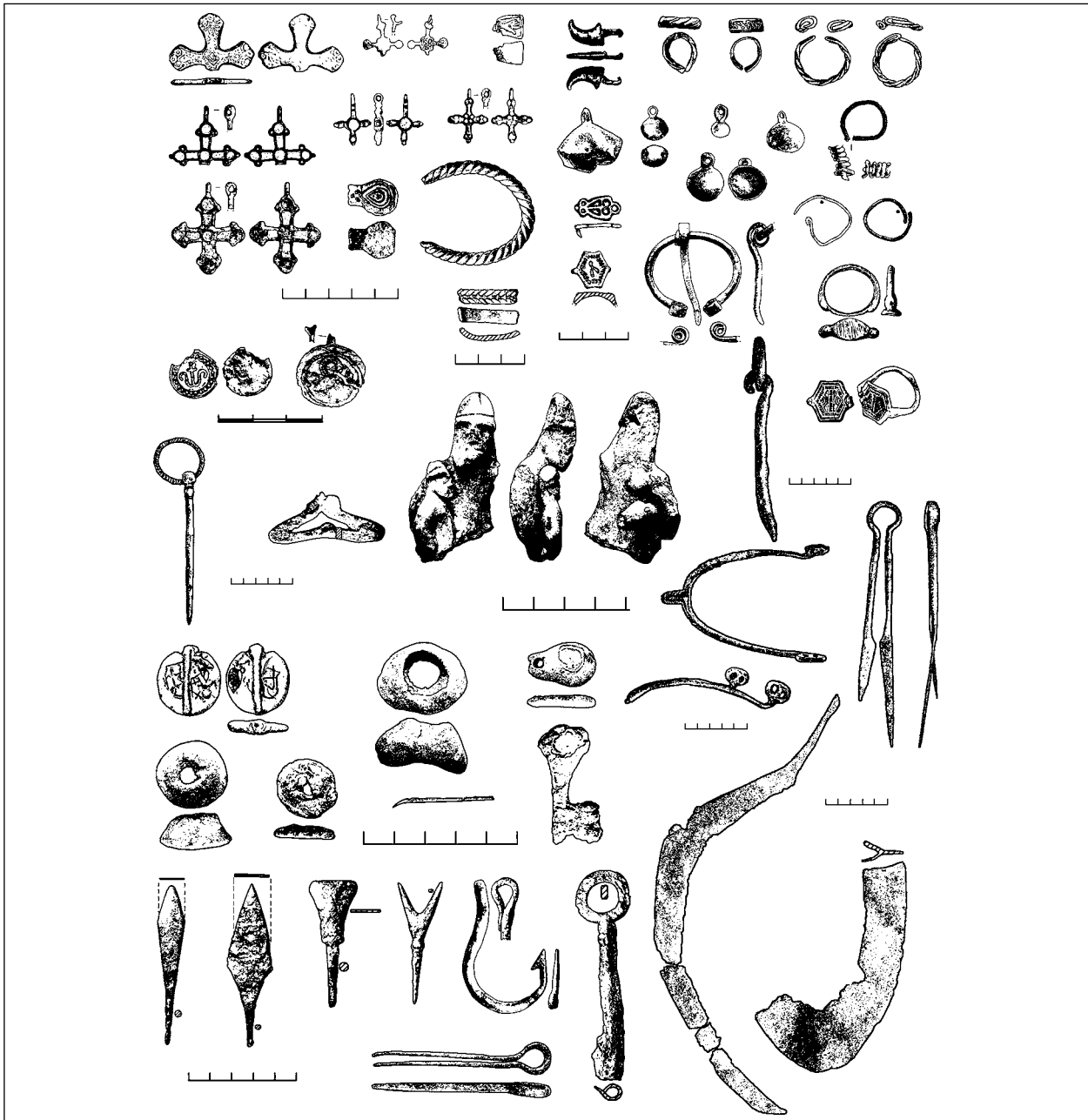

Рис. 16. Вироби з металу (вул. Метрологічна)

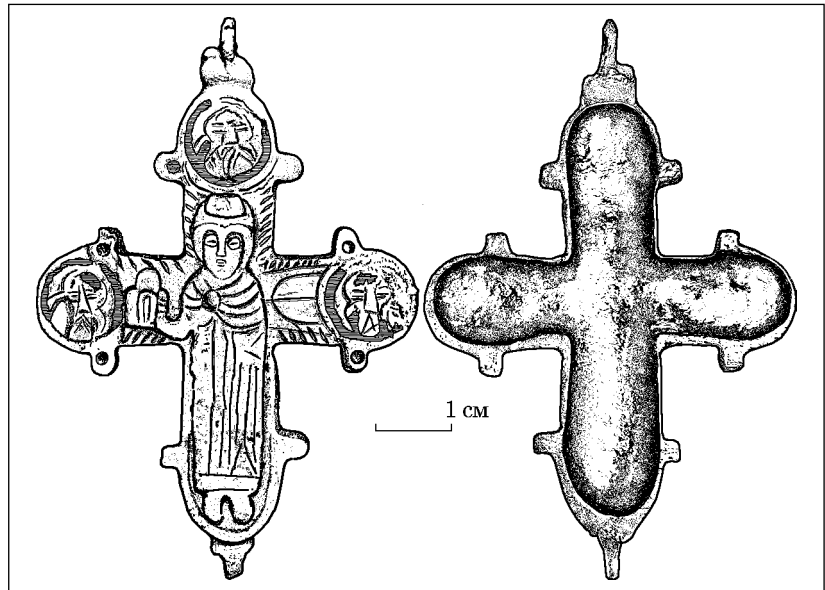
лення, яке займало площу, обмежену зі сходу вершинами глибокої вологої балки, що впадає у Хотівський струмок на схід від скіфського городища. Західна частина поселення піддавалася оранці, східна входила до лісового масиву Феофанії. Розміри поселення були визначені дослідником в межах 300×100 м [Петрашенко, Козюба, 1993, с. 31] (рис. 14, 2).

Поселення 3. Відкрита В.К. Козюбою багатопарова пам'ятка займає південний схил тераси, що лежить біля підніжжя пагорба з церквою Св. Пантелеймона (рис. 14, 3). З західного та південного боку обмежена струмком, зі східного — балкою з пересихаючим струмком. Ширина поселення — 75 м, простежена довжина — 100 м; далі на північний схід територія,

зайнята згаданими садибами, археологічно не досліджені. У культурному шарі (0,4—0,6 м завтовшки) траплялися уламки ліпної та гончарної давньоруської кераміки XI ст.

Саме поселення 2 стало об'єктом археологічних досліджень польового сезону 2016 р. Денна поверхня досліджуваної ділянки відносно рівна, територія вільна від забудови, частково зайнята багаторічними зеленими насадженнями. У ході досліджень були закладені дев'ять розвідувальних шурфів і три траншеї, в яких зафіксовані старожитності давньоруської доби та епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку. У місці виявлення археологічного матеріалу (північно-східна частина ділянки № 2), було закладено стаціонарний розкоп, загальною

Рис. 17. Енколпійон свв. Бориса та Гліба (вул. Метрологічна)

площею близько 850 м², який потім було розширено у північному та південному напрямках (рис. 15). Крім середньовічних старожитностей, було виявлено низку знахідок і об'єктів, що належать до епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку (об'єкт № 4 та ями № 4—7, 21, 26), а також три поховання кінця XVIII — XIX ст. Вони, вочевидь, мали відношення до кладовища Свято-Пантелеймонівського монастиря. Основні науково-рятивні роботи були пов'язані з дослідженням давньоруського поселення № 2. Нині досліджено ряд житлових споруд (№ 1, 3, 5, 9, 10, 12 і, можливо, № 6, 16), господарських об'єктів та ям (смолокурня (об'єкт № 2), зерновик (яма № 23), три споруди для просушки снопів (об'єкти № 14, 19, яма № 27)), датування яких коливається від останньої чверті XI до середини XIII ст. На пам'ятці чітко простежено перебудову (пов'язану з пожежею на початку XII ст.).

У результаті розкопок зібрано численний і різноманітний археологічний матеріал. З культурного шару і заповнення об'єктів походять як звичайні для давньоруських сільських поселень предмети (коса, серп, фрагмент леміша, жорна, ножі, долота, ножиці, кресала, уламки відерних дужок, рибальські гачки, бруски, пірофілітові пряслиця), так і неординарні «статусні» речі, а саме: щитково-серединні персні, кручені дротяні кільця, фрагменти декорованих металевих браслетів, елементи поясної гарнітури, амулет у вигляді рогу, деталі спорядження вершника і коня, наконечники стріл тощо (рис. 16). На присутність представників князівської адміністрації вказує знахідка заготовки візантійської вислої печаті з давньоруським графіті. Жіночі прикраси представлені різноманітними скляними намистинами, імпортними скляними браслетами і металевими скроневими кільцями. Знайдено фрагменти візантійської амфорної тари, в тому числі й з

графіті. Окремо необхідно виділити досить численні знахідки предметів особистого благочестя. Результатом польового сезону 2016 р стала колекція (12 од.), яка складалася з цілих форм хрестів-тельників, а також їх фрагментів. Вони представлені, в основному, наперсними хрестами двох типів — з виїмчастою емаллю і плоских з округлими завершеннями рамен і квадратним середохрестям. Слід виділити знахідки підвіски із зображенням Богоматері Оранти та підвіску з процвітшим хрестом. Серед знахідок зазначеної категорії особливе місце займає добре збережена лицьова стулка «Борисоглібського енколпійона» з зображенням св. кн. Бориса (рис. 17). Датуються такі вироби другою — третьою чвертю XII в. [Корзухіна, Пескова, 2003, с. 30—31].

Археологічно вивчена лише частина давньоруського поселення. На сьогоднішній момент ще не зібрано достатньо інформації для реконструкції особливостей забудови даного населеного пункту та оцінки його місця в системі поселень-сателітів городища, проте спроба охарактеризувати його соціальний характер, на наш погляд, вже можлива. Окремі категорії археологічних знахідок вказують на високий соціальний статус мешканців дослідженої частини поселення, підкреслюють їх приналежність до давньоруської феодальної аристократії. З певною мірою обережності ми можемо інтерпретувати досліджений комплекс як садибу-резиденцію представника великокнязівської адміністрації в даному районі, военачальника, який відповідав за стратегічно важливий фортифікаційний пункт — фортецю, яка контролювала підхід до Києва з південного заходу.

У серпні 2016 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ здійснила науково-рятивні археологічні дослідження по вул. **Десятинна, 9** у м. Києві. Під час земельних робіт у подвір'ї робітники амбасаді сполученого ко-

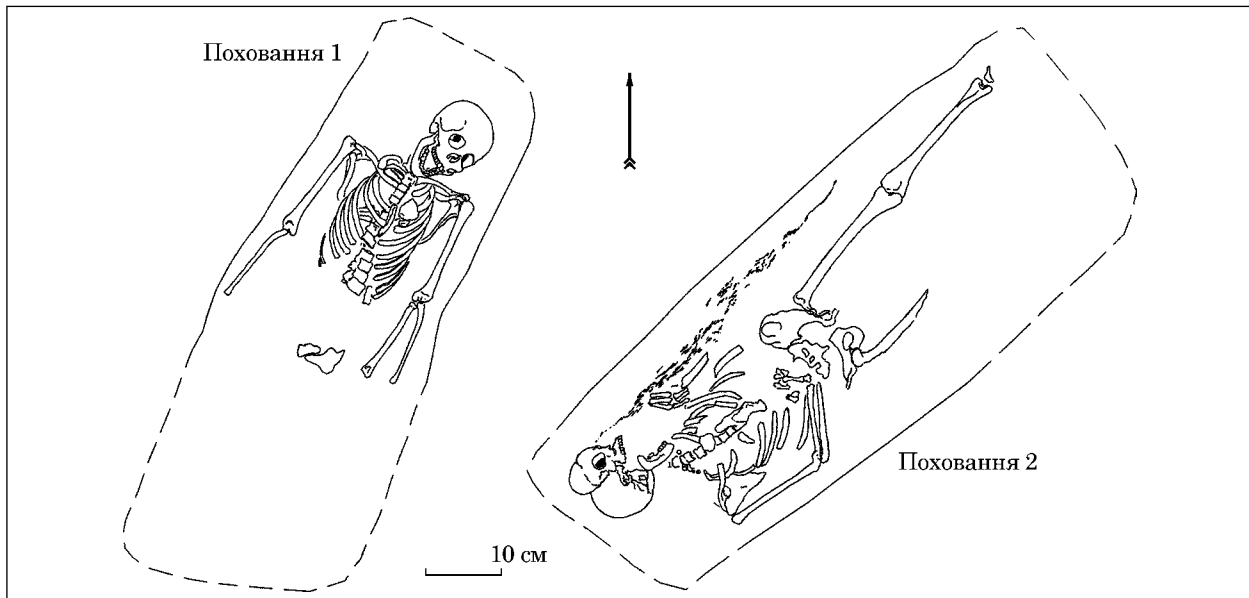

Рис. 18. Жіночі поховання на вул. Десятинна, 9

ролівства Великої Британії та Північної Ірландії виявили людські кістки. На момент появи археологів жіноче поховання 1 було частково відкрите, в районі шиї були помітні скляні намистини, нижня частина кістяка була відсутня. В ході подальших археологічних досліджень поруч було виявлене ще одне жіноче поховання № 2 (рис. 18).

Поховання 1 було здійснене у лесовому материковому ґрунті сіро-жовтого кольору, в якому досить чітко простежувалися стінки поховальної ями. Орієнтоване головою на північ з 35° відхиленням на схід. Південна частина поховання була повністю зруйнована сучасними земляними роботами, довжина частини, що збереглася складає близько 0,9—1,0 м, ширина — 0,62 см. Поховання здійснене у дерев'яному гробовищі, яке фіксувалося залишками деревинного тліну. Кришка труни зафіксована на висоті 0,07 м від черепа. Поховання покладено на спину, руки витягнуті вздовж тіла. В районі черепа та плечей зафіксовані дрібні вуглики та шматки обгорілої деревини. У похованні досліджений відносно добре збережений скелет молодої жінки 18—20 (25) років. Зріст дівчини — 156—161 см. Враховуючи розвиток рельєфу верхніх кінцівок та зміни в шийному та поперековому відділах можна припустити, що жінка більшу частину життя виконувала сидячу роботу, роблячи рухи руками, досить специфічні для домашніх ремесел — ткацтва, шиття та вишивання (визначення О. Козак). Поховальний інвентар складався з двох срібних (Ag — 91,6; Cu — 6,04; Pb — 0,9) сережок волинського типу та намиста (рис. 19).

Перша сережка (маса 2,1 г) знайдена з лівої сторони черепа. Діаметр кільця складає 20 мм, складно-зіставна підвіска довжиною 15 мм, її максимальна товщина 5 мм. Підвіска скла-

далася з поясків, спаяних з дрібних литих кульок, які являли собою пірамідоподібне грона. Поясок з аналогічними кульками нанизаний на кільце. На кільці біля грона підвіски зберігся шматок нитки, зав'язаний на кільці. Фрагмент другої сережки волинського типу вдалося зафіксувати праворуч від черепа. Збереглася частина кільця з пояском складеним з срібних кульок (аналогічна першому). Прикраси вочевидь кріпилися до деталей головного убору та носилися у якості скроневих підвісок. Прикраси відносяться до другої групи «волинських» сережок за типологією Г.Ф. Корзухіної [Корзухіна, 1946, с. 49] та до типу С за типологією С.С. Рябцевої [Рябцева, 2005, с. 100].

Намисто складалося з 13 предметів. У склад намиста входили наступні намистини: т.зв. «єгипетський фаянс» (1 екз.), лимоноподібні намистини (5 екз.) та багаточастинні пронизки з намистин лимоноподібної форми (3 екз.), зонної (1 екз.) та еліпсоїдної форми (1 екз.), а також 2 екз. намистин лимоноподібної форми із металевою фольгою. Морфологічне дослідження вказує на близькосхідне (Сирія, Єгипет) або візантійське походження знахідок. Загальна дата побутування намистин — X — перша половина XI ст. (визначення О. Журухіної).

Поховання 2 було виявлено на схід від першого, розташоване майже впритул до нього. Воно зафіксовано на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні та орієнтоване головою на південь з 30° відхиленням на захід. Південна стінка поховання була зруйнована, довжина частини що збереглася дорівнює близько 1,4 м, ширина — 0,83 см. Поховання здійснене у дерев'яному гробовищі, яке збереглося у вигляді тліну. Рівень виявлення кісток черепа складає 0,75 м від сучасної денної поверхні. Кістяк середнього стану збереженості, витягнутий

вдовж на спині, зберігся на довжину 140 см. Права рука була розташована на животі, кисть лівої знаходиться в районі ключиці. Череп лежав на лівому боці, трохи розчавлений ґрунтом. Поховання 2 належить жінці 30—35 (40) років, 145—153 см на зріст. Спрацьованість скелету цієї жінки свідчить не лише про значні навантаження на опорно-рухову систему, але й про загальний стан її здоров'я. Тяжка робота з вимушеним положенням рук / плечей, навантаженнями на спину, та ноги; можливо, часте перебування у вологих і холодних приміщеннях, недостатнє харчування призвели до раннього старіння жінки (визначення О. Козак).

Поховальний інвентар складався з двох скроневих кілець та намиста (рис. 20). У складі намиста 12 предметів, взаєморозташування яких вдалось повністю простежити. Центр намиста складається з металевої кулястої пустотілої намистини, яка складається з двох спаяних половинок. По обидва боки розташовані сердолікові багатогранні намистини; далі — намистини неправильної еліпсоїдної форми, зроблені з фіолетового та синього напівпрозорого; потім — лимоноподібні намистини; наступні екземпляри — це чотири намистини зонної форми з безбарвного прозорого та напівпрозорого скла; одним екземпляром представлена вічкова намистина кільцеподібної форми з темного непрозорого скла з трьома вічками обрамлені петельок з непрозорого скла (пятина). Половина знайдених намистин має візантійське походження. Дата знахідок за аналогіями — X—XI ст. (визначення О. Журухіної).

Особливості поховального обряду дозволяє віднести поховання № 1 та 2 до першого міського некрополя, а виявлений посмертний інвентар (намистові набори, сережки «волинського типу», скроневі кільця) вказує час здійснення поховання — X — перша чверть XI ст.

Для того щоби привернути увагу відвідувачів музею до київської історії та сприяти популяризації дослідницької діяльності археологів, найрепрезентативніша частина матеріалів археологічного сезону 2016 р. Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ потрапила до експозиції музею археології. Основою виставки стали знахідки різних епох: доби пізньої бронзи — раннього залізного віку, ранньослов'янського часу, середньовіччя, XVIII—XIX ст., що походять з різних куточків сучасної території столиці: по вул. Метрологічній (Голосіївський район, Феофанія); вул. Кирилівській, 37 (Подільський район), вул. Десятинній, 9 (Шевченківський район). Експозиція поєднує археологічні експонати з фото, кресленнями, планами археологічних ділянок, фото керівника експедиції і учасників розкопок. Матеріали, виявлені в результаті польового сезону 2016 р. сьогодні продовжують вивчатися, у найближчому майбутньому більшість з них стане об'єктами окремих наукових публікацій.

Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI—XIII вв. — СПб, 2003. — 432 с.

Петрашенко В.О., Козюба В.К. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. — К., 1993. — 56 с.

Рябцева С. Древнерусский ювелирный узор. Основные тенденции формирования. — СПб, 2005. — 384 с.

Тараненко С. Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток. — Варшава, 2016. — 164 с.

Г.Ю. Івакін, В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, В.І. Баранов, І.В. Зоценко, Л.В. Чміль, А.Н. Оленіч

МАТЕРИАЛЫ НАУЧНО-СПАСАТЕЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ АРХИТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 2016 г. В ЭКСПОЗИЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИА НАНУ

В статье рассмотрен археологический контекст материалов временной экспозиции в Археологическом музее ИА НАНУ. Экспозиция была сформирована на основе находок Архитектурно-археологической экспедиции ИА НАНУ полевого сезона 2016 г. В результате научно-спасательных исследований на ул. Кирилловская, 37 были изучены средневековые культурные слои на площади около 300 м². Зафиксирован ряд археологических горизонтов — конца XIX — XX в., XVII—XVIII вв., XII—XIII вв., два слоя конца X — XI в. Самый древний горизонт, который маркирует первое заселение данного участка относится к раннеславянской эпохе (VI—VII вв.). На основе полученных данных нами была сделана попытка реконструкции внешнего облика участка и его эволюцию в течение средневекового периода.

Основные стационарные работы экспедиции на протяжении всего 2016 г. сосредоточились на изучении территории, отведенной под новостройку на вул. Метрологическая (историческая местность Феофанія). Общая площадь проведенных исследований на этом участке насчитывала около 1150 м².

С определенной степенью осторожности мы можем интерпретировать исследованный комплекс как усадьбу-резиденцию представителя древнерусской великокняжеской администрации в данном районе, военачальника, который отвечал за стратегически важный фортификационный пункт — городище, которое контролировало подход к Киеву с юго-запада. Кроме средневековых древностей, был обнаружен ряд находок и объектов, которые относятся к эпохе поздней бронзы — раннего железного века, а также три захоронения конца XVIII — XIX в., которые, очевидно, относились к кладбищу Свято-Пантелеймоновского монастыря.

Во время археологических спасательных работ на территории Британского посольства (ул. Десятинная, 9) работниками экспедиции были открыты два женских ингумационных погребения. Особенности стратиграфии и характерный инвентарь позволяют их соотносить с Киевским некрополем № 1 и датировать X — первой четвертью XI в.

Ключевые слова: Киев, научно-спасательные археологические исследования, древнерусская эпоха, стратиграфия.

*G.Yu. Ivakin, V.G. Ivakin, D.V. Bibikov,
V.I. Baranov, I.V. Zotsenko, L.V. Chmil,
A.N. Olenych*

**MATERIALS OF RESCUE RESEARCH
OF THE ARCHITECTURE-
ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION
IN 2016 IN THE EXPOSITION
OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM
OF IA NASU**

The article presents the archaeological context of the materials of the temporary exposition in the Archaeological Museum of the IA NASU. The exposition was formed on the basis of the findings of the Architecture-Archaeological Expedition of IA NAU of the season of 2016. As a result of rescue research on the Kirillovskaya str., 37 studied medieval cultural layers in an area of about 300 m². Several archaeological horizons — late XIX—XX, XVII—XVIII, XII—XIII, two layers end of the X—XI centuries. The oldest horizon that marks the first settlement at this area belongs to the Early Slavonic era (VI—VII centuries). Based on

the obtained data, we made an attempt to reconstruct the external appearance of the site and its evolution during the medieval period.

The main stationary excavation of the expedition throughout 2016 focused on the study of the territory allocated for the new building on the Metrologichna str. (historical place Feofaniya). The total area of research conducted was about 1150 m².

With a certain degree of caution, we can interpret the investigated complex as a residence-estate of the representative of the ancient Russian Grand Duke's administration in this area, the military commander who was in charge of the strategically important fortification point, a fortification that controlled the approach to Kiev from the southwest. In addition to medieval artefacts, a number of finds and objects were discovered that date back to the Late Bronze Age — the Early Iron Age, and three burials of the late XVIII—XIXth centuries, which obviously belonged to the cemetery of the Panteleimon Monastery.

During the archaeological rescue operations on the territory of the British Embassy (Desyatynna str., 9), two female inhumation burials were opened. Features of stratigraphy and characteristic goods allow them to correlate with the Kyiv necropolis 1 and date X — the first quarter of the XI centuries.

Keywords: Kiev, scientific rescue archaeological research, Old Russ epoch, stratigraphy.

Одержано 19.11.2016

УДК: [903.4:631](477-25)''653''

Г.Ю. Івакін, С.А. Горбаненко, В.І. Баранов,
Д.В. Бібіков, І.В. Зоценко, В.Г. Івакін

ЗЕМЛЕРОБСТВО МЕШКАНЦІВ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ У ФЕОФАНІЇ (м. КИЇВ): ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ

У статті розглянуто комплекс матеріалів із землеробства, отриманий у ході досліджень давньоруського поселення в місцевості «Феофанія» (м. Київ). До його складу входять: об'єкти — ями для зберігання збіжжя, артефакти — знаряддя землеробства, дрібні біологічні рештки — палеоетноботанічні матеріали. Комплекс репрезентує всі процеси землеробської праці; його аналіз не залишає сумнівів у власному виробництві (а не споживанні) на найвищому тогочасному рівні.

Ключові слова: Феофанія, давньоруський час, землеробство, знаряддя, палеоетноботанічний матеріал, об'єкт для зберігання зерна.

У 2016 р. Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України (ААЕ) проводила науково-рятивні археологічні дослідження на вул. Метрологічна в Голосіївському р-ні м. Київ (історична місцевість Феофанія). Місцевість, де знаходиться сучасна Феофанія (історичний район м. Київ з комплексом різночасових пам'яток), розташована на найпівденнішій околиці сучасного міста (через яр починається територія області) практично на традиційній (з часів скіфів і Київської Русі) трасі на південь через Васильків (Васильєв) — Білу Церкву (Юр'єв) — Умань на Одесу. У давнину це була далека околиця Києва. Неподалік знаходяться Пирогів, Китаїв, Голосіїв, Теремки з пам'ятками ранніх епох і Київської Русі.

З 2016 р. науково-рятивні роботи ААЕ ІА НАН України були зосереджені на поселенні 2 (рис. 1), у результаті яких в центральній частині пам'ятки досліджено площу близько 800 м². Крім середньовічних старожитностей,

виявлено низку знахідок і об'єктів епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку та поховання кінця XVIII — XIX ст. Нині відкрито низку давньоруських жител, виробничих об'єктів і господарських ям, хронологія яких коливається від останньої чверті XI до середини XIII ст. Зібрано численний і різноманітний матеріал. Із культурного шару і заповнення об'єктів походять звичайні для давньоруських сільських поселень предмети і неординарні «статусні» речі¹.

Серед артефактів, представлені також і знаряддя праці, що характеризують землеробську діяльність давніх мешканців. З-поміж речей, виявлених у 2016 р., їх репрезентують знаряддя, що належать до всіх стадій землеробської праці. Для первинного обробітку ґрунту могли використовувати рало чи плуг (виявлено фрагмент втулки, що за розмірами може належати до частини втулки, наральника чи лемеша), а також лопату. Знаряддя для збирання врожаю представлені серпом (і кількома фрагментами). Для переробки врожаю використовували жорна.

Доповнюють картину землеробського циклу й об'єкти господарського призначення, ями значних розмірів, що за конструктивними особливостями належать до ям для зберігання врожаю (зерновиків).

У ході археологічних досліджень також проведено розширені пошукові роботи з метою виявлення й забору біологічних матеріалів незначних розмірів із заповнення житлового

1. Детальніше про дослідження на території Феофанії див. у статті Г.Ю. Івакіна, В.Г. Івакіна, Д.В. Бібікова, В.І. Баранова, І.В. Зоценка, Л.В. Чміль, А.М. Оленича у цьому збірнику.

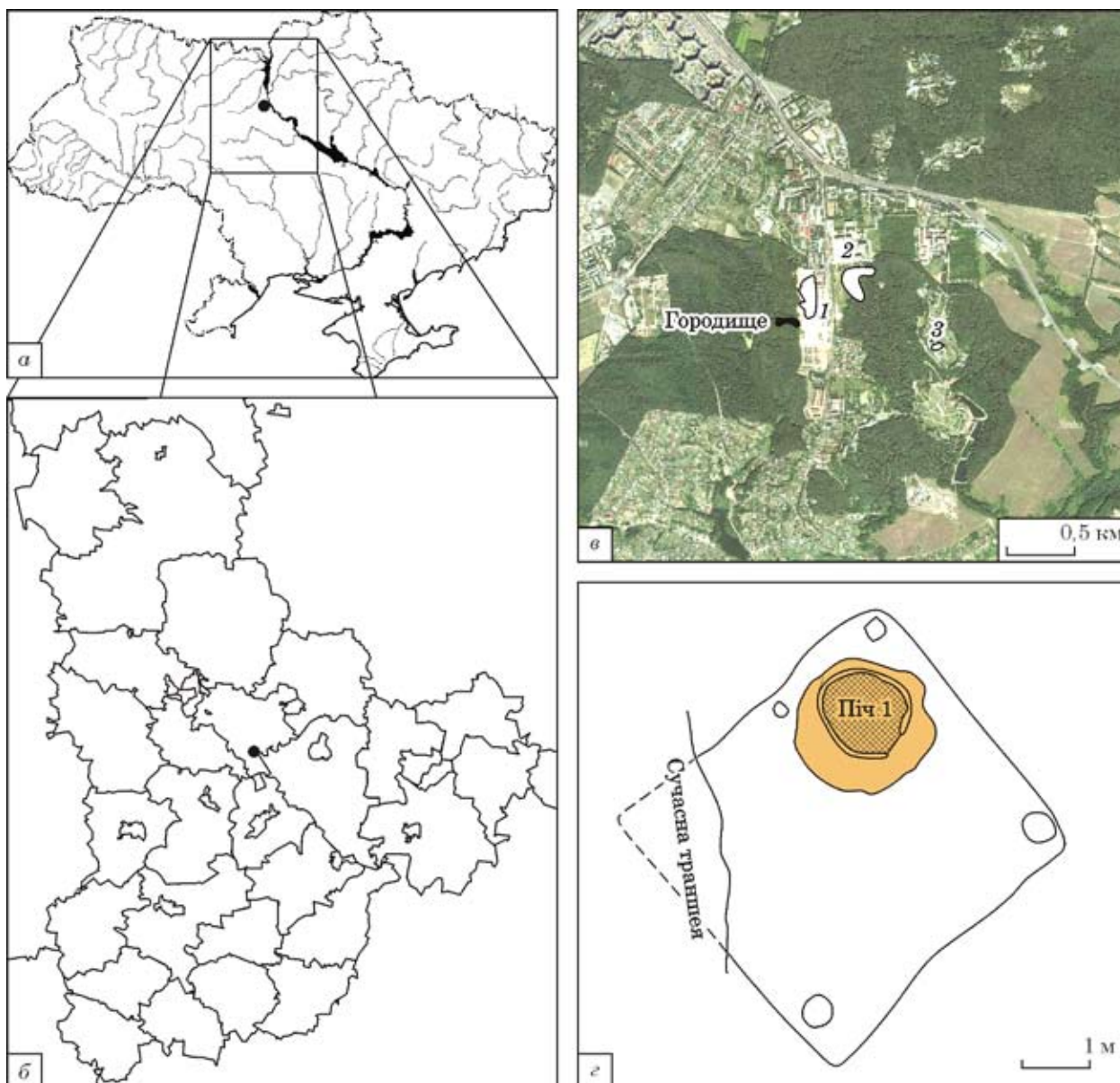

Рис. 1. Місце розташування пам'ятки на картоосновах: а — України; б — Київської обл.; в — космознімку, yandex.ua/maps (номери на карті відповідають номерам поселень); з — об'єкт 1 розкопу 1, житло XII ст.

об'єкту 1¹. З цього самого об'єкту походять і металеві знаряддя землеробської праці, описані нижче.

Об'єкт 1 (рис. 1) має прямокутну форму, стінки об'єкту орієнтовані за віссю північний схід—південний захід та північний захід—південний схід відповідно. Із західного боку споруда була пошкоджена сучасною траншеєю. Житло має розміри 4,52 × 4,91 м. Рівень виявлення — 184 м за Балтійською шкалою висот (0,27 м від сучасної денної поверхні), глибина — 0,85 м. У заповненні споруди виділено три стратиграфічні горизонти:

1) темно-сірий сильногумусований супісок, з фрагментами печини;

2) сірий, слабогумусований супісок, з великою кількістю печини та вугликів;

3) сірий супісок з вугликами.

У кутах споруди та в центральній частині північно-західної стінки зафіксовано стовпові ями, з чого можна зробити висновок про каркасно-стовпову конструкцію житла. Розміри ям від 0,21 × 0,22 до 0,45 × 0,52 м, глибина від 0,3 до 0,55 м.

По центру споруди, на глибині 0,25 м від сучасної денної поверхні було виявлено розвал печини із фрагментами поду (піч 1), розміри розвалу 0,7 × 0,83 м. У північному куті споруди було зафіксовано піч (піч 2), купол якої майже не зберігся; її розміри 1,90 × 2,23 м. Устя печі знаходилася з південно-східної сторони, майже повністю зберігся черинь. Із печі походить два розвали, у тілі печі — велика

1. Інші дрібні біологічні рештки (антракологічні, іхтіологічні) передані фахівцям відповідно до напрямів.

кількість кераміки. Спираючись на наявність у споруді двох печей, які знаходяться в різних стратиграфічних горизонтах, можна зробити припущення щодо двоповерховості споруди. За попереднім аналізом керамічного матеріалу, споруду датовано XII ст.

З-поміж отриманих біоматеріалів важливе місце посідають макрорештки зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів.

Таким чином, нині маємо достатньо інформації для попередньої характеристики землеробства давніх мешканців поселень на Феофанії¹.

Знаряддя для обробітку ґрунту. *Фрагмент втулки* має розміри 8 × 6 см. Переходу в плічко непомітно (рис. 2, 1). До деталей із подібною втулкою належать різні знаряддя: їхня найбільша кількість припадає на наральники й лемеші, зовсім незначна — на втулкові чересла; також відомо багато мотичок із вертикальною втулкою. Зауважимо, що втулкові чересла досі відомі лише з попередніх слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. (нині нам відомі лише шість таких знарядь, чотири з яких походять з волинцьєвсько-роменських пам'яток [Ляпушкин, 1958, с. 145; Юренко, Приймак, 1990; Приймак, 1990, с. 70—71; Готун, Горбаненко, 2016, рис. 2], і по одному — з ареалу поширення боршевської культури [Ковалевський, Горбаненко, 2014] й райковецької пам'ятки [Баран, 2004, рис. 37, 6]). Отже, за хронологією, припущення про те, що це була частина втулки чересла, можна відкинути.

Мотички із вертикальною втулкою набагато чисельніші, а їхній період існування набагато довший (щонайменше від часу черняхівської культури до періоду Давньої Русі включно; добірку й джерела інформації див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, підрозд. 4.3.2; Готун, Горбаненко, 2016а] та багато ін.). Але ширина їхньої втулки зазвичай не перевищує 5—6 см; саму ж втулку формували таким чином, щоб вона більше ніж на половину окружності охоплювала руків'я, для надійності фіксації. Знайдений фрагмент має ширину 6 см, і, відповідно, ширина втулки була ще більшою. А загин втулки незначний, що фактично робить неможливим кріплення цієї деталі на руків'я.

Відсутність помітного переходу в плічко, найімовірніше, свідчить про асиметричність знаряддя. Найяскравіше такий вид ілюструють лемеші, у яких одне з плічок взагалі відсутнє; відомі й наральники (зазвичай менших розмірів), у яких одне з плічок менше за інше. За цією особливістю фрагмент слід зарахувати до частини втулки саме лемеша. Таким чином, методом виключення можна стверджувати, що фрагмент походить від деталі на орне знаряддя плужного типу (тип 4 або 5) — кривоградільного рала або плуги з ральником, укріпленим за-

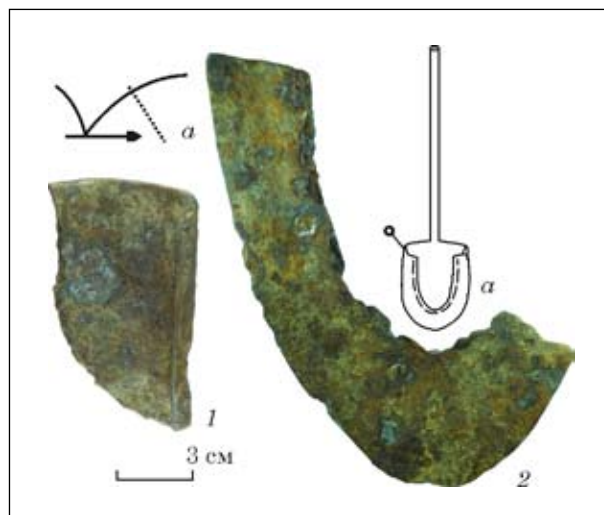

Рис. 2. Знаряддя для первинної обробітку ґрунту: 1 — фрагмент втулки, ймовірно від залізного наконечника на рало або плуг; 2 — окуття від лопати; а — графічна реконструкція

лізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі [Горбаненко, 2006, рис. 1]. Такі знаряддя часто споряджені череслом та відвальною дошкою (рис. 2, 1а).

Окуття від лопати представлене типовим округлим знаряддям близько 17 см заввишки і від 15 см завширшки. Утворене зварюванням двох смужок металу по зовнішньому (робочому) краю, між якими у внутрішній частині залишено паз для кріплення до дерев'яної основи. Середня ширина смужок по боках — близько 3,5 см, на кінці робочої частини сягає 5 см (рис. 2, 2). На пам'ятках останньої чверті I тис. н. е. знахідки окуть на лопати досі відомі лише із салтівських пам'яток [Горбаненко, Колода, 2013, рис. 45]. У донських слов'ян на Животинному городищі знайдено фрагмент окуття [Винников, 2012, с. 130, рис. 8, 3]; подібні знаряддя доволі широко побутували наприкінці I тис. н. е. і на півдні Східної Європи [Henning, 1987, S. 74, Abb. 32]. За давньоруських часів окуття від лопат набули значного поширення.

Такими лопатами неможливо було працювати по багатолітній дерновій поверхні, їх могли застосовувати для обробітку м'якого ґрунту (в заплавах, на староорних землях тощо), або для інших земляних робіт (копання ям, котлованів тощо).

Палеоетноботанічні матеріали. Для отримання обгорілих палеоетноботанічних макрорешток застосовано метод флотації ґрунту із заповнення об'єкту. З цією метою проаналізовано заповнення об'єкту 1 розкопу 1 (житло XII ст.) в об'ємі дев'ять стандартних відер (90 дм³). Показники палеоетноботанічних решток згідно стандартизації, запропонованої Є.Ю. Лебедевою для палеоетноботанічних матеріалів, отриманих у результаті флотації [Лебедева, 2007; 2008], наведені у таблиці.

1. Дослідження на пам'ятці тривають. Повну публікацію виявлених матеріалів заплановано на 2018 р.

Параметри палеоетноботанічних зразків
з об'єкту 1 розкопу 1

Об'єм, дм ³	Кількість	Насиченість, n / дм ³	ПЗ *
90	180	≈20	5

* ПЗ — Природна збереженість, за 5-бальною шкалою

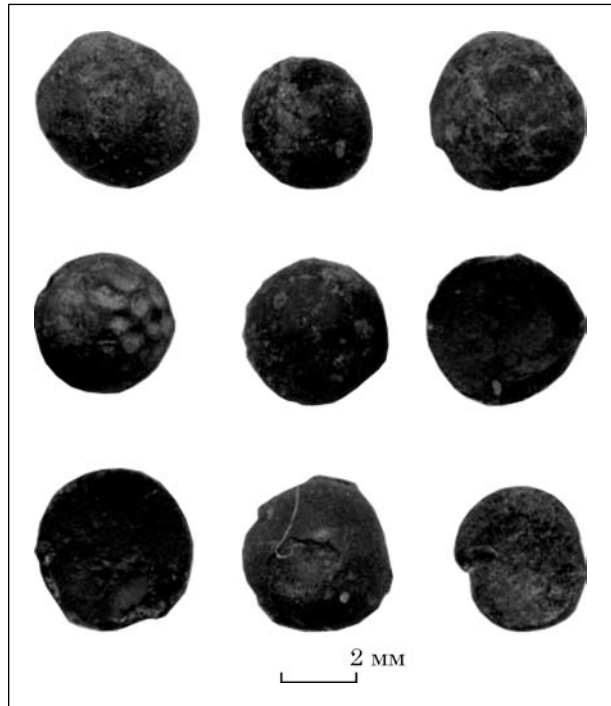
Матеріал ідентифіковано завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему; видову приналежність зернівок і насіння бур'янів встановлено за атласом-визначником бур'янів [Веселовський, Лисенко, Манько, 1988].

Зі 190 решток рослинного походження вдалось ідентифікувати наступні. Зернові (за зменшенням кількості): жито (*Secale cereale*) — 26; просо (*Panicum miliaceum*) — 19; ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*) — 9; пшениці м'які голозерні (*Triticum aestivum* s. l.¹) — 8; овес (*Avena sativa*) — 5; пшениця двозернянка (*Tr. dicoccon*) — 4. Зернові, не визначені до виду через їхню фрагментарність становлять 38 од. Зернобобові (бобові): горох (*Pisum sativum*) — 43; сочевиця (*Lens culinaris*) — 11; вика (*Vicia ervilia*) — 8. Технічні: льон (*Linum usitatissimum*) — 1. Бур'яни: бромус, до виду не встановлено (*Bromus* sp.) — 4; капустяні (раніше — хрестоцвіті) (*Brassicaceae*) — 4².

Зважаючи на пошкодження зернівок від вогню (що забезпечило їхню консервацію) і зміну їхніх параметрів щодо первинного стану, вимірювання не має сенсу.

Горох дещо менше піддається дії вогню. Він зберігся у цілому й фрагментованому (переважно — половинками) вигляді. Його розміри (за 20 вимірами) коливаються в межах від 3,5 до 4,4 мм, становлячи в середньому 4,07 мм (рис. 3). Ці розміри можна вважати трохи нижчими за середні для викопного гороху, що походить з території півдня Східної Європи (пор.: [Янушевич, 1976, с. 171—172; Пашкевич, Відейко, 2006, с. 52; Пашкевич, Милян, 2010, с. 11]).

Перед тим, як перейти до кількісного аналізу (і потім — якісного, інтерпретаційного), зауважимо, що отриманий матеріал поки не може бути безпосереднім відображенням загального

Рис. 3. Горох посівний (*Pisum sativum*)

зернового господарства для всього поселення: ці дані співвідносні лише з часом існування дослідженого об'єкту і, напевне, з уподобаннями його господаря (незалежно від того, чи це був власний урожай, чи отримані рештки відображають лише вподобання в їжі). Проте, цілком імовірно, що такі чи подібні показники будуть притаманні для пам'ятки загалом. Для верифікації й перевірки стабільності даних потрібні подальші дослідження.

Зважаючи на те, що бобові представлені значною кількістю, на них слід зупинитися детальніше. Досі невідомо, чи були у давнину бобові польовими культурами, чи їхні посіви обмежувалися лише незначними городніми ділянками. Тому їхній аналіз проведено окремо, а дані лише із застереженнями включено до кількісного (і якісного) аналізу. З-поміж бобових за кількістю, горох має абсолютне переважання над двома іншими представниками і становить 69,4 %; далі йдуть сочевиця (17,7 %) і вика (12,9 %).

Первинний палеоетноботанічний спектр (ПБС) складений на основі кількісних показників зернівок (ПБС_к) (основні поняття див.: [Кравченко, Пашкевич, 1985]). Такий спектр є лише відображенням співвідношення кількості матеріалів, себто — лише констатацією факту. Результати представлено на рис. 4.

Оскільки переважна більшість дослідників сприймає кількісні показники як кінцевий результат, для інтерпретації отриманих даних потрібен інший підхід. Ми використовуємо індексацію зернівок з урахуванням різниці в масі, в основі якої лежить співвідношення маси зернівок злакових культурних рослин, а за ба-

1. Sensu lato — у широкому розумінні (збірна назва, під якою розуміють кілька видів пшениць м'яких голозерних, які, за археологічними матеріалами, практично неможливо відрізнити одне від одного).
2. З матеріалів відібрано лише обгорілі макрорештки; не обгорілі й свіжі на вигляд до аналізу не залучено, оскільки місцеві природні умови збереженості ботанічних матеріалів не підтверджують їхньої муміфікації (відомі лише поодинокі випадки в доволі унікальних умовах).

зову одиницю взято найменшу зернівку — просо (1 зернівка ... злакової культурної рослини = n зернівкам проса): просо — 1, ячмінь півчастий — 5,5, пшениця двозернянка — 6,2, пшениці м'які голозерні — 5,7, жито — 4,8, овес — 3,4 [Горбаненко, 2012; 2014]. Перерахунок можна проводити безпосередньо з кількості зернівок, або з їх відсоткового співвідношення (ПБС_к). Однак, отримані результати (ПБС_м) обов'язково мають бути відображені лише у відсотковому співвідношенні.

За показниками, отриманими таким чином (рис. 5), видно, що жито посідало чільне місце у *зерновому господарстві*¹, становлячи майже половину від усього комплексу. Ячмінь і пшениці м'які голозерні мають подібні показники, менше 1/5 частки. Пшениця двозернянка, просо і овес становили незначну кількість.

За цими показниками очевидно, що жито відігравало найважливішу роль. Однак, крім власне значення у зерновому господарстві, ці дані важливі й для характеристики землеробства. На думку багатьох дослідників, зростання ролі жита в господарстві в період середньовіччя в посівах є показником підвищення рівня розвитку землеробства, поліпшення агротехнічних можливостей [Lange, 1975; Яжджевский, 1988]; одночасно з широким розповсюдженням залізних деталей на знаряддя для обробітки ґрунту, за палеоетноботанічними матеріалами, спостерігається й збільшення частки жита, оскільки для гарної врожайності воно вимагає якісного обробітки ґрунту [Культурная ..., 1989, с. 276]. Такі самі тенденції простежено і для пшениць м'яких голозерних. Разом ці дві «прогресивні» культури становлять 3/5 частки від зернового господарства. Додамо, що ці дані добре кореспондуються зі знахідкою фрагменту втулки, імовірно — лемеша.

Для розуміння систем землеробства важливим є аналіз бур'янів. Загалом їх виявлено надзвичайно мало; тим не менше, виявлення надзвичайно дрібних насінин капустяних (менше 1 мм) переконує у тому, що матеріал зібрано достатньо коректно, і спектр виявлених бур'янів відповідає дійсності. Пояснень такої незначної кількості може бути три. 1) Маємо справу з відібраним зерном. 2) Врожай зібрано з цілинних земель, або з таких, що лише нещодавно були введені до обігу орних ділянок. 3) До знищення бур'янів привів високий рівень агротехніки. Під останнім розуміємо якісний обробіток ґрунту, доступний за використання плугу або знаряддя плужного типу, при якому проводиться глибока горизонтальна оранка. Наконечник може заглиблюватися в землю до 20 см і підрізати орний шар, який потім обертається догори за допомогою відвальної дошки

1. Під зерновим господарством розуміємо вирощування та / або вживання у їжу основних злакових зернових культур.

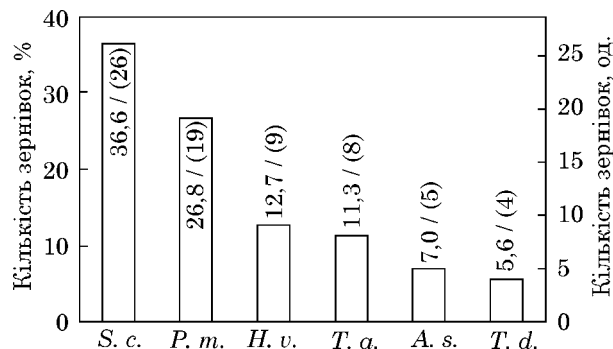

Рис. 4. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин за кількістю (ПБС_к). Тут і на рис. 5: S. c. — *Secale cereale* (жито); P. m. — *Panicum miliaceum* (просо); H. v. — *Hordeum vulgare* (ячмінь); T. a. — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); A. s. — *Avena sativa* (овес посівний); T. d. — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка). Цифрами на діаграмі дано: % / (одиниці)

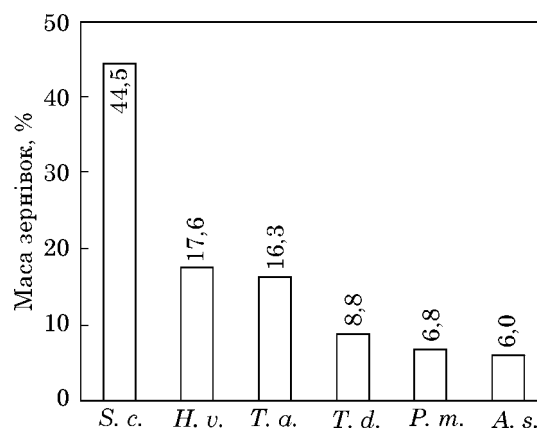

Рис. 5. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин за масою (ПБС_м)

разом з корінням бур'янів. Можливе й поєднання цих факторів. Зважаючи на те, що палеоетноботанічний матеріал отримано з житла XI ст. — початку заснування поселення, можна припустити, що врожай зібрано з навколишніх земель, котрі нещодавно були введені до орного фонду, а високий рівень обробітки ґрунту запобігав засміченості полів.

Крім того, важливий і сам вид бур'янів. Якщо капустяні не представляють інтерес (відомо сотні видів капустяних, поширених у найрізноманітніших біотопах), то знахідка бромусу заслуговує на увагу. Нині обидва його види є засмічувачами озимих посівів переважно жита, а також пшениці, росте вздовж доріг, каналів, лісосмуг [Веселовський, Лисенко, Манько, 1988, с. 24]. Таким чином, завдяки знахідці бромусу можна констатувати різноциклічність вирощуваних культур, що, відповідно, вказує на існування озимих та ярових посівів.

Додамо також, що деякі з зернових могли бути використані для відгодівлі тварин (ячмінь, овес), а солову переважної більшості зернових

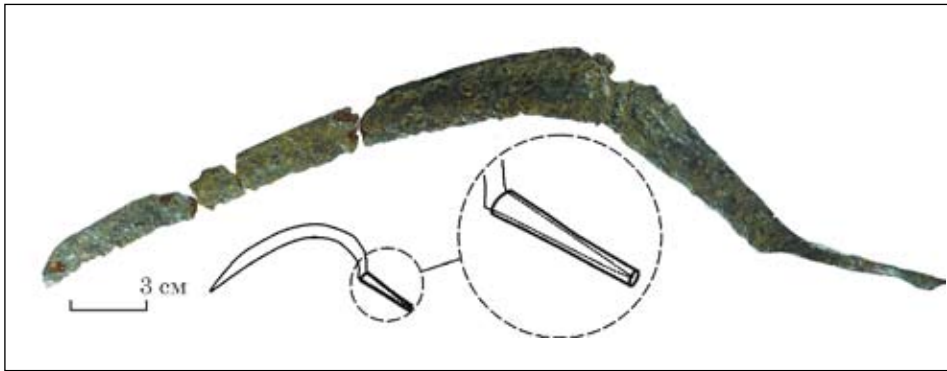

Рис. 6. Знаряддя для збирання врожаю, серп і графічна реконструкція

з успіхом використовують для годівлі тварин у зимовий (стійловий) період.

Очевидно, що бобові відігравали важливу роль у забезпеченні їжею. Їх роль в посівах встановити складно. Тим не менше, зауважимо, що з усієї кількості виявлених культурних рослин вони становлять принаймні 2/5 частки. Нині ми не можемо зробити перерахунок за масовими показниками, оскільки не володіємо відповідними даними. З-поміж бобових очевидним «лідером» був горох, кількісна частка якого становить майже 70 %. Зважаючи ж на те, що зернина гороху принаймні вдвічі більша за інші види, значення сочевиці й вики скорочується до мінімуму. Горох добре розварюється і широко вживається в їжу у вигляді різноманітних продуктів харчування, які відзначаються приємним смаком і високою поживністю (що наближається до м'ясних продуктів). Тваринам згодують зелену масу, сіно, а також солону гороху, кормова поживність яких, завдяки підвищеному вмісту білка, значно вища, ніж злакових культур [Зінченко, Салатенко, Білоножка, 2001, с. 303]. Таким чином, широке використання гороху цілком закономірне. Зважаючи ж на те, що за часів існування поселення на Феофанії, християнство (разом із відповідними заборонами — постами) вже було поширеним, його цінність складно переоцінити. Зауважимо, що з матеріалів Феофанії відомі культові предмети християнства, іноді — й високого статусу [Ивакин Г., Ивакин В., Баранов, Зоценко, 2017].

Важливий горох також і для ведення інтенсивного землеробства; його широко використовують при сівозмінах, оскільки в його коренях накопичуються корисні елементи, необхідні для розвитку інших сільськогосподарських культур.

Доповнюють дані знахідки насінини льону. Такі знахідки самі по собі надзвичайно рідкісні, оскільки насіння льону майже не використовують в їжу (можливе використання лляної олії, але тоді насіння не залишається), а отже й потрапляння до випадкових решток обмежене. За створення посівного фонду, такі насіннєві матеріали мали б зберігати окремо. Льон є безпосереднім підтвердженням ткацтва. Яке

також ілюструється великою кількістю пряслиць.

Таким чином, палеоетноботанічними аналізами встановлено вирощування повного спектру злакових зернових культур, за яких жито становило майже половину зернового господарства. Воно (разом із пшеницями м'якими голозерними) засвідчує високий рівень агротехніки. Ця теза знаходить підтвердження у незначній кількості бур'янів. Ідентифікація ж озимого виду бур'яну вказує на можливість існування різноциклічних посівів (озимі — ярові), а відтак — і дво-, трипільля, і використання чергування навантаження / відпочинку полів. Бобові (якщо припустити їхні польові посіви) вказують (як і різноциклічні культури) на сівозміни, а отже й загалом на доволі суттєві агрономічні знання. Більшість відходів від культур можна було використовувати для годівлі тварин і навіть для їх відгодівлі (з цією метою могли використовувати й деякі зернові культури загалом). Знахідка насіння технічної культури вказує на існування власної сировинної бази для забезпечення ткацтва.

Збирання врожаю репрезентоване *серпом* з черешковим типом кріплення, збереженість погана (кілька фрагментів). Загальна довжина знаряддя становить 37 см, довжина черешка, що збереглася — 7 см; довжина окружності леза по внутрішньому краю становить приблизно 32 см; середня ширина леза становить до 2 см, найбільша (у точці перегину леза, «ребро жорсткості») — ближче до 3 см (рис. 6). Серпи подібних форм, пропорцій і з таким типом кріплення на території півдня Східної Європи відомі з другої чверті I тис. н. е., масового поширення набули в останній чверті. Виразне потовщення у точці максимального згину леза (точка найбільшого навантаження) стало звичайним технологічним прийомом саме за часів Давньої Русі, хоча спорадично поступово почало з'являтися у попередній період. Такий тип кріплення, за якого на черешок надалі набивали дерев'яне руків'я (рис. 6) остаточно витіснив усі інші варіанти наприкінці I тис. н. е. Такі знаряддя за часів Давньої Русі були масовими.

Яскравим прикладом способу **зберігання врожаю** є *яма 23* (за польовою документа-

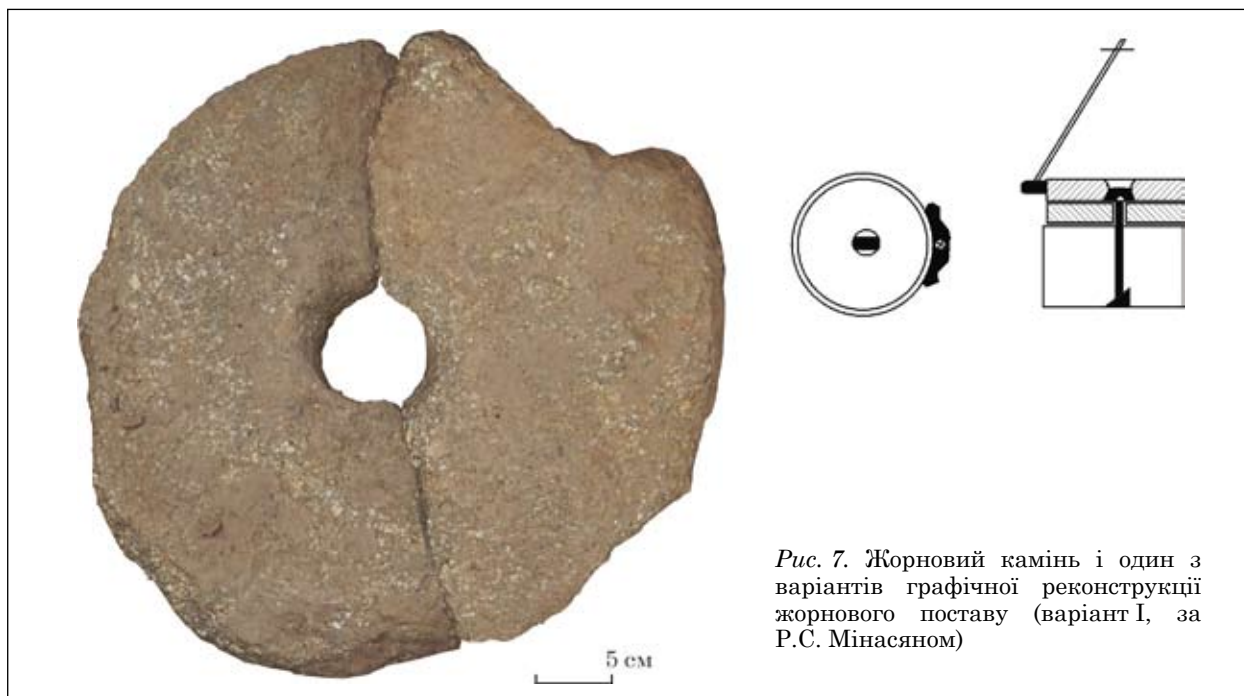

Рис. 7. Жорновий камінь і один з варіантів графічної реконструкції жорнового постау (варіант І, за Р.С. Мінасяном)

цією). Глибина ями сягає 1,94 м. Має круглу, грушоподібну в перетині форму. Верхній контур — 1,30 м в діаметрі, на глибині 0,23 м розширюється, на глибині 0,72 м діаметр дорівнює 1,92 м, і звужується донизу. Попередній аналіз керамічного матеріалу дає датування об'єкту в межах першої половини — середини XII ст. Такі типи об'єктів відомі за етнографічних часів включно [Зеленин, 1991, с. 83]; їх з упевненістю слід інтерпретувати як зернові ями.

Загальний об'єм цієї ями становить близько 4 м³ (4000 л), що дозволяло зберігати в ній понад 3 тони сухого збіжжя¹. Такі обсяги і способи зберігання вказують скоріше на власне вирощування, ніж на закупівлю й тимчасове зберігання запасів для повсякденного використання.

З поселення походить значна кількість фрагментів **знарядь для переробки врожаю**, репрезентованих ручними ротаційними жорнами. Один з найкраще збережених жорнових каменів походить з об'єкта 10. Камінь був розбитий майже навпіл, однак частини ідеально збігаються. Представлений знаряддям типових розмірів: понад 40 см діаметром з круглим от-

вором по центру близько 7 см (рис. 7); товщина 6,2 см. Камінь не має збережених особливостей, за якими можна було б охарактеризувати його конструктивне положення у ручній ротаційній установці. Він може бути як верхнім (бігун), так і нижнім (лежак) каменем. За класифікацією, впровадженою Р.С. Мінасяном [Минасян, 1978], цей камінь може належати до групи І або ІІІ. Руків'я для надання оберту у таких жорен могло бути закріплене безпосередньо у заглибленні на периферії верхнього каменя, або прикріплене на бічній поверхні. В обох випадках, воно могло бути коротким, розрахованим винятково на ручну тягу, або ж довгим (шток), за якого нижній кінець прикріплено до бігуна, а верхній напіврухомо до стелі або балки. За останнього варіанту мускульна сила людини дещо підсилювалась за рахунок важеля.

* * *

Таким чином, матеріали з землеробства представлені всіма можливими фактичними даними, що спроможні надати археологічні дослідження: артефакти, ботанічні матеріали, об'єкти. Аналіз цього комплексу не залишає сумніву в існуванні місцевого землеробства, а не винятково споживання продуктів землеробської праці. Дані також вказують на найвищий рівень розвитку цієї галузі, доступний для давньоруського часу.

1. Приблизні розрахунки об'єму здійснено за формулою об'єму шару; розрахунок маси здійснено за середніми показниками 77 кг сухого збіжжя на 1 гектолітр (100 л) [Энциклопедический ...].

- Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004. — 192 с.
- Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К., 1988. — 72 с.
- Винников А.З. Изд елия из железа с Животинного городища боршевской культуры (VIII — нач. XI вв.) // Дивногорский сборник. — Воронеж, 2012. — Вып. 3. — С. 123—141.
- Готун І.А., Горбаненко С.А. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці // In Sclavenia terra. — К., 2016. — Вып. 1. — С. 153—171.
- Готун І.А., Горбаненко С.А. Комплекс землеробських знарядь з околиць Боярки // Археологія. — 2016а. — № 1. — С. 104—117.
- Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.
- Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968) (3—5 декабря 2012 г., СПб). — СПб, 2012. — С. 106—109.
- Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 113—123.
- Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010. — 316 с.
- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. — К., 2013. — 238 с.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — 512 с.
- Зінченко О.І., Салатенко В.Н., Білоножко М.А. Рослинництво: підручник. — К., 2001. — 592 с.
- Ивакин Г.Ю., Ивакин В.Г., Баранов В.И., Зоценко И.В. Крест-реликварий из раскопок 2016 г. в Феофании (г. Киев) // В камне и в бронзе: Сб. ст. в честь А. Песковой. — СПб, 2017. — С. 201—205 (Тр. ИИМК РАН. — Т. XLVIII).
- Ковалевський В.М., Горбаненко С.А. Унікальна знахідка в районі Животинного городища // Археологія. — 2014. — № 3. — С. 103—106.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.
- Культурная флора СССР: Т. 2, ч. 1: Рожь. — Л.: Агропромиздат, 1989. — 368 с.
- Лебедева Е.Ю. Методические аспекты археоботанических исследований // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — 2007. — № 7. — С. 289—296.
- Лебедева Е.Ю. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии) // Орус: междисциплинарные исследования в археологии. — 2008. — Вып. 6. — С. 86—109.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958. — 328 с. (МИА. — № 74).
- Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.
- Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури. — К., 2006. — 157 с.
- Пашкевич Г.О., Милян Т.Р. Палеоботанічні знахідки з поселення Йосипівка-III у Побужжі. — Львів, 2010. — 64 с.

- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1993. — 56 с.
- Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.
- Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/index.htm>.
- Юренко С.П., Приймак В.В. Землеробські знаряддя Битицького городища // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доп. та повідомлень до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Ромен. краєзн. музею (листопад, 1990 р.). — Суми; Ромни, 1990. — С. 71—74.
- Яжджевский К. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 98—99.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Казань, 1976. — 214 с.
- Henning J. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. — Berlin, 1987. — 176 p. (Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. — 42).
- Lange E. The development of agriculture during the first millennium AD // Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar. — 1975. — 97. — P. 115—124.

Г.Ю. Ивакин, С.А. Горбаненко,
В.И. Баранов, Д.В. Бибииков,
И.В. Зоценко, В.Г. Ивакин

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ ЖИТЕЛЕЙ ДРЕВНЕРУССКОГО ПОСЕЛЕНИЯ В ФЕОФАНИИ (г. КИЕВ): ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

В статье рассмотрен комплекс материалов по земледелию, полученный в ходе исследований древнерусского поселения (№ 2) в местности «Феофания» (г. Киев), (рис. 1). В его состав входят: объекты — ямы для хранения зерна, артефакты — орудия земледелия (рис. 2, 6, 7), мелкие биологические остатки — палеоэтноботанические материалы (рис. 3—5). Последние получены в результате флотации. Металлические изделия и палеоэтноботанический материал получен из объекта 1 — жилища XII в. Комплекс представляет все процессы земледельческого труда.

Фрагмент железной втулки методом исключения интерпретирован как часть лемеха — наиболее продуктивной детали на орудии для первичной обработки почвы. Такие детали использовали на орудиях плужного типа. В комплекс деталей плуга также входили чересло и отвальная доска (рис. 2). Лопаты, от которой обнаружена подовальная оковка, вероятнее всего, использовали для иных земляных работ (рис. 2).

Палеоэтноботанический материал репрезентирован достаточно стандартным набором (рис. 4). Тем не менее, привлекает внимание большое значение ржи (рис. 5) — показателя высокого уровня обработки почвы. Также интересно и значительное присутствие бобовых — гороха (рис. 3). Не исключаем, что его высокий показатель может быть связан с христиа-

низацией древнерусского населения и связанными с ней ограничениями в еде — постами.

Остальные материалы: серп (рис. 6), жернова (рис. 7), а также ямы для хранения урожая больших размеров, лишь подтверждают наличие земледелия (а не потребления продуктов земледелия).

Полный анализ земледельческого комплекса не оставляет сомнений в собственном производстве (а не потреблении) на наивысшем уровне, возможном в то время.

Ключевые слова: Феопания, древнерусское время, земледелие, орудия, палеоэтноботанический материал, объект для хранения зерна.

*H. Yu. Ivakin, S. A. Gorbanenko,
V. I. Baranov, D. V. Bibikov,
I. V. Zotsenko, V. H. Ivakin*

FARMING OF INHABITANTS OF ANCIENT RUS SETTLEMENT IN FEOFANIA (KYIV): PRELIMINARY REPORT

The article deals with a set of materials on agriculture, obtained during the research of the Ancient Rus settlement (No 2) in the locality of Feofania (Kyiv), (fig. 1). It includes such objects as pits for grain storage, and artifacts as arable tools (fig. 2, 6, 7), and small biological remnants — paleoethnobotanical materials

(fig. 3—5). The latter were obtained as a result of flotation. Metal products and paleoethnobotanical materials came from object 1 that is a dwelling dated to 12th century. The complex represents all the processes of agricultural labor.

A fragment of iron socket was interpreted by the exception method as a part of foreshare that was the most productive detail of the tool for primary soil tillage. Such details were used for the tools of plow type. The complex also included such parts of the plow as knife coulter and mouldboard (fig 2). Shovel, from which semi-circular iron blade was found, most likely was used for other earthworks (fig. 2).

Paleoethnobotanical material is represented by fairly standard set (fig. 4). However, the importance of rye attracts an attention (fig. 5); it is indicator of high level of tillage. A significant presence of legumes (peas) is also interesting (fig. 3). We do not exclude that its high index can be connected With the Christianization of the Ancient Rus population and related restrictions on food (fasting).

Other materials, such as sickle (fig. 6), millstones (fig. 7), and also pits for storing crop in great amount хранения, only confirm availability of farming, rather than only consumption of agricultural products.

A full analysis of the agricultural complex leaves no doubt in existing of own production (not only consumption) on the highest level, possible at that time.

Keywords: Feofania, Ancient Rus period, farming, tools, paleoethnobotanical material, object for grain storage.

Одержано 12.12.2016

С.О. Біляєва, Г.Г. Гаврись, О.Є. Фіалко

ПТАХИ У ВИТВОРАХ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МИСТЕЦТВА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Статтю присвячено вивченню зображень птахів, що збереглися на предметах середньовічного прикладного мистецтва в археологічних колекціях з розкопок у Білгороді-Дністровському та Очакові.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, прикладне мистецтво, люльки для куріння, посуд, зображення птахів.

У Наукових фондах Інституту археології НАН України є чимало виробів із зображеннями птахів, що походять із багаторічних досліджень середньовічних пам'яток Північного Причорномор'я — Очакова та Аккерманської фортеці — які проводились експедицією під керівництвом С.О. Біляєвої. Частина цих артефактів представлена в експозиції Археологічного музею Інституту археології НАНУ. Йдеться про близько 50 предметів з металу (перстень, фігурна накладка) та глини (посуд, кахля та люльки), серед яких переважну більшість становлять керамічні вироби.

Орнітологічний аналіз зображень уможливив частково визначити видову належність більшості птахів, зображених на предметах прикладного мистецтва та припустити присутність їх у реальній екосистемі Північного Причорномор'я середньовічного часу. Відзначимо, що вивчення ролі птахів у духовному та побутовому житті людського суспільства останнім часом стає актуальним предметом міждисциплінарних досліджень, що сприяло навіть народженню окремого напрямку археологічної науки — архео-орнітології. Це знайшло відображення в тематиці Європейської Асоціації Археології. Археоорнітологія охоплює широкий спектр проблем взаємозв'язку людина—птах у

природному середовищі різних часів та уявному світі — певних міфологічних і космогонічних системах, релігійних уподобаннях різних народів світу.

У репрезентованому дослідженні ідеться про Євразійський простір — регіон навколо Чорного моря — та коло народів, які опанували його за часів середньовіччя, перш за все, маються на увазі тюрки. Одразу наголосимо, що існує чималий корпус спеціальних наукових праць, в яких тією чи іншою мірою задіяні різноманітні та різнохарактерні зображення птахів у витворах мистецтва та у міфологічних сюжетах тюркських народів від первісних уявлень до середньовіччя, що стосуються не тільки археологічних знахідок, але й значною мірою зображень в книжковій мініатюрі. Таке зацікавлення саме птахами відповідає тому великому духовному значенню, яке надає їм міфологія давніх тюрків і зберігає іслам. Птахи, що символізують життя людини, розташовані на верхівці Дерева Життя, що відображено у фольклорі та середньовічній мініатюрі [Akar, 1988, р. IX—X, 92—97; Öney, 1988; Çoruhlu, 1994; 1995; 2010; Doger, 2000 та ін.].

У цьому контексті одразу зауважимо, що репрезентована нами серія виробів із зображеннями птахів:

- походить виключно з середньовічних пам'яток;
- включає знахідки з чітко встановленою локалізацією;
- належить до певного історико-культурного кола з чітко визначеними хронологічними межами.

Обрана для розгляду серія археологічних знахідок уможливорює суттєво доповнити наші знання про матеріальну та духовну культуру

тюркської людності середньовічного часу; особливості природного середовища та життєдіяльності колективів як частини відповідної екосистеми Північного та Південного Причорномор'я, залежно від того, де були виготовлені представлені вироби — на теренах нинішніх українських земель, що тоді входили до складу Золотої Орди, а згодом Кримського ханства та Османської імперії, або ж в Анатолії та належали до продукції її ремісничих центрів.

Розглянемо конкретні артефакти, прикрашені зображеннями різних птахів.

I. МЕТАЛЕВІ ВИРОБИ

1. *Перстень срібний* (рис. 1, 1) ¹ типологічно належить до екземплярів зі щитком. Діаметр персня 2,2, розмір щитка $1,1 \times 1,3$ см. Особливий інтерес представляє іконографія птаха, виконаного в техніці гравіювання. Це профільне зображення птаха, розверненого праворуч, що за динамікою руху (рис. 1, 2) найбільше нагадує представника родини Чаплевих (Ardeidae), та півмісяця із зіркою ліворуч від птаха. Іконографія образу птаха має дещо архаїчні риси мистецтва, характерного для виробів XII—XIII ст., широко розповсюдженого від Волзької Булгарії та Київської Русі до Егейсько-Візантійського світу [Валеев, Валеева-Сулейманова, 2002; Ягодинська, 2010 та ін.]. Проте наявність на цьому виробі зірки та півмісяця як символу Османської династії та місце знахідки цього артефакту (в ранній частині османської лазні на глибині 2,3 м) виразно свідчать про його походження. Правдоподібно, що цей перстень міг належати людині доволі високого соціального рівня. Як відомо за мініатюрами, такі персні носили чоловіки на мізинці. Яскравою ілюстрацією цього може слугувати портрет султана Мехмета II початку XV ст. [Kuban, 1986, p. 80].

2. *Накладка бронзова з об'ємною фігуркою птаха*. Має вигляд вузької металеві пластики з звуженим і загостреним одним кінцем, центральну частину якої прикрашає профільне зображення фігурки птаха, розверненого праворуч (рис. 2, 1). З тильного боку фігурка плоска, з лицьового — об'ємна, з рельєфно підкресленими окремими специфічними деталями. Загальна довжина виробу разом з платівкою 6,4, висота фігурки птаха 4,4 см. Цей виріб знайдено під час розкопок Старої фортеці османського періоду історії Очакова, поруч з предметом, що зовнішньо відповідає затвору гвинтівки, які з'явилися лише з середини XIX ст. Одночасно, згаданий виріб дуже нагадує спусковий механізм (курок) капсульної рушниці, винайденої на півстоліття раніше. Очевидно, що дві згадані деталі мають відношення до одного екземпляру стрілкової зброї, але це потребує до-

даткових досліджень. Скоріше за все, рушниця та її оздоблення були виконані на ексклюзивне замовлення заможної людини.

Виходячи з певних рис зображення, птах безпомилково визначається як горлиця кільчаста (*Streptopelia decaocto*), що чітко помітно за характерними обрисами та «кільцем» на шиї (рис. 2, 2). Цей птах був завезений турками з Малої Азії спочатку на Балкани, а потім швидко розселився на схід, зокрема і в Північному Причорномор'ї.

II. ВИРОБИ З ГЛИНИ

Серед виробів з глини зображення птаха трапляється на уламках посуду з поліхромною поливою, виконаних у техніці сграфіто та на кахлі. Вироби походять з культурного горизонту золотоординського часу, що передував будівництву фортеці в Білгороді-Дністровському.

1. *Уламки посудини з поліхромною поливою* знайдено на території Нижнього двору Аккерманського фортечного комплексу. На них представлені різні частини малюнку птаха — голова, фрагменти тулуба та нога, виконані зеленою, різних відтінків брунатною та жовтою фарбами під прозорою поливою (рис. 3, 1). Цей птах безперечно визначається, як самець павича (*Pavo cristatus*; рис. 3, 2). Правдоподібно, посудину було прикрашено багатофігурною композицією, оскільки там є і зображення ноги людини, особливо реалістично виконано малюнок гомілки та ступні. Вони відрізняються за кольором поливи: брунатний тон сграфіто павича дещо контрастує із сіруватими тонами ноги людини. За стилем виконання малюнка та кольоровою гамою уламки, найвірогідніше, походять від посудини золотоординського періоду розвитку міста другої половини XIII—XIV ст.

Повної аналогії зображенню поки що не знайдено. Однак в експозиції Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею представлено блюдо, виконане в техніці сграфіто, з зображенням птаха, якого з великою вірогідністю можна визначити як дрохву, очевидно самця (рис. 4, 1, 2). У середньовіччі на дрохву масово полювали в Причорномор'ї, що підтверджується наявністю кісткових залишків в так званих кухонних рештках, зафіксованих у розкопах на поселеннях цього часу [Гаврись, 2015].

2. *Уламок кахлі червоноглиняної з поливою*. Типологічно кахля належить до глазурованих сюжетних кахлів [Біляєва, Фіалко, 2014]. Поверхню кахлі умовно поділено на кілька частин рельєфними бортиками — рамками. На фронтальному боці, у верхньому правому куті виробу добре видно рельєфне профільне зображення птаха вліво з довгим дзьобом, розкритим крилом і пишним хвостовим пір'ям. Поверхню кахлі вкрито ангобом, а зверху — шаром зеленої поливи (рис. 5, 1). Розмір фрагмента

1. Крім рис. 7 — див. вклейку.

9,5 × 8,4, товщина 0,8 у центральній частині та 1,2 см по краю. Кахлю знайдено під час розкопок західної частини рову на місці відкритої башти Аккерманської фортеці, поблизу так званої башти Пушкіна.

Зображення на кахлі визначено як хижий птах, що припустимо належить до роду орлів (*Aquila*). Аналогічне зображення є на уламку кахлі (рис. 5, 2), знайденої А.А. Кравченко *in situ* у гончарній печі (№ 123), датованій авторкою рубежем XIII—XIV ст. Піч розташована на південній ділянці Центрального розкопу, де відкрито об'єкти Аккермана золотоординського часу [Кравченко, 1979, с. 124—128, рис. 9, 1]. Зображення птаха на цьому уламку є частиною композиції. На фрагменті, що зберігся, центральним і головним персонажем є вершник на коні з хижим птахом у руці. Чоловіка зображено в головному уборі на зразок ковпака з довгою стрічкою з китицею на кінці. Зовнішність вершника має монголоїдні риси: характерні форми обличчя та носа, вузькі прорізи очей. Хижий птах, якого він тримає на правиці, за розмірами та іншими рисами, очевидно, є беркутом (*Aquila chrysaetos*), якого досі використовують на полюванні в Середній Азії. Зауважимо, що цей виріб не має жодних ознак покриття. Відтак, можна припустити, що остаточний дизайн ще не завершили, хоча не виключена належність цього екземпляру до кахлів без поливи.

Наша знахідка є лише фрагментом виробу, тож ми не маємо можливості уявити картинку цілком. У той же час сюжет зображення на кахлі, знайденої А.А. Кравченко, має цікаві етнографічні паралелі (рис. 5, 3) та є майже тотожним археологічній знахідці. Нагадаємо, що сцена полювання з фігурою вершника з птахом у руці, зокрема високого соціального рангу, трапляється і пізніше, приміром, в османській середньовічній книжковій мініатюрі. Яскравим прикладом є зображення султана Сулеймана Кануні на коні з мисливським птахом у руці, що репрезентує сцену середини XVI ст. [Çoruhlu, 2010, p. 286].

3. Глиняні люльки для паління з зображеннями птахів є найбільш численними та репрезентативними в нашій добірці археологічних знахідок. На цих виробках зображення присутні у якості клейм. Люльки зроблені з червоної високоякісної глини з покриттям та лощінням, червоним обпаленням. Як встановлене раніше [Біляева, 2012, с. 234; Biliaieva, 2010, p. 109], всі люльки належать до типу XXII, визначеного Дж. Хейсом у колекції з Сарачхане в Стамбулі, що датується ним кінцем XVIII — початком XIX ст. [Hayes, 1980]. Люльки цього типу були поширені на землях Європи, що входили до колишньої Османської імперії. Подібні екземпляри та клейма із зображеннями птахів на люльках добре відомі в Болгарії, де вони визначені як варненський тип III, у Греції на Агорі як тип A10 та на інших пам'ятках, де

вони датуються другою половиною XVIII ст. [Станчева, 1972, р. 89; Robinson, 1985, p. 176]. На думку М. Станчевої, висловлену в 1970-х рр., такі люльки, можливо, мають варненське походження, оскільки там на той час вже було відомо 26 екземплярів таких люльок. З таким визначенням погодилась і Р. Робінсон. Але після досліджень цих поважних авторів у Північному Причорномор'ї на теренах сучасної України — в містах Очакові та Білгороді-Дністровському — здійснено багаторічні розкопки та знайдено багато люльок з клеймами у вигляді птахів. Як було встановлено, зразки з нашої колекції мають аналогії серед люльок з Болгарії за типом, наявністю пар клейм, одно з яких (рис. 6, 2) було таким самим як у Болгарії (пор.: [Станчева, 1972, с. 89, рис. 13]). Додамо, що на двох подібних люльках з Аккермана є зображення двох різних водоплавних птахів — мартина (*Larus* sp.) (рис. 6, 1) і крохаля (*Mergus* sp.) (рис. 6, 3). Можливо, ця обставина може свідчити на користь того, що люльки з Аккермана не є копіями болгарських оригіналів. Окремі зображення птахів на екземплярах з Очакова та Аккермана виконані в такій реалістичній манері, що це уможливило з великою достовірністю визначити їх у систематичі від родини до навіть виду кожного.

Аналіз клейм на люльках з колекції Очакова (рис. 7) дозволив зробити припущення, що біля 20 з них є стилізованими зображення окремих видів або груп птахів:

- качка (*Anas* sp.) або баклан (*Phalacrocorax* sp.; № 79)¹;
- птахи в польоті (ймовірно, хижі денні птахи, або мартини; № 565);
- хижий денний птах (№ 58; б/н, поряд з № 520);
- хижий денний птах, можливо, сокіл (*Falco* sp.; № 32; 197; 228);
- хижий денний птах, можливо, шуліка (*Milvus* sp.; № 345);
- великий денний хижий птах, можливо, орел (*Eagle* sp.; № 184);
- домашній півень або курка (*Gallus Domestica*; № 196);
- півень домашній (№ 362);
- качка (*Anas* sp.) або норець (*Podiceps* sp.; № 4);
- голуб (?) (під *Columba* sp.; № 18);
- птах ряду Горобцеподібних (Passeriformes; № 361);
- качка мандаринка (*Aix galericulata*; № 315).

Слід зауважити, що деякі клейма на люльках з Очакова дуже точно відображають природний вигляд певних видів птахів. На особливу увагу заслуговує зображення качки мандаринки (*Aix galericulata*) (№ 315), яка мешкає у Східній Азії і є однією з найгарніших качок у світі (рис. 8,

1. Тут і далі для зручності вказані інвентарні номери знахідок.

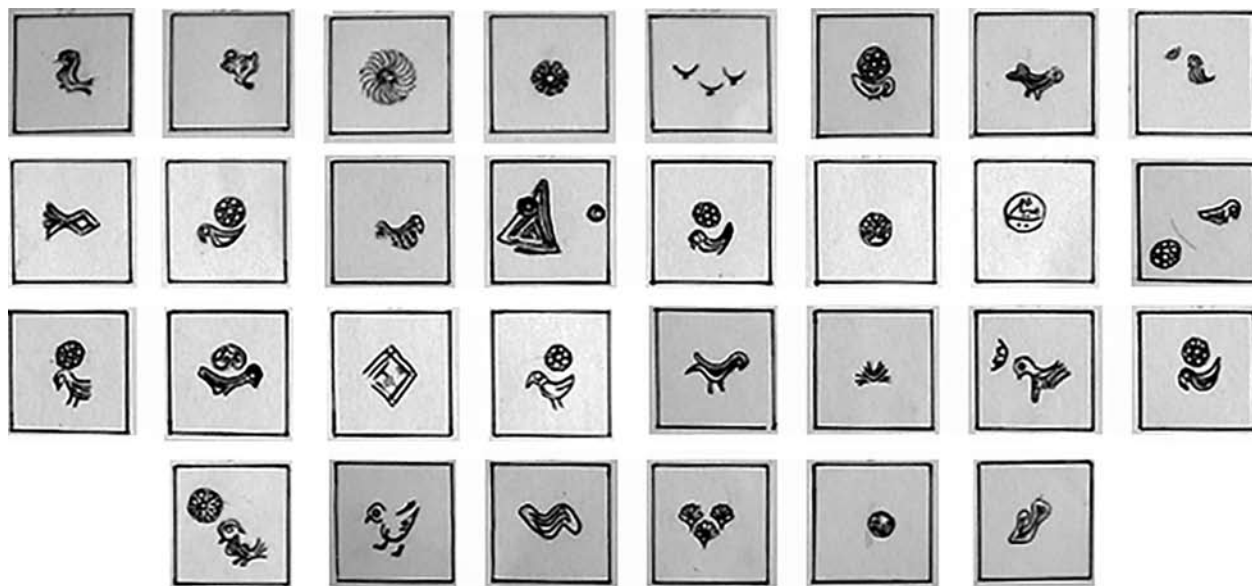

Рис. 7. Малюнки клейм на люльках, зокрема із зображенням птахів з Очакова

1, 2). Птах зображений так реалістично, що не викликає жодного сумніву у ідентифікації. Мандаринок, павичів (походження — Індія) та інших екзотичних птахів в середньовіччі часи часто утримували при дворі вельможних осіб. Також, на люльках є дуже реалістичне зображення мартина (*Larus* sp.; рис. 9, 1, 2), курячого птаха, найбільш схожого на тетереука кавказького (*Lyrurus molokosiewiczii*), ареал якого нині обмежений виключно Кавказьким регіоном (рис. 10, 1, 2) та сокола (*Falco* sp.; рис. 11, 1, 2). Проте на багатьох клеймах зображення птахів передано надто стилізовано, що унеможливає їхню ідентифікацію не тільки до виду, але й до роду. Загалом ми маємо понад 30 люльок із зображеннями представників пернатих, серед яких найбільшу визначену з боку систематики групу становлять денні хижі птахи (понад 10 випадків).

Особливе місце серед зображень птахів на люльках з Очакова посідає червоноглиняна люлька з мармуроподібною поверхнею та лілієподібною великою чашечкою з маленьким клеймом на чубуку та великим на денці чашечки (рис. 12, 1, 2). На маленькому клеймі на чубуку, ймовірно, представлений дрібний птах родини Горобцеподібних (*Passeriformes*). Що стосується великого зображення на денці чашечки, то, найвірогідніше, це голова чорного грифа (*Aegypius monachus*). Цей вид належить до стерв'ятників; має характерну «лису» голову та своєрідний комір з пір'я понизу шиї. У наш час в Україні він дуже рідко гніздиться виключно в Гірському Криму.

Також окрему увагу привертає клеймо з зображенням голови рожевого (?) пелікана (*Pelecanus onocrotalus*), де чітко помітний горловий мішок (рис. 14, 2, 3). Цей вид досі обмежено гніздиться в Українському Придунав'ї. Окрім вищезгаданого, клейма на люльках з Ак-

кермана репрезентують ще кілька груп птахів. Це голуби (*Columba* sp.) — три зображення (рис. 13, 1—3), денні хижі птахи — три зображення (рис. 14, 1), Є також качки — шість зображень (рис. 15, 1), гриф чорний (?) (рис. 16, 1, 2), мартини — два зображення (рис. 17, 1), птах родини В'юркових (*Fringillidae*) (рис. 17, 2), яструб (?) *Accipiter* sp. (рис. 17, 3), тощо. На загал маємо 20 зображень.

Загалом з Аккермана та Очакова походить близько 50 люльок із зображеннями птахів. Фаворитами з поміж них є денні хижі птахи — до 15 зображень, а також качки — до 10 зображень. Йдеться про матеріали з наших авторських досліджень в Очакові 1990—2015 рр. Що ж до матеріалів розкопок Аккермана, що проваджуються понад 100 років, то вони значною мірою не введені до наукового обігу. Через це варто пошукати артефакти із зображеннями птахів та інших тварин у колекціях Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею та Одеського Археологічного музею. Зауважимо, що наведений огляд артефактів засвідчує, що серед посуду є і імпортовані, і місцеві зразки кераміки сграфіто, в той час як люльки з клеймами-птахами, що демонструють високу якість і сировини, і готових виробів, є переважно предметами імпорту із майстерень Османської імперії, що спеціалізувалися на виготовленні таких приладь для куріння, що набули надзвичайно широкого розповсюдження особливо у XVIII—XIX ст., сприйняті / запозичені українцями саме від турків [Біляєва, 2012].

Аналіз наявної колекції зображень на предметах і люльках для куріння уможливило певним чином співставити їх за видовим складом і кількісними показниками з безпосереднім значенням задіяних видів птахів у міфології давніх тюрків та ісламського світобачення, зокрема за результатами сучасних досліджень [Çoruhlu, 2010].

Хижі птахи, що становлять найбільшу групу зображень, доволі виразно і чітко відображені в міфології давніх тюрків. Такі птахи як орел, беркут, сокіл уособлювали силу та могутність, їх шанувували, вони були тотемами певного роду. За їх назвами іменували проводирів племен. Наступна досить значна група птахів — качки. Як відомо, в міфології тюрків, а також інших народів світу їх образ пов'язаний із космогонічними міфами.

Слід також вказати цілу низку птахів, що фігурують у наведених зображеннях і безпосередньо співвідносяться з визначними символами ісламу. Найперше серед них слід згадати голуба, зображення якого трапляється і на люльках, і на предметі з бронзи. Образ голуба, що символізує мир та відданість родині, є водночас святим птахом мусульман. Саме голуб спас пророка Мухамеда від переслідувань ворогів, носив йому воду в дзьобі для омовіння. Саме в образі голуба архангел шептав на вухо Мухамеду повеління від Аллаха. Півник, зображення якого також трапляється на люльках, вважається гігантським птахом, що його побачив Мухамед у Першому небі раю. І, нарешті, такий птах як павич, образ якого трапляється зокрема й на керамічному посуді, виступає в ісламі символом космосу та найбільшими світилами для ока людини — Сонцем і Місяцем. Зображення павича часто прикрашає стіни палаців, як наприклад Топкапи в Стамбулі, обкладені художніми кахлями визначного центру художньої кераміки Туреччини — Ізніка. Додамо також, що в декорі виробів прикладного мистецтва османів використовується такий елемент як *око павича*. Саме такий декор відомий і на люльках.

Таким чином, дослідження зображень птахів чи сюжетних сцен із птахами, що трапляються на предметах прикладного мистецтва пам'яток археології Причорномор'я, уможливило уявити значення історико-культурного змісту образу птаха в міфологічному та релігійному сприйнятті, традиційній культурі народів цього простору, а також надає додаткові джерельні можливості дослідження цікавого та ще мало вивченого напряму історії, взаємодії антропогенного та природного чинників за доби цивілізаційних змін Євразійського ареалу.

Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. — К., 2012. — 523 с.

Біляєва С., Фіалко О. Типологія кахлів з Аккерману (розкопки 1999—2010 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2014. — Вип. 23. — С. 530—534.

Валеев Ф.Х., Валеева-Сулейманова Г.Ф. Древнее искусство Татарстана. — Казань, 2002. — 104 с.

Гаврись Г.Г. Птицы // Древности Семидворья I. Средневековый двухапсидный храм в урочище Едигер (Алушта, Крым): Исследования и материалы // АА. — 2015. — № 32. — С. 229—243.

Кравченко А.А. Производственные комплексы Белгорода XIII—XIV вв. // Античная Тира и средневековый Белгород. — К., 1979. — С. 115—135.

Станчева М. Колекцията от лули във Варненския музей // Известия на Народния музей. — Варна, 1972. — Кн. VIII (XXIII). — С. 81—99.

Ягодинська М.О. Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 235—248 (АДІУ. — Вип. 2).

Akar A. Treasury of Turkish designs. — New York, 1988. — 111 p.

Biliaieva S. The collection of Ottoman pipes from archaeological investigations in the North Black Sea area of the Ukraine // Journal of the Academie internationale de la pipe. — 2010. — Vol. 3. — P. 97—111.

Çoruhlu Y. Turk Sanati Gorulen Horoz ve Tavuk Figürlerinin Sembolizmi // TDTD. — 1994. — S. 92. — P. 26—31.

Çoruhlu Y. Turk Sanati'nda Yirtice Olmayan Kusların Sembolizmi — 2 // TDTD. — 1995. — S. 103. — P. 55—60.

Çoruhlu Y. Turk mitolojisinin Ana Hatları. — Temmuz, 2010. — 256 p.

Doger L. Izmir arkeoloji muzesi ornekleriyle kazima dekorlu Ege-Bizans seramikleri. — Izmir, 2000. — 134 p.

Hayes J. W. Turkish clay pipes: A provisional typology // The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe. — 1980. — IV. — P. 3—10.

Kuban D. Turkish Culture and Arts. — Istanbul, 1986. — 152 p.

Öney G. Architectural decoration and minor arts in Seljuk Anatolia. — Ankara, 1988. — 236 p.

Robinson R. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora // Hesperia. — 1985. — № 54. — P. 149—203.

*С.А. Беляева, Г.Г. Гаврись,
Е.Е. Фіалко*

ПТИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СРЕДНЕВЕКОВОГО ИСКУССТВА СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В результате археологических раскопок средневековых памятников Северного Причерноморья — в Очакове и Белгороде-Днестровском — найдены артефакты с изображениями птиц. Они есть на предметах из цветных металлов (серебряный перстень и бронзовая фигурка птицы) и изделиях из глины (посуда, изразцы, курительные трубки). Изделия относятся к двум периодам существования средневековых городов: золотоордынскому и османскому. Перстень, посуда и изразцы соответствуют золотоордынскому времени существования городской культуры, которое приходится на вторую половину XIII—XIV вв. Клейма с изображениями птиц на курительных трубках характеризуют последний этап османского периода существования городов-крепостей в Северном Причерноморье и датируются, судя по типологическим особенностям трубок, второй половиной XVIII в. К позднему периоду (не ранее XVIII—XIX вв.) относится и бронзовая накладка с фигуркой птицы, возможно, на ружье.

Благодаря комплексным археолого-орнитологическим исследованиям удалось идентифицировать большую часть изображений и соотнести их с конк-

ретними видами птахів. Удалось ідентифікувати значительную часть изображений птиц, некоторых до видовой принадлежности: кольчатая горлица, мандаринка, черный гриф, павлин, домашний петух, дрофа, розовый пеликан. До рода определены: цапля, крохаль, орел, сокол, коршун, чайка, тетерев, голубь. Остальные изображения птиц определяются только на уровне отрядов: Гусеобразные, Соколообразные, Ржанкообразные, Воробьинообразные. Это позволяет значительно расширить представления о природной среде и ее изменениях на протяжении XIII—XVIII вв., а также определить видовой состав птиц, изображенных на предметах прикладного искусства и быта. Рассмотрены некоторые известные в истории мифологии и идеологии трактовки конкретных видов птиц по группам изображений на предметах прикладного искусства из археологических памятников Северного Причерноморья.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, прикладное искусство, курительные трубки, посуда, изображения птиц.

*S.O Biliaieva, G.G. Gavris,
O.Ye. Fialko*

BIRDS IN THE WORKS OF THE MEDIEVAL ART OF NORTHERN BLACK SEA AREA

In the result of the archaeological excavation of the medieval monuments of the North Black Sea area in

Ochakiv and Bilgorod-Dnistrovsky, the artifacts with images of birds were found. There are on the items from color metals: silver ring and bronze figure of birds, and also on the items from clay (ware, tiles and smoking pipes). They belong to both periods of existence of the medieval cities: Golden Horde and the Ottoman. The ring, ware and tile are of the first Golden Horde period of the citizen culture. It embraced the second part of the XIII—XIV cent. The stamps with the images of smoking pipes are of the last time of the Ottoman possession of the cities and fortresses in the North Black Sea areas and dated of the second part of the XVIII cent. on the base of the typology of pipes. To the late period, not earlier than XVIII—XIX cent., can be dated the figure of birds, which is possible the plate for gun.

Due to complex archaeological and ornithological studies, it was possible to identify a significant part of the images of birds, some up to species and genus: *Streptopelia decaocto*, *Aix galericulata*, *Aegypius monachus*, *Pavo cristatus*, *Gallus domesticus*, *Otis tarda*, *Pelecanus onocrotalus*, *Ardea* sp., *Mergus* sp., *Aquila* sp., *Falco* sp., *Milvus* sp., *Larus* sp., *Lyrurus* sp., *Columba* sp. Other images of birds are determined only at the order level: Anseriformes, Falconiformes, Charadriiformes, Passeriformes. It allowed enlarge representation about natural environment and its changes in the XIII—XVIII cent., to define the birds which were reflected in the applied art and on the subjects of the mode of life. It can be connected with some ideological and mythological ideas of medieval Turks.

Keywords: North Black Sea area, Ottoman applied art, smoking pipes, ceramic, image of birds.

Одержано 17.06.2016

УДК: [929:903](477)197/198

Ю.Э. Демиденко

ВЛАДИСЛАВ НИКОЛАЕВИЧ ГЛАДИЛИН — НЕФОРМАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ИССЛЕДОВАНИЙ ПАЛЕОЛИТА В УКРАИНЕ В 1970—1980-х гг. ПАМЯТИ УЧИТЕЛЯ И УЧЕНОГО

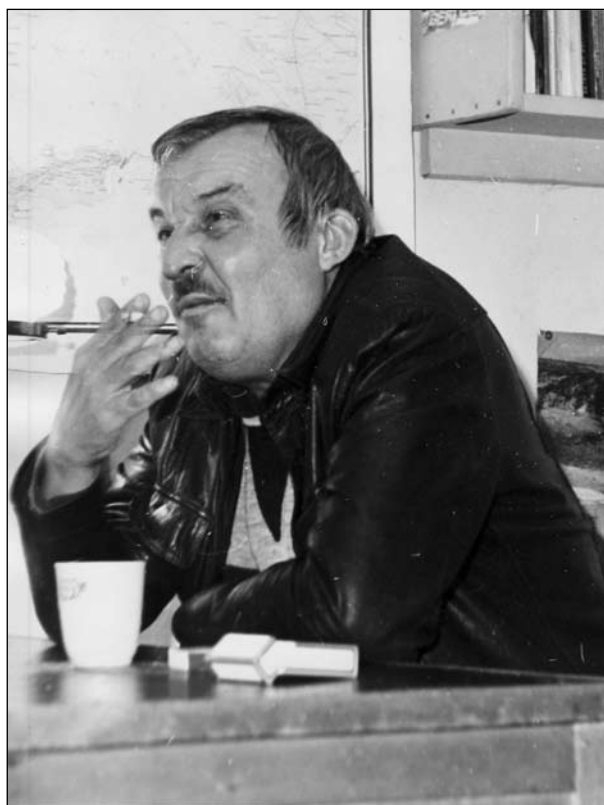
Статья посвящена памяти выдающегося специалиста по археологии каменного века Владислава Николаевича Гладиллина (1935—2015).

Ключевые слова: В.Н. Гладиллин, археология каменного века, палеолит, Королево.

Владислав Николаевич Гладиллин прожил долгую жизнь — ровно 80 лет и полтора месяца. Большую часть своей жизни он посвятил археологии каменного века.

Владислав Николаевич родился 1 августа 1935 г. в г. Славянск Донецкой (в то время Сталинской) обл., как тогда формулировали, в семье служащего — журналиста Гладиллина Николая Николаевича и Антонины Иосифовны, и в том же 1935 г. семья Гладиллиных переехала в Полтаву. Большую часть войны, с декабря 1941 г. по декабрь 1943 г., Владислав провел с мамой в эвакуации в г. Уральск (до 1775 г. Яицкий городок — центр восстания Е.И. Пугачева в 1773—1775 гг.) в Западном Казахстане. После было возвращение из Уральского в Полтаву и затем отъезд всей семьи в Киев в связи с демобилизацией отца из рядов Красной армии и направлением на работу в газету «Правда Украины» в 1948 г. С этого времени, с кратким перерывом проживания семьи в Москве в 1950—1951 гг. из-за учебы отца в Высшей партийной школе, Владислав Николаевич жил в Киеве.

Жил он с мамой, работавшей в отделе кадров Совмина УССР (родители вскоре развелись и отец работал корреспондентом газеты «Правда» по Молдавской ССР в Кишиневе), в самом центре Киева, в известном большом ведомственном, но с коммунальными квартира-

В.Н. Гладиллин в Археологическом музее ИА АН УССР, 1990 г. (фото Ю.В. Кухарчука)

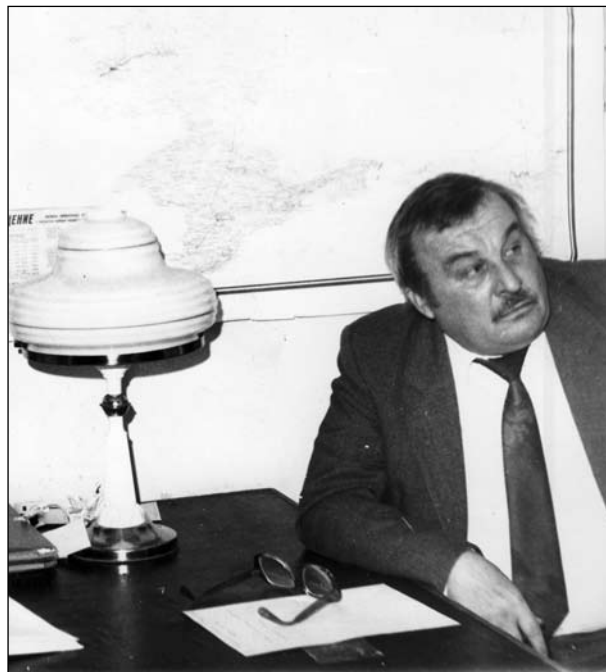
ми доме постройки 1934 г. на ул. Толстого, 25, напротив университетского ботанического сада им. академика А. Фомина. Владислав Николаевич учился в средней школе № 21, рядом с домом, на ул. Саксаганского. Закончив школу в 1954 г., он в том же году поступил на исторический факультет Киевского государственного университета им. Т. Шевченко.

© Ю.Э. ДЕМИДЕНКО, 2017

В 1959 г. Владислав Николаевич закончил учебу и поступил на работу в Институт археологии АН УССР, располагавшийся тогда на бульваре Шевченко, 14. Здесь следует упомянуть, почему Владислав Николаевич связал свой жизненный путь с археологией. Соседкой Гладилиных в доме на ул. Толстого, 25 была сестра ведущего в то время специалиста по археологии каменного века Украины Михаила Яковлевича Рудинского (1887—1958). В юности Владислав Николаевич серьезно увлекался фотографией и, заметив это, Михаил Яковлевич обращался к молодому человеку за помощью в напечатании качественных фотоснимков после своих экспедиционных работ. Именно Рудинский и увлек юного В.Н. Гладилина археологией, поначалу — тематикой наскальных изображений первобытности. Связано это было с исследованиями М.Я. Рудинского уникального памятника первобытной археологии Каменная Могила на юге Украины в 1951—1958 гг., в которых принимал участие и студент В.Н. Гладилин. После смерти Михаила Яковлевича в 1958 г. встал вопрос о подготовке рукописи его книги «Кам'яна Могила» к печати. Для решения этой задачи и был взят в Институт археологии на работу выпускник университета В.Н. Гладилин. Он успешно справился с поставленной задачей, отредактировал книгу, а также написал ряд дополнительных текстов, и книга М.Я. Рудинского «Кам'яна Могила» была опубликована в 1961 г.

Владислав Николаевич планировал и дальше заниматься проблематикой наскальных изображений, о чем свидетельствуют его две собственные первые статьи о той же Каменной Могиле [Гладилин, 1961; 1964]. Тогда же он съездил в Ленинград для ознакомления с данными В.И. Равдоникаса по наскальным изображениям Онежского озера и Белого моря севера Европейской части России. Словом, Владислав Николаевич серьезно занимался и планировал и дальше заниматься этой тематикой, но 1962 г. положил начало радикального изменения его научных планов. В тот год он занялся поиском стоянок в Марьинском р-не Донецкой обл. по сообщению учительницы школы с. Константиновка в Донецкий краеведческий музей о находках кремней палеолита. В результате в указанном районе на правом берегу р. Сухие Ялы, притока р. Волчья бассейна р. Самары, В.Н. Гладилин открыл [Гладилин, 1966] и начал раскопки (1962—1965 гг.) стоянок, как сейчас бы сказали, среднего палеолита Антоновка I и II. С этого времени и началась чрезвычайно плодотворная «палеолитическая эпопея» Владислава Николаевича Гладилина, продолжавшаяся 30 последующих лет.

Говоря об основных вехах жизни В.Н. Гладилина, отмечу следующее: 1959—1960 гг. — старший лаборант Института археологии, 1960—1973 гг. — младший научный сотруд-

В.Н. Гладилин в Археологическом музее ИА АН УССР, 1990 г. (фото Ю.В. Кухарчука)

ник. С этого времени Владислав Николаевич с мамой, женой Людмилой Петровной и дочерью Яной Владиславовной жил в отдельной трехкомнатной квартире в доме т.н. «старый кирпич» постройки 1968 г. на ул. Смелянской, 3, неподалеку от аэропорта Жуляны. В 1973—1976 гг. — младший научный сотрудник Археологического музея тогда Института зоологии АН УССР. В 1974 г. В.Н. Гладилин защитил кандидатскую диссертацию «Антоновская мустьерская культура и ее место в раннем палеолите Восточной Европы» в Ленинградском отделении Института археологии (ЛОИА АН СССР, теперь ИИМК РАН). В 1976—1983 гг. — старший научный сотрудник Археологического музея, в 1975—1983 гг. исполнял обязанности заведующего Археологическим музеем, в 1983 г. — был утвержден Президиумом АН УССР в должности заведующего, которую занимал до начала 1996 г., а далее был здесь ведущим научным сотрудником. В 1989 г. В.Н. Гладилин по приглашению академика АН СССР Анатолия Пантелеевича Деревянко защитил докторскую диссертацию в форме научного доклада «Проблемы раннего палеолита» в Институте истории, филологии и философии Сибирского отделения АН СССР (ныне Институт археологии и этнографии СО РАН) в г. Новосибирск. 20 февраля 2000 г. Владислав Николаевич вышел на пенсию. Умер 15 сентября 2015 г. Дочь В.Н. Гладилина, Яна Владиславовна, живет в г. Нью-Йорк.

Что же было сделано в науке Владиславом Николаевичем, что позволяет говорить о нем как о неформальном лидере исследований палеолита в Украине в 1970—1980-х гг., пользовав-

В.Н. Гладилин и В.А. Ранов в Археологическом музее ИА АН УССР, 1980-е гг.

шемся чрезвычайным авторитетом среди специалистов по каменному веку всего бывшего Советского Союза?

Открытие и раскопки стоянок среднего палеолита Антоновка I и II привели к не обычному до тех пор анализу материала по хорошо известным уже классификационным схемам и наработкам и последующему определению места этих памятников в системе мустье / среднего палеолита Украины, хотя именно это и отражено в названии кандидатской диссертации В.Н. Гладилина. Поставленные им проблемы и предложенные пути их решения были действительно революционными для второй половины 1960-х гг. и начала 1970-х гг. С 1966 до начала 1970-х гг., основываясь на работах, прежде всего, советских коллег Г.А. Бонч-Осмоловского, А.А. Формозова и В.П. Любина, а также лидера западноевропейской школы палеолитоведения Ф. Борда, Владислав Николаевич попробовал наложить французскую схему на мустье / средний палеолит Украины и всей Восточной Европы. Но использование немного модифицированных французских понятий (варианты индустрий — тейякский, микромустье с ашельской традицией, мустье с ашельской традицией, леваллуа—мустье с ашельской традицией [Гладилін, 1971]) показало, что со *«сработанных по французским меркам «каравелл» не всегда можно было различить, что открывалась не вновь и вновь желанная «бордовская Индия», а совершенно новые, не известные дотолу раннепалеолитические «земли и континенты» и «мустьерские памятники за пределами Франции не укладываются в «прокрустово ложе» французских вариантов»* [Гладилин, 1980, с. 23]. Находясь только в начале разработки оригинальных классификационных подходов анализа каменных артефактов и принципов построения критериев подразделения индустрий раннего палеолита и мустье / среднего палеолита (в то время в советском палеолитоведении обычно под «шапкой» ранний палеолит обычно объединяли собственно ран-

ний палеолит и средний палеолит) во второй половине 1960-х гг., Владислав Николаевич уже был признан одним из лидеров исследованного раннего палеолита (в широком смысле) в бывшем СССР. Свидетельством этого является его участие с докладом в VII конгрессе до-историков и прото-историков UISPP в 1966 г. в Праге [Гладилин, 1966] и предложение написать раздел «ранний палеолит» с под разделами «домустьерское время» и «мустьерская эпоха» для трехтомного издания Археологии Украинской ССР [Гладилін, 1971]. В то время Владислав Николаевич еще не был кандидатом наук.

Однако настоящий научный прорыв был осуществлен В.Н. Гладилиным с опубликованием книги «Проблемы раннего палеолита Восточной Европы» [Гладилин, 1976]. Не будет преувеличением сказать, что во второй половине 1970-х и первой половине 1980-х гг. эта книга была настоящим «бестселлером» для всех интересующихся археологией раннего и среднего палеолита Восточной Европы и в бывшем СССР, и в бывших социалистических странах Центральной Европы, где в той или иной мере знали русский язык. В этой книге с упором на материалы стоянок Антоновка I и II, а также с привлечением опубликованных и частично неопубликованных данных по материалам стоянок раннего и среднего палеолита Восточной Европы, существенно дополненных личным ознакомлением с целым их рядом в различных научных учреждениях бывшего СССР, и использованием иностранной литературы по палеолиту сопредельных Восточной Европе территорий, В.Н. Гладилин предложил три значительные новации для раннего и среднего палеолита Восточной Европы.

1. В первой половине 1970-х гг. он окончательно осознал невозможность использования тип-листа Ф. Борда при классификации кремневых орудий Антоновки I и II и иных близких им комплексов среднего палеолита со сложными формами конвергентных односторонних и двусторонних орудий в Восточной Европе, все морфологическое разнообразие которых невозможно было втиснуть в типы «мустьерские остроконечники», «конвергентные скребла», «скребла с двусторонней ретушью», «листовидные двусторонние острия». При этом В.Н. Гладилин уже знал о соответствующих разработках Г. Бозинского для микокка среднего палеолита Центральной Европы с дополнительным списком специфических орудий (прежде всего, различных двусторонних орудий и в том числе двусторонних ножей с площадкой) к тип-листу Ф. Борда [Bosinski, 1967]. Владислав Николаевич, однако, предложил собственную оригинальную классификацию кремней раннего и среднего палеолита по принципу иерархической последовательности описания признаков как в биологии, где орудия с вторичной обработкой более чем двух краев описаны

по их соответствующей форме. Ф. Борд [Bordes, 1961], к примеру, использовал принцип описания орудий по общим формам только для рубил. В.Н. Гладилин также использовал свою классификацию для двуединой цели — возможности действительно очень детально морфологически описать каменные изделия палеолита и с ее помощью проанализировать на очень конкретном уровне материала различные комплексы находок раннего и среднего палеолита Восточной Европы. Классификация Владислава Николаевича не получила широко признания среди коллег, хотя большинство признавало ее логичность и детальность. Но ее до сих пор используют при анализе кремневых артефактов среднего палеолита Крыма [Chabai, Demidenko, 1998], выполняя те задачи, которые и ставил ее автор.

2. Принцип иерархической классификации и детальный анализ по формам морфологически сложных орудий позволил далее В.Н. Гладилину продемонстрировать значительную индустриальную вариабельность индустрий среднего палеолита, правомерно поставить вопрос о значительных *«локальных различиях в раннем палеолите Восточной Европы»* и предложить свое решение их трактовки, уже не опираясь только на разработки Ф. Борда. По сочетанию трех признаков *«мустьерские памятники подразделяются на варианты: 1) размеров орудий, 2) степени применения техники двусторонней обработки, 3) удельного веса зубчатых и выемчатых форм»* и затем *«варианты делятся на типы индустрии, выделяемые по всей совокупности технико-типологических показателей с упором на специфические формы и устойчивые сочетания обычных типов, представленных сериями изделий»* [Гладилин, 1976, с. 96]. Соответственно, им были предложены следующие варианты: мустье двустороннее, микромустье двустороннее, мустье обыкновенное, микромустье обыкновенное, мустье зубчатое, микромустье зубчатое, микромустье зубчато-двустороннее. Термины «мустье двустороннее» и «микромустье двустороннее» были призваны заменить ранее использованный термин «мустье с ашельской традицией», так как комплексы находок последнего в Восточной Европе отсутствовали. Термины «мустье обыкновенное» и «микромустье обыкновенное», являясь явно не совсем подходящими для среднего палеолита, вместе с тем подчеркивали отличие соответствующих комплексов находок Восточной Европы от мустье типичного Западной Европы. Последующее подразделение вариантов мустье на типы индустрий позволило Владиславу Николаевичу не только детальнее показать индустриальную мозаичность мустье / среднего палеолита Восточной Европы, но и выйти на вопросы выделения археологических культур в среднем палеолите.

Не будем забывать, что 1970-е гг. в советской археологической науке — это буквально расцвет выделения многочисленных археологических культур не только, например, для эпохи меди—бронзы, но и для палеолита. Однако В.Н. Гладилин и здесь себя показал не ординарным исследователем, выделяя не просто культуры, но и их этапы (!) в среднем палеолите [Гладилин, 1976, с. 112—127]. В результате он выделил молодовскую, стинковскую, дуруиторскую, аккайскую, кииккобинскую культуры. Не поддерживая традиционный тогда и даже ныне существующий взгляд на археологическую культуру как отражающую этнографические особенности коллективов неандертальцев и *Homo sapiens* в среднем и верхнем палеолите, автор этих строк до сих пор во многом согласен с Владиславом Николаевичем в полезности действительного дробного подразделения комплексов находок палеолита для как можно более детального их понимания и возможных интерпретаций вариабельности.

3. Наконец, на основании подробных данных по локальным различиям индустрий раннего и среднего палеолита Восточной Европы В.Н. Гладилин правомерно вступил в дискуссию о *«первоначальном заселении человеком Восточной Европы»*. В то время среди палеолитоведов СССР не было какой-то общепринятой точки зрения по этому вопросу. В Украине тогда отчетливо доминировала точка зрения второй половины 1950-х — начала 1960-х гг. одного из учителей Владислава Николаевича, авторитетнейшего специалиста в области первобытной археологии и директора Института археологии в 1955—1968 гг. член-корреспондента АН Украины Сергея Николаевича Бибикова (1908—1988) о первоначальном заселении Восточной Европы только в мустьерское время с юга, с Кавказа. В противовес мустьерской кавказской гипотезе В.Н. Гладилин выдвинул тезис о заселении Восточной Европы еще в домустьерское время с территорий Центральной Европы и Балкан. Более того, он показал сходство индустрий мустье / среднего палеолита Восточной и Центральной Европы, а также Балкан, постулируя как возможную преемственность индустрий от раннего к среднему палеолиту в этих двух частях Европы, так и неоднократные миграции коллективов людей мустье / среднего палеолита из центральной части Европы на ее восточные территории. Нельзя не отметить и стиль обоснования Владиславом Николаевичем своих воззрения — остро полемический текст с использованием всех возможных доводов в пользу обеих точек зрения и демонстрацией затем аргументов в пользу своей точки зрения. Более 40 лет прошло с публикации книги 1976 г., где есть и раздел по проблеме первоначального заселения Восточной Европы, но до сих пор этот текст перечитывается с увлечением и служит также образцом полеми-

ческой научной дискуссии. Как позднее рассказывал Владислав Николаевич, стиль полемики был во многом заимствован им из блестящей книги 1966 г. «Греческая колонизация Северного Причерноморья» его коллеги по Археологическому музею, известного антиковеда Владимира Васильевича Лапина (1928 — 1981). В настоящее время точка зрения о западном пути заселения Восточной Европы являются доминирующей.

Именно со времени публикации книги 1976 г. можно начинать говорить о Гладиле не как о неформальном лидере изучения палеолита в Восточной Европе. Однако это было в действительности только начало блестящих исследований Владислава Николаевича. В 1974 г. он открыл комплекс стоянок палеолита Королево в Украинском Закарпатье и в 1975 г. начал их раскопки, продолжавшиеся до начала 1990-х гг. Сейчас не просто перечислить даже все основные достижения В.Н. Гладилы в поле, последующие затем его научные идеи на основе анализа раскопанных материалов Королево и работу его как организатора науки и научного познания. Кратко отмечу следующие главные научные успехи Владислава Николаевича и обстоятельства, их обусловившие.

Не случайность открытия Королево. Оставив исследования палеолита на востоке Украины и, исходя из гипотезы о заселении Восточной Европы в раннем и затем в среднем палеолите с территорий Центральной Европы и Балкан, в 1969 г. Владислав Николаевич начал поиск такого рода стоянок в самом западном регионе Украины, географически расположенном уже не в Восточной Европе, а в Центральной, в Закарпатье. Одним из показателей наличия стоянок раннего и среднего палеолита здесь было открытие в 1968 г. известным геологом, петрографом и автором открытий ряда стоянок и пунктов находок палеолита в Закарпатье и Крыму Виктором Федоровичем Петрунем (1922—2005) комплекса местонахождений подъемного материала «ашеля—мустье» (в основном, артефактов из обсидиана) в Рокосово [Петрунь, 1972]. Пять лет разведок понадобилось Владиславу Николаевичу для открытия в сентябре 1974 г. уникального памятника Королево. И все эти пять лет магистральным направлением для В.Н. Гладилы в исследованиях в Закарпатье было именно изыскание им инситу стоянок раннего и среднего палеолита, тогда как другие сотрудники его Закарпатской палеолитической экспедиции могли работать и по тематике верхнего палеолита. Другими словами, Королево было найдено не случайно, а его открытие было результатом целенаправленного и достаточно долговременного поиска [Гладилин 1975].

Успешная стратегия раскопок Королево. Исследования палеолита в большом карьере по добыче камня всесоюзного значения (оттуда щебенку даже в Сибирь возили поездами для

строительства БАМ) с ежедневными взрывами каменноносных пород в нижних частях карьера и постоянным уничтожением карьером верхних участков с четвертичными отложениями и инситу слоями палеолита требовали специального подхода. В.Н. Гладилы предложил его. Осознав сразу многослойность памятника и его индустриально-хронологический охват и среднего, и раннего палеолита, а с 1978 г. — и раннего верхнего палеолита, а также невозможность вскрытия раскопками больших площадей стоянки в течение многих лет с самого начала раскопок Королево в 1975 г. Владислав Николаевич разбивал раскопы по двум критериям: сначала у края карьера, где или в разрезе карьера, или по результатам стратиграфических рекогносцировочных зачисток была видна многослойная перспективность раскопок того или иного участка, затем закладывал раскопы по результатам шурфовки в стороне от краев карьера, если шурфы показывали стратиграфическую и археологическую многогоризонтность и / или какие-то новые для Королево материалы. Соответственно, раскопы у краев карьера были односезонными, потому что на следующий год их уже обычно срывали вскрышными карьерными работами, а раскопы в стороне от краев карьера могли исследовать до трех лет.

Конечно, для выполнения таких раскопок в несколько метровых отложениях седиментов (максимальная мощность четвертичных отложения достигала 12 м) требовались большие усилия сотрудников экспедиции в течение каждого долгого полевого сезона продолжительностью от минимум трех до почти шести месяцев. Одним из факторов, значительно повлиявшим на стратегию толкования палеолита Королево и конкретную тактику раскопок каждого объекта, было также понимание Владиславом Николаевичем вариативности степени сохранности поверхности изделий из андезита — породы вулканического происхождения и основного сырья всех археологических горизонтов на памятнике. Он четко показал различную степень патинизации и ячеек выщелачивания поверхности андезитовых изделий в зависимости от их возраста, и это позволило достаточно уверенно коррелировать не только стратиграфически, но и по сохранности андезитовые артефакты из различных раскопчных объектов в инситу положении, но даже переотложенные и подъемные находки. Здесь только нужно отметить недавно проведенные по инициативе петрографа А. Раца (г. Берегово) химические анализы этой вулканической породы в лаборатории г. Ванкувер (Канада), которые показали, что это «строго химически» не андезит, а гялодацит [Rácz, 2013].

Результаты стратегии раскопок. По прошествии всего лишь 4—5 лет полевых работ в Королево были получены солидные по информативности стратиграфические данные, а так-

же разновозрастные и разноиндустриальные коллекции палеолита, служившие затем т.н. базой данных для продолжающихся исследований Королево и ставшие основой индустриально-хронологической колонки памятника от раннего палеолита до начала верхнего палеолита включительно. Колонка эта была построена по сумме данных всех раскопов, зачисток и шурфов, так как, конечно, и стратиграфически, и археологически далеко не все литологические и археологические горизонты фиксировались в одном или двух объектах исследований. Таким образом, был выстроен «скелет» палеолита Королево. Эта конструкция с самого начала работ на памятнике обрастала значительным по объему массивом естественно-научных данных по результатам его комплексного изучения — геологов, палеопедологов, палинологов, специалистов по термолюминисцентному, палеомагнитному и радиоуглеродному датированию. Из-за специфики химического состава четвертичных отложений всего Закарпатья в целом, кости животных в Королево не сохранились и поэтому столь актуальной была работа собранной Владиславом Николаевичем группы коллег естественно-научных дисциплин из разных научных центров бывшего Советского Союза. Поэтому Королево можно также рассматривать и как своеобразный полигон применения различных научных методов по изучению геохронологии плейстоцена.

Научное признание значения Королево среди палеолитоведов. Понимание научного значения Королево В.Н. Гладилиным вело к скорому распространению им информации о памятнике. Так, конференция в Ужгороде весной 1978 г. [Гладилин 1978] с выездом ее участников (археологов из Украины и иных республик Советского Союза) в Королево для изучения стратиграфических разрезов и коллекций артефактов, способствовала широкому распространению среди коллег информации об этом удивительном памятнике и, конечно, руководителе его исследований. В 1979 г., возвращаясь из командировки в Венгрию, Королево специально посетил академик АН СССР Алексей Павлович Окладников (1908—1981) и высоко оценил памятник, находки и ход его исследований. Более того, по результатам поездки в Королево и дискуссий с В.Н. Гладилиным А.П. Окладников обратился к президенту Академии наук Украины Борису Евгеньевичу Патону с вопросом о трансформации Закарпатской палеолитической экспедиции в Постояннодействующую палеолитическую экспедицию Археологического музея под руководством В.Н. Гладилина с фиксированным постоянным ежегодным финансированием для исследований палеолита Королево и всего Закарпатья. Вопрос этот был решен положительно и с 1982 и до начала 1990-х гг. в Закарпатье работала Постояннодействующая палеолитичес-

кая экспедиция не имея проблем с финансированием.

Создание палеолитической научной школы. Масштабные исследования в Королево и на ряде иных стоянок и местонахождений палеолита в Закарпатье Владислав Николаевич осуществлял не один. Сначала, с 1969 и примерно до 1976 г., костяк экспедиции составляли сотрудники Археологического музея вне зависимости от их научных интересов в области археологии. Затем В.Н. Гладилин взял курс на создание своей научной школы и основу экспедиции составляли его ученики, которые получили работу в Археологическом музее. Более того, ученики выполняли темы кандидатских диссертаций по материалам палеолита Закарпатья, в исследованиях которого они принимали непосредственное участие при помощи и наставничестве Владислава Николаевича, благодаря чему пять кандидатских диссертаций были достаточно быстро защищены: 1982 г. — Л.В. Кулаковская (ЛЮИА АН СССР), 1986 г. — В.И. Ситливый (ЛЮИА АН СССР), 1990 г. — Ю.Э. Демиденко и В.И. Усик (ИИФФ СО АН СССР, г. Новосибирск) и, наконец, 1997 г. — В.И. Ткаченко (ИАНУ, г. Киев). Учитывая защиту докторской диссертации самим В.Н. Гладилиным в 1989 г., получается, что шесть диссертаций было защищено в рамках одного полевого проекта. Ни до, ни после в украинском палеолитоведении не было подобного полевого проекта по результативности диссертационных работ. Все диссертации, кроме анализа тех или иных комплексов находок Закарпатья, включали также анализ и интерпретацию по публикациям на разных языках соответствующих материалов стран Центральной Европы и Балкан, в систематике которых и анализировали палеолит Закарпатья. Каждый из учеников разрабатывал отдельное направление проблематики палеолита в диапазоне от раннего палеолита до раннего верхнего палеолита, а сам Владислав Николаевич выступал научным координатором выполнявшихся разработок. Соответственно, есть все основания говорить о научной школе палеолитоведения В.Н. Гладилина

Следует также добавить, что в рамках палеолитоведения всего бывшего Советского Союза и по важности исследуемых памятников, и по диссертационной результативности полевого проекта по палеолиту Закарпатья, и по хронологическому охвату проблематики практически всего палеолита, и по актуальности поставленных научных задач и методов их решения школа В.Н. Гладилина была практически сравнима только лишь со школой А.П. Деревянко в Новосибирске, хотя, конечно, последняя была и есть до сих пор, безусловно, более масштабной и результативной.

Научная результативность в виде публикаций и докладов на конференциях. Хорошо

известны частые примеры многолетних раскопок одного памятника или пары—тройки стоянок одного комплекса стоянок при очень малом числе публикаций и их информативности по добытым материалам и связанным с ними научными проблемами. А бывают и буквально научные катастрофы в ситуации явного недостатка публикаций, когда лидер раскопок умирает и / или не оставляет учеников и не понятно потом, что делать с многочисленными материалами, или ученики не соответствуют задачам понимания археологических материалов и их надлежащей публикации.

По иному к научному представлению материалов подходил Владислав Николаевич. Прежде всего, он всегда рассматривал любые находки по палеолиту с точки зрения их важности для постановки и решения тех или иных научных проблем. Именно поэтому он так любил часто повторять заимствованную им у С.Н. Бибикова фразу «*чем это важно, в-пятых*» для материалов палеолита с точки зрения их значения для развития палеолитоведения. Таков был его подход. Таким образом, речь шла не просто о немедленном представлении материалов в публикациях и на конференциях, а об использовании новых материалов для разработки и уже поставленных проблем, и для выдвижения новых гипотез. Новые материалы Закарпатья и, прежде всего, Королево, как уже указывалось, не анализировали сами по себе, а изучали в широком региональном контексте Центральной Европы и Балкан с привлечением, конечно, для возможных сравнений и данных по Восточной Европе. Отсюда и названия кандидатских диссертаций со значительным региональным охватом и серьезным анализом палеолита сопредельных территорий. А докторская диссертация самого Владислава Николаевича, фактически по совокупности работ в форме научного доклада, с названием «Проблемы раннего палеолита», включающая также проблематику среднего палеолита и частично раннего верхнего палеолита, вообще была вне региональна и посвящена была исключительно только научной проблематике. Постановка «во главу угла» именно проблематики при анализе и публикации археологических материалов имела, однако, и один недостаток. Материалы, прежде всего, Королево следовало публиковать в виде серии монографий с разбивкой по периодам на тома. Это должно было бы быть что-то типа монографий Ю.Г. Колосова по заскальненским и аккайским стоянкам среднего палеолита Восточного Крыма или типа монографии В.Н. Станко с соавторами по стоянке позднего верхнего палеолита юга Украины Анетовка II, но опять-таки с более подробным описанием находок. С другой стороны, несколько томов по Королево было в издательском плане практически не реально осуществить уже в период перестройки и начавшегося развала советской

системы. Параллельно Владислав Николаевич всегда учил своих учеников использовать краткие тезисы на конференциях для выдвижения каких-то новых идей, чтобы просто их «застолбить за собой», которые уже затем можно было дальше развивать более детально. Увлеченность новыми идеями и их важность в науке всегда были на первом месте у В.Н. Гладылина.

Одновременно с интенсивной публикационной деятельностью Владислав Николаевич продолжал уделять значительное внимание докладам на научных конференциях с целью персонального распространения данных своих исследований и предложенных на их основе гипотез среди коллег. Предпочтение отдавалось различным всесоюзным собраниям, чтобы не ограничиваться только Украиной, а выходить так сказать на общесоюзный уровень. С началом перестройки, когда действительно приоткрылся «железный занавес», В.Н. Гладылин, прежде всего, старался участвовать в европейских конференциях. В 1989—1992 гг. он с учениками участвовал в международных конференциях во Франции, Польше, Венгрии и Германии. Здесь снова необходимо отметить такой аспект отношения Владислава Николаевича к ученикам и такому понятию, как «команда исследователей». На конференции он часто ездил вместе с учениками с презентацией целой серии докладов по общей тематике. Это всегда впечатляло и советских, и зарубежных коллег и они сами говорили о «школе Гладылина». По такому командному участию во всесоюзных и международных конференциях подход Владислава Николаевича имеет параллели опять только в новосибирской школе А.П. Деревянко и не применялся ни до, ни после В.Н. Гладылина в украинском палеолитоведении.

Новизна проблематики. Кратко можно следующим образом суммировать самые магистральные направления в палеолитоведении, которые предложил и разрабатывал В.Н. Гладылин в 1970—1980-е гг. (см, прежде всего: [Гладылін, 1982; Гладылин, 1974; 1977; 1985; 1989; Гладылин, Ситливый, 1990; Gladilin, Sitlivi, 1987; 1989; 1990]).

Целенаправленные поиски древнейших четвертичных отложений в Королево привели к открытию самых ранних на сегодня в Украине комплексов находок раннего палеолита возрастом почти 1 млн. лет назад. Эти находки вместе с рядом иных древнейших материалов раннего палеолита в бывшем Советском Союзе (прежде всего, пещеры Азых в Азейбарджане и стоянки Кульдара в Таджикистане), Европе, Азии и даже Африке позволили Владиславу Николаевичу выдвинуть ряд продуктивных гипотез о возможности до-олдвуйской стадии раннего палеолита с лишь техникой дробления при первичной камнеобработке в Африке, особенностях камнеобработки самых ранних комплексов находок раннего палеолита в Евразии,

наметить пути первоначального расселения людей раннего палеолита в Евразии и локальных различий индустрий раннего палеолита, обосновать понятие «лессовый палеолит» для стоянок открытого типа раннего палеолита в лессово-почвенных разрезах.

Базируясь на глубоких знаниях по раннему, среднему и раннему верхнему палеолиту, В.Н. Гладилин внес существенный вклад в понимание периодизации палеолита. Им был сделан акцент именно на археологической, а не на хронологической составляющей палеолита, вот почему он справедливо критиковал непонимание многими коллегами различий таких понятий, как «периодизация» и «хронология». Здесь он шел в авангарде мирового палеолитоведения вместе с известнейшим специалистом из Германии Г. Бозинским, который в это же время широко раздвигал хронологические рамки среднего палеолита именно по археологическим критериям вплоть до среднего плейстоцена. Развивая проблематику периодизации палеолита, Владислав Николаевич также внес значительный вклад в понимание явлений стадильности и неравномерности развития человеческого общества в каменном веке. Он показал в настоящем диалектическом взаимодействии значение и использование этих явлений в археологии каменного века. Поэтому границы между археологическими эпохами он предлагал проводить не горизонтально по хронологическим критериям, а диагонально — по археологическим критериям для каждой эпохи со времени появления ее первых и исчезновения последних комплексов, возможно, частично сосуществовавших с комплексами предыдущих и последующих эпох.

Разработки по периодизации Владислава Николаевича с точки зрения археологических принципов построения органично дополняли его интереснейшие и также новаторские идеи по проблемам взаимодействия человеческого общества, прежде всего, динамики его развития, включая материальную культуру, и природы в палеолите. Он сосредотачивался здесь на аспектах выяснения роли и значения различных географических факторов и природной среды в развитии палеолитических сообществ людей.

Наконец, разрабатываемая В.Н. Гладилиным проблематика локальных различий в раннем палеолите и мустье / среднем палеолите не только подразумевала демонстрацию им мозаичности индустриальных проявлений комплексов находок раннего и среднего палеолита, но также и возможность происхождения одних индустрий от других и проблематику эпохальных трансформаций камнеобработки, а также вопросы миграций коллективов людей палеолита из одних регионов в другие. Именно о способности Владислава Николаевича пытаться уловить т.н. генетические связи по вертикали

между разновозрастными и разноэпохальными комплексами особо подчеркивал мне в личных дискуссиях выдающийся исследователь палеолита Средней Азии Вадим Александрович Ранов (1924—2006). При этом В.А. Ранов отмечал одновременно собственную способность работать в этом плане только по горизонтали, по локальным различиям комплексов хоть и широкого, но все же одного хронологического диапазона, в отличие от т.н. горизонтально-вертикальной универсальности В.Н. Гладилина.

В завершение хочу напомнить одну из самых любимых тем обсуждения Владислава Николаевича — проблему леваллуа. В советском и мировом палеолитоведении немало сломано копий по этому поводу, и В.Н. Гладилин и здесь внес значительный вклад в дискуссии, справедливо обосновывая т. н. технику леваллуа в узком смысле.

Все перечисленные разработки проблематики палеолита Владислава Николаевича, осуществленные им вплоть до начала 1990-х гг., все еще по прошествии периода в почти 25 лет остаются на вершине достижений археологии палеолита Восточной Европы. Он очень любил такое понятие как «гамбургский счет», хотя и не знал, что он не был реальным, служившем якобы для истинного выяснения силы борцов в их неформальных и тайных для публики схватках в одном трактире Гамбурга один раз в год. Таким его придумал известный писатель и литературовед Виктор Борисович Шкловский (1893—1984) для возможного некоторого неформального ранжирования писателей. Так вот по «гамбургскому счету», В.Н. Гладилин и был неформальным лидером исследований палеолита в Украине в 1970—1980-х гг.

Конечно, за прошедшие годы осуществлен целый ряд значительных и справедливых уточнений по материалам, прежде всего Королево, и их интерпретации (из новейших см.: [Кулаковська, Усик, 2015]), но источниковедческая база данных достигнута именно благодаря работам В.Н. Гладилина.

Владислав Николаевич был автором и соавтором более 100 научных публикаций. Кроме научной работы он систематически занимался педагогической работой, хотя и не преподавая в вузах. В 1960-х гг. он вел археологический кружок для школьников во дворце пионеров в Киеве и одним из этих школьников был ныне известный специалист по каменному веку Украины Л.Л. Зализняк. Возглавляя Археологический музей, в 1970—1980-х гг. он вел археологический кружок для школьников в музее в рамках Малой Академии наук Украины и двое из его кружковцев стали его учениками и археологами — В.И. Усик и Ю.Э. Демиденко. Активную помощь Владиславу Николаевичу в работе со школьниками постоянно оказывала его первая ученица — Л.В. Кулаковская. Школьники-кружковцы постигали не только азы архео-

логии на занятиях в кружке, но и участвовали в раскопках в Королево. И, конечно, участие в археологическом кружке и в экспедиции приводило не только к тому, что кто-то становился профессиональным археологом, но выполняло и большую воспитательную задачу — ребята чувствовали сопричастность к серьезным научным исследованиям и быстрее взрослели.

В заключение хочу еще раз подчеркнуть то основное, что выделяло и выделяет Владислава Николаевича Гладиллина как ученого-археолога лично для меня. Он, прежде всего, любил работать с артефактами и анализировать их. Именно из работы с конкретными материалами и рождались его научные гипотезы. Последние затем дополнялись и развивались с помощью его широкого научного кругозора и знаний о палеолите, как он любил говорить, с «незашоренным взглядом», и комплексного понимания различных проблема палеолита. И он занимался археологией «не просто так», а всегда знал ради возможного решения, какой из проблематик, он работает в то или иное время. И ставя во главу угла именно постановку научной проблемы и возможные пути ее решения, он всегда был открыт любым новым и / или нетрадиционным подходам анализа материала или проблематики в археологии. Все это, конечно, очень подкупало в нем, и вот почему хотелось работать с ним. Он умел заражать окружающих научным энтузиазмом.

Вместе с тем Владислав Николаевич был очень сложный человек в личном общении и поэтому работало с ним и нелегко. Каждый из его учеников может что-то свое сказать об этой стороне характера Владислава Николаевича, но пусть это останется только чем-то личным для каждого из хорошо его знавших людей.

Владислав Николаевич Гладиллин оставил после себя большое научное наследие как в виде массива важнейших раскопанных археологических материалов по палеолиту, так и значительный багаж идей. Все это востребовано и будет востребовано в палеолитоведении еще многие годы.

Гладилін В.М. Кам'яна Могила // УРЕ. — К., 1961. — Т. 6. — С. 126.

Гладилін В.М. До питання про вік наскельних рисунків Кам'яної Могили // Археологія. — 1964. — Т. XVI. — С. 82—88.

Гладилін В.М. Відкриття мустьєрської стоянки на Донеччині // Археологія. — 1966. — Т. XX. — С. 135—142.

Гладилін В.Н. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР // VII междунар. конгр. доисториков и протоисториков: Докл. и сообщ. археологов СССР. — М., 1966. — С. 14—17.

Гладилін В.М. Ранній палеоліт // Археологія України РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 9—39.

Гладилін В.Н. Роль народонаселення в процесі взаємодії природи і общества в каменному веці // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 71—78.

Гладилін В.Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции // Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. конф. — К., 1975. — Ч. I. — С. 14—16.

Гладилін В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976. — 229 с.

Гладилін В.Н. К вопросу о технике леваллуа // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977. — С. 29—34.

Гладилін В.Н. Королево — опорный памятник раннего палеолита в Закарпатье // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 15—16.

Гладилін В.Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980. — С. 21—38.

Гладилін В.М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія. — 1982. — Вип. 40. — С. 15—34.

Гладилін В.Н. Ранний палеолит // Археологія Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12—54.

Гладилін В.Н. Что же такое «техника леваллуа» // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К., 1989. — С. 30—45.

Гладилін В.Н., Ситливій В.И. Ашель Центральной Европы. — К., 1990. — 267 с.

Кулаковська Л.В., Усик В.І. Первісне заселення Закарпаття // Матеріали та дослідження археологічного музею ІА НАН України. — К., 2015. — С. 5—21 (АДІУ. — Вип. 3 (16)).

Петрунь В.Ф. Леваллуазские мастерские обсидиановых орудий Закарпаття и проблемы сырья // Материалы XIII-й конф. ИА АН УССР. — К., 1972. — С. 86—92.

Bordes F. Typologie du Paléolithique ancien et moyen. — Bordeaux, 1961. — 95 p.

Bosinski G. Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa. Fundamenta A/4. — Köln; Graz, 1967. — 205 S.

Chabai V.P., Demidenko Yu.E. The classification of flint artifacts // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea. — Liège, 1998. — Vol. 1. — P. 31—51 (ERAUL. — T. 84).

Gladilin V.N., Sitlivi V.I. On the Pre-Oldowan development stage of the society // Anthropologie. — 1987. — Vol. XXV, 3. — P. 193—204.

Gladilin V.N., Sitlivi V.I. Les premières industries en Subcarpatie // Les premiers peuplements humains de l'Europe. — Paris, 1989. — P. 217—231.

Gladilin V.N., Sitlivi V.I. Genesis of the Levallois technique in Transcarpathia // Revue d'Archeologie et Paleontologie. — Brussels, 1990. — P. 23—43.

Rácz B. Main raw materials of the Palaeolithic in Transcarpathian Ukraine: geological and petrographical overview // The lithic raw material sources and inter-regional human contacts in the northern Carpathian regions. — Krakow; Budapest, 2013. — P. 131—147.

Ю.Е. Демиденко

Yu.E. Demidenko

ВЛАДИСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ ГЛАДИЛІН — НЕФОРМАЛЬНИЙ ЛІДЕР ДОСЛІДЖЕНЬ ПАЛЕОЛІТУ В УКРАЇНІ В 1970—1980-х рр. ПАМ'ЯТІ ВЧИТЕЛЯ ТА НАУКОВЦЯ

В.М. Гладилін прожив довге життя (1935—2015) і на протязі більш як 30 років він був дослідником археології кам'яного віку України. Його польові дослідження спочатку на Сході України в 1962—1965 та потім в 1969—1991 рр. на Закарпатті призвели до відкриття та розкопок низки важливих для науки стоянок палеоліту, серед яких безумовно унікальним є комплекс стоянок Королево з численними археологічними горизонтами раннього, середнього та верхнього палеоліту. Багаторічна польова робота також супроводжувалась плідною розробкою Владиславом Миколайовичем багатьох важливих проблем археології кам'яного віку. У сукупності уся наукова діяльність В.М. Гладиліна дозволяє говорити про нього, як про неформального лідера досліджень палеоліту в Україні в 1970—1980-х рр.

Ключові слова: В.М. Гладилін, археологія кам'яного віку, палеоліт, Королево.

VLADISLAV NIKOLAEVICH GLADILIN AS AN INFORMAL LEADER OF PALEOLITHIC RESEARCH IN UKRAINE IN THE 1970^s—1980^s. TO A GOOD MEMORY OF THE PROFESSOR AND SCIENTIST

V.N. Gladilin had been living a long life (1935—2015) and was a researcher of Stone Age archaeology in Ukraine for more than 30 years. His field work first in Eastern Ukraine in 1962—1965 and then in Ukrainian Transcarpathian region in 1969—1991 did lead to the discovery and excavations of several important Paleolithic sites and among them the Korolevo site complex with a series of Lower, Middle and Upper Paleolithic archaeological horizons is really unique in the Paleolithic Archaeology. Many years of the Gladilin's field work had been also added by his seminal elaboration of many Stone Age archaeology important problems. All together the whole scientific activity of V.N. Gladilin allows us to say about him as an informal leader of Paleolithic research in Ukraine in the 1970^s—1980^s.

Keywords: V.N. Gladilin, Stone Age archaeology, Paleolithic, Korolevo.

Одержано 8.10.2016

ЛИСТ В.Ч. ХВОЙКИ ДО Ф.К. ВОВКА

У найпотамніших закутках Археологічного музею можна знайти силу-силенну всіляких паперів: тут і перші Книги відгуків з автографами відомих вчених, митців, письменників, книги обліку робочого часу та обліку екскурсій, чернетки якихось документів, фотографії та ін.. Інколи трапляються і зовсім раритетні речі, як от, наприклад, оригінал листа Вікентія Хвойки до Федора Вовка. Яким чином і звідки він попав до нас, вочевидь, залишиться таємницею.

У листі-відповіді йдеться про розкопки Кирилівської стоянки, яку В. Хвойка досліджував у 1894—1900 рр. Ф. Вовк тоді мешкав у Парижі. У 1900 р. там проходила Всесвітня виставка, до якої приурочили міжнародний конгрес доісторичної археології та археологічної антропології. Ф. Вовк організував етнографічну та археологічну виставки. Саме на археологічній виставці були представлені фотографії знахідок із розкопок Кирилівської стоянки.

Місяцями почерк В. Хвойки прочитати досить складно, є невеликі пропуски.

ГЛУБОКОУВАЖАЕМЫЙ ФЕДОР КОНДРАТЬЕВИЧ!

Получивъ Ваше посланное письмо отъ 29 с. м. за которое приношу Вам мою искреннюю благодарность, ... согласно Вашему желанію препроводить три снимка отъ найденного бивня слона съ находящимися на немъ рисунками, отдельные снимки съ цельного бивня того же животного съ выдолбленнымъ на немъ во всю его длину желобком и снимки одиночных частей необыкновенно толстых стволовъ дерева (1/8 часть), выкопанныхъ съ вышеупомянутыми бивнями.

Означенные предметы выкопаны въ известной Вамъ палеолитической стоянке, занимавшей когда то громадную площадь расположенной отчасти на зеленыхъ песках а отчасти под ними смыты на наглинках. т. е. на третичныхъ отложенияхъ с небольшим уклоном отъ юго-запада къ северо-востоку и въ настоящее время ... покрытой мощным слоем делювиальныхъ обложений, состоящихъ въ нижней ихъ части из красно бурого слоя грубозернистыхъ песков, смешанных местами с ... прослойками или же отдельно лежащими валунами, дальше изъ слоистыхъ песков, суглинка, и наконецъ желтой глины (лесса).

Толщина этих слоев от 20 1/2 — 22 метровъ. До настоящего времени съемкой земли, обнаружено вышеупомянутой площади в длину горы 52 саж. при ширине 32 саж. Культурный слой находящийся ниже поименованныхъ делювиальн. наносовъ расположен въ мелкозернистыхъ серозеленоватого цвета пескахъ какъ показано на плане и на самом разрезе горы, при его различной толщине. Громадныхъ размеров сплошное кострище, состоящее исключительно из пережженныхъ костей слоновъ а может быть и других животныхъ, местами доходило до 40—50 см толщиной.

Значительное количество пережженных (?) или же где иначе поврежденных или же цельных, костей того же животного были находимые по одиночке или же по несколько ... в реальныхъ местахъ на той же площади. Между ними были тоже извлечены верхняя часть прекрасно сохранившегося черепа вместе с зубами носорога, одной довольно значительныхъ размеровъ кости из ноги неопределенного животного и три кости весьма похожіе на человеческие.

173

въ точности занимаемое имъ пространство и сама толщина слоя содержащихъ въ немъ вышеозначенныхъ челюстей и другихъ костей.

Далі текст написано чеською мовою, в якому лише слово «площадка» написано російською.

174

[illegible]

chtěje vyjet. jítě na porokopy, namoch se k anoni porokopu.
nech vše jítě nacházím se pod vlivem anich slo.

Succinea Kas. adriatica

$\frac{31}{viii. 00 n;}$

L. Chvojka

Mohu Vás ubezpečiti, že učiněno mnoh, ne méně
120 výzkumů tykajících se pousof, nevyžadová, se všechny
možný my poznávaný, zkoumáním p. s. d. se podstatně
ještě vyžaduje, část jich viděl p. s. d. Heger, Tanka, Pěš,
Folman, Aničin, Druží, navrhují již na prof. Antonavice,
Kobrinetského a p.
Dříve než byti hotov a namože práci úplně, nadšeně
jse mohu o této záležitosti v veřejnost má výsady?

ЛИСТИ Л.М. СЛАВІНА ДО М.Я. РУДИНСЬКОГО

Лазар Мойсеевич СЛАВІН
(1906—1971)

Славін Лазар Мойсеевич (1906—1971). У 1938—1971 рр. працював у ІА АН УРСР, 1939—1945 рр. — директор ІА НАНУ, 1938 і 1946—1950 рр. — заступник директора цього ін-ту. У 1939—1946 рр. — учений секретар Відділення суспільних наук АН УРСР. У 1944—1970 рр. керував кафедрою археології КНУ. Фахівець у галузі античної археології.

Рудинський Михайло Якович (1887—1958). З 1924 р. обраний дійсним членом ВУАК, працював провідним науковим співробітником

Кабінету антропології. У 1934 р. був заарештований, працював на лісопавалі (Котлас), у 1939—1944 рр. працював у Вологодському краєзнавчому музеї. У 1944—1958 рр. — старший науковий співробітник, вчений секретар, завідувач відділом археології первісного суспільства. Фахівець у галузі первісної археології.

МОСКВА, 15.XI.43

Глубокоуважаемый Михаил Яковлевич!

Это письмо пишет Вам Славин, член-корреспондент Украинской Академии Наук, директор И-та Археологии. В настоящее время наша Академия находится в Москве и готовится к эвакуации на Украину. В связи с этим, мы готовимся к значительному расширению нашей работы, некоторой перестройке ее и т. д. Еще до войны мне очень хотелось связаться с Вами, установить с Вами деловой контакт. Мне на днях рассказали о Вашей переписке с МОИИМК'ом и Т.С. Пассек. У нее же я достал Ваш адрес. Я очень хотел бы, чтобы наше желание о Вашем возвращении на работу в УАН могло сейчас осуществиться. Не откажите сообщить Ваши соображения по этому поводу, Ваши пожелания. М. б. не теряя времени и пока мы будем переписываться и оформлять переезд Ваш (если Вы согласитесь с нашим предложением), можно было оформить договорную работу. Мне трудно назвать сейчас тему этой работы, Мне казалось бы целесообразным выбрать такую тему, которая подвела бы итоги Вашей предшествующей работе по археологии Украины, или ставила бы своей целью публикацию той части Ваших работ, которая еще не опубликована.

Очень прошу Вас не отказать прислать нам: 1) подробное жизнеописание, 2) запол-

ненную анкету (список ваших работ я взял у Т.С. Пассек), копии (не заверенные) документов основных (об образовании, звании и т. д.). Я решаюсь просить Вас об этих документах для того, чтобы уже сейчас, не теряя времени, просить оформить Вас хотя бы несплатно, поскольку, мне кажется, можно не сомневаться в Вашем принципиальном согласии возобновить контакт (другой вопрос — в какой форме) с АН.

Жду Вашего ответа
Уважающий Вас Л. СЛАВИН

МОСКВА, 21.II.44

Глубокоуважаемый Михаил Яковлевич!

Вернувшись недавно из Киева, я получил в Академии Ваше письмо с документами, а на днях пришло и второе Ваше письмо. В тот же день я телеграфировал Вам, а теперь отвечаю подробно на все Ваши вопросы и замечания.

Прежде всего, благодарю Вас за готовность помочь в нашей работе и согласие на возвращение в Киев. Наше молчание до войны вызывалось не злой волей тех или иных руководителей академического центра (в том числе — и моей), а причинами, лежавшими вне нас. В свою защиту могу сказать, что призванный к руководству И-том, я вернул на работу всех бывших деятелей ВУАК'а — Куринного, Козловскую, Безвенглинского, Кордош, Шугаевского, находившихся тогда в Киеве (1938 г.). Писем от Вас я не получал в Киеве ни разу.

Несколько слов о Ваших предложениях относительно работы. Одной их основных работ нашего Института на ближайшее время явится «Археологическая карта Украины». Составле-

ние ее мыслится следующим образом. Этап I: составление «материалов для составления археологической карты Украины» (по областям или группам областей) с эпизодическими проверками на месте тех или иных вопросов, возникающих по ходу работ. Этим будет исчерпано все, что мы знаем о памятниках Украины по публикациям, музейным собраниям, архивным материалам и др. данным. Этап II (начинается после войны): сплошное археологическое обследование Украины (разведочного и рекогносцировочного порядка). Этап III: суммирование всего этого в многотомной археологической карте Украины. Каждый из участников этой работы ведет определенную территорию (область или группу областей) на всех 3-х этапах: составляет «материалы для карты» (материалы будем печатать начиная с конца текущего года,) ведет археологическое обследование той же территории, синтезирует все это в последующем томе «Карты». Согласитесь, что Ваши предложения идут по линии этого плана (в значительной степени). Относительно района надо будет договориться: будет ли это Харьковско-Сумской район или Поднестровье, а может быть и то и другое вместе.

Подведение итогов предшествующей работы остается одной из актуальных задач. Предлагаемые Вами «Розшуки і спостереження» вполне совпадают с этой нашей линией работы.

Формы педагогической работы — практические занятия с аспирантами, практикантами и др. группами готовящихся кадров — также вполне приемлемы.

Вопросы оформления и условия работы. В настоящее время мы (археологи) работаем в составе Института Истории и Археологии (су-

Глубокоуважаемый Михаил
Яковлевич!

Это письмо пишу Вам Славин, член-корреспондент
Украинской Академии Наук, директор И-та Археологии. В
нашем деле брали наша Академия находится в Москве и
заведется к эвакуации на Украину. В связи с этим,
мы зовем к материальному расширению нашей работы,
некоторой перестройке ее и т.д. Еще во время мы очень
хотели связаться с Вами, установить с Вами деловые
контакты. Мне как всегда рассказывали о Вашей переписке
с Мошницким и т.с. Рассел. Узнайте в достоян Ваш адрес.
Я очень хотел бы, чтобы наше знакомство с Вами заверши-
лось на работе в АН и было самым действительным. Не
откажитесь сообщить Ваши соображения по этому поводу,
Ваши пожелания. М.Я. не разговаривает и пока мы
будем переписываться и говорить перед Вами (если Вы
согласитесь с нашим предложением), хотелось бы содер-
жить договорную работу. Мне трудно сказать сейчас
такому делу. Мне кажется Вы целесообразным выде-
лать такую, которая бы была бы итогом Вашей предыдущей
работы по археологии Украины, или ставили бы перед
собой публикацию зон газет Ваши работы, которая
еще не опубликована.

Всегда желаю Вам успехов и отхвалю прислать нам

ществует отдел археологии). Реэвакуация Ака-
демии из Москвы в Киев кажется в ближ. вре-
мя и должна быть закончена до конца апреля.
После реэвакуации должно состояться прави-
тельное постановление о реорганизации
Академии, в частности, о восстановлении ряда
довоенных институтов, в том числе И-та Архе-
ологии. К тому времени должны быть утверж-
дены штаты и бюджет, а значит, можно будет
начать делать представления о зачислении на

работу и приглашении в АН новых работников.
Когда я писал о договоре, я и имел в виду де-
нежную компенсацию работы на время до за-
числения.

Ставка старшего научного сотрудника равна
1500 р. При наличии степени (кандидатской
или докторской) или ученого звания (доцента
или профессора), утвержденных ВКВШ по-
сле 1935 года. При отсутствии этих данных —
700 р. Если у Вас степени или звания еще нет,

1) подготовке письменного, 2) записки к акту (они
 сох. Ваших работ и вы у м. с. Массе), копии (не заверенные)
 документов оснований (собрания, Иванни и др.). Я реша-
 юсь принять Вас от этих документов для того, чтобы
 уже сейчас, не теряя времени, принять решение Вас ко-
 рым кешатом, похвалу, или кешер, чтобы не сомневаться
 в Вашей принципиальной готовности работать со мной
 (принцип вопроса - в какой форме) с АН.

Вашего ответа

Напишут Вас Славич

Москва, 66.
 Спартаковская 2
 Академич. коч. Усер
 Печ. корректура
 А. Н. Славичу

15.11.43

Вологда. Чл. Малковской 10 и 7. Малковской. Вызов от Крас. армии

нужно будет нам с Вами обсудить этот вопрос в направлении оформления диссертационной работы на основе уже имеющихся у Вас исследований по какому-нибудь одному вопросу или одной проблеме. С питанием дело обстоит аналогично. Степень дает беспорное право на литер «Б». Организацию защиты диссертации я мог бы взять на себя и организовать ее можно было бы (за короткое (после Вашего возвращения в Киев) время. Одновременно мы

сможем начать хлопоты перед ВКВШ об освобождении Вас от кандидатских экзаменов (по совокупности заслуг). Разумеется, мы будем хлопотать перед Академией, чтобы на первое время, до защиты, были бы сделаны известные исключения в отношении зарплат и питания (временного характера). Помощь при переезде в Киев будет оказана, жилплощадь будет предоставлена (сколько minimum площади Вам требуется? Какой состав Вашей семьи?). Вызов

в Киев будет прислан, как только начнется в Киеве оформление новых работников. Мебель придется перевезти из Вологды, в Киеве с мебелью положение катастрофическое — немцы основательно ограбили город.

Несколько слов о моих киевских впечатлениях. Город, в основном, цел. Разрушена лишь центральная часть Киева — Крещатик и все прилегающие к нему — вплоть до консерватории — с одной стороны, вплоть до Липок — с другой. Разрушены также отдельные дома или части кварталов во всех районах города. Считают, что разрушено 25 % фонда. Город очень сильно ограблен немцами. И-т Археологии вывез целиком, музейные богатства вывезены и т. д. Все это делалось не без помощи некоторых наших бывших работников. Пять наших общих знакомых, упомянутых на 1-ой стр. письма уехали с немцами в «западном» направлении, при чем, первый в этом списке так вел себя при немцах, что возможность возвращения его в советскую среду исключена.

В ожидании Вашего письма (на московский адрес — около месяца буду здесь), желаю Вам здоровья и успешной работы.

Уваж. Вас Л. СЛАВИН

КИЕВ, 27.V.44

Глубокоуважаемый Михаил Яковлевич!

Наконец то, после почти трехмесячных скитаний из Москвы в Киев и обратно, из Москвы на юг Украины и обратно, я переехал окончательно в Киев и осел здесь. Это дает возможность приступить к нормальной работе.

Ваши письма получил. Сегодня я отправил в Вологодские Облисполком и Облторготдел отношения по поводу Вашего снабжения. Текст я изменил незначительно, а «подписи» решил использовать более авторитетные. Копию отношения прилагаю к настоящему письму. Сегодня же отправил Вам по этому поводу срочную телеграмму. Письма с отношениями ушли заказными.

Нашей переписке, действительно, не везло. В конце марта или первых числах апреля, отправлена была мною телеграмма из Киева о том, что днями Вам будет прислан вызов на переезд в Киев. В конце первой декады апреля такой вызов был отправлен телеграфом, за подписью вице-президента акад. Чернышева. Через 5 дней после этого я телеграфировал Вам следующее: подтвердите телеграфно Москва Спартаковская два получение телеграфного вызова Киев вице-президента Украинской Академии Наук Чернышева когда сможете выехать что мешает». Как то я послал также телеграмму с запросом о паспортных данных. Таким образом, очевидно, всех этих телеграмм Вы не получили. Любопытно было бы расследовать это дело. Для этого необходимо было бы разыскать в авансовых отчетах академической

экспедиции почтовые квитанции на все эти телеграммы. А экспедиция еще не «воссоединилась»: часть в Москве, часть здесь. ... Это оказалось бы делом не более легким...

Создавшаяся в настоящее время для меня нормальная обстановка позволит пользоваться почтой, а не телеграфом, что, очевидно, даст более уверенную связь.

Из всего сказанного выше, Вы могли уже уловить и течение Вашего дела. Излагаю его кратко. Вопрос о приглашении Вас на работу в АН решен положительно. После этого Вам был послан телеграфный вызов (Вами не полученный). Повторить его в настоящий момент нет смысла по той причине, что изменилась обстановка с разрешениями на въезд в Киев: за это время на места (в СССР) разосланы были распоряжения соотв. властей о том, чтобы пропуск в Киев давались лишь по письменным разрешениям киевского горсовета. Как только мы узнали об этом, я тотчас включил Вас с семьей в соотв. список на получение разрешения. Письмо с паспортными данными о Вашей семье позволило мне уточнить соотв. место в списке. Как только разрешение будет получено, оно уйдет к Вам «ценным письмом». Разумеется, одновременно я пошлю и телеграмму. Вас, конечно, интересует вопрос: когда можно ожидать разрешения? К сожалению, эти дела проходят медленно. Я думаю, что не раньше 10—15 июня. Конечно, м. б. до Вологды распоряжение соотв. властей и не дошло? Тогда там выдали бы пропуск и без разрешения, а просто по вызову. В таком случае, стоило бы повторить вызов. В понедельник я буду принят акад. Чернышевым и посоветуюсь с ним по этому поводу.

Академия еще не полностью переехала в Киев. 5.VI должна выехать последняя группа работников с семьями, в том числе — большая часть членов нашего Президиума и других руководящих организаций Академии. Вероятно, 10.VI они уже будут здесь. Тогда легче будет проводить текущие организационные вопросы.

Киев весь в зелени, каштаны цветут и прикрывают руины, пустоты etc.; город ожил, много людей вернулось в город, как из числа тех, которые жили здесь при немцах, но были выселены ими из города, так и за счет эшелонов эвакуированных. Рынки полны, много вещей (не очень дешевых) и продуктов (на много дешевле, чем в Москве).

Одновременно с разрешением я постараюсь послать вам обращение к жел. дор. властям, чтобы они приняли к перевозке весь Ваш груз. Если бы это удалось, Вам было бы легче, чем там продавать вещи, а здесь их снова приобретать. Впрочем, мне неизвестны Вологодские цены.

Будьте здоровы!

Уважающий вас Л. СЛАВИН

КИЕВ, 12.VII.44

Многоуважаемый Михаил Яковлевич,

7 июля опубликовано постановление о новой структуре Академии, по которому восстановлен Институт Археологии. Сейчас делят между и-тами штаты и бюджет, очевидно, через 7—10 дней оформят и эту сторону жизни восстановленных и-тов.

Пропуска будут выдаваться Академии, очевидно, во второй половине июля. Это дело оказалось чрезвычайно медленно продвигающимся и трудным. Часть работников АН, сумевших приехать сюда без пропусков, еще не получила их и сидит без прописки.

Наиболее трудным является жилищное дело в Киеве. 40 % жил. фонда уничтожено фашистами. Академии предоставлено несколько домов для заселения. По мере выселения оттуда посторонних жильцов, Академия вселяет своих работников. В списках на площадь Вы числитесь. Две комнаты, конечно, дадут. На первое время, пока все это не устроится, мы поместим Вас в одной из комнат И-та.

Зарплата вам будет установлена в 1500 р. в месяц. Снабжение и питание по существующим нормам.

Ваше заявление о переводе я получил. Как только оформят бюджет и банковский счет нового Института Археологии, я смогу его удовлетворить.

На днях сообщу Вам о дальнейшем движении наших дел, а значит и дела с Вашим визовом.

Уважающий Вас Л. СЛАВИН

КОМЕНТАРІ

Чернишов Борис Ісидорович (1888—1950), у 1939—1946 рр. був віце-президентом АН УРСР.

Безвенгліньський Борис Петрович (1893—?) — геолог, археолог. Був першим директором Уманського. Окружного музею. музею, брав участь та керував археологічними розкопками пам'яток білогрудівської та трипільської культури, античного міста Ольвія.

Шугаєвський Валентин Андрійович (1884—1966) — історик, нумізмат, археолог, музейний діяч. У 1939—1941 рр. працював в Інституті археології.

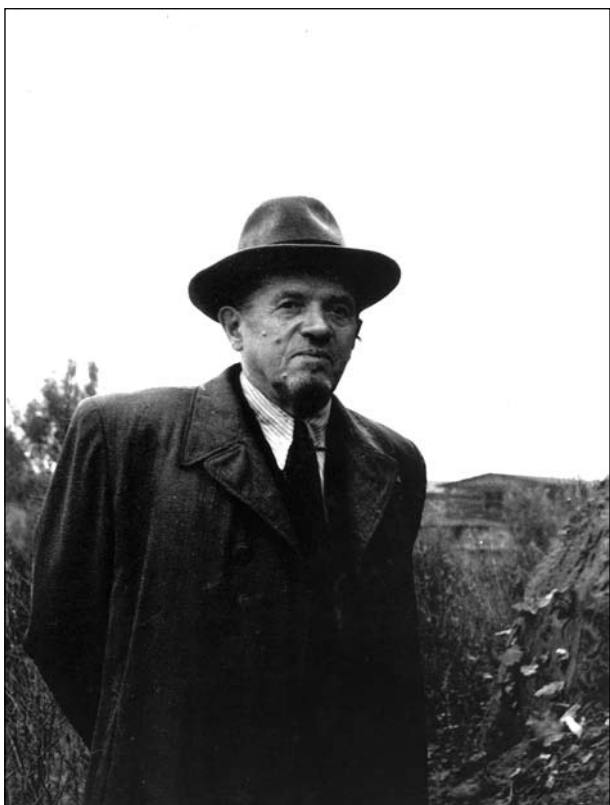
Курінний Петро Петрович (1894—1972) — історик, археолог, етнограф. музеєзнавець організатор пам'ятко охоронної справи. У 1938—1941 рр. — старший науковий співробітник інституту археології.

Козловська Валерія Євгенівна (1889—1956) — археолог, музеєзнавець. Дійсний член УВАН, археологічної секції НТШ, ініціативної групи із заснування Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, член Комісії з вивчення історії Києва при Інституті археології АН УРСР.

Кордиш-Головко Неоніла Леонтіївна (1902—1996). У 1939—1941 рр. працювала старшим науковим співробітником Інституту археології.

Упорядн. Л.В. КУЛАКОВСЬКА

ЛИСТИ П.П. ЄФИМЕНКА ДО І.Г. ШОВКОПЛЯСА

Петро Петрович Єфименко, 1950-і рр. Дольні Вестоніці (Чехословаччина)

Кілька років тому Галина Іванівна Шовкопляс, дочка І.Г. Шовкопляса передала в Археологічний музей ІА листи П.П. Єфименка до І.Г. Шовкопляса.

Петро Петрович Єфименко (1884—1969) академік АН УРСР, фахівець з первісної археології, зокрема, палеоліту. У 1945—1954 рр.

обіймав посаду директора Інституту археології АН УРСР.

Іван Гаврилович Шовкопляс (1921—1997) д. і. н., професор, фахівець у галузі палеоліту, у 1949—1950 рр. — учений секретар, а в 1950—1960 рр. — заступник директора ІА АН УРСР.

Листування охоплює період 1950—1954 рр. Петро Петрович у цей час часто буває у Ленінграді та Москві з інститутських справ та за станом здоров'я. В листах обговорюються питання розвитку археологічної науки в Україні, формування наукового колективу, польових досліджень та наукових видань. У листах часто зустрічаються згадки про «Ітоги» або «Очерки». Йдеться про підготовку видання «Нариси стародавньої історії Української РСР», яка вийшла вже у 1957 р. під редакцією директора ІА С.М. Бібікова.

Ці листи — ще одна сторінка в історії Інституту та археологічної науки в Україні, в них згадуються імена багатьох дослідників, короткі відомості про яких наведено в коментарях.

Детальнішу інформацію про фахівців, згаданих у листуванні, можна отримати у виданнях [Мезенцева, 1997; Інститут ..., 2015].

1950

16 апреля 1950 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Из ряда вопросов, которые мне удалось разрешить в Москве, срочность имеет дело Даниленко. Я договорился с Т.С. Пассек, что 1) диссертация В. Н. будет поставлена не на перезащиту, а лишь на утверждение, 2) что это будет сделано возможно скорее по получении

соответствующих материалов. Предложите В. Н. поторопиться с отсылкой диссертации и сопроводительного объяснения к ней.

Имею к Вам поручение. Я пришел к мысли о необходимости рассылки на места — в пределах всего СССР — краткого проспекта изданий нашего Института, вышедших и выходящих. В кратких словах указывается характер и общие цели наших основных изданий, их содержание и пр. Такой проспект на 2—4 стр. должен быть направлен во все Университеты, Академии, Педвузы, институты, областные библиотеки и т. д. Для этого потребуется тираж, вероятно, до 1000 экз. Поскольку наше издание выходит на украинском языке, это единственный путь добиться его широкого распространения. Проспекты эти, через ВКАП (?), можно послать и за границу.

Договоритесь в издательстве, набросайте текст и вышлите мне.

Что делается у нас в Институте?

Прошу Вас сообщать мне об этом более или менее регулярно.

Пользуюсь случаем переслать настоящее письмо с тов. Баранович. Я ею вполне доволен. Она успела сделать очень много в сущности за самое короткое время.

Ваш П. ЕФИМЕНКО

Р.С. Борис Лобановский вышлет вам свою автобиографию. Первую он составил совершенно наспех и это послужило причиной отвода со

стороны Консевича. Болезнь, о которой пишет Лобановский, это общая для всех ленинградцев дистрофия во время блокады. Причина явно для отвода недостаточная. Постарайтесь заменить первую второй автобиографией.

1951

20 октября 1951 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Вот уже неделя, как выехал из Киева. Нельзя сказать, чтобы Кисловодск встретил особенно гостеприимно — здесь достаточно холодно и сыро. Расчитываю все же основательно отдохнуть, так как чувствую, что переработал.

Что делается в Киеве, как Фабрициус?

С отзывом о работе П.И. Борисковского, который я должен был ему послать перед отъездом, получилось какое-то недоразумение. Он телеграфирует, что его не получил.

Я передал свое письмо и отзыв Лиле с просьбой это и другое положить в конверт большого формата, чтобы не мять отзыв, поскольку последний имеет официальный характер. Паве Иосифович же получил одно письмо, без отзыва. Справьтесь у Лили. Если она его почему то не послала, в моем столе, в правом верхнем ящике, лежит копия отзыва.

Во всяком случае сообщите Павлу Иосифовичу о положении дел. Он очень беспокоится. Как

Дольні Вестоніці. 1950-і рр. У центрі — П.П. Єфименко, праворуч — Богуслав Кліма

Зліва направо — І.Г. Шовкопляс, А.М. Гохман, В.Й. Довженко, Г.Т. Ковпаненко. 07.11.1950

наши экспедиции? Выехал ли Алексей Иванович (Тереножкін — Л. К.)?

Пишите обо всем. Привет.

Ваш П. ЕФИМЕНКО

P.S. С 1 ноября у нас будет работать по договору Борис Лобановский. Я уже дал инструкции Жене Максимову. Борис будет ему помогать по обработке Кратк. Сообщ.

Напомните, чтобы мне выслали зарплату на руководство администрации в Кисловодск.

25 октября 1951 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Не могу понять Вашего молчания. Я в своем письме просил Вас сообщить, сто делается у нас в Институте, в частности как обстоит дело с Фабрициус. Просил перевести мне деньги за руководство аспирантами. Меня интересует удовлетворили ли Вы ходатайство Мизина о дополнительном ассигновании 20 тыс. От Вас же за это время я получил только телеграмму относительно аварийного состояния машины и невозможности выслать грузовик за материалами Титенко (Ковпаненко — Л. К.).

Отсутствие каких-либо сообщений от Вас меня не может не тревожить.

Я пробуду здесь до 9-го ноября, затем проеду на короткое время в Москву. Не откажите немедленно сообщить мне обо всем, что меня может интересовать. По возможности обстоятельно.

Кроме того, прошу Вас перевести мне 1000 руб. (командировочных) — я выехал не

успев ничего получить. Если это письмо дойдет до Вас с запозданием, лучше деньги переведите телеграфом. Конечно уведомите о переводе.

Уехал ли Арк. Марк. (Гохман — Л. К.) и когда собирается вернуться?

П. ЕФИМЕНКО

P.S. Выслан ли мой отзыв в Ленинград, П.И. Борисовскому?

29 октября 1951 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Отвечаю на Ваши вопросы.

1) Оглавление тома следует сохранить в том виде, как есть, за исключением последнего раздела (маршрутные экспедиции). Как вы и предлагаете, соответствующий материал следует разнести по другим рубрикам. Согласен также на новое название предпоследнего раздела. Что касается остальных разделов, то при Вашем варианте получится крайняя перегруженность, нет стройности построения тома. А это момент весьма существенный. И нет никакой беды в том, что, напр., Чернигов следует за Киевом.

2) В первую очередь пустите Кратк. Сообщ. № 1—2.

3) В отношении статьи М.Я. Рудинского считаю, что вы правы. Распорядитесь, чтобы по моему приезду были подготовлены (к 15 ноября) первые краткие данные о результатах работ на Новостройках. Общий объем не должен быть больше 1/2 печ. л.

4) В отношении Буракова, Бреде и др. я Вам телеграфировал. Материал необходимо об-

рабатывать в Киеве. Относительно оплаты я договорился с Гохманом. Трудности здесь не только в квартирном вопросе. Во всяком случае поставьте в известность Буракова и Бреде, что я прошу их быть в Киеве к моему приезду. Продлите им командировки. У меня имеется предположение, как их устроить на зиму в смысле помещения.

Несколько иначе стоит вопрос с Антоновой. Она хочет устраиваться на постоянную работу в Херсоне. Пускай уже решают сами.

Мизину можно разрешить взять его материал для первичной обработки в Днепропетровск.

5) Командировочные мне вышлите не 1000, а, скажем 600 руб. Думаю, что обойдусь.

6) С Фабрициус нужно, конечно, выждать.

Жду дальнейших сообщений.

Ваш П. ЕФИМЕНКО

2 ноября 1951 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Вы, очевидно, уже получили мое письмо, содержащее ответы на ряд поставленных вами вопросов.

В последнем (третьем) письме Вы пишете относительно переаттестации сотрудников. Входят ли сюда работники библиотеки? Нам нужно подумать относительно привлечения для этой работы новых людей. Хорошо было бы сменить также Брызкуна.

Что же касается собственно научных сотрудников, то торопиться с этим делом я бы не стал. Нам нужно подбирать подходящую смену.

Да, кстати, чтобы не забыть. Я согласовал с Гохманом вопрос о Лобановском. Он приступит к работе у нас (сверхштатным) с 1-го ноября. Посадите его за обработку Кратк.Сообщ. в качестве помощника Жене Пусть Женя требует от него реальной работы. Зудца же нужно перевести на обработку коллекционных материалов, может быть он проявит здесь больше интереса.

Относительно Перв.Общ. я еще сам не решил окончательно. Думаю, однако, что при темпах нашего издательства не приходится мечтать о выходе книги в этом году.

Вот как будто бы и все.

Желаю вам всего доброго.

Ваш П. ЕФИМЕНКО

Сегодня выезжаю в Москву 20/XI.

P.S. Да, забыл. Osteологические материалы Плисецкому отправляйте.

4 ноября 1951 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

В дополнение к тому, что недавно писал Вам, сообщаю, что деньги, 900 руб., получил.

Вот что очень важно. Необходимо сразу приступить к составлению Альбома по нашим экспедициям на южноукраинском строительстве. Дело это весьма срочное. Его нужно готовить в нескольких экземплярах. Альбом должен быть достаточно нарядным. Используйте, в частности, материалы Л.М. Славина.

Я направил С.С. Баранович в Умань для некоторых дополнительных наблюдений. Вышлите ей командировку с 29 октября.

Всего доброго Ваш П. ЕФИМЕНКО

Київ, бульвар Шевченка, 14. Перший зліва — П.П. Єфименко, третій — Д.Я. Телегін, І.Г. Шовкопляс, А.І. Фурманська, Н.П. Амбургер, В.А. Іллінська, О.І. Тереножкін, В.Й. Довженко, Д.І. Бліфельд

	3 856 Ленинград Почтамт	ЗАКАЗНОЕ
Київ бульвар Шевченка 14 Інститут археології Шовкоплясу Івану Гавриловичу		
Адрес отправителя: Єфименко П.П. Ленинград, Невский пр. 60 кв. 3		

7 ноября 1951 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Поздравляю Вас с Вашим праздником.

Из моих писем вы знаете, что я думаю по всем поставленным Вами вопросам.

Вы пишете относительно рецензирования наших изданий. Я думаю, это дело хорошее. Естественно, что мы издаем наши труды не для самих себя. Всякую справедливую критику следует приветствовать — она помогает идти вперед.

К тому же никто не запрещает нам (наоборот) высказывать свое мнение об изданиях ИИМК. В них есть серьезные недостатки.

От Буракова я имею письма и представляю себе его планы и предположения. Все это придется решать уже в Киеве. Во всяком случае я сомневаюсь, чтобы этот материал можно было обработать научно в Херсоне.

В последнее время я писал Вам относительно альбома. Посоветуйтесь со Славиним, Рудинским, Добровольским, Тереножкиным и другими и составьте план такого альбома и текста к нему.

Желаю вам всего доброго.

Привет товарищам.

П. ЕФИМЕНКО

P.S. Весьма важно, чтобы в первом номере Крат. сооб. был помещен свежий материал по Новостройкам. Нужны и обобщающие статьи по разным темам и обзоры, дающие представление об объеме и характере наших работ и статьи типа публикаций. Но все это достаточно сжато.

В Москве только что прошло интересное совещание по вопросам этногенеза. Запросите, как можно получить стенограмму.

1952

17-X-52 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Пишу Вам из больницы. Приходится писать лежа, что не очень удобно. Сколько меня здесь продержат пока сказать трудно. Думаю, что дней через 10—15 меня могут отпустить домой, но только на какой-то срок. Затем, очевидно, придется вернуться сюда опять, может быть на целый месяц для второй операции. К сожалению многое здесь все еще остается неясным.

Моя командировка кончилась. Завтра вышлю ходатайство о продлении командировки на месяц, так как надеюсь, что смогу все же поработать дома над своей книгой. Когда выяснится, сколько мне еще придется пробыть здесь, я буду просить свой неиспользованный отпуск.

Уехал ли Аркадий Маркович (Гохман — Л. К.)? Он мне так и не ответил на письмо, в котором я послала ему две доверенности на получение денег — зарплаты за первую половину октября и гонорара за редактирование книг Каргера и Гончарова (мне передали, что гонорар этот выписан издательством). Мою зарплату он должен был передать Наталье Николаевне или моей племяннице Маше.

Ничего мне Аркадий Маркович не написал и относительно 1000 руб., оставшихся за неиспользованный отпуск.

Теперь относительно институтских дел. Очевидно Выезжева, как не имеющего ученой степени, в ученые секретари провести нам не

удастся. Поэтому я не буду возражать против назначения на эту должность Д.Я. Телегина. Это удобно уже и потому, что ее раньше занимала Рыбалова.

Я буду просить Вас согласовать этот вопрос с Консевичем.

Что слышно о Куфтине?

Я знаю, что он, по моему совету, был у И.Т. Швеца и у А.В. Палладина. Но сейчас все дело в жилплощади, без этого Куфтин переехать не может. Прошу Вас связаться по этому

вопросу с отделом науки Ц. К.; что там скажут относительно перспектив на возможности переезда Куфтина в ближайшее время.

Я уехал не успев познакомиться ближе с состоянием работы Софьи Станиславовны Березанской над ее диссертацией. Это меня очень беспокоит. У нее остается уже не так много времени. К тому же уехал и А.И. Тереножкин. Посоветоваться ей там не с кем. Попросите ее написать мне о положении дела с ее диссертацией.

Дорогой
Иван Забрюлов!

Из ряда вопросов, которые мне удалось разрешить в Москве, сплотившись с Данилиным. Я договорился с М.С. Кассом, что 1) диссертацию В.Н. Лурье поставлю не на пересмотр, а лишь на утверждение, 2) что это может сделать возможно скорее по полученным соответствующим материалам. Предложите В.Н. порекомендовать с отзывом диссертацию и сопроводительного объяснения к ней.

Имеется Ваш поручение. Я принял к исполнению необходимость рассмотреть на кафедре в пределах всего СССР, кратко проекта издания нашего института, выходящих и выходящих. В крайних случаях указывающих характер и описания наших основных изданий, их содержание, и пр. Такой проект на 2-4 стр. должен быть направлен во все университеты, Академии, ^{небольшой} (книжки), отраслевые библиотеки и т.д. Для этого потребуются тиражи, вероятно, до 1000 экз. Поскольку наше

издание выйдут на украинском языке, это единственной путь для его широко распространения. Просьба эти, чтобы ВАС, можно попросить и заграничные.

Договорился в индивидуальности, напросах уже и вышше мне. Что делается у нас в институте?

Прошу Вас сообщить мне об этом более или менее регулярно.

После этого алмазы переслали напечатанные письмо с Ю. Барановым. Я его вполне доволен, она сама сделала очень много в условиях за самое короткое время.

Ваша Н. Зубина

P.S. Борис Лобинский высылает вам свою автобиографию. первую он составил совершенно наскоро и это получилось очень отрывочным со стороны Консевича. Больше, в которой пишет Лобинский, это отрывок для всех неинтересных деталей в жизни Лобина. Прислать авто для отвода недостатков. Контрафакт замечать первую вторую автобиографию

С Телегиным в этом смысле, очевидно, все достаточно благополучно. С текстом его я хорошо знаком.

Борису Лобановскому я поручил составление указателей для Первобытного общества. Передайте ему, что пускай сам решает, стоит ли из предметного указателя выделять особый указатель-географический.

В конце концов можно ограничиться лишь двумя — авторским и предметным, выделив лишь в последнем особым шрифтом названия палеолитических местонахождений.

Как Ваше здоровье и Вашей семьи?

Желаю вам всего доброго

Ваш П. ЕФИМЕНКО

19-X-52 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

На днях послал Вам письмо. Буду ждать на него ответа. Сейчас пересылаю заявление в Президиум с просьбой продолжить мне командировку.

Чувствую себя значительно лучше — уже смогу свободно передвигаться. Вероятно мне скоро разрешат прогулки в саду, а затем и отпустят на время домой.

Пишите, что делается в Институте. Когда будет проводится переаттестация? Как обстоит дело с Телегиным и его зачислением в ученые секретари? Как движется диссертация С.С. Березанской? Ей нужно помочь с оформлением иллюстраций.

Привет всем нашим.

Дружески жму руку.

Ваш П. ЕФИМЕНКО

P.S. Чтобы не было задержки с оформлением командировки лучше передать заявление Президенту, объяснив Серафиме Ивановне, что это вызвано моим нездоровьем.

[30.10.52]

Дорогой Иван Гаврилович!

Сегодня 30 октября. Дня через 3—4 я рассчитываю быть дома. Но мои злоключения, очевидно, не кончатся раньше второй половины декабря. Ближайшие две недели я смогу работать, но буду связан необходимостью являться каждый день на назначенные мне процедуры. Затем предстоит трудная операция, после которой придется долго лежать в кровати.

Совершенно естественно, что я прошу продолжения командировки не для того, чтобы получать командировочные. Мне просто надо оформить свое пребывание здесь. Ни на какие суточные я претендовать не буду.

Таким образом, мне нужно еще официально оформить два месяца — ноябрь и декабрь. Прилагаю к настоящему письму два заявления — на командировку и на отпуск. Посоветуйте, как лучше сделать.

Конечно, можно было бы на месяц перейти просто на бюллетень. Но Аркадий Маркович делать этого не советует. Почему, собственно, я не совсем понимаю. Он это говорил Софье Николаевне, а мне ничего не написал.

В своих заявлениях я сроков не проставляю, чтобы Вам было легче действовать в зависимости и от этого ответа на мое предыдущее заявление.

Буду ждать дальнейшей информации о том, что делается у нас в Институте.

То, что вы пишете о превращении Итогов в древнюю историю Украины на мой взгляд просто несерьезно. Советую вам не выдавать никаких векселей, которые Институт оплатить, конечно, не сможет.

Желаю вам всего доброго

Ваш П. ЕФИМЕНКО

14-XI-52 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Только что получил Ваше письмо с пометкой от 6/XI. Правда оно было, судя по штемпелю, отправлено только 11-го.

Вы не отвечаете на целый ряд мной поставленных вопросов. Отсюда приходится думать, что мои письма еще недошли.

Меня интересует, как обстоят дела с квартирой для Куфтина.

Я дважды писал Вам относительно необходимости сделать примечание к статье Артамонова.

В последнем письме я рекомендовал Вам начать личную перетряску состава Института в тех рамках, о которых мы с Вами договорились.

О том, сколько мне придется пробыть в Ленинграде, сейчас я могу говорить лишь очень предположительно. Операция мне предстоит нелегкая и я вижу как медленно идет выздоровление после нее.

Поэтому, если Вы считаете необходимым повидаться со мной, думаю будет лучше, если Вы приедете незамедлительно. Очень может быть, что после 25 ноября и на длительный срок, я не буду в состоянии беседовать с Вами ни о каких деловых вопросах.

Сегодня хочу телеграфировать Вам, чтобы Вы позвонили мне в Ленинград (мой телефон А-5-19-93 — он очевидно записан у Вас или его можно узнать у моего сына). Лучше, думаю, около 7—8 ч. вечера, так будет легче договориться.

Пока желаю Вам всего доброго

Ваш П. ЕФИМЕНКО

7 ноября 52 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Уже третий день нахожусь дома. Поскольку это лишь временная передышка и худшее остается впереди не могу сказать, чтобы я чувствовал себя особенно хорошо, тем более, что

несколько беспокоит распоротый живот. Но, в общем, я вполне сносно настроен и очень интересуюсь делами Института.

На некоторые ваши вопросы я уже ответил в предшествующем письме. Обдумывая положение с нашими «Итогами», я полагаю, что мы можем пойти на то, чтобы разделить обобщающую часть и археологические карты — прежде всего в целях сокращения общего объема текста. Ничто не может нам поменшать опубликовать сводную археологическую карту УССР отдельно, в виде особой книги.

Опасно другое — итти на подмену наших Итогов задачей составления древней истории Украины. Последнее, конечно, было бы совершенно нереальным.

Меня очень заинтересовало то, что Вы пишете о новых открытиях Бодянского энеолитических погребений. Это дело величайшего значения. К сожалению Вы этого обстоятельства не учли. Разве может В.Н. Даниленко справиться с таким памятником. Тут дело идет о настоящем монографическом всестороннем исследовании и соответствующей публикации. Я телеграфировал Вам вчера, чтобы вы срочно обратились к Удальцову об участии ИИМК в этих работах и присылке для их осуществления С.Н. Бибикова. Иначе все это будет носить характер примитивности и кустарщины не допустимой в подобных исследованиях.

Доклад на сессии о достижениях нашей науки дело очень ответственное. Очевидно сделать его придется Вам. Но такой доклад должен быть хорошо построен, ни в коем случае не формально. С учетом, прежде всего, итогов нашей конференции. К составлению доклада привлечите группу наиболее активных товарищей.

Относительно превращения в журнал нашей «Археологии» Вы мою точку зрения знаете. Это было бы, на мой взгляд, возможно только при одном условии — издания на русском языке.

Хорошо, если бы издательство выслало мне вклейки возможно скорее. А то я опять выйду из строя по крайней мере недели на три.

Относительно статьи Артамонова, в сборнике докладов придется, как это ни неприятно, сопроводить ее примечанием, в котором следует указать, что при подготовке к печати автором были учтены те многочисленные критические замечания, которые вызвал его доклад на конференции. Что ряд положений доклада, в том виде, в каком он публикуется, носит, конечно, дискуссионный характер, но представляет, несомненно значительный интерес. Текст примечания пусть составит Алексей Иванович (Тереножкін — Л. К.). Позаботьтесь, чтобы текст был хорошо продуман и взвешен.

Теперь о себе. Возьмут меня снова в больницу, на операцию, примерно, вероятно 25 ноября. Там придется проваляться никак не меньше месяца.

Я послал Вам свои заявления относительно командировки без оплаты и отпуска. Никак

не могу понять, почему Арк. Марк. (Гохман — Л. К.) не советует мне переходить на бюллетень. Мне кажется это было бы самое простое и естественное. От бюллетеня в больнице за прошлый месяц я отказался, но мог бы взять его на декабрь. Выясните, прошу Вас, в чем тут дело.

В конце концов мне все это безразлично, важно лишь как оформить мое пребывание в Ленинграде.

Дружески жму Вашу руку

Ваш П. ЕФИМЕНКО

P.S. Да, вот еще что. К концу ноября должна представить свою диссертацию Софья Стан. Березанская. Как и остальные наши аспиранты, которых мы готовим для себя, она должна остаться в Институте. Нужно освежать наш состав. Не откладывайте практическое решение. Если нужно, пришлите приказ, я подпишу.

1953

5-I-53

Дорогой Иван Гаврилович!

Рад сообщить Вам, что здоровье мое заметно улучшается. Во всяком случае пройдено самое тяжелое, при чем, интересно, что это оказалась не сама операция. После операции, часа через два, я уже читал газету и чувствовал себя как ни в чем не бывало. Зато очень полезно было удаление полипов из живота. Больше всего же меня извело отвращение к пище. Оно начинается проходить только сейчас, на 12-й день после операции.

Меня очень волнует, что делается у нас в Институте. Напишите подробнее обо всем. Я получил письмо от Куфтина, он очень огорчен, что дело с переселением в Киев у него не двигается с мертвой точки. Каково положении с В.Н. Даниленко, разделался ли он с своей задолженностью по Институту. Как Славин.

Я не могу понять почему так задерживается продвижение диссертации Телегина. Каково положение дела с диссертацией и зачислением Березанской. На какой теме остановилась О.Г. Шапошникова.

Сообщите обо всем поподробнее.

Когда намечается сессия, на которой будут выдвинуты члены-корр. и академики по отделению общественных наук. Я должен знать об этом заблаговременно, чтобы успеть предпринять необходимые шаги.

Жду ответа. Получили мою телеграмму?

Дружески жму Вашу руку.

Ваш П. ЕФИМЕНКО

8-1-53

Дорогой Иван Гаврилович!

Получил Ваше письмо от 29 декабря. В отношении Ольвии нужно, конечно, выдержать определенную линию, чтобы она не легла нам

каменем на шее. Меня поражает легкомыслие Лазаря Мойсеевича (Славин — *Л. К.*). Как можно было так запустить дело с отчетами! Этот момент необходимо зафиксировать в постановлении.

Вообще же с Ольвией дело все же мне представляется значительно более сложным, чем это, видимо, кажется Вам. Относительно Ольвии необходимо прежде всего договариваться с тем ленинградским коллективом, который все эти годы фактически осуществлял работы в Ольвии и без которого эти работы продолжаться не могут. Если бы мы поступили иначе, на нас обрушатся обвинения в срыве исследовательской работы на таком важном объекте всесоюзного значения. Я думаю нам придется через некоторое время обратиться к Удальцову с просьбой прислать в Киев на совещание Блаватского и двух ленинградцев для разрешения всех этих вопросов.

В своем письме Вы не касаетесь целого ряда вопросов, которые мы с Вами затрагивали во время Вашего приезда в Ленинград. Сейчас меня больше всего интересует положение дела с обновлением кадров института и защита диссертаций нашими аспирантами. По моим сведениям диссертация Телегина до сих пор задерживается. Ничего не сделано для продвижения диссертации Березанской. Прошу Вас считать это первоочередным делом. Мы с Вами договорились, что наши оканчивающие аспирантуру немедленно должны нами зачислиться в штат за счет менее перспективных работников. Это мое твердое решение. Учтите, что если бы мне это не удалось осуществить, я постарался бы немедленно освободиться от Института. Думаю, что сейчас я это сделаю очень легко. Смешно думать о сколько-нибудь успешном завершении таких работ как наши Итоги, если мы будем бросаться наиболее ценным для нас, нами подготовленными людьми.

Вы напрасно думаете, что я на Вас за что-то сержусь. Полагаю однако, что Вам следует сейчас проявить больше учета положения, если Вы хотите видеть меня руководителем в Институте.

Ваш ЕФИМЕНКО

20-1-53

Дорогой Иван Гаврилович!

Положение в Институте меня очень беспокоит. Вы, конечно, прекрасно представляете насколько слаб авторский коллектив нашего первобытного отдела. Но я не думаю, чтобы положение могло улучшиться, если Вы гнилой орех будете стараться позолотить ссылками на Труды тов. Сталина. Гениальные труды тов. Сталина должны быть учтены для всей нашей работы начиная с первой до последней страницы. Но монополизировать их для каменного или бронзового века, это, конечно, недопусти-

мо. Наша работа должна строиться не на рассуждениях, а на твердо установленных фактах, должна раскрывать стоящие перед нами проблемы, должна показывать читателю, что наука в этой области, опираясь на марксистско-ленинскую методологию, на указания Сталина, делает в сущности лишь свои первые шаги. Затем объем работы нельзя слишком сжимать. Это может очень ослабить ее содержание. Очень сжать придется по необходимости лишь первую часть. Боюсь, что Вы, по неопытности, всего этого не учитываете. Да я понимаю, что с Вас этого требовать невозможно. Помочь же Вам в Институте никто не может. Это все меня настраивает весьма пессимистически.

Вы мне решительно ничего не сообщаете о делах Института. Ничего не пишете, представил ли Даниленко все свои отчеты за прошлые годы. Как положение с Куфтиным. Как идет реорганизация библиотеки и др. наших учреждений. Зачислен ли Бодянский и т. д. Совершенно не могу с Вами согласиться относительно Вашей роли в задержке диссертации Телегина и не зачислении до сих пор Березанской. За это ответственности с Вас я не могу снять.

Пока я директор Института, я ожидаю от Вас более ответственного отношения к моим указаниям и распоряжениям.

П. ЕФИМЕНКО

26-VI-53 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Мое пребывание в Ленинграде сложилось не совсем так, так я рассчитывал. С одной стороны, здесь стояла такая жара, что я с большим трудом мог работать над редакционной статьей, а к Костенкам так и не приступил. С другой, оказалось совершенно необходимым принять срочные и энергичные меры в связи с непрекращающимся воспалением пузыря. Оно оказалось бактериальным. Мне трое суток подряд каждые несколько часов вспрыскивали пенициллин, помимо всяких иных процедур.

Передовую все же закончил. Пересылаю ее Вам с просьбой собрать все возможные замечания с целью всерного ее улучшения. Сегодня же возьмусь за Вашу статью. Книпович до сих пор больна. Беседовал с Капошиной, которая вполне согласна с нами в отношении планов по Ольвии. Артамонова еще не успел повидать. Хочу предложить ему опубликовать в крат. сообщ. его письмо, конечно соответственно исправленное.

(Только что говорил с Вами по телефону. Письмо продолжаю, с тем, чтобы еще написать Вам по получении третьего письма).

Не совсем понимаю, почему так задерживается выезд первых групп на Каховку. Отправляйте всех, кого можно.

С Рогачевым относительно его статьи думаю переговорить завтра, тогда сообщу Вам.

Начал знакомиться с текстами по «Итогам».

Раздел А.И. Тереножкина оставляет благоприятное впечатление.

Глава М. Брайчевского была бы неплохой, если бы он ее не портил нарочитой «популярностью» изложения, которая ощущается читателем как вода налитая в хороший суп. Пусть он срочно эту воду удалит.

К сожалению пока не получил следующую за текстом Брайчевского главу Блифельда, поэтому не могу судить насколько обе эти части согласованы.

Было бы очень важно в самое ближайшее время приступить к выглаживанию текста Итогов в целом. Вероятно на первом этапе эту работу лучше всего было бы поручить молодежной бригаде, например, Буракову, Брайчевскому, Алле Брайчевской. Жаль, что мы упустили Инну Антонову, у нее прекрасные литературные способности. Она могла бы быть нам очень полезной. Кстати как Вы полагаете, нет ли возможности сейчас думать о ее привлечении к работе в Институте?

Тороплюсь закончить письмо пока не закрыли почт. отделение.

Всего доброго.

Ваш П. ЕФИМЕНКО

1-VII-53 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Простите, что очень задержал замечания по Вашему тексту. Мне как то не повезло в эту поездку и я мало, что успел сделать из того, что для себя наметил.

Замечания прилагаю. По существу, главное, это необходимость придать тексту более фундаментальный, более конкретный характер. В этом отношении он резко отличается от остальных частей «Итогов». Палеолит Украины должен быть показан в свете реальных достижений нашей науки, научного исследования, которое всегда движется вперед и ставит себе новые и новые цели. И поменьше цитат.

Сегодня говорил с М.И. Артамоновым. Получить здесь подходящего кандидата в аспирантуру нам будет трудно, гл.обр. из-за жилищных условий. Молодежь боится, что будет трудно устроиться с квартирой, вероятно и Валентина Дмитриевна (Рыбалова — Л. К.) не очень в этом смысле обнадеживает тех, кто к ней обращается с подобными вопросами.

Поговорите с Лобановским. Если он будет держать испытания, нам нецелесообразно отказываться от двух единиц.

Я писал Вам (вернее, кажется, говорил по телефону), что очень заинтересован выяснить нельзя ли нам привлечь в аспирантуру Инну Антонову. Это человек очень подходящий.

Присланные мне статьи по Итогам прочел и, в общем, остался доволен. Правки требуют, кроме главы Брайчевского, вводный раздел

Славина — греческая колонизация. Там не все благополучно в смысле установок. Затем Тира: вторая половина этой статьи совсем необработана литературно. Требуется правки и глава Блифельда. Кроме того все статьи невыправлены из под машинки. Собираясь в Киев подумываю, кого привлечь к работе в Надпорожье. Для работы на славянских памятниках в качестве своих помощников я хотел бы взять на месяц Березовца, м. б. и Брайчевского.

По бронзе я думаю пригласить — по ранней Шапошникову, по поздней — Березанскую.

Таковы мои планы. Что из этого выйдет реально, еще не знаю, так как у меня что-то никак не наладится с здоровьем. Я рассчитывал выехать отсюда числа 2—3, но доктор решительно не пускает. Придется задержаться на неделю. Видимо у меня был, и вот только что прорвался нарыв в пузыре. От этого так долго держался и воспалительный процесс.

На днях вел переговоры с дирекцией Артиллерийского музея. Музей склонен вкладывать в наши предприятия довольно крупные суммы. Сейчас они очень заинтересованы в исследовании Сечей, затем «татарского городка». Дают двух человек.

М.И. Артамонов в скором времени выезжает на Днестр. Предполагает провести значительные раскопки. И.И. Ляпушкин выехал с неделю назад на Левобережье.

Вот все главные новости.

Желаю всего доброго

Ваш П. ЕФИМЕНКО

P.S. Совсем забыл сказать, что А.Н. Рогачев не очень склонен заниматься переработкой статьи. Предпочел бы, чтобы это сделали в Киеве. Поскольку большая статья на ту же тему у него будет печататься в сборнике «Палеолит и неолит», может быть стоит вообще воздержаться от публикации ее у нас.

4-11-53

Уважаемый Иван Гаврилович!

Из Ваших писем у меня складывается впечатление, что за последние месяцы со времени моего отъезда Вы с увлечением занимались отчетами и всякого рода администрированием, но то, что нужно институту и о чем мы с Вами договаривались, оставлено Вами без всякого внимания. Очевидно, Вы полагаете, что Ваше дело «возглавлять» институт, а не быть чьей-нибудь «нянькой». Так Вы выражаетесь.

Мне кажется нужно быть совсем наивным человеком или совсем ничего не понимать в делах института, чтобы считать, что товарищи из первобытного отдела могут дать приемлемый текст. Более того, что они дали уже, дать они, явно не могут. Значит нужно искать выход из положения, искать новых людей, новых авторов. Я поручил Вам принять все меры к тому, чтобы облегчить и ускорить переезд Куфтина в Киев. Куфтин, Те-

легин и Березанская это те люди, которые могли бы помочь Институту выйти из тяжелого положения; во всяком случае могли бы оказать мне существенную помощь. Вы же палец о палец не ударили, чтобы хоть чем-нибудь помочь в этом важнейшем для нас деле. У Вас за всю зиму не оказалось времени. Чтобы убедиться в том, сдали ли Даниленко все его дневники и отчеты. Могу объяснить это только тем, что Вам сейчас важнее самостраховка, чем выполнение Вашего долга. Вы мне так и не объяснили почему, несмотря на прямо е мое указание, до сих пор не зачислен Бодянский. Прошло уже столько времени, а сборник наших докладов на пленуме до сих пор не вышел. Таким образом ничего из того, о чем мы с Вами договаривались в Ваш приезд в Ленинград, Вами не выполнено. Вряд ли в этих условиях повторная Ваша поездка сюда могла бы принести какую-нибудь пользу.

К письму прилагаю подписанную мною последнюю страницу статьи.

Прошу обращение Комитета по Сталинским премиям отослать обратно, уведомив о моей болезни.

В Киеве я рассчитываю быть около 20 февраля.

П. ЕФИМЕНКО

11-11-1953 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Ваше письмо получил. Наиболее важным для Института, конечно, является благополучное завершение работы по Итогам. На этом должно быть сосредоточено все Ваше внимание. Подстегивайте Богусевича, активизируйте редакционную работу, в особенности по разделам славянской археологии, собирайте рецензии и срочно готовьте иллюстрационный материал.

Не совсем понимаю, о какой конференции в феврале Вы пишете. Боюсь, сто тут произошло какое-то недоразумение. Я не помню, чтобы мы с Вами договаривались на эту тему, тем более в связи с Вашей поездкой в Москву. Откуда возникла эта мысль? Не лучше было бы все это предварительно со мной согласовать. Иначе может получиться действительно совершенно нежелательное и неприятное недоразумение.

Что Вы думаете о Каневце? Уже сейчас нужно наметить в этом смысле определенный план действий.

Меня беспокоит положение Бодянского. 16-го заканчивается срок его командировки. Если мы не можем зачислить его на штатную должность, его нужно использовать по договорам. Это человек исключительно ценный. Договоритесь с В.Н. Даниленко — может быть Бодянскому можно пока продолжить командировку.

Дальше ему можно поручить составление подробной археологической карты Надпорожья. У него имеется ряд интересных записей и наблюдений.

Отсюда, из Кисловодска, 27-го я предполагаю выехать в Москву на несколько дней для переговоров по ряду вопросов. В связи с этим хорошо, если бы Вы написали мне, с кем Вы там виделись и о чем договорились.

Числу к 20-му мне нужно будет выслать сюда командировку. Заявление я отправлю в самые ближайшие дни, вероятно, завтра.

Желаю Вам всего доброго

Ваш П. ЕФИМЕНКО

17 ноября 1953 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Вы, очевидно, получили мою телеграмму. Присланная Вами программа конференции меня вполне удовлетворила. Я так остро реагировал на Ваше сообщение потому, во-первых, что уезжая в Москву Вы не ставили передо мной вопрос о переговорах с москвичами на эту тему, и, во-вторых, и это основное, я опасался, что своими силами конференцию мы сейчас поднять не сможем. Если же нам обеспечено широкое участие, в смысле докладов, москвичей и ленинградцев, это в корне меняет дело. Тут создается совершенно иная ситуация.

Я понимаю, что нам в организации конференции будет многое облегчено юбилейной датой. Этого я сразу не учел.

Во всяком случае, решил сейчас отложить свою поездку в Москву и заехать сначала в Киев для общей ориентировки в положении дела.

Только что получил телеграмму от Л.М. Славина, в которой он просит включить его статью «Поселения первых веков н. э. на р. Ингульце» в III-й выпуск Кратк. Сообщ.

Статью эту он переделал и она не имеет уже такого кричащего заголовка, как раньше. Я не возражаю против того, чтобы она пошла в этот №. Советую внести ее в список материалов и в этом виде книгу представить в ред. Изд. Совет. Если издательство потребует, сокращение мы можем провести позже.

Еще раз прошу извинить меня за то огорчение, которое я Вам причинил. Я боялся за Институт. Теперь же вижу, что Вы прекрасно справились со своей задачей и могу только Вас поблагодарить.

*Дружески жму Вашу руку
Ваш П. ЕФИМЕНКО*

1954

6 января 1954

Дорогой Иван Гаврилович!

Сегодня добрался до Ленинграда. В Москве был в ИИМК-е, договорился относительно участия в работе нашей конференции. Они предполагают прислать человек 14—15. Просил и относительно тезисов. Напомнил относительно

статьи К.Ф. Смирнова по Молочной, Крупнов это записал.

Редактором тома по ранним полям погребений будет П.Н. Третьяков; с ним уточнил вопрос о наших материалах (Самойловского, Махно и др.). Он Вам об этом напишет.

Договорился с Дебецем, Плисецким, Левиным относительно антропологических материалов по Надпорожью. Нужно обратиться от Института археологии в Институт этнографии АН СССР (у них есть сектор антропологии) с просьбой взять на себя научную обработку костных материалов из эппалеолитического и неолитического могильников, исследованных нами в Надпорожье. В случае согласия — командировать их сотрудника в Киев для получения материалов. А равно предусмотреть в планах сектора антропологии участие антрополога в работах 1954 г. (на эппалеолитическом и неолитическом могильнике) и ассигновать в этих целях 20 тыс. руб. Это дело не откладывайте.

Постановление Института археологии с просьбой поддержать выдвижение Перв. общ. на Сталинскую премию вышлите срочно в Москву 1) ул. Герцена 6 (?) Гос. Университет Исторический факультет декану проф. Артемию Владимировичу Арциховскому. 2) Институт антропологии Гос. Университета. проф. Марку Соломоновичу Плисецкому. 3) Институт этнографии АН СССР, Директору проф. С.Н. Толстому. 4) Москва 17, Старомонетный 35, Инст. Геологических наук АН СССР, директору чл.-корр. Варенцову Михаилу Ивановичу.

Нужно также просить эти учреждения выслать свои постановления и, по возможности, отзывы и сведения, где они будут напечатаны. (Г.Ф. Дебеч от Инст. этнографии, там же отзыв П.И. Борисковского, направленный им для напечатания в изд.института, В.И. Громов обещал выслать текст отзыва, который он напечатает в Бюллетене инст.геол.наук). Весь этот материал нужно сосредоточить в Институте археологии, затем его вместе направить в Москву по 3 экз. текста и 5 экз. книги. Хорошо было бы что-то напечатать в Киеве или, хотя бы, направить в печать.

Решение относительно выдвижения Перв. Общ. на премию принял в Ленинграде сектор палеолита. Это решение будет направлено в Москву в ИИМК.

Возможна также поддержка Эрмитажа и ЛГУ. Я еще не видел никого, кроме П.И. Борисковского, который мне сообщил, что большой отзыв он направил Вам, в Киев.

Пока всего доброго. Телеграфируйте или звоните, как идут дела.

Очень прошу поторопить товарищей с материалом для моего доклада.

Желаю вам всего доброго

Ваш П. ЕФИМЕНКО

P.S. Вышла книга П.И. Борисковского, Палеолит Украины. Производит очень приятное впечатление. Я очень рад.

13 января 1954 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Получил два Ваших пакета. К сожалению, материалы для доклада в них носят совершенно случайный, не систематический характер. Никакой картины того, что сделано Институтом по основным разделам — первобытности, скифо-античности и славянской археологии (хотя бы за два последних года) — они не дают. В них вовсе отсутствуют сведения по Новостройкам и по таким темам и объектам, как например, высоцкая культура или, скажем, Чернигов, Галич, Колодяжин и т. п.

На подобных материалах трудно построить какой-нибудь доклад научно-итогового характера.

Знаю, как быть. Вероятно придется ограничиться просто вступительным словом. Последнее время вообще, откровенно говоря, чувствую себя не очень важно. Очевидно, что это результат воспалительного процесса, который так и не проходит и причины которого доктора не могут установить.

Над первой главой продолжаю работать. Работы, в чисто литературном плане, здесь оказалось значительно больше, чем я думал. Хочется, чтобы в этом смысле к тексту нельзя было придираться.

Посылаю Вам отзыв А.П. Окладникова. Он составлен в расчете на напечатание в газете. Если это возможно, постарайтесь устроить — в газете или журнале. Можно на украинском языке.

Пока желаю всего доброго.

Привет Аркадию Марковичу.

Ваш П. ЕФИМЕНКО

16-I-54

Дорогой Иван Гаврилович!

Только что получил присланные Вами материалы в виде отчетов за 52—53 гг. Это, конечно, не совсем то, что мне было нужно. Я, естественно, не хочу ни в какой мере дублировать ваш доклад, но обойтись без фактов мне было бы также очень трудно. А в первых, пересланных Вами, набросках фактов содержится весьма мало.

Мне было бы совершенно достаточно, если бы руководители работ написали о них всего по несколько строчек. Не давая никакого перечня, я мог бы выбрать то, что мне нужно в виде конкретных иллюстраций. Мне важно было иметь все это в сколько-нибудь систематизированном виде, что мне очень облегчило бы мою задачу. В отчеты же мне просто будет трудно лазить. Постараюсь поскорее выслать Вам все это обратно. Я уже писал Вам, что чувствую себя не очень хорошо. Это затрудняет работу и по докладу и по тексту палеолита. Все же постараюсь и то и другое закончить в ближайшее время.

Вы, очевидно, получили текст отзыва А.П. Окладникова. Тут возникла мысль попросить напечатать его в «Известиях». А. П. вел переговоры на эту тему с представителем «Известий» в Ленинграде. Ответ должен получить сегодня. В случае положительного решения, сразу вам телеграфирую.

Еще одно дело. Прошу вас выяснить как отнесется наш коллектив к возможности поддержать нашим Ученым Советом выдвижение на Сталинскую премию книги С.И. Руденко «Культура населения горного Алтая в скифское время». Мое мнение, что труд этот представляет большую ценность и если ИИМК его выдвинет, нам нужно поддержать. Я постараюсь, если хватит времени, дать свой отзыв. По моим сведениям в Ц. К. в Москве к этому относятся вполне благоприятно. Только такое обстоятельство и сможет сломить сопротивление ИИМК'а, в частности Киселева. Я полагаю, что им даны уже соответствующие указания.

Пока желаю всего доброго

Дружески жму вашу руку

П. ЕФИМЕНКО

7 июня 1954 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Только что узнал, что О.Г. Шапошникова и М.Л. Макаревич хотели бы сдавать экзамен по специальности 15-го июня. Ввиду того, что на недавних испытаниях О.Г. Шапошникова показала слабую подготовленность, а М.Л. Макаревич не имеет высшего образования по историко-археологическим дисциплинам считаю необходимым проверить их подготовку лично. Прошу Вас во время моего отсутствия экзамена по специальности для них не назначать. Это тем более важно, что, как я узнал случайно, такой экзамен уже был проведен без меня для Р.И. Выезжева, общая подготовка которого вызывает у меня серьезные сомнения.

Директор Института археологии
П. ЕФИМЕНКО

24-VI-54 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Вчера отправил вам телеграмму, где отвечаю Вам на ряд поставленных Вами вопросов. Было бы большой ошибкой предоставить работы в Каховке идти самотеком, без общего планирования и общего руководства. А так, несомненно, получится, если правобережная и левобережная группы будут действовать без всякой увязки. Мы уже с Вами достаточно много говорили на эту тему, что бы вновь повторяться. Вы, как и я, хорошо знаете, что могут и чего не могут и Лагодовская и Добровольский. В конце концов дело не в одной финансовой отчетности. Наши работы в Каховке — это научное предприятие. Я не вижу у нас сейчас никого, кто в этом смысле мог заменить В.Н. Даниленко.

Присланные отзывы ИИМК на наши «Очерки» я посмотрел. В общем они произвели на меня хорошее впечатление. Конечно, их нужно полностью использовать. Было бы непростительным легкомыслием не считаться с тем, что там говорится. Прилагаю текст ответа ИИМК. Относительно организации работы по окончательному редактированию «Очерков» нам придется договариваться уже в Киеве.

В отношении А.И. Тереножкина у нас нет выхода. Приходится с ним согласиться, иначе пришлось бы посылать кого-то другого на его место.

Как быть с Юрой, просто не знаю. Конечно, его необходимо оставить в Институте. И балласт у нас есть, вроде Ильи Михайловича, Копылова и других. Я думаю, что Вам следует посоветоваться в Академии что предпринять.

Вот, как-будто, и все.

Желаю Вам всего доброго.

П. ЕФИМЕНКО

P.S. А.И. Попов, видимо, живет на даче под Ленинградом. Пытаюсь с ним связаться.

3 сентября 54 г.

Дорогой Иван Гаврилович!

Спасибо за письмо. Стоянка в Фастове очень любопытна, прежде всего, как особый тип памятника. Такие памятники мы еще мало знаем. Время стоянки, скорее всего, будет, как Вы и говорили, ранним мадленом. Интересно какая фауна сопровождает мамонта.

Получил письмо из Костенок. А.Н. Рогачев снова открыл там палеолитическое погребение. Очень просит приехать, но вряд ли я смогу. Видимо к концу сентября меня направят за границу.

У меня была мысль, если состоится раскопки в Мезине, съездить посмотреть, что собой представляет этот памятник. Не знаю, как сейчас это удастся.

В отношении Супоневской стоянки вполне согласен принять участие в ее опубликовании. Но над ее материалами следовало бы еще поработать. Главное это то, что в свое время я проработал ее кремневый материал типологически, а вопрос о функции орудий (следы употребления) тогда мной не был надлежаще освещен. В этом плане хотя бы что-то нужно сделать: просмотреть некоторые серии орудий под биноклем. В конце концов я могу это взять на себя.

Статью для БСЭ я, вероятно, смогу написать: немного еще должен подумать. Но это дело ответственное. Нужно будет составить набросок и проконсультироваться со специалистами, в особенности по поздним разделам.

Предполагаю ближайшие дни быть в Киеве, тогда переговорим обо всем.

Желаю всего доброго

Жму руку

Ваш П. ЕФИМЕНКО

[БЕЗ ДАТИ]

Дорогой Иван Гаврилович!

Я недавно Вам ответил на Ваше последнее письмо и, как будто, высказал свое мнение по всем затронутым Вами вопросам.

Считаю нужным лишь еще раз подтвердить необходимость примечания к статье Артамонова. Текст примечания, который составит Ал. Иван. (Тереножкин — *Л. К.*) хорошенько продумайте с В.А. Богусевичем. Пришлите его мне.

Пересылаю Вам письмо Бодянского. Мы с Вами решили его включить в штат. Для этого нужно в ближайшее время начать перетряску состава. Подождите возвращения Аркадия Марковича (Гохман — *Л. К.*) и начинайте действовать.

Относительно С.Н. Бибикина и возможности его привлечения к работам в Волошском, мы, очевидно, уже опоздали. Очень жаль, так как памятник исключительный, В.Н. Даниленко с ним не справится. Если все же есть шансы найти там еще погребения, нужно будет Сергея Николаевича направлять туда весной.

Я получил от издательства странное предложение. Вот по истине там правая рука не знает, что делает левая. Прилагаю свой ответ директору издательства. Передайте его без замедления. Пусть Женя Максимов следит за тем, что у них делается с Перв. Общ.

Желаю вам всего доброго

Ваш ЕФИМЕНКО

КОМЕНТАРІ

Антонова Інна Анатоліївна (1926—2000), у 1951—1955 рр. — старший інспектор відділу охорони пам'яток Херсонської обл., з 1955 р. — директор Херсонського заповідника, з 1985 р. — заступник директора з наукової роботи.

Артамонов Михайло Іларіонович (1898—1972), у 1951—1964 рр. — директор Ермітажу (Ленінград).

Березовець Дмитро Тарасович (1910—1970). У 1946—1970 рр. працював у ІА АН УРСР. Досліджував археологію ранніх слов'ян і пам'ятки салтівської археології.

Блаватський Володимир Дмитрович (1899—1980), працював у Московському державному університеті. Антична археологія.

Брайчевська (Сміленко) Алла Трохимівна (1923—2006), у 1948—1988 рр. працювала в ІА АН УРСР, фахівець зі слов'янської та давньоруської археології.

Брайчевський Михайло Юліанович (1924—2001), 1946—1998 рр. — співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі історії східних слов'ян та Давньої Русі.

Березанська (Баранович) Софія Станіславівна. Працювала в ІА НАНУ. Досліджує добу бронзи на території України.

Бібіков Сергій Миколайович (1908—1988). Фахівець у галузі первісної археології. У 1955—1968 рр. був директором ІА АН УРСР.

Богусевич Володимир Андрійович (1902—1978), у 1947—1962 рр. — співробітник ІА АН УРСР. Фахівець у галузі давньоруської археології.

Борисковський Павло Йосипович (1911—1991). Фахівець у галузі палеоліту. Працював у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР. В Україні розкопував верхньопалеолітичні стоянки Пушкарі I і Велика Акаря.

Бліфельд Давид Ісакович. (1908—1966), 1944—1966 рр. — співробітник ІА АН УРСР. Фахівець у галузі археології східних слов'ян і давньоруських міст.

Бодянский Олександр Всеволодович (1916—1992), археолог-краєзнавець. У 1946—1976 рр. — старший лаборант ІА АН УРСР.

Бреде Карл Августович (1886—?). 1949—1956 рр. — співробітник Інституту археології АН УРСР, досліджував Гаврилівське городище.

Брязкун В.Я. — старший лаборант ІА АН УРСР.

Бураков Анатолій Віссаріонович (1919—2001). 1951—1953 рр. — співробітник ІА АН УРСР. Фахівець у галузі античної археології.

Варенцов Михайло Іванович (1902—1977). У 1949—1955 рр. — директор Інституту Геологічних наук АН СРСР (Москва).

Виезжев Ростислав Іванович (1903—1965), у 1946—1965 рр. — співробітник ІА АН УРСР. Фахівець у галузі слов'янської та давньоруської археології. Виконував обов'язки ученого секретаря ІА.

Гохман Аркадій Маркович — заступник директора Інституту археології АН УРСР з загальних питань.

Громов Валеріан Інокентієвич (1896—1978). Працював у Геологічному інституті АН СРСР.

Даниленко Валентин Миколайович (1913—1982). Фахівець у галузі первісної археології. Працював у ІА АН УРСР.

Дебєць Георгій Францевич (1906—1969). З 1945 р. працював в Інституті етнографії АН СРСР. Антрополог (Москва).

Добровольський Аркадій Вікторович (1885—1956). У 1939—1956 рр. працював у ІА АН УРСР. Фахівець у галузі первісної та скіфської археології.

Зуц Всеволод Леонідович (1923—2011). 1949—1952 рр. — молодший науковий співробітник ІА АН УРСР, фахівець у галузі античної археології.

Канівець В'ячеслав Ілліч (1927—1972), у 1950—1955 рр. — ІА АН УРСР, досліджував пам'ятки висоцької культури у Галичині та на Волині та первісної археології (палеоліт, мезоліт) на Печорі (Республіка Комі).

Капошина Серафима Іванівна (1907—1978). Працювала у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР. Археологія Північного Причорномор'я (скіфи на сармати).

Каргер Михайло Костянтинович (1903—1976). Працював у Ленінградському державному університеті та Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР. Давньоруська археологія. Досліджував Київ.

Кніпович Тетяна Миколаївна (1896—1975). Працювала в Ермітажі та Ленінградському державному університеті. Фахівець у галузі античної археології.

Копилов Федір Борисович (1901—1985), з 1944 р. працював у ІА АН УРСР. Наукові інтереси: слов'янська і давньоруська археологія.

Куфті́н Борис Олексійович (1892—1953). З 1933 р. і до кінця життя працював у Державному музеї Грузії. Археолог, етнограф, член-кореспондент Грузинської АН, досліджував кургани епохи бронзи в Тріалеті.

Лагодовська Олена Федорівна (1899—1958). З 1939 р. працювала у ІА АН УРСР. Фахівець у галузі первісної археології (єнеоліт — епоха бронзи).

Лобановський Борис — співробітник ІА АН УРСР.

Ляпушкін Іван Іванович (1902—1968). Ленінградське відділення ІА АН СРСР. Досліджував східнослов'янські пам'ятки.

Макаревич Михайло Леонтієвич (1901—1988). У 1946—1963 рр. — співробітник ІА АН УРСР. Фахівець в галузі трипільської культури.

Максимов Євген Володимирович (1921—2008). У 1949—1998 рр. працював у ІА НАНУ. Досліджував зарубинецьку культуру.

Махно Євгенія Володимирівна (1913—1992). 1939—1975 рр. — співробітник ІА АН УРСР. Досліджувала черняхівську культуру.

Окладников Олексій Павлович (1908—1981). У 1938—1961 рр. працював у Ленінградському відділенні ІА АН СРСР. З 1966 р. директор Інституту історії, філології та філософії Сибірського відділення АН СРСР (м. Новосибірськ).

Палладін Олександр Володимирович (1885—1972). У 1946—1962 рр. — президент Академії наук УРСР.

Плисецький Марк Соломонович (1881—1957). У 1931—1957 рр. — директор Науково-дослідного інституту та музею антропології (м. Москва).

Попов Олександр Іванович (1899—1973). Історик, лінгвіст, топоніміст (м. Ленінград).

Рибалова Валентина Дмитрівна (1911—1996). у 1950—1952 рр. працювала в ІА АН УРСР, досліджувала пам'ятки доби енеоліту—бронзи та раннього залізного віку.

Рогачов Олександр Миколайович (1912—1984). Працював у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР. Фахівець у галузі палеоліту.

Руденко Сергій Іванович (1985—1969). Ленінградське відділення ІА АН СРСР. Скіфська археологія.

Рудинський Михайло Якович (1887—1958), у 1944—1958 рр. — співробітник ІА АН УРСР. Фахівець у галузі первісної археології.

Самойловський Ілля Михайлович (1881—1972), у 1934—1955 рр. працював у ІА АН УРСР, фахівець у галузі ранніх слов'ян, давньоруської археології та археології Києва.

Славін Лазар Мойсеевич (1906—1971). У 1938—1971 рр. — працював в ІА АН УРСР, 1940—1946 рр. — директор ІА НАНУ, 1953—1970 рр. — зав. кафедрою археології КНУ. Фахівець у галузі античної археології.

Смирнов Костянтин Федорович (1917—1980). Інститут археології АН СРСР (м. Москва). Дослідник сарматських пам'яток.

Телегін Дмитро Якович (1919—2011). У 1951—1990 рр. працював у ІА АН УРСР. Фахівець у галузі первісної археології.

Тереножкін Олексій Іванович (1907—1981). З 1948 р. працював у ІА АН УРСР. Фахівець у галузі скіфської археології.

Ковпаненко (Титенко) Галина Тихонівна (1923—2013). У 1948—1989 рр. працювала у ІА АН УРСР. Фахівець у галузі перед скіфської та скіфської доби.

Толстов Сергій Павлович (1907—1976). У 1950—1951 рр. — директор Інституту сходознавства АН СРСР (м. Москва).

Третьяков Петро Миколайович (1909—1976). Працював в Інституті археології АН СРСР (Москва).

Удальцов Олександр Дмитрович (1883—1958). У 1947—1955 рр. — директор Інституту історії матеріальної культури АН СРСР.

Фабриціус Ірина Василівна (1882—1966). Від 1937 р. працювала в ІА АН УРСР. Фахівець у галузі скіфської археології.

Шапошникова Олімпіада Гаврилівна (1923—2002). Працювала в ІА АН УРСР. Досліджувала пам'ятки енеоліту та бронзи степової зони.

Швець Іван Трохимович (1901—1983). 1950—1952 рр. — головний учений секретар Президії АН УРСР.

Юра Роман Олександрович (1927—1977). 1951—1976 рр. — співробітник ІА АН УРСР. Досліджував давньоруські міста.

Інститут археології Національної Академії наук України. 1918—2014. — К., 2015. — 668 с.

Мезенцева Г. Дослідники археології України. — Чернівці, 1997. — 205 с.

Упорядн. Л.В. КУЛАКОВСЬКА

НАШІ АВТОРИ

- БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *baranov.vyacheslav.1983@gmail.com*.
- БІБІКОВ Дмитро Валентинович** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *bibikov-@bigmir.net*.
- БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна** — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *svitbil@ukr.net*.
- БУЙСЬКИХ Алла Валерівна** — доктор історичних наук, завідувач відділом Інституту археології НАН України. E-mail: *allabuy@ukr.net*.
- ВОТЯКОВА Оксана Леонідівна** — магістр історії, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *oksana_votyakova@ukr.net*.
- ГАВРИСЬ Гліб Георгійович** — кандидат біологічних наук, завідувач відділом Інституту зоології НАН України ім. І.І. Шмальгаузена. E-mail: *gavris@izan.kiev.ua*.
- ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *gaskevych@i.ua*.
- ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *gorbanenko@gmail.com*.
- ДЕМИДЕНКО Юрій Едуардович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *yu.e.demidenko@gmail.com*.
- ЗОЦЕНКО Іван Володимирович** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *zotsenkoi@ex.ua*.
- ІВАКІН Всеволод Глібович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *wkniaz16@ukr.net*.
- ІВАКІН Гліб Юрійович** — член-кореспондент, завідувач відділом Інституту археології НАН України. E-mail: *ivaking@iananu.org.ua*.
- КОНОНЕНКО Олеся Миколаївна** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *olesia_kononenko@iananu.org.ua*.
- КОРОХІНА Анастасія Вікторівна** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *a.v.korokhina@gmail.com*.
- КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна** — кандидат історичних наук, завідувач відділом Інституту археології НАН України. E-mail: *larissa.kulakovska@gmail.com*.
- ОЛЕНИЧ Андрій Миколайович** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *atli-sent@bigmir.net*.
- РІОС-ГАРАІЗАР Жозеба** — доктор філософії, науковий співробітник Національного центру досліджень еволюції людини (Іспанія). E-mail: *jorios76@gmail.com*.
- СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *mar.sergeyeva@gmail.com*.

УСИК Віталій Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *Vitaly.I.Usik@gmail.com*.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *ofialka@ukr.net*.

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *chmil_l@i.ua*.

ШЕЙКО Ірина Миколаївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *ira.sheiko@gmail.com*.

ШКРДЛА Петр — доктор філософії, старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук Чеської республіки (Брно). E-mail: *ps8a@seznam.cz*.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	— Археологический альманах.
АДІУ	— Археологія і давня історія України.
АН ССРСР	— Академия наук СССР.
БИ	— Боспорские исследования.
БКИЧП	— Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода.
БСЭ	— Большая Советская энциклопедия.
ВКАП	— Всесоюзный комитет по авторским правам.
ВКВШ	— Всесоюзный комитет по делам высшей школы.
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет.
ІА НАН України	— Інститут археології Національної академії наук України.
ИИМК РАН	— Институт истории материальной культуры Российской академии наук.
КДУ	— Кам'яна доба України.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИИМК	— Краткие сообщения института истории материальной культуры.
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
МОИИМК	— Московское отделение института истории материальной культуры.
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України.
ПИФК	— Проблемы истории, филологии, культуры.
СА	— Советская археология.
СГМИИ	— Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина.
УРЕ	— Українська Радянська енциклопедія.
АА	— Archäologischer Anzeiger.
AAC	— Acta Archaeologica Carpathica.
BAR	— British Archaeological Reports.
BSPF	— Bulletin de la Société Préhistorique Française.
CVA Danemark 2	— <i>Blinkenberg Chr., Johansen K.F.</i> Copenhagen. Musée National.
ERAUL	— Etudes et Recherches Archéologiques de L'Université de Liégé.
JHS	— The Journal of Hellenic Studies.
LGM	— Last Glacial Maximum.
SMU	— Southern Methodist University.
TDTD	— Türk Dünyası Tarih Dergisi.
UISPP	— Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.

Рис. 1. Королево, стратиграфічний розріз 1998 р.

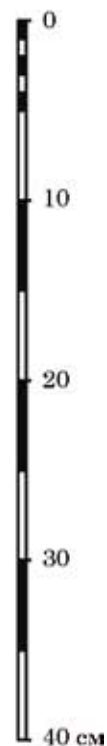

Рис. 2. Королево, шар V. Нуклеус № 11: а — робоча поверхня; б — профіль; в — тильна сторона

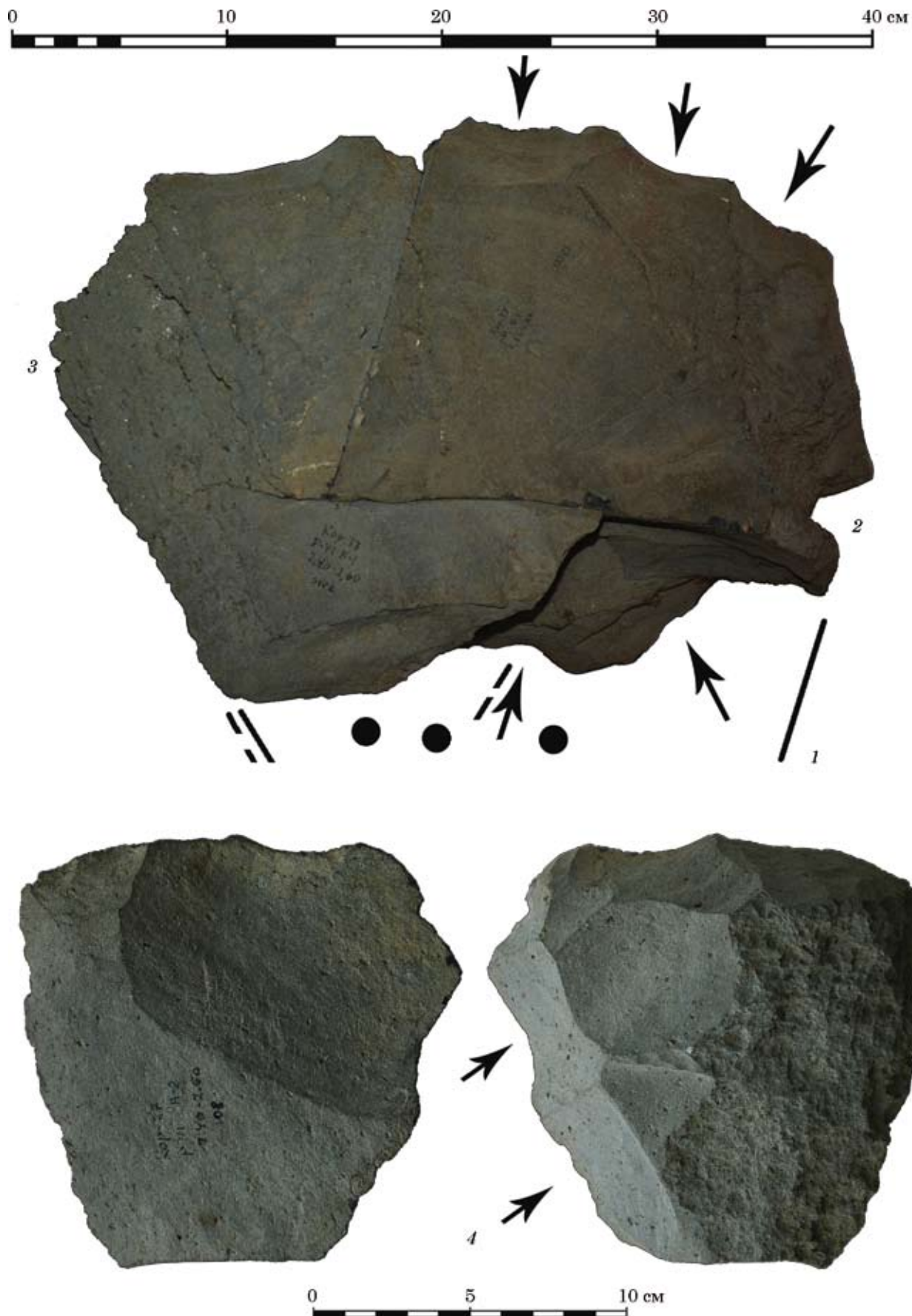

Рис. 5. Королево, шар V: пренуклеус на відщепі

1

2

3

4

Рис. 12. Королево: 1 — Бейвар, пренуклеус шару V, Л.В. Кулаковська, В.І. Усик; 2 — Археологічний музей ІА НАН України, 1981 р. Жан Комб'є (Франція) з нуклеусом № 11; 3 — поклади андезитової сировини; 4 — Бейвар, пренуклеус шару V

Рис. 1. Хіоський чорнофігурний канфар з Борисфена (АВ/69—390) (1) і метопи (2, 3)

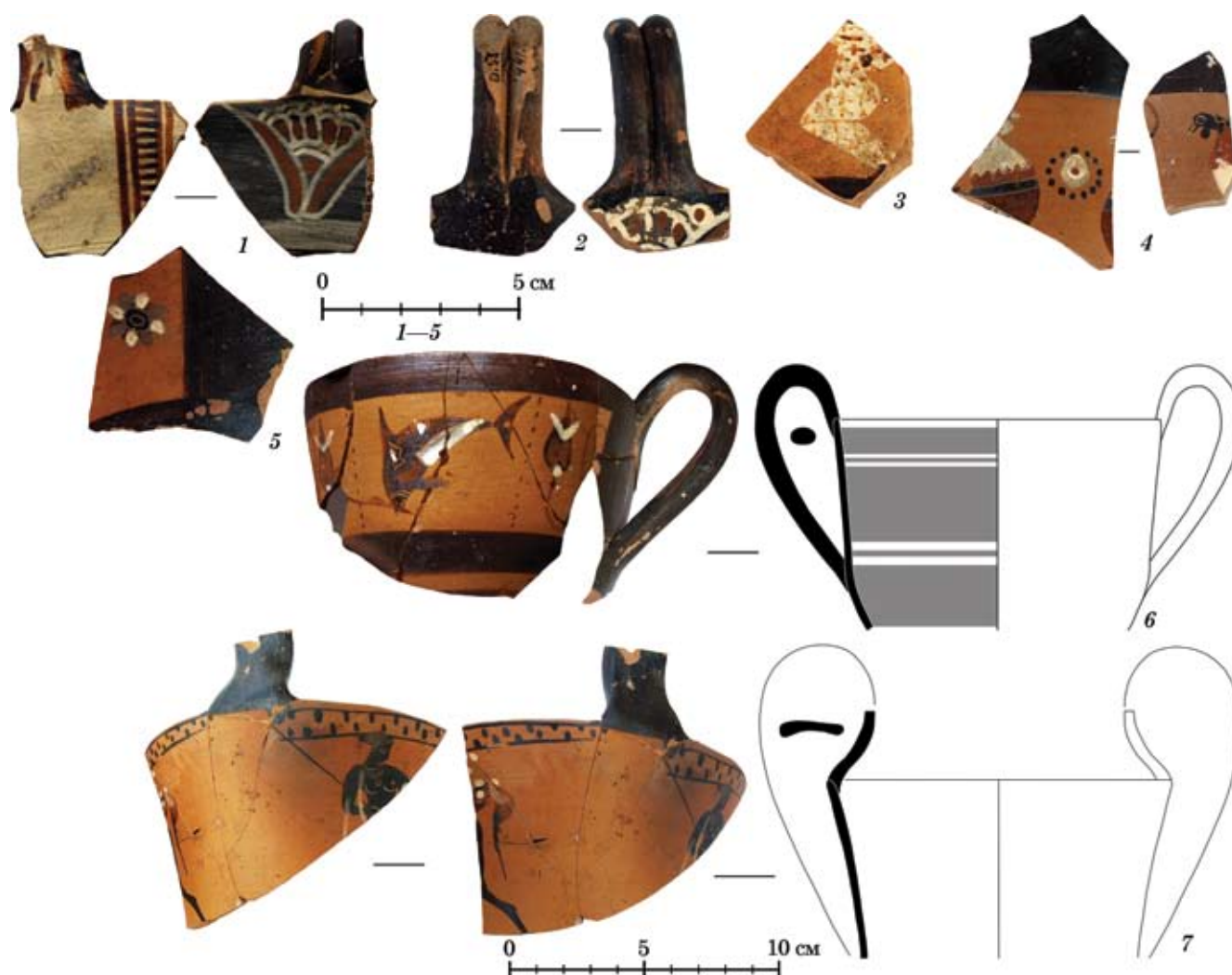

Рис. 2. Фрагменти хіоських чорнофігурних канфарів з Ольвії: 1, 2, 4—6 — за Буйських, 2013; 3 — О-51/3048; 7 — О-2014/Р-25/1490

До статті
Г.Ю. Івакіна, В.Г. Івакіна, Д.В. Бібікова, В.І. Баранова, І.В. Зоценка, Л.В. Чміль, А.М. Оленича
«Матеріали науково-рятивних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції 2016 р.
в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ»

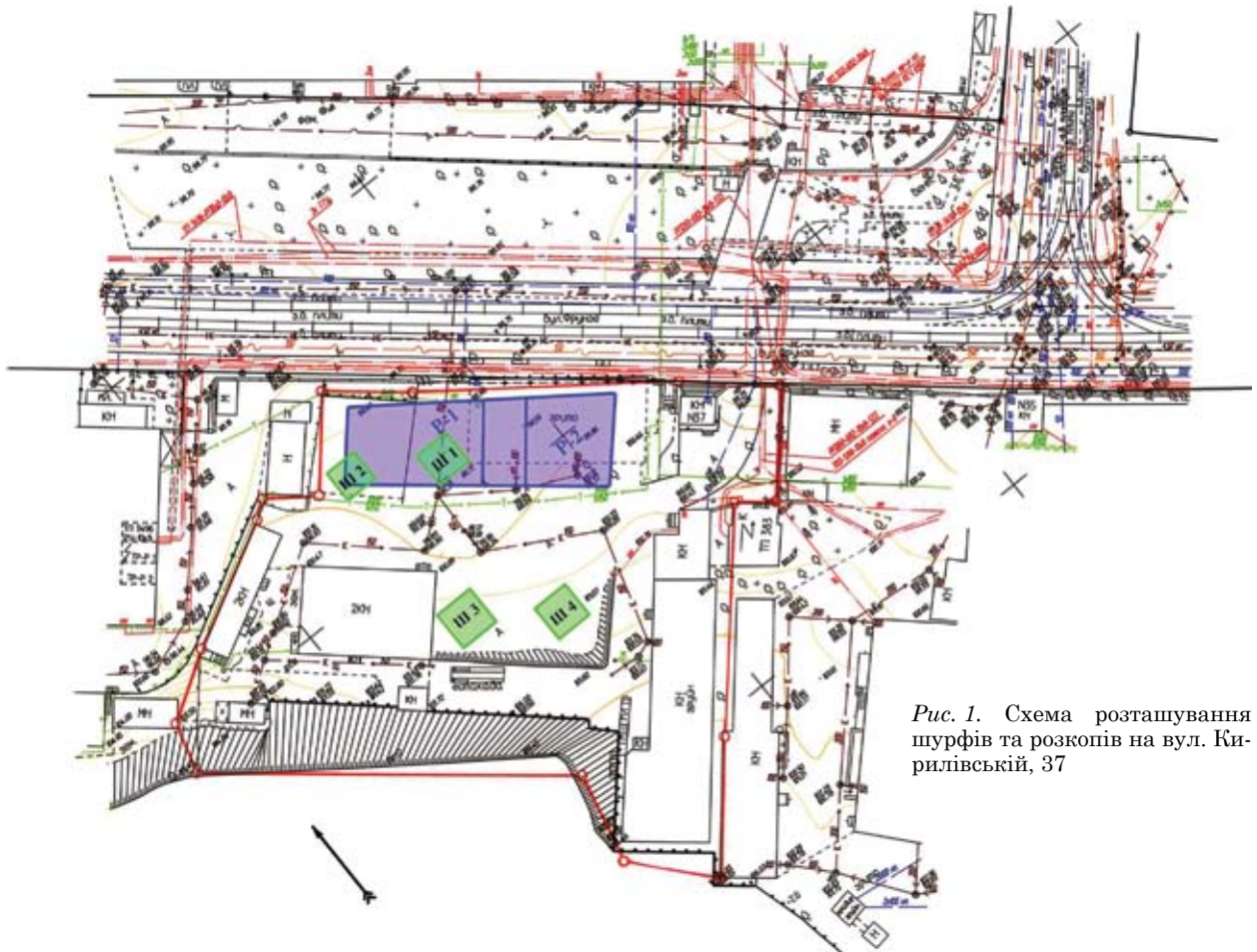

Рис. 1. Схема розташування шурфів та розкопів на вул. Кирилівській, 37

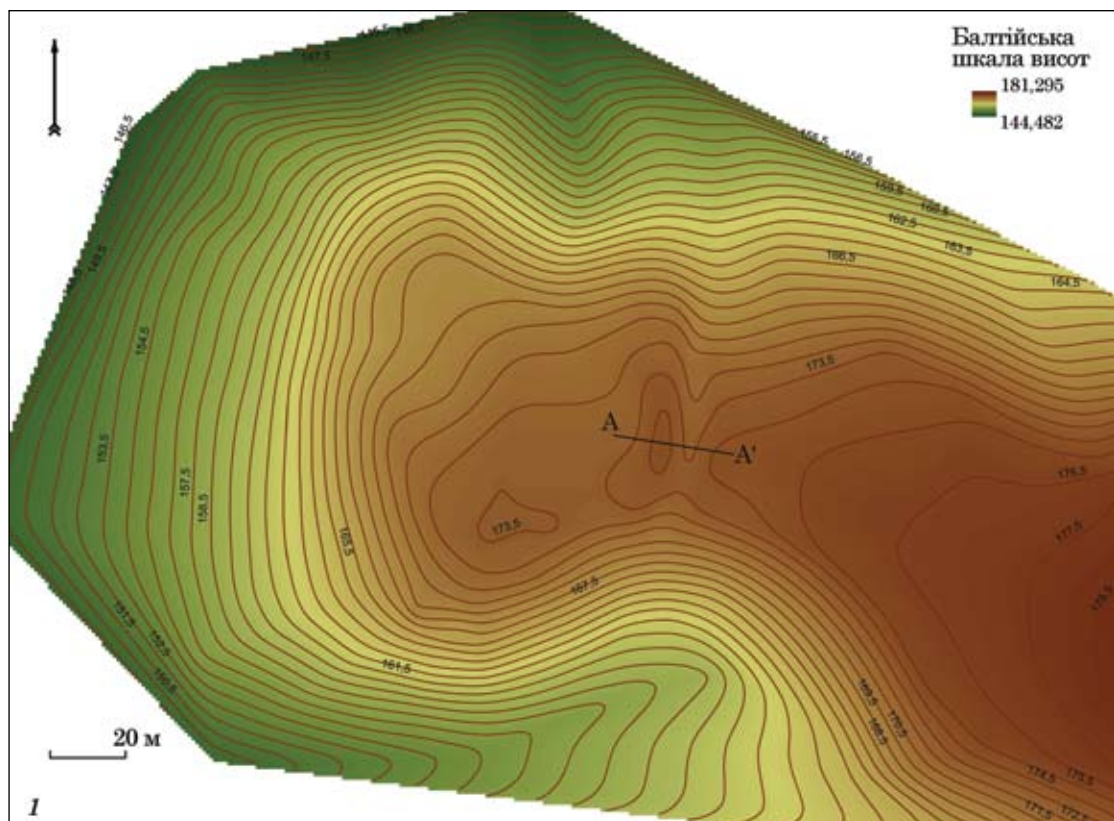

Рис. 12. Городище Феопанія: 1 — топографічний план (О. Манігда, В. Крижановський)

До статті
 Г.Ю. Івакіна, В.Г. Івакіна, Д.В. Бібікова, В.І. Баранова, І.В. Зоценка, Л.В. Чміль, А.М. Оленича
 «Матеріали науково-рятивних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції 2016[^]р. в експозиції
 Археологічного музею ІА НАНУ»

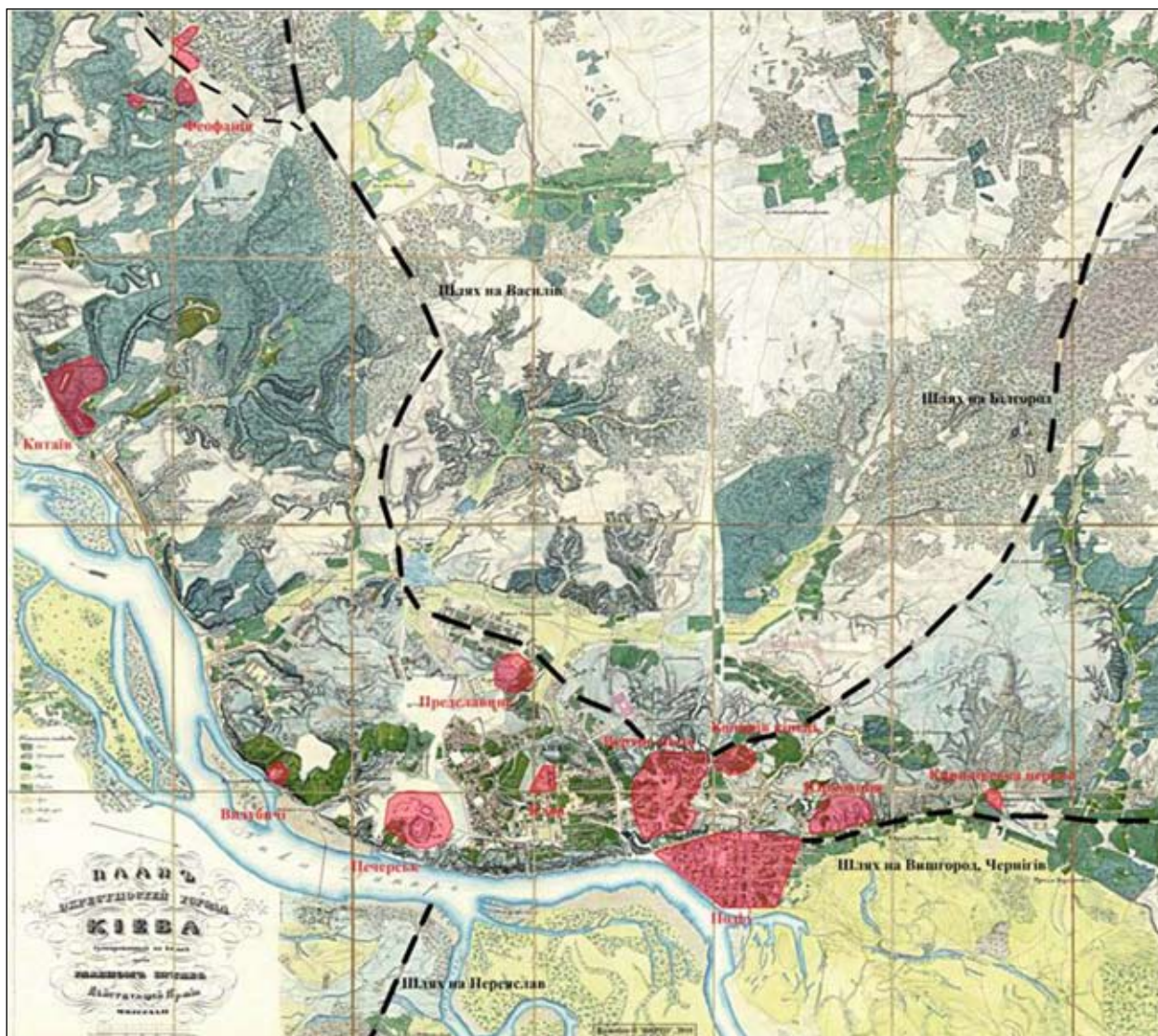

Рис. 13. Городище Феофанія у системі середньовічних шляхів

Рис. 1. Чапля: 1 — срібний перстень із зображенням чаплі (?); 2 — в природі

Рис. 2. Горлиця кільчаста: 1 — накладка бронзова з об'ємною фігуркою; 2 — в природі

Рис. 3. Павич: 1 — уламки керамічної посудини із зображенням; 2 — в природі

Рис. 4. Дрохва: 1 — керамічне блюдо із зображенням; 2 — самець в природі ▼

До статті

С.О. Біляєвої, Г.Г. Гаврися, О.Є. Фіалко «Птахи у витворах середньовічного мистецтва Північного Причорномор'я»

Рис. 5. Хижий птах: фрагменти кахлів із зображенням: 1 — птаха; 2 — мисливця на коні із птахом; 3 — сучасна вершниця з беркутом на полюванні

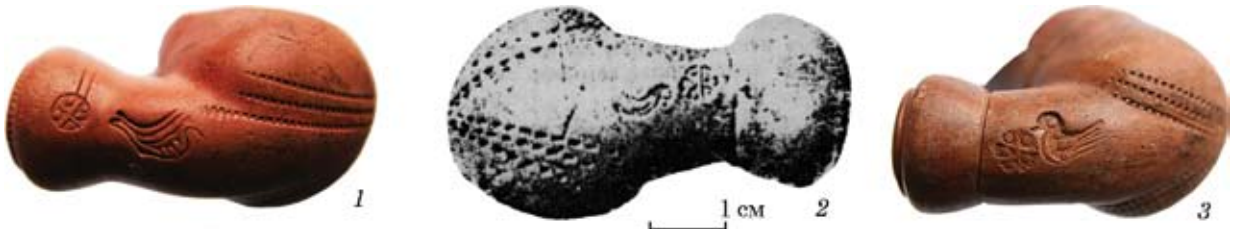

Рис. 6. Зображення різних птахів на люльках: 1 — мартина з Аккермана; 2 — мартина з Варни; 3 — качки-крохля з Аккермана

Рис. 8. Качка-мандаринка: 1 — люлька із зображенням, Очаків; 2 — в природі

Рис. 9. Мартин: 1 — люлька із зображенням; 2 — в природі

1

2

Рис. 10. Тетерук: 1 — люлька із зображенням; 2 — самець в природі

1

2

Рис. 11. Сокіл: 1 — люлька із зображенням; 2 — в природі

Рис. 12. Люльки із зображенням хижого птаха падальника, грифа чорного (?)

1 см

1

2

3

Рис. 13. Люльки із зображенням голуба

До статті

С.О. Біляєвої, Г.Г. Гаврися, О.Є. Фіалко «Птахи у витворах середньовічного мистецтва Північного Причорномор'я»

Рис. 14. Різні птахи; люлька із зображенням: 1 — хижого птаха; 2 — голови пелікана; 3 — пелікан в природі

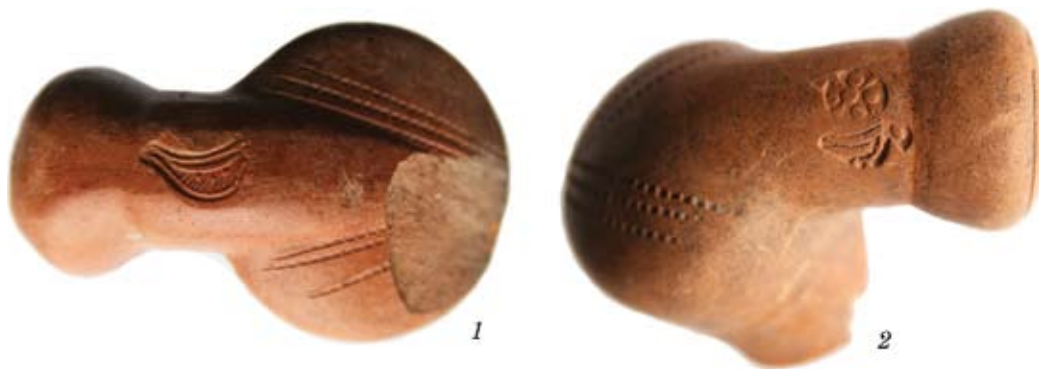

Рис. 15. Люльки із зображеннями качки

Рис. 16. Хижі птахи: 1 — люлька із зображенням грифа або сипа; 2 — гриф чорний в природі

Рис. 17. Люльки із зображеннями птахів: 1 — мартина; 2 — птаха з родини горобиних; 3 — хижого птаха (яструба?)